

Ma. 2265

Cl. 49801

1996

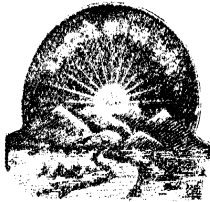
विवेकानंद.

चतुर्थ खंड.

स्वामी विवेकानन्द

यांचे

समग्र ग्रंथ.

चतुर्थ खंड.

१९१५.

Printed and published by G. N. Kulkarni
at his Karmatak Press, No. 434, Thakurdwar,
Bombay.

जे ज्ञानामृताची जान्हवी ।
जे आनंदचंद्रांची सतरावी ।
विचारक्षीरार्णवींची नवी ।
लक्ष्मी जे ॥

साचचि बोलाचें नव्हे हें शास्त्र ।
पें संसार जिणतें शस्त्र ।
आत्मा अवतरविते मंत्र ।
अक्षरें इयें ॥

—श्री ज्ञानेश्वर.

‘क्षमस्व ।’

तृतीय खंड प्रसिद्ध होऊन आज दोन वर्षे झालीं. इतक्या अवधीनंतर तरी आमच्या प्रिय वाचकांच्या भेटीचा योग आला याबद्दल आम्हांस आनंद होत आहे. आम्हांकडून झालेल्या दिरंगाईबद्दल वाचकवर्ग आम्हांवर रुष्ट झाला असेल व तसें असेल तर ‘क्षमस्व’ म्हणून म्हणण्यावांचून आम्हांस आमच्या तफें कांहीं सांगावयाचें नाहीं. आमच्या मार्गांत अनेक प्रकारच्या आपत्ती आडव्या पडल्या ही गोष्ट खरी; तथापि सर्व प्रकारच्या अडचणीही पूर्वकर्मानुसार प्राप्त होत असल्यामुळे त्यांजबद्दल वाचकवर्गाकडे गा-हाणें न सांगतां त्याची क्षमा मागणेंच उचित आहे. “ही माला बंद पडली कीं काय ?” अशी पृच्छा अनेक वाचकांकडून वेळोवेळां झाली आहे. “माला बंद न करतां वाटेल त्या अडचणी सोसून ती पुढें चालू ठेवावी” अशीही आग्रहाचीं पत्रे अनेकांकडून आम्हांस आलीं. वाचकवर्गाचें जें आम्हांवर प्रेम आहे त्याचेंच हें निदर्शक आहे, असें आम्ही समजतो, आणि त्यांस असें आश्वासन देतो कीं कितीही अडचणी आल्या तरी ही माला पुरी करण्याचा यत्न आम्ही सोडणार नाहीं.

प्रस्तुतखंड लवकर प्रसिद्ध करूं असें आगाऊ आश्वासन आम्हीं तिसऱ्या खंडाच्या वेळीं दिलें होतें. परंतु तें आश्वासन आमच्याकडून पुरें झालें नाहीं याबद्दल दिलगिरी वाटते. पांचवा खंड होतां होईल तो लवकर प्रसिद्ध करावा असा आमचा मनोदय आहे; तो सफल करण्यास परमेश्वर सहाय्य-भूत होवो !

आमच्या प्रत्येक आश्रयदात्यानें एक एक नवीन वर्गणीदार या ग्रंथमालेस मिळवून द्यावा, अशी त्यांस विनंति करून व त्यांच्या भेटीचा योग पुन्हां लवकर यावा, अशी परमेश्वराची प्रार्थना करून वाचकांची तूर्त रजा घेतों.

मुंबई, }
ता. २५ नोव्हेंबर १९१५. }

प्रकाशक.

अनुक्रमणिका.

पृष्ठ.

कोलंबो-आल्मोरा व्याख्यानमाला	
कोलंबो येथील मानपत्र व त्यास उत्तर	१
जाफना येथील मानपत्र	१८
वेदान्त (जाफना येथील व्याख्यान).	२०
पांबन येथील मानपत्र व त्यास उत्तर	४५
रामेश्वर येथील व्याख्यान	५०
रामनद येथील मानपत्र व उत्तर	५३
परमकुडी येथील व्याख्यान	६८
शिवगंगा आणि मनमदूरा येथील मानपत्र	७८
मदूरा येथील मानपत्र व उत्तर	८४
कुंभकोणम् येथील मानपत्र आणि व्याख्यान	९४
मद्रास येथील मानपत्र	१२६
भावी कार्याची रूपरेषा	१३५
ईश्वराचे अवतार	१६९
भगवान् बुद्ध	१९२
भगवान् येशू ख्रिस्त	१९५
माझे सद्गुरु	२१८
गीतेसंबंधानें कांहीं विचार	२६१
भक्ति	२७०
जडभरताख्यान	२८१
प्रल्हादाख्यान	२८६
खासगी पत्रें	२९१

स्वामी विवेकानंद यांचे समग्र ग्रंथ.

चतुर्थ खंड.

कोलंबो-आल्मोरा व्याख्यानमाला.

[पाश्चात्य देशांतील आपली कामगिरी संपवून स्वामी विवेकानंद स्वदेशी परत आले ते प्रथम ता. १५ जानेवारी १८९७ रोजी कोलंबो येथे उतरले. त्या ठिकाणच्या हिंदु रहिवाशांनी स्वामींचे स्वागत मोठ्या थाटाने करून त्यांस खालील मानपत्र अर्पण केले.]

परमपूज्य स्वामीमहाराज,

कोलंबो येथील हिंदु रहिवाशांच्या जाहीर सभेत ठरल्याप्रमाणे आम्ही आपलें मनःपूर्वक स्वागत करतो. पाश्चात्य देशांतील आपली अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी संपवून आपण स्वदेशी परत आलां असतां आपलें स्वागत करण्याचा मान आम्हांस प्रथम मिळाला, याचा आम्हांस मोठा अभिमान वाटतो.

परमेश्वराच्या कृपेने आपली कामगिरी यशस्वी झाली, याबद्दल आम्हांस आनंद आणि कृतज्ञता वाटत आहे. हिंदूंच्या विश्वव्यापी धर्मतत्त्वांची ओळख आपण पाश्चात्यांस करून दिली; सर्व धर्मांची एकवाक्यता हिंदुधर्म कशी करतो हे आपण दाखविलें; आणि स्वतःच्या गरजेप्रमाणे स्वतंत्र असा धर्ममार्ग आक्रमण करून मुक्त होण्यास हिंदु धर्मांने प्रत्येक जीवात्म्याला सवड कशी ठेविली आहे हेही आपण उच्च घोषानें कथन केलें. अत्यंत पुरातन कालापासून अनेक महात्म्यांनी शोधून ठेवलेलीं धर्मतत्त्वे आणि त्यांचा प्रत्यक्ष आचार यांची ओळख आपण जगाला करून दिली. याच महात्म्यांच्या पदरजांनीं आमची आर्यभूमि पवित्र झाली आहे. अनेक शतकांच्या परिभ्रमणांत आर्यभूमि हेलकावे

खात असतांही तिचा ज्ञानदीप उज्वल राहिला, याचें कारणही या पुण्यपुरुषांचा आशीर्वाद हेंच.

अशा प्रकारच्या विभूतीपैकी श्रीरामकृष्ण परमहंस देव हेही एक होत. त्यांच्या प्रसादानें आणि आपल्या निःस्वार्थपूर्ण उत्साहामुळें जो अलभ्य लाभ पाश्चात्य राष्ट्रांस मिळाला आहे, त्याबद्दल त्यांनीं आपलें ऋणी असलें पाहिजे. आर्यभूमीच्या धर्मज्ञानाची ओळख, आपणाशिवाय त्यांस झाली नसती. त्याच-प्रमाणें पाश्चात्य संस्कृतीच्या लखलखाटानें अंध झालेल्या आमच्यांतील, कित्येकांस आम्हांपार्शी असलेल्या वडिलार्जित ठेव्याची किंमतही आपणामुळेंच पूर्णपणें समजली.

आपण जी पुण्यप्रद कामगिरी बजावली आहे, तिजमुळें आपण सर्व मनुष्य-जातीवर महदुपकार करून ठेवले आहेत. या उपकारांची फेड तिला करतां येणार नाही. तसेंच आपल्या या मातृभूमींतही आपण नवीन दीप प्रज्वलित करून ठेवला आहे. आपणावर परमेश्वराची कृपा सदोदित असावी, आणि आपल्या कार्यांस त्यानें यश द्यावें, इतकीच त्याजपार्शी आमची प्रार्थना आहे.

हिंदु रहिवाशांतफें,

पी. कुमारस्वामी,

कोलंबो येथील कायदेकौन्सिलचे सभासद
आणि जाहीर हिंदु सभेचे अध्यक्ष.

ए. कुलवीरसिंहम्,

सेक्रेटरी.

या मानपत्रास स्वामींनीं थोडक्यांत उत्तर दिलें, आणि आपणास दिलेल्या संमानाबद्दल त्यांनीं लोकांचे आभार मानले. ते म्हणाले “ आजचें हें मानपत्र एखाद्या सेनानीला, मोठ्या मुत्सद्दाला, अथवा एखाद्या लक्ष्मीपुत्राला दिलें जात नसून, तें एका अकिंचन संन्याशाला दिलें जात आहे, ही गोष्ट विशेषेकरून लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे. यावरून हिंदु लोकांची मनःप्रवृत्ति धर्माकडे कशी आहे या गोष्टीची साक्ष पटते. हिंदु राष्ट्राचा तारकमंत्र धर्म हाच आहे. आपणांस राष्ट्र ह्मणून जगावयाचें असेल, तर आपल्या सर्व प्रकारच्या चळवळींच्या मुळाशीं धर्म पाहिजे. आपण जो मान आज मला

दिला आहे, तो एका व्यक्तीला दिला आहे असें मी समजत नसून, तो मान आपण धर्मतत्त्वाला दिला असें मी समजतो. ”

* * * * *

ता. १६ जानेवारी रोजी फ्लोरल हॉल नांवाच्या ठिकाणी त्यांचें जाहीर व्याख्यान झालें:—

“ पाश्चात्य देशांत जी कांहीं कामगिरी माझ्या हातून झाली, ती केवळ माझ्या स्वतःच्याच सामर्थ्यानें झाली नसून, मला जें प्रोत्साहन आणि जो आशीर्वाद माझ्या पवित्र आणि प्रिय मातृभूमीकडून मिळाला, त्यामुळेच ही कामगिरी माझ्या हातून पार पडली. माझ्या पर्यटनां, पाश्चात्य लोकांचाही कांहीं फायदा झाला असेल ही गोष्ट खरी; तथापि मला स्वतःलाही फार मोठा लाभ झाला आहे यांत संशय नाही. माझी मातृभूमी ही पुण्यभूमि आहे असें मला नित्य वाटत असे. केवळ जन्मभूमीच्या प्रेमांमुळेच मला प्रथम असें वाटत असेल; पण या पर्यटनानंतर या गोष्टीबद्दल माझी पक्की खात्री झाली. यासंबंधी माझी खात्री इतकी पक्की झाली आहे की, ज्या कोणास या गोष्टीबद्दल संशय असेल, त्यांची संशयनिवृत्ति करण्याची माझी तयारी आहे. हिंदुस्थान ही पुण्यभूमि आहे असें हिंदुमात्रास वाटत असतें; आणि मलाहि तसेंच वाटे, यांत नवल काय? पण त्यावेळीं या माझ्या ‘वाटण्याला’ कांहीं महत्त्वाचा आधार नव्हता. आज प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्यानंतर मी आपणासमोर उभा राहून बिनदिक्कत आणि प्रतिज्ञापूरक म्हणतो की, हिंदुस्थान ही पुण्यभूमि आहे. पुण्यभूमि या नांवास पात्र अशी एखादी भूमि या जगतीतलावर असेल, तर ती हिंदुस्थान हीच होय. आपापल्या कर्मांची पूर्तता करण्यास—आपल्या कर्मांचे हिशेब पुरे करण्यास, या जगांतील सर्व जीवात्म्यांनीं या भूमीकडेच धांव घेतली पाहिजे. परमेश्वराकडे जाण्यास निघालेल्या प्रत्येक जीवात्म्याची अखेरची कर्मभूमि हीच. या भूमीत जन्म घेण्यानेंच त्याला मुक्तिलाभ मिळेल. जगांतील अत्यंत मोठें सौजन्य, औदार्य, पावित्र्य आणि शांति यांची अत्युच्च दशा या भूमीवांचून दुसऱ्या कोठेही सांपडणार नाही. अंतर्मुखता आणि धर्म यांचा वास जगांत जर कोठे असेल तर तो याच भूमीत आहे. अध्यात्मविद्येच्या जिवंत झऱ्यांतील ज्ञानजलाचा वर्षाव इतर देशांत करणारे मेघ येथूनच बाहेर पडले. पूर्व, पश्चिम, दक्षिण आणि उत्तर या चारी दिशांकडे अध्यात्म-

विद्यासागराच्या भरतीची लाट पॉहोचवून चार्वाकवादी राष्ट्रांच्या संस्कृतीचा ओघ धार्मिक संस्कृतीकडे वळविण्याचें कार्य हेंच राष्ट्र आजपर्यंत करीत आलें आहे; आणि चालू मन्वंतरांतही याच राष्ट्रानें ही कामगिरी बजाविली पाहिजे. घडाइन पेटलेल्या भोगात्रीच्या तृष्णेनें इतर देशांतील ज्या लक्षावधि लोकांचे कंठ करपूं पाहत आहेत, त्यांस शांतिजलाचा सांठा याच भूमींतून मिळेल. मित्रांनो, माझे हें भाकित खरें होईल याबद्दल आपण खात्री बाळगा.

माझ्या अवलोकनांत जें कांहीं आलें आहे, त्यावरून हें घडून येईल याबद्दल मला शंका वाटत नाही; पण मानवकुलांच्या इतिहासाचा अभ्यास आपणांपैकी ज्या कोणी केला असेल, त्यांचीही या भविष्याबद्दल खात्री असेल. आपल्या मातृभूमीनें जगावर आजपर्यंत अनेक उपकार करून ठेविले आहेत. या जगांतील साऱ्या मानवकुलांचा इतिहास पाहिला तर शांत आणि सात्विक हिंदुकुलानें जगाचें हित सर्वांहून अधिक केलें असल्याचें आढळून येईल. हिंदुकुलाचें सौजन्य हें कित्येक वेळां त्याच्या उपहासाचा विषय होऊन बसलें आहे. त्याच्या सौजन्यावर दुबळेपणाचा आरोप अनेक वेळां लादला गेला आहे. पण या 'दुबळेपणा' बद्दल आमची कोणी कितीही थडा केली तरी ईश्वराच्या सदैव प्रेमाला पात्र असें हेंच एक कुल आहे. जगाच्या इतर भागांत पूर्वकाळां अनेक संस्कृत राष्ट्रे होऊन गेलीं. पूर्वकाळां आणि सांप्रतही मोठ्या आणि बलवान् राष्ट्रांतून विशाल कल्पना उद्भूत झाल्या आहेत व होत आहेत. पूर्वकाळां आणि सध्याही एका राष्ट्रांतून विशाल कल्पनांचा प्रवाह दुसऱ्या राष्ट्रांकडे वाहत गेला आहे आणि जात आहे; पूर्वकाळां आणि सांप्रतही सत्य-प्रमेयांचें बीजारोपण एखाद्या राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्रांत केलें आहे. या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत; पण आपण हें पकें लक्षांत ठेवा कीं, हें कार्य रणदुंदुभीच्या गर्जनेंत आणि रणतुताऱ्यांच्या कर्कश नादांत घडून आलें आहे ! प्रत्येक प्रमेय जणूकाय मनुष्याच्या रक्तांत भिजवून पेरलें गेलें आहे ! लक्षावधि लोकांच्या रक्ताची नदी वाहत असतां त्यांतून हीं प्रमेये चालत गेलीं आहेत ! एखादी नवी कल्पना पेरली गेली कीं, तिजबरोबर लक्षावधि लोकांचा रुदनस्वर उठला आहे; लक्षावधि पोरक्या पोरानां टाहो फोडिला आहे; आणि लक्षावधि बांगडी फुटून विधवांच्या आक्रोशानें आकाश भरून गेलें आहे, असेंच आपणांस आढळून येईल. सर्व राष्ट्रांच्या संस्कृतीचा इति-

हास चाळून पाहिला तर सर्वत्र हाच प्रकार आपणांस आढळून येईल. सर्वत्र अशी स्थिति असतांही आर्यभूमि मात्र शांततेनें नांदत आहे ! ग्रीस राष्ट्राला अस्तित्वही नव्हतें, अशा वेळीं आर्यभूमि कार्यरत होती. ज्यावेळीं रोमन राष्ट्र कल्पनेच्याही हद्दींत आलें नव्हतें, त्यावेळीं आर्यभूमि आपलें कार्य करीत होती ! ज्यावेळीं सांप्रतच्या युरोपियांचे बापदादे अंगाला रंग लावून राना-वनांत भटकत होते, त्यावेळीं आर्यभूमि सत्य प्रमेयांच्या उद्घाटनांत गडून गेली होती ! इतिहास कशाशीं खातात याची कल्पनाही कोणाला नव्हती अशा वेळीं, आणि ज्या जुन्या काळाच्या अंधान्या गुहेंत इतिहास डोकावूनही पाहू शकत नाहीं, त्यावेळींही आर्यभूमीचें मानवसंस्कृतीचें कार्य चालूच होतें. त्या कालापासून तों तहत चालू क्षणापर्यंत तिचें हें कार्य अव्याहत चालू आहे. त्या कालापासून चालू क्षणापर्यंत अनेक विशाल प्रमेयें तिच्यांतून बाहेर पडून जगभर पसरत आहेत, आणि प्रत्येक प्रमेयाबरोबर आशीर्वाद आणि शांतता हींही जात आहेत. आमच्या राष्ट्रनें जगद्विजयाचें कार्य केलें नाहीं किंवा तरवारीच्या धारेनें दुसऱ्या एखाद्याही राष्ट्रस त्यानें जिंकलें नाहीं. आमच्या राष्ट्रनें सर्वांना 'चिरं जीव' असा आशीर्वाद मात्र दिला आहे. आझी आजपर्यंत जीव धरून आहों याचें कारण हेंच. ग्रीक लोकांच्या चतुरंग सैन्याची चाहूल लागतांच सर्व जग थरारुं लागे असाही एक काळ येऊन गेला; पण त्याच ग्रीक लोकांचें काय झालें, याची वार्ताही सांगण्याला आज कोणी उरला नाहीं ! या जगांत ताबा मिळविण्यासारखी जी जी वस्तु होती, ती प्रत्येक वस्तु रोमन राष्ट्रच्या गरुड चिन्हांकित निशाणाखालीं गेली होती; या जगांतील अखिल मानवजातीच्या मानेवर रोमन लोकांचें जूं एके काळीं वसलें होतें आणि 'रोम' या अक्षरांच्या उच्चारानेंच सर्व जग कांपत होतें. ज्या क्वापिटोल नांवाच्या टेंकडीवर शेंकडों रोमन वीरांचे पुतळे त्यांच्या अतुल शौर्याची आणि जगजेतृत्वाची साक्ष पटवीत होते, ज्या टेंकडीवर शेंकडों देवमंदिरें होती आणि ज्या ठिकाणचें वैभव रोमन राष्ट्रच्या महत्त्वाची साक्ष पटवीत होतें, तेंच ठिकाण कालवशात् आज नुसत्या दगडमातीचें निवासस्थान होऊन राहिलें आहे. ज्या ठिकाणीं सीझरांचा राजदंड एके काळीं होता, त्याच ठिकाणीं कोळी आपलीं राज्यें आज विनधोकपणें स्थापित आहेत ! रोम आणि ग्रीस यांच्याप्रमाणेंच आणखीही कित्येक राष्ट्रे उदयास येऊन अस्तंगत झालीं. पाण्यावरील लाटा नाहींशा

झाल्यावर, ज्याप्रमाणें त्यांच्या अस्तित्वाचें कांहींच चिन्ह मागें उरत नाही, त्याचप्रमाणें या राष्ट्रांच्या अस्तित्वाचें चिन्ह आज मागें राहिलें नाहीं. मनुष्यजातीच्या इतिहासांत या राष्ट्रांच्या नामनिर्देशापलीकडे अधिक महत्त्वाची बाब सांपडावयाची नाही. जगभर अशा प्रकारची धुमश्रुती चालू असतां आह्मी अद्यापि जीव धरून राहिलों आहों, एवढेंच नव्हे तर आह्मी या पूर्वस्थितीचा त्यागही केलेला नाही. मनु जर आज आमच्या भूमींत पुन्हां अवतरला तर आपण परक्या स्थळीं आलों आहों, असें त्यास कधींही वाटणार नाही. पूर्वकाळचे कायदे आजही अस्तित्वांत असल्याचें त्याला आढळून येईल. हजारों वर्षांच्या अनुभवानें त्या कायद्यांस स्थैर्य प्राप्त झाल्याचें त्यास दिसेल. हजारों वर्षांच्या अनुभवानें तावूनसुलाखून पक्क्या बनलेल्या चालीरीती कालस्थलातीत कायद्यांप्रमाणें अचल असल्याचें त्याच्या अनुभवाला येईल. आज हजारों वर्षे कालाचे हजारों प्रचंड तडाखे आमच्या चालीरीती खात आल्या आहेत; पण या तडाख्यांचा परिणाम इतकाच झाला कीं त्या अधिक बळकट आणि अधिक चिवट मात्र झाल्या आहेत. या आमच्या एकंदर स्थितीचें मूळ कारण जी अंतःकरणाची शुद्ध स्थिति ती आह्मांपाशीं आजही आहे. बाह्य देशांतून फिरून आल्यानंतर जो कांहीं प्रत्यक्ष अनुभव मला आला त्याला स्मरूनच मी हें बोलत आहे, हें आपण ध्यानांत ठेवा. धर्मासंबंधीं इतर देश बहुतांशीं उदासीन आहेत. रोजच्या जीवनक्रमांत ज्या अनेक गोष्टी कराव्या लागतात, त्यांपैकीच धर्म ही एक बाब आहे असें तेथील लोकांस वाटतें. त्यांच्या दृष्टीनें धर्माची किंमत याहून अधिक नाही. ज्याप्रमाणें कांहीं राजकारणाच्या गोष्टी अथवा सामाजिक गोष्टी आपण करतो, अथवा ज्याप्रमाणें द्रव्यद्वारा प्राप्त होणाऱ्या अनेक वस्तूंचा उपभोग आपण घेतो, अथवा ज्याप्रमाणें अनेक प्रकारचीं इंद्रियजन्य सुखें आपण भोगतो, त्याचप्रमाणें इतक्या गोष्टी करीत असतां धर्माच्या एखाद्या बाबीकडे सवडीनुसार एखाद्या प्रसंगीं थोडें बहुत लक्ष्य घालण्यास हरकत नाही, असा तिकडील लोकांचा समज आहे. त्यांच्या चळवळीं अनेक प्रकारच्या दिसल्या तरी त्यांचें पर्यवसान मुख्यतः इंद्रियप्रवृत्ति वाढविण्याकडे असावयाचें. पण आह्मा लोकांची गोष्ट याहूनही अगदीं निराळी आहे. धर्म हेंच जीवितसर्वस्व, असा आमचा समज आहे. धर्म हा जीविताचा एकच हेतु आहे,

असें आमचें पक्कें मत झालें आहे. चीन आणि जपान या दोन देशांत मोठें युद्ध झालें होतें, हें आपणांपैकीं कितीजणांना ठाऊक असेल बरें? देशांत सर्व समाजाची क्रांति होण्यासारख्या गोष्टी घडत असतात; त्यांची माहिती आपणांपैकीं कितीकांस असते बरें? बहुतेकांस या गोष्टींची गंधवा-तांही नसते; पण अमेरिकेंत सर्व धर्माची मोठी सभा भरली होती आणि त्या सभेंत एका हिंदु संन्याशानें भाषण केलें, ही गोष्ट येथें आबालवृद्धांस माहित आहे. यावरून हिंदु राष्ट्राच्या मनोवृत्तीचें सामान्य धोरण बांधतां येतें, आणि हिंदु राष्ट्राच्या जीवनक्रमाचा प्रमुख हेतु काय आहे याचेंही दिग्दर्शन होतें. अनेक देशांतून फिरलेल्या पाश्चात्यांनीं लिहिलेलीं पुस्तकें वाचण्याचा नाद मला असे. आह्मां पौर्वात्यांच्या अज्ञानाबद्दल त्या पुस्तकांत खेदपूर्ण उद्गार जागोजाग काढलेले असत. त्यांचें ह्मणणें अंशतः खरें आहे; तथापि त्यांत खोट्या गोष्टीही पुष्कळ आहेत हें लक्ष्यांत ठेवलें पाहिजे. एखाद्या जर्मन, फ्रेंच, अमेरिकन अथवा इंग्रज शेतकऱ्यास 'तूं कोणत्या पक्षाचा आहेस' असा प्रश्न केला तर तो 'लिबरल' किंवा 'कॉन्सर्व्हेटिव्ह' अथवा 'डिमॉक्रेट' अथवा 'रिपब्लिकन्' यांपैकीं एखादें नांव पटकन् सांगेल आणि आपण कोणत्या पक्षाला मत देणार याचाही खुलासा तो करील; पण धर्मासंबंधीं कांहीं प्रश्न त्याला केल्यास तो 'मी अमुक विशिष्ट पंथाचा' एवढाच जबाब देईल. 'तूं त्या पंथाचा कां ह्मणवितोस' असा प्रश्न आपण त्याला विचारला तर त्याचें उत्तर त्याला देतां येणार नाही. असले प्रश्न त्याच्या टोक्यांत कधीं उद्भवतच नाहीत. बाजारांत चांदीच्या भावाची वधघट कां होते, हें एक वेळ तो सांगूं शकेल; पण धर्माच्या बाबतींत तो केवळ अरण्यपंडित असतो.

आतां आपल्या या देशाची स्थिति पाहिली तर ती याच्या उलट असल्याचें आढळून येतें. एखाद्या हिंदु शेतकऱ्याला राजकीय बाबतींतील कांहीं प्रश्न विचारला तर ती बाबत त्याच्या कानावरूनही कधीं गेली नसल्याचें आढळून येईल! त्याला सामाजिक प्रश्नासंबंधींही जुजबी माहितीहून अधिक कांहीं सांगतां येणार नाही. धनी आणि मजूर यांचे संबंध अथवा अर्थशास्त्रांतील दुसऱ्या अनेक बाबी अशा सांपडतील कीं, त्यांची वार्ताही त्यास नसावयाची. श्रम करावे आणि पोटाला मिळवावें, इतकेंच तो जाणतो. पण धर्माच्या बाबतींत कांहीं प्रश्न त्याला विचारा, म्हणजे तो एकादें दुसरें उत्तर इतकें चोख

देईल कीं, त्याला त्या बाबतीत बरीच माहिती आहे, अशी तुमची ताबड-तोब खात्री होईल. या गोष्टीचा अनुभव मला स्वतःला कित्येक वेळां आला आहे. राष्ट्र या नात्याने आमच्यांत कोणते गुण-दोष आहेत हें या सामान्य गोष्टीवरून कळून येते. 'व्यक्ति तितक्या प्रकृति' ही म्हण आपल्या कानांवरून अनेक वेळां गेली असेल. प्रत्येक मनुष्याचा विकास निरनिराळ्या रीतीने होत असतो. कोणत्याही बाबतीत एकच पद्धत सर्वास सारख्या रीतीने लागू करतां येणार नाही. पूर्वकर्माच्या अनेक परंपरा प्रत्येक व्यक्तीच्या मार्गे असतात आणि पुढील मार्गक्रमण या परंपरांस अनुसरून आंखलेलें असतें. पूर्वकर्मानुसारें विशिष्ट परिस्थितींत त्याचा जन्म झालेला असतो, आणि तो चाळू स्थितीचा जसा उपयोग करील तसा भावी जन्म त्याला प्राप्त होईल. अशा रीतीने या जगांत जन्म पावणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचा विशिष्ट मार्ग असतो. प्रत्येकाचा विशेष प्रकारचा कल दिसून येतो. प्रत्येकाची दिशा वेगळी असते आणि तो त्या दिशेकडे अपरिहार्यपणें जात असतो. त्याचा सारा आयुष्यक्रम त्या विशिष्ट दिशेनेच चालत असतो. जी गोष्ट एखाद्या व्यक्तीला तीच एखाद्या राष्ट्राला अथवा मानवकुलाला लागू असते. प्रत्येक राष्ट्राच्या वाढीचे मार्ग विशिष्ट असतात आणि त्याची वाढ त्याच मार्गांनीं व्हावयाची असते. प्रत्येक राष्ट्राला कांहीं विशिष्ट कामगिरी या जगांत करावयाची असते. त्याचा जन्म त्या विशिष्ट कामगिरीच्या पूर्ततेकरितांच असतो. स्वतःच्या ठरीव मार्गांनीं चालूनच त्या कामगिरीची पूर्तता त्या राष्ट्रस करावयाची असते. राजकीय महत्त्व मिळविणें ही आमची कामगिरी नाही; देशांमागून देश जिंकित सुटणें ही आमची कामगिरी नाही; पूर्वकाळींही ही कामगिरी आह्मांकडे कधीं आली नव्हती आणि सांप्रतही नाही; इतकेंच नव्हे, तर भविष्यकाळींही ही कामगिरी आपल्याकडे येणार नाही. हें माझे निश्चयात्मक वचन आपण पक्कें ध्यानांत घरा. पूर्वकालापासून आमच्या राष्ट्राकडे दुसऱ्या एका प्रकारची कामगिरी सोंपविण्यांत आली आहे. आध्यात्मिक बल सांठविणें, त्याचें रक्षण करणें, त्याचें केंद्रीकरण करणें आणि योग्य काळीं व योग्य स्थळीं त्या आध्यात्मिक शक्तीची लाट पृथ्वीवर पसरविणें ही आमची कामगिरी आहे. इराणी, ग्रीक, रोमन, अरब अथवा इंग्रज यांनीं युद्धसामुग्री सज्ज करून पृथ्वीवरील देश जिंकित सुटावे आणि अनेक देशांस एका सूत्रांत बांधावें, ही

त्यांची कामगिरी आहे. त्याचप्रमाणे ज्या ज्या राष्ट्रांत संधि सांपडेल तेथे तेथे आध्यात्मिक ज्ञानाची लाट पोहोचवावी, ही आमची कामगिरी आहे. मनुष्याची वाढ होण्याचे मार्ग अनेक आहेत. हिंदूंनी आपल्या शांतताप्रिय बुद्धीने या संस्कृतीच्या वाढीला मदत करावी, हेंच योग्य आहे. हिंदुस्थानांतून जगाला जें कांहीं प्राप्त व्हावयाचें आहे, तें अध्यात्मज्ञानाचा प्रकाश हेंच होय.

आपण पूर्वकालाच्या इतिहासाचें अवलोकन केलें तर एक विशेष गोष्ट आपल्या लक्ष्यांत येईल. एखाद्या जेत्या राष्ट्राच्या अनुषंगानें हिंदुस्थानाचा संबंध जेव्हां जेव्हां इतर देशांशीं आला आणि हिंदुस्थानाला स्वतःच्या अज्ञातवासाचा भंग करण्याची वेळ जेव्हां जेव्हां आली, त्या त्या वेळीं हिंदुस्थानांतील अध्यात्मसागराची लाट दूर देशांत जाऊन पोहोचली असल्याचें आपल्या नजरेस येईल. तरवार परजून जगांतील देश जिंकित सुटावें ही अपेक्षा नसल्यामुळें वारंवार अज्ञातवास पतकरण्याची संवय आमच्या आर्यभूमिाला जडली आहे. इतर देशांच्या अनुषंगानें या अज्ञातवासाचा भंग होत असतो; आणि असा भंग झाला म्हणजे येथील अध्यात्मसागराला भरती येऊन त्याच्या लाटा परदेशांतही जाऊन पोहोचतात. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभीं जर्मनींत शॉपेन हौर या नांवाचा एक विख्यात पंडित होता. यानें वेदांचें भाषांतर वाचिलें होतें. हें भाषांतर विशेषसें शुद्ध नव्हतें. एका फारशी भाषांतराचा तर्जुमा एका फ्रेंच मनुष्यानें लॅटिन भाषेंत केला होता; आणि तें भाषांतर या जर्मन महापंडिताच्या अवलोकानांत आलें होतें. या भाषांतराचा उल्लेख करतांना शॉपेन हौर म्हणतो, 'उपनिषद्ग्रंथांचें वाचन हें मनुष्याला कल्याणप्रद आणि प्रकाशक असें आहे. यावांचून साऱ्या जगांतील दुसऱ्या कोणत्याही विद्येचा अभ्यास श्रेयस्कर नाही. माझ्या जीवनक्रमांत याच अभ्यासानें मला शांतीचा लाभ दिला आहे आणि मृत्युसमयींही तोच मला शांति देईल.' प्राचीन ग्रीक वाङ्मयाचें संशोधन होऊं लागलें, त्या वेळीं युरोपीय पंडितांत विचारसंशोधन व संक्रमण फार झपाट्यानें घडून आलें; पण त्याहूनही मोठ्या प्रमाणावर विचारसंक्रमण घडून येण्याचा काळ जवळ येत आहे असें भाकित या जर्मन आचार्यानें केलें होतें. हें त्याचें भविष्य आतां खरें होऊं पाहत आहे. युरोपाचा चालू व्यवहार जे कोणी उघड्या डोळ्यांनीं पाहत असतील, पाश्चात्य जनतेच्या मनोवृत्तींत पडत असलेला फेर ज्यांच्या लक्ष्यांत

येत असेल आणि जे कोणी पाश्चात्यांच्या मनोभूमिकेचा अभ्यास विचारपूर्वक करीत असतील, त्यांस अशा प्रकारच्या विचारसंक्रमणाचा प्रत्यय येईल. आर्यतत्त्वज्ञानाच्या झऱ्याचें पाणी पाश्चात्य देशांत हळू हळू पण अनिवार्यपणें मुरत आहे आणि त्यामुळें पाश्चात्यांच्या समाजशासनपद्धतींत आणि विचारांत संक्रमण घडून येत आहे, ही गोष्ट बुद्धिमंतांच्या लक्ष्यांत आल्यावांचून राहणार नाही; पण अशाप्रकारचें संक्रमण घडून येत असतां आणखी एक विशेष गोष्ट लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे. या विशेष गोष्टीचा उल्लेख पूर्वी एकवार मी केलाच आहे. ती गोष्ट ही कीं, हें विचारसंक्रमण अत्यंत शांतपणें घडून येत आहे. या विचारसंक्रमणाबरोबर युद्धाचा भेसूर ध्वनि उमटत नाही, या विचारसंक्रमणाबरोबर तरवारीचा चकचकाट दिसणार नाही, अथवा उल्हाटयंत्रांचा गडगडाटही ऐकूं येणार नाही. आमच्या आर्यतत्त्वज्ञानाचा प्रसार कसा होतो, हें एकाच इंग्रजी शब्दानें सांगावयाचें झटलें तर तें Fascination या शब्दानें सांगतां येईल. या शब्दाचा अर्थ 'मोहकता' असा आहे. पाश्चात्य संस्कृति एखाद्या ठिकाणीं जाते त्यावेळीं तेथील समाजांत एकदम मोठी खळबळ उडून जाते. एखादी गोष्ट अगदीं अनपेक्षितपणें घडून आली ह्मणजे मनुष्य जसा बावरतो, त्याचप्रमाणें पाश्चात्य संस्कृतीच्या पहिल्या सलामीबरोबर तो समाज गडबडून जातो. आर्यतत्त्वविचारांच्या संक्रमणाचा प्रकार याच्या अगदीं उलट आहे. समाजास नकळत तो त्यामध्ये प्रवेश करतो. त्याच्या प्रथमस्पर्शानें समाज जणूकाय भारला जातो. हिंदूंच्या तत्त्वविचारांची ओळख ज्यास मुळींच झालेली नसते, असा परका मनुष्य प्रथम 'हिंदू' या शब्दानेंच बावरतो. हिंदु तत्त्वज्ञान, हिंदु चालीरीती, हिंदु समाजरचना, हिंदु वाङ्मय इत्यादि सर्व प्रकारच्या 'हिंदु' वस्तुसंघाचा तो तिरस्कार करतो. हिंदु ह्या नुसत्या शब्दानेंच त्याच्या कपाळाला सतरा आंठ्या पडतात. पण थोडा वेळ धीर धरून जर ते आमच्या विचारपद्धतीशीं परिचय करून घेतील, तिचें परिशीलन करतील आणि आमच्या आचारकल्पनांच्या मुळाशीं कोणतीं महत्त्वे आहेत हें समजून घेतील, तर त्यांच्या पूर्वभावना पालटून त्यांच्या जागीं कौतुक उत्पन्न होईल आणि ते मोहून जातील अशी माझी नव्याणव हिस्से खात्री आहे. रात्रींच्या वेळीं पडणाऱ्या दंवाचा आवाज कोणाला ऐकूं येत नाही; आणि तें पडतांना कोणाला दिसत नाही?

तथापि तें जसें वनस्पतिपोषणाचें महत्कार्य करतें, त्याचप्रमाणें आमच्या या शांत, सहनशील, सोशिक आणि धर्मेकजीवी हिंदुकुलानें आपलें कार्य निःशब्दपणें संपादिलें आहे.

या पूर्वेतिहासाची पुनरावृत्ति होण्याचा काळ आतां आला आहे. अर्वाचीन काळच्या भौतिक शास्त्रांच्या भडिमारांनें पूर्वकल्पनांच्या किल्ल्यांतील मान्याच्या जागा सांप्रत सर करून टाकिल्या आहेत. त्यांतील मजबूत बुरूज पायापासून डांसळून गेले आहेत. मनुष्यजातीनें धर्माच्या बाबतींत एखाद्या विशिष्ट परंपरेचाच अंगिकार केला पाहिजे. या पूर्वभावनेचा समूळ लोप झाला आहे. चिनी मातीचीं भांडीं मोठ्या घणाच्या तडाख्याखालीं ज्याप्रमाणें कडाकड फुटून जातात, त्याचप्रमाणें प्राचीन वस्तुसंशोधनाच्या तडाख्याखालीं जुन्या भोळसर समजुतींचा चक्काचूर उडत आहे. युरोपांत सध्या धर्म हा अशिक्षित जनसमूहाच्या ताब्यांत पूर्णपणें गेला आहे. धर्माचें कोणत्या तरी प्रकारचें अस्तित्व असावें असें युरोपांत सध्या जर कोणास वाटत असेल तर तें अज्ञ-जनसमूहास मात्र वाटतें. तेथें जे सज्ञान ह्मणवितात ते एखादी बाब धार्मिक ह्मणूनच तिचीं अवहेलना करतात. अशा स्थितींत आर्यतत्त्वज्ञानाच्या प्रसारास अवसर मिळावा हें सर्वथा योग्य आहे. हिंदूंच्या मनोभूमिकेंतून बाहेर पडणाऱ्या अत्यंत विशाल धार्मिक कल्पना त्यांत गोंवलेल्या सांपडतात, आणि त्याचप्रमाणें अध्यात्मविद्येंतील सिद्धांतांचा प्रत्यक्ष आचारही येथें पहावयास सांपडतो. अध्यात्मविद्येंतील कित्येक सिद्धांत आह्मां लोकांच्या हाडींमासीं मुरून गेले आहेत आणि आमच्या सामान्य व्यवहारांतही त्यांचें प्रत्यक्षरूप पदोपदीं आढळून येतें. सांप्रतच्या घोट्याळ्यांतून जगाला सुरक्षितपणें बाहेर काढण्यास आमच्या आर्यतत्त्वज्ञानाचा मात्र उपयोग होईल, ही गोष्ट अगदीं नैसर्गिक अशी आहे. अनंत घोट्याळ्यांच्या पोटीं एकतानता आहे असें निःसंशयपणें स्थापित करणारें, मृत्यूचें साम्राज्य रोजच्या अनुभवानें सिद्ध होत असतांही जगाची निःसमिता सिद्ध करणारें, मानवी जीवित क्षणभंगुर आहे असा अनुभव असतांही आत्म्याचें अमरत्व सिद्ध करणारें, प्रत्येक क्षणीं जगाच्या पालटणाऱ्या स्वरूपामागें त्याचें स्थिररूप आहे असें सिद्ध करणारें आणि या विश्वाचें अनंतत्व सिद्ध करणारें असें जें शास्त्र असेल, तेंच सध्याच्या झोटिंगबादशाहीच्या काळीं उपयोगी पडेल. जग हें एक चिखलाचें लहा-

नसें डबकें आहे अशी कल्पना जुन्या काळी होती. आमच्या जुन्या-पुराण्या ग्रंथांतूनही असल्या प्रकारचा उल्लेख सांपडतो. त्याचप्रमाणे जग हे क्षणभंगुर आहे आणि एकंदर कालही इतकाच आकुंचित आहे, अशीही कल्पना पूर्वकाळी होती; पण त्याच आमच्या ग्रंथांत कालस्थलांच्या अनंतत्वाची आणि मानवी आत्म्याच्या अनंत वैभवाची कल्पना उदय पावत असल्याचें आढळून येईल. धर्मशास्त्राच्या बाबतींत जे जे शोध यानंतर झाले, त्यांच्या मुळाशीं याच अनंतत्वाच्या कल्पनेचें वास्तव्य होतें. सध्याच्या काळीं उत्क्रांतिशास्त्रानें आणि इतर भौतिकशास्त्रांनीं जुन्यापुराण्या ईश्वरविषयक कल्पनांचा नायनाट करून टाकिला आहे. अशावेळीं कसल्या प्रकारचें शास्त्र मनुष्यजातीच्या उपयोगी पडेल बरें ? ज्या शास्त्राच्या सिद्धांतांच्या प्रसारानें मानवी मनाचा आकुंचितपणा कमी होईल, ज्या शास्त्रांच्या सिद्धांतांनीं संशयनिवृत्ति होईल आणि ज्या शास्त्रांच्या सिद्धांतांनीं अंतःकरणांतील क्षुद्र वृत्ति मावळून तेथें औदार्याचा उदय होईल, असेंच शास्त्र सध्यां मनुष्यजातीस हवें आहे हें अगदीं उघड आहे; आणि तसें शास्त्र झटलें ह्मणजे वेदान्त हेंच होय. येथें मानवी आत्म्याचें अत्यंत आश्चर्यकारक आणि उज्वल असें रूप पाहावयास सांपडतें आणि येथेंच परावाणीचा मधुर शब्द ऐकूं येतो.

आतां येथें आणखीही एक गोष्ट विशेषकरून लक्ष्यांत ठेवली पाहिजे, हें सांगणें अवश्य आहे. हिंदुधर्माच्या प्रसाराच्या आवश्यकतेबद्दल जें विवेचन आतांपर्यंत केले, त्यांतील 'हिंदुधर्म' या शब्दानें फक्त तत्त्वसिद्धांतांचाच बोध होतो असें समजावें. ज्या मूलतत्त्वांवर आणि सिद्धांतांवर हिंदुधर्माची इमारत उभारली गेली आहे, त्यां सिद्धांतांसंबंधींच हें विवेचन लागू आहे असें समजावें. त्या सिद्धांतांचें ग्रहण पाश्चात्यांकडून करविलें पाहिजे, असा माझ्या ह्मणण्याचा आशय आहे. हिंदुधर्माचें जें कांहीं बाह्यस्वरूप आज दिसत आहे, त्याची नकल त्यांनीं करावी असें माझें ह्मणणें नाहीं. गृहण करावयाचें तें बाह्य उपाधीचें नसून निरुपाधिक सिद्धांतांचें करावयाचें, हा माझा मुख्य मुद्दा आहे. कित्येक शतकांच्या अनुभवांमुळे जीं विशिष्ट प्रकारचीं समाजबंधनें, चाली-रीतीं अथवा समाजघटनां हीं आज हिंदुकुलांत आढळून येत आहेत त्यांचा अविभाज्य संबंध शुद्ध धर्मतत्त्वांशीं आहे असें नाहीं. ज्ञानकांड आणि कर्मकांड अथवा श्रुति आणि स्मृति असे दोन स्पष्ट विभाग आपल्याकडेही केलेले

आहेत हें आपणांस ठाऊक आहेच. यांपैकी ज्ञानकांड हें कालस्थलातीत सिद्धांतांचें शास्त्र असल्यामुळें त्याची सत्यता कालस्थलाच्या अनुषंगानें बाधित होत नाही. मनुष्यस्वभाव, आत्मप्रतीति, जीवात्मा आणि परमात्मा यांचे नित्यसंबंध, परमात्म्याचें रूप आणि मुक्ति इत्यादि वस्तूंच्या पायावर या शास्त्राची उभारणी झाली असल्यामुळें त्याचे सिद्धांतही सर्वकालीं आणि सर्वस्थलीं अबाधित असावे हें निसर्गसिद्धच आहे. त्याचप्रमाणें सृष्टिरचना, सृष्टिरचनेचें अनाद्यनंतत्व अथवा सृष्टीची उत्क्रांति आणि प्रतिक्रांति इत्यादिकांचें विवेचन हें कालस्थलातीत नियमांस अनुसरून केलें असल्यामुळें तें सर्वकालीं आणि सर्वस्थलीं एकसारखेंच लागू करतां येईल. यानंतर स्मृतिशास्त्र निर्माण झालें. या शास्त्रांत सामान्य व्यवहारांतील आचारांचें विवेचन केलें आहे. याचा अंतर्भाव धर्मतत्त्वांत करतां येणार नाही. यांतील सिद्धांत सामाजिक परिस्थितीनें बद्ध असल्यामुळें, ते कालस्थलातीत आहेत असें झणतां येत नाही. श्रुतिसिद्धांतांशीं यांचा अविभाज्य संबंध नाही. खुद्द आपल्या देशांतही स्मृतिसिद्धांत वारंवार बदलत असतात, ही गोष्ट आपल्या नेहमींच्या अनुभवांतील आहे. एका युगांतील चालीरीती दुसऱ्या युगांत आढळत नाहीत; आणि युगांचें संक्रमण होईल त्याप्रमाणें या कल्पनांतही फेरबदल अवश्य होईल. योग्य काळीं महापुरुष आणि ऋषी आपणा सामान्य जनांत जन्म घेतात आणि त्या त्या काळच्या परिस्थितीला अनुरूप अशी समाजरचना झणजे स्मृति निर्माण करतात.

जीवात्मा, परमात्मा आणि सृष्टि यांसंबंधीं अत्यंत विस्मयकारक, आणि उन्नतिकारक सिद्धांत याच देशांत प्रकट झाले आहेत. ‘माझा मार्ग खरा कीं तुझा खरा’ असल्या क्षुद्र गोष्टींचीं भांडणें हिंदुस्थान कधींही भांडला नाही. धर्मसंबंधीं जेथे कधींही रक्तपात झाला नाही, असा देश हिंदुस्थान हाच आहे. असल्या क्षुद्र कल्पनांचा स्पर्शही आह्मा लोकांस कधींही झाला नाही. आमचीं धर्मतत्त्वे सनातनस्वभावसिद्ध असल्यामुळें त्यांचें कल्याणकारित्व सर्वदा एकसारख्या प्रमाणांतच कायम आहे. हजारों वर्षांमागें त्यांचा उदय झाला, आणि त्याकाळीं जें मनुष्यजातीचें हित त्यांनीं केलें, तेंच हित करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या अंगीं आजही कायम आहे. जोंपर्यंत ही सृष्टि चालू राहिल, जोंपर्यंत कर्मांचे कायदे अबाधित चालतील आणि जोंपर्यंत आह्मी मनुष्ये

स्वकर्मानुसार बद्ध असूं तोंपर्यंत या सिद्धांतांचा अंमल आह्मांवर अव्याहत चालू राहाणारच यांत तिळमात्र शंका नाही. जोंपर्यंत आमचें कल्याण दुसरा कोणी करूं शकत नाही—जोंपर्यंत स्वबलानेंच आह्मांस मुक्ति मिळविणें भाग आहे—तोंपर्यंत सनातनधर्मही अबाधित राहिल.

आह्मापार्शी जगाला देण्यासारखें जें कांहीं आहे तें हेंच. निरनिराळ्या मानव-कुलांच्या धर्मांची वाढ आपण पाहिली तर एक गोष्ट आपल्या लक्षांत विशेषें करून येते, ती ही कीं, त्या कुलाच्या बाल्यावस्थेच्या कालीं त्यांतील निरनिराळ्या शाखांचे निरनिराळे देव असत. जर या शाखांत परस्पर प्रेमभाव नांदत असला तर या सर्व देवांचा अंतर्भाव एकाच नांवांत होत असे. सर्व बाबिलोनियन देवदेवता एकाच नांवानें ओळखिल्या जात असत. बाबिलोनियनांच्या अनेक शाखा आणि त्या शाखांगणिक अनेक देव होते; तरी त्या सर्वांचा समावेश 'बाल' या एकाच नांवांत होत असे. त्याचप्रमाणें यहूदी कुलांच्या अनेक शाखांच्या अनेक देवतांचा समावेश 'मोलोक' या एकाच नांवांत होत असे. यानंतर यांतील एखादी शाखा प्रबळ होऊन इतरांवर आपलें वर्चस्व गाजवूं लागली ह्मणजे आपला राजा इतर शाखांच्या राजांहून श्रेष्ठ आहे असें ह्मणत असे. त्याचप्रमाणें आपला विशिष्ट देव हाही इतर शाखांच्या देवांहून वरिष्ठ असें ह्मणूं लागे. 'बाल-मरोडाक' हा सर्व देवांत श्रेष्ठ असें एक बाबिलोनियन शाखा ह्मणूं लागली. त्याचप्रमाणें 'मोलोक-यावा' ह्या सर्व देवांत श्रेष्ठ असें एक यहूदी शाखा ह्मणूं लागली. देवांच्यां श्रेष्ठपणाबद्दल शाखा-शाखांत अशीं भांडणें सुरू झालीं ह्मणजे त्यांचा अखेर निकाल 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' व्हावयाचा हें ओघाला आलेच. आमच्याकडेही आरंभी अशाच तऱ्हेचा कांहीं प्रकार घडला असावा असें मानण्यास जागा आहे. अनेक देवदेवांत श्रेष्ठत्वाबद्दल स्पर्धा होत असल्याचें आढळून येतें; पण आमच्या या आर्यभूमीची पुण्याई मोठी ह्मणून येथें एक अशरीरिणी वाणी झाली कीं, 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति' जें कांहीं आहे तें वस्तुतः एकच असून पंडित त्यालाच निरनिराळ्या नांवांनी संबोधतात. तुझीं त्या तत्त्वाला विष्णु ह्मणा, शिव ह्मणा अगर दुसरीही हजारों नांवे द्या, तें तत्त्व एकरूपच आहे, हा सिद्धांत इकडे प्रस्थापित झाल्यामुळे भांडणांच्या मुळावरच कुऱ्हाड पडली. हिंदुस्थानांतील धर्मांच्या वाढीचा इतिहास या एकाच वाक्यांत समाविष्ट झाला आहे.

या एकाच मूलभूत सिद्धांतासभोवतीं प्रचंड ग्रंथरत्नांचे प्राकार बांधले गेले आहेत. या एकाच तत्त्वाचा उच्च घोष इतक्या प्रकारांनी झाला की, त्याचा प्रवेश जनतेच्या अगदीं तळापर्यंत झाला. अगदीं सामान्य लंगोठ्याच्याही रक्तमांसांत हें तत्त्व खेळू लागलें आणि अशा रीतीनें हें तत्त्व हिंदुजनतेच्या जीविताशीं अगदीं एकरूप होऊन गेलें आहे. यामुळेच परमतसहिष्णुता ही जन्मादारभ्य आह्वांस प्राप्त झाली आहे. बाहेरून कितीही नवे धर्म आणि नवे पंथ आले तरी ते आपल्या आदिमातेला भेटण्याकरितांच येथें येतात असें आह्वांस वाटतें. सर्व धर्मांशीं आणि पंथांशीं आमचा सहोदर संबंध आहे असेंच आह्वांस नित्य वाटत असतें.

खुद्द आमच्या या देशांतही अनेक पंथ आणि धर्म आज मितीस असून ते सारे सुखानें एकत्र नांदत आहेत. असें कां होतें याचें उत्तर 'एकं सद्भिर्मा बहुधा वदंति' या वचनांत आढळून येतें. कोणी एखादा अद्वैती असेल आणि दुसरा द्वैती असेल; एक ह्मणतो कीं 'मीच परमेश्वरस्वरूप आहे' आणि दुसरा ह्मणतो 'मी परमेश्वराचा सदैव भक्त आहे.' पण असा मतभेद असला तरी दोघेही अस्सल हिंदु ह्मणविले जातात. याचें कारण 'एकं सद्भिर्मा बहुधा वदंति' हेंच. माझ्या प्रिय बांधवांनो, आपणास हेंच ब्रीदवाक्य सर्व जगाला शिकवावयाचें आहे. परक्या देशांतील मोठमोठे विद्वान ह्मणविणारे लोक सुद्धां 'हिंदुधर्म' एवढा शब्द ऐकल्याबरोबर नाक अगदीं वांकडें तिकडें मुरडतात आणि ह्मणतात, 'हिंदुधर्म ह्मणजे मूर्तीची-दगडमातीची-पूजा!' मित्रहो, हें अनेक वेळां मी माझ्या डोळ्यांनीं पाहिलें आहे. पण लोकांच्या डोळ्यांतील कुसळ पाहणाऱ्या या घमंडानंदनांस आपल्या डोळ्यांत केवढें मोठें मुसळ होतें याची शुद्धि नाही. आजमितीसही तेथें धर्मवेड अगदीं नाही ह्मणतां यावयाचें नाही. विशिष्ट धर्मांच्या अथवा पंथांच्या बाबतींतील युरोपियन लोकांच्या मनाचा हा आकुंचितपणा अजूनही गेलेला नाही. स्वतःजवळ जें कांहीं आहे तेंच सर्वोत्कृष्ट असें त्यांस अद्यापि वाटतें. कनक आणि कामिनी याच काय त्या पूज्य वस्तू आहेत असें त्यांस वाटतें. स्वतःच्या संपत्तीशिवाय जगांत मिळविण्यासारखी दुसरीही एखादी चीज असेल असें त्यांच्या स्वप्नांतही येत नाही. एखाद्यानें एखादी दगडमातीची वस्तू बनविली अथवा एखादें लोखंडी यंत्र तयार केलें तर त्याची पूजा करा-

वयास मात्र हरकत नाही. शिक्षणाचा इतका मोठा प्रसार झाला असतांही जगभर आज हीच स्थिति आहे. वस्तुतः खऱ्या शिक्षणाला अद्यापि सुरवात झालीच नाही. ती ज्या दिवशी होईल तो सुदीन ! आणि खऱ्या संस्कृतीबद्दल ह्मणाल तर तिलाही कोठे अद्यापि आरंभ झालेला नाही. आजमितीसही शेंकडा नव्याण्व लोक कमीअधिक प्रमाणानें रानटीच आहेत. आज पुस्तकी ज्ञान, पुस्तकी संस्कृति आणि पुस्तकी सहिष्णुता, यांचा मात्र मुबलक सुळसुळट झाला आहे; पण याचें प्रत्यंतर प्रत्यक्ष आचारांत पहावयास सांपडेल ही आशा मात्र करावयास नको. मी हें कांहीं तरी बोलत आहे असें आपण समजूं नका. मला जे कांहीं प्रत्यक्ष अनुभव आले त्यांवरूनच हें मी बोलत आहे. आज शेंकडा नव्याण्व लोक असे आहेत की, ते ह्या गोष्टींचा कधीं विचारही करीत नाहीत. धर्ममतांबद्दल होणारा छळ अजूनही चालू आहे. कांहीं नवी गोष्ट शिकावी असें एखाद्याच्या मनांत आलें तर जुन्या काळच्या साऱ्या अडचणी आजही त्याच्या मार्गांत उभ्या राहतात. परमतसहिष्णुता अल्प प्रमाणावर तरी या जगांत कोठें असेल तर ती आपल्याच देशांत आहे. आर्यभूमीवांचून इतरत्र कोठेही तिचा वास नाही. मशिदी अगर ख्रिस्ती देवळें बांधण्यासाठीं हिंदूंची मदत नेहमीं मिळते. ही गोष्ट फक्त या भूमींतच शक्य आहे. तुझी एखाद्या मुसलमानी अगर ख्रिस्ती देशांत जाऊन एखाद्या हिंदु देवळासाठीं मदत मागितली तर माझ्या ह्मणण्याप्रमाणें प्रत्यंतर तुझाला ताबडतोब येईल. तुमचें देऊळच नव्हे तर, शक्य असल्यास, तुझांसही नष्ट करण्यास ते मागेंपुढें पाहणार नाहीत. साऱ्या जगाला आझां हिंदु लोकांपासून जर कांहीं धडा शिकावयाचा असेल तर तो हाच की, परकीयांबद्दल नुसती सहिष्णुताच नव्हे तर सहानुकंपाही बाळगावयाची. महिम्न स्तोत्रांत शिवाची स्तुति करतांना कवि ह्मणतो, “ ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या पर्वतशिखरांपासून निरनिराळ्या नद्या उगम पावतात व त्या वक्र अथवा सरळ गतीनें चालल्या तरी शेवटीं समुद्रांत एकत्र होतात, त्याचप्रमाणें निरनिराळ्या मनोवृत्तींना अनुसरून मनुष्ये निरनिराळ्या मार्गांनीं गेलीं तरी शेवटीं तुलाच येऊन मिळतात.”

सर्वांचे मार्ग आज निरनिराळे दिसत असले, तरी त्यांचा शेवटचा मुक्काम एकच आहे. कोणी नागमोडी वाटेनें चालत असतील अथवा दुसरे कोणी सरळ मार्गानें जात असतील; तथापि ते सर्व त्या एकाच ठिकाणीं एकरूप

होतील. हें सर्व एकरूपच आहे असें ज्या दिवशीं तुम्ही पहाल, त्याच दिवशीं तुमची भक्ति आणि शिव हीं एकरूप होतील. शिवाचा वास फक्त लिंगाकृतीतच नसून तो सर्वत्र आहे, असें ज्या दिवशीं तुमच्या अनुभवाला येईल, त्याच दिवशीं तुमच्या भक्तीची अखेर होईल. हरि सर्वभूतांतरात्मा आहे असा प्रत्यय ज्याला येतो, तोच खरा हरिभक्त. जर तुम्ही खरोखर शिवभक्त असाल तर वस्तुमात्राचे ठायीं शिवाचा वास आहे, असा अनुभव तुम्हांस अवश्य येईल. कोणी कोणत्याही मार्गानें पूजन करीत असला तरी तो त्याचेंच पूजन करीत आहे असें तुम्हांस मनापासून वाटें लागलें पाहिजे. कोणी निमाज पढत असला अथवा कोणी ख्रिस्ती देवळांत गुडघे टेंकून प्रार्थना करीत असला अथवा तिसरा एखादा बुद्धाच्या देवालयांत जाऊन प्रार्थना करीत असला तरी तो शिवपूजनच करीत आहे, अशी तुमची भावना झाली पाहिजे. अनेक लोकांनीं अनेक नांवें दिलीं ह्मणून शिवरूपांत कांहीं फरक पडतो काय? ते निरनिराळ्या ठिकाणीं फुलें वाहत असले तरी शेवटीं तीं सारीं शिवाच्या मस्तकावर एकत्र होतील; कारण तो ' सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा ' आहे. या जगाला वस्तुतः कशाची गरज आहे हें तुम्हांस आह्मांपेक्षां तो अधिक जाणतो. सर्व भेद आजच नष्ट होतील ही गोष्ट अगदीं अशक्य आहे. भेद आहेत ह्मणून सृष्टि आहे, आणि भेद नाहीसे झाले तर सृष्टीही नाहीशी होईल. भेद आहेत ह्मणून विचारसंपत्तींत वाढ होत आहे. भेद आहेत ह्मणून गतीला आणि प्रकाशाला चालन मिळतें. परस्परांशीं अत्यंत विसंवादी अशा प्रकारच्या भेदांचेही अस्तित्व राहणारच. पण यामुळें आपण एकमेकांचे द्वेषे बनावें हें मात्र सिद्ध होत नाही. भेद आहेत ह्मणून एकमेकांशीं सदोदित लढत असावें असें नाही. याकरितां आपण आपलें व्रीदवाक्य सदोदित ध्यानांत धरलें पाहिजे. जें वाक्य फक्त आपल्या या मातृभूमीतच उच्चारलें गेलें, त्याचा प्रसार आपण जगभर केला पाहिजे. हें वाक्य केवळ आपल्या ग्रंथांतरीच आढळतें असें नाही. तें आपल्या हाडींमासीं खिळून गेलें आहे. आपल्या वर्तनांत तें रोज दृग्गोचर होत आहे. या वाक्याचा प्रत्यक्ष आचार फक्त याच देशांत होत आहे, हें जो कोणी उघड्या डोळ्यांनीं पाहील त्यास दिसेल. आह्मांपाशीं दुसरींही अनेक तत्त्वरत्नें आहेत; पण तीं फक्त विद्वानांच्या मात्र उपयोगी आहेत. सौजन्य, सहिष्णुता, सहानुकंपा आणि बंधुभाव हीं कोणीही

कोणापासून शिकावी; त्यांत जातगोताचा, वर्णभेदाचा अगर लिंगभेदाचा अडथळा नाही. शेवटीं सर्वांनीं मुख्यत्वेकरून जें कांहीं शिकावयाचें आणि आचारावयाचें तें हेंच 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति ।'

जाफना येथील मानपत्र.

परमपूज्य स्वामी महाराज,

लंकेच्या या भागांत आपण यावे अशी इच्छा आह्मी प्रदर्शित केली आणि आपण त्या इच्छेस मान देऊन जाफना येथे आलां व आह्मांस दर्शन दिलें, याबद्दल आह्मी सर्व हिंदुरहिवासी आपले फार ऋणी आहों. आमचें शहर हें लंकेतील हिंदुरहिवाशांचें एक प्रमुख स्थान आहे.

सुमारें दोन हजार वर्षांपूर्वी आमचे पूर्वज दक्षिणहिंदुस्थानांतून लंकेत आले व त्यांनीं येथे वसती केली. जाफना येथे त्यावेळीं तामील राजे राज्य करीत होते. आमच्या पूर्वजांबरोबर आलेल्या हिंदु धर्मास या राजांकडून फार प्रोत्साहन मिळालें. कालांतरानें या राजांचा अंमल नष्ट होऊन तेथे पोर्तुगीज व डच लोकांचा अंमल चालू झाला आणि या अंमलांत आमच्या धर्मक्रियांचें संपादन नीट होईनासें झालें. सार्वजनिक धर्मोत्सव बंद झाले; अत्यंत नामांकित अशा दोन तीन देवळांचा विध्वंस करण्यांत आला; ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार करण्यासाठीं आमच्या पूर्वजांवर अनेक प्रकारचा जुलूमही झाला; हा सर्व छळ त्यांनीं निमूटपणें सोसला, पण स्वधर्मत्याग केला नाही. आतां त्यांनीं ही मोलवान वारसदारी आमच्या स्वाधीन केली आहे. प्रभु-कृपेनें हा प्रांत ग्रेट ब्रिटनच्या अंमलाखालीं गेल्यापासून सर्व प्रकारच्या तत्त्वज्ञानास आणि विद्यांस प्रोत्साहन मिळालें आहे. तसेंच पूर्वी जमीनदोस्त झालेल्या इमारती पुन्हा उभारल्या गेल्या आहेत व जात आहेत.

अमेरिकेंत भरलेल्या सर्व धर्मांच्या महापरिषदेत आमच्या परमपूज्य धर्माच्या वतीनें हजार राहून वेदान्तर्गत सत्याचें कथन निरपेक्षबुद्धीनें आपण केले, याबद्दल आह्मी आपले अंतःकरणपूर्वक उपकार मानतो. हिंदुस्थानांत जन्म पावलेली परा-विद्या अमेरिकन व इंग्रज लोकांस आपण सांगितली व यामुळे प्राच्य आणि पाश्चात्य राष्ट्रांच्या एकीकरणास आपण मदत केली.

हिंदुधर्मातील प्रमेये त्यांस समजावून देतांना हिंदूंच्या अंतःकरणाची ओळखही त्यांस सहजासहजी होणार आहे. हल्लींचें युग चार्वाकवाद्यांच्या प्रावल्याचें आहे. श्रद्धेला उतरती कळा लागली असून धर्मप्रमेयाबद्दल सर्वत्र उदासीनता पसरली आहे. अशा वेळीं आमच्या सनातनधर्माच्या पुनरुज्जीवनाचें महत्कार्य आपण सुरू केलें, याबद्दल आपले किती उपकार मानावे ?

आमच्या सनातनधर्ममतांच्या औदार्याची ओळख पाश्चात्यांस करून दिली, एवढेंच नव्हे, तर पाश्चात्यांच्या तत्त्वज्ञानाला ज्या प्रमेयांचें दर्शन स्वप्नांतही झालें नाहीं, अशा अनेक प्रमेयांचें विवेचन आमच्या अनेक दर्शनांत उत्तम प्रकारें केलें आहे, ही गोष्ट आपण त्यांच्या निदर्शनास आणली, याबद्दल आपली योग्य स्तुति करण्यास भाषेला सामर्थ्य नाहीं.

पाश्चात्य देशांत आपण करीत असलेल्या कामगिरीकडे आह्मी सकुतूहल पाहत होतो आणि सनातनधर्माच्या कार्यांत जें यश आपण तिकडे संपादन करीत होतां तें पाहून आह्मांस अत्यानंद होत होता, हें आपणांस सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. तिकडील वर्तमानपत्रांतून आपणांबद्दल स्तुतिपूर्ण लेख येत असत. बौद्धिक, मानसिक आणि धार्मिक उन्नतीसाठीं जेथें अहर्निश खटपट सुरू आहे, अशा प्रमुख शहरांतील विद्वज्जनांनींही आपले स्तुतिपाठ गायिले आहेत. यावरून आपण हातीं घेतलेल्या कार्याचें महत्त्व आणि त्यांत मिळविलेलें यश यांचें स्वरूप स्पष्ट होत आहे.

आमच्या या भूमींत येऊन आह्मांस आपल्या दर्शनाचा लाभ आपण दिल्याबद्दल पुन्हा एकवार आह्मी आपले आभार मानतो. सत्यधर्मज्ञानाचा पाया वेदांनीं घातला आहे असें आपणाप्रमाणें आह्मांसही वाटतें. आपल्या दर्शनाचा लाभ आह्मांस वारंवार मिळावा, इतकीच आमची इच्छा आहे.

ज्या भगवंताच्या कृपेनें आपल्या महत्कार्यांत आपणांस येथवर यशाची प्राप्ति झाली, त्यानें आपणांस उदंड आयुष्य, आपल्या नियत कार्यांस लागणारें सामर्थ्य आणि उत्साह हीं द्यावीं, इतकीच आह्मी त्याजपाशीं मनोभावें प्रार्थना करतो.

आपले,

जाफना येथील हिंदुरहिवाशी.

वरील मानपत्राला स्वामींनी वक्तृत्वपूर्ण उत्तर दिले.

* *

* *

* *

दुसरे दिवशी 'वेदान्त' या विषयावर त्यांचे व्याख्यान झाले.

वेदान्त.

आजच्या व्याख्यानाचा विषय अत्यंत विस्तृत असल्यामुळे त्याचें सविस्तर विवेचन एकाच व्याख्यानांत आणि थोड्याशा वेळांत करणें अशक्य आहे. याकरितां त्यांतील मुख्य मुद्द्यांचें विवरण शक्य तितक्या सोप्या भाषेत आज मी आपणांसमोर करणार आहे. आम्हां लोकांस 'हिंदु' असें जातिवाचक जें एक विशेष नांव प्राप्त झालें आहे, त्याची सार्थकता सध्यातरी उरलेली नाही; कारण सिंधुनदापलीकडे राहणाऱ्या लोकांसच हें नांव प्रथम प्राप्त झालें. जुन्या काळच्या इराणी लोकांनीं सिंधु शब्दाचा अपभ्रंश करून त्यापासून हें नांव निर्माण केलें. सिंधुनदाच्या परतीरावर राहणाऱ्या सर्व लोकांना त्यांनीं 'हिंदु' हें नांव दिलें. अशा प्रकारची या नांवाची उत्पत्ति आहे; आणि त्याकाळापासून आजपर्यंत हें नांव चालत आलें आहे. त्यानंतर मुसलमानी अंमल या देशावर सुरू झाला आणि तेव्हांपासून आह्मी स्वतःही आपणांस हिंदु झणवूं लागलों. या नांवांत कांहीं वाईट आहे असें भासविण्याचा माझा उद्देश नाही. तथापि त्या नांवांतील पूर्वीच्या अर्थाचा मात्र लोप झाला आहे, इतकाच माझ्या सांगण्याचा तात्पर्यार्थ आहे. कारण सिंधुनदाच्या या तीरावर राहणारे जुने लोक ज्या धर्माचे होते, तोच धर्म ते आतां पाळीत आहेत असें नाही. यामुळे सांप्रत 'हिंदु' या शब्दांत केवळ हिंदुधर्मानुयायांचाच समावेश होत नसून ख्रिस्ती, मुसलमानी, जैनी आणि इतर धर्मानुयायांचाही समावेश त्या शब्दांत होतो. याकरितां आमच्या धर्माच्या लोकांसंबंधी बोलत असतां 'हिंदु' या शब्दाचा उपयोग मी करीत नाहीं. त्याकरितां कांहीं विशेष शब्दयोजना केली पाहिजे असें मला वाटतें. आमच्या लोकांसंबंधी बोलतांना 'वैदिक' किंवा 'वेदान्ती' यांपैकीं कोणतातरी शब्द योजावा असें मला वाटतें. आह्मी वेदांचे अथवा विशेषतः वेदान्ताचे अनुयायी असल्यामुळे हे शब्द अधिक सार्थ होतात. जगांत जे धर्म आज विशेष प्रसिद्ध आहेत, त्यांपैकीं प्रत्येकाची इमारत एखाद्या विशिष्ट

ग्रंथाच्या पायावर उभारली गेली आहे. या ग्रंथांतील प्रमेयें प्रत्यक्ष परमेश्वरापासून अथवा अवतारी पुरुषांपासून प्राप्त झाली आहेत, असा त्या त्या धर्माच्या अनुयायांचा विश्वास आहे. अशा प्रकारच्या सर्व धर्मग्रंथांत हिंदूंचे वेदग्रंथ हे पहिले आहेत असा युरोपीय तज्ज्ञांचा अभिप्राय आहे. याकरितां वेदांवाद्दल प्रथम माहिती करून घेणें इष्ट आहे.

वेद या नांवानें ज्या एका विस्तृत ग्रंथसंग्रहाचा उल्लेख केला जातो, तो संग्रह मनुष्यांनीं निर्माण केलेला नाही. वेदग्रंथांचा काल निश्चित केला गेला नाही आणि तो निश्चित करणें शक्यही नाही. आमच्या लोकांच्या समजाप्रमाणें वेद अनादि आहेत. आतां एक महत्त्वाचा मुद्दा मी आपणांस सांगणार आहे आणि तो विशेषकरून लक्ष्यांत ठेवण्याजोगा आहे, असेंही मी आपणांस आगाऊ सुचवून ठेवतो. तो मुद्दा हाच कीं, वैदिक धर्माशिवाय इतर धर्मांचे अनुयायी आपापला धर्म, प्रत्यक्ष ईश्वरदत्त अथवा ईश्वरावतारी पुरुषापासून प्राप्त झालेला आहे असें समजतात. ईश्वरानें एखाद्या देवदूतामार्फत अथवा खास अवतारी पुरुषामार्फत जगाला आपला धर्म दिला असा त्यांचा पक्का विश्वास आहे. वैदिक धर्मानुयायांचें असें मत नाही. वेदग्रंथ हे एखाद्या व्यक्तिविशेषानें लिहिलेले ग्रंथ नाहीत. ते एखाद्या अवतारी पुरुषानें लिहिलेले झणूनच त्यांस प्रमाण मानावयाचें असें नाही; तर परमेश्वरविषयक ज्ञान त्यांत असल्यामुळे ते स्वतःच प्रमाणभूत आहेत, आणि विशिष्ट व्यक्तीपासून त्यांची उत्पत्ति झाली नसल्यानें ते अनादि आहेत, असें त्यांचें मत आहे. ते अमक्याच वेळीं लिहिलेले गेले असें नाही; त्यांची कोणी उत्पत्ति केली असेंही नाही. कालाच्या उत्पत्तीवरोवरच त्यांचीही उत्पत्ति झाली आहे. ज्याप्रमाणें विश्वरचना ही अनाद्यनंत आहे आणि ती जशी कोणी निर्माण केलेली नाही, त्याचप्रमाणें परमात्म्याचें ज्ञानही अनाद्यनंत असून तें कोणी उत्पन्न केलेलें नाही अगर् त्याचा कधीं नाश होईल असेंही नाही. एवंगुणविशिष्ट जें ज्ञान, तें 'वेद' या एका शब्दानें ओळखलें जातें. वेद हा शब्द विद् म्हणजे जाणणें या धातूपासून निघाला आहे. वेदान्त या शब्दानें ज्या विशिष्ट प्रकारच्या ज्ञानाचा बोध होतो तें ज्ञान ऋषींनीं प्रत्यक्षत्वास आणलें. ऋषींना मंत्रद्रष्टे अशी संज्ञा आहे. 'मंत्रद्रष्टा' ही शब्दयोजनाच किती समर्पक आहे पहा! मंत्र आणि त्यांतील ज्ञान हीं त्या ऋषींपासून उद्भवलीं

नाहींत. त्या ज्ञानाचें जनकत्व ऋषींकडे नाही. त्याला अस्तित्व पूर्वीच असून त्या ऋषींनी तें 'पाहिलें' आणि उघडकीस आणलें. 'अमुक एका ऋषीनें अमुक एका वेदवाक्याचें कथन केलें' याचा अर्थ त्या ऋषीनें तें वाक्य लिहिलें असा होत नसून पूर्वीच अस्तित्वांत असलेल्या वाक्याचें त्यानें पुनरुच्चारण केलें, असा अर्थ होतो हें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे. त्या मंत्राचें अगर वाक्याचें उत्पत्तिस्थान ऋषीचें मन हें नव्हे. तो मंत्र अनादिकालापासून सृष्टीबरोबरच अस्तित्वांत होता आणि तो त्या ऋषींना गोचर झाला इतकेंच. जो विचार गुप्तरूपांत होता, तो ऋषींनीं उघडकीस आणला. ऋषी हे मंत्राचे कर्ते अथवा उत्पादक नसून मंत्रद्रष्टे मात्र आहेत.

वेदग्रंथांचे मुख्यत्वेकरून दोन भाग आहेत. एका भागाला कर्मकांड अशी संज्ञा असून दुसऱ्याला ज्ञानकांड अशी संज्ञा आहे. कर्मकांडांत नानाप्रकारच्या यज्ञयागांचें व होमहवनांचें विवेचन केलें आहे. हल्लींच्या युगाला अननुरूप असल्यामुळें सांप्रत यज्ञयागादि क्रियांचा लोप झाला आहे. पण ज्ञानकांड मात्र कोणत्याना कोणत्या रूपानें आजतागाईत प्रत्यक्ष अस्तित्वांत राहिलें आहे. कर्मकांडापैकी यज्ञयागांचा लोप आज झाला असला, तरी त्यापैकी कांहीं प्रमुख आचार आजपर्यंत आमच्या समाजांत राहिले आहेत. कर्मकांडांत सांगितलेले ब्रह्मचान्यांचे, गृहस्थांचे व संन्याशांचे धर्म हे आजपर्यंत पाळले जात आहेत; तथापि या दोन कांडांत ज्ञानकांड मुख्य आहे व त्यांतच वेदान्ताचें विवरण केलें आहे. वेदान्त ह्यणजे वेदांचा शेवट अथवा वेदांचें अंतिमसाध्य ज्यांत सांगितलें आहे, तो भाग. वेदांतील प्रमुख व अत्यंत महत्त्वाचा भाग हाच होय. यांत उपनिषद्ग्रंथांचा अंतर्भाव होतो. आमच्या देशांतही अनेक पंथांचें अस्तित्व आहे; तथापि हिंदु या सामान्य नांवाखाली ज्या ज्या पंथांचा अंतर्भाव होतो, ते सारे पंथ उपनिषद्ग्रंथांस प्रमाणभूत मानतात; किंबहुना, या ग्रंथांचें प्रामाण्य ज्यांस मान्य नाही तो सनातनधर्ममार्गी होऊं शकत नाही. कोणी द्वैती, अद्वैती अगर विशिष्टद्वैती असो; अथवा कोणी शैव, वैष्णव, शाक्त, सौर अगर गाणपत्य असो, त्यानें वेदांचें प्रामाण्य कबूल केलेंच पाहिजे. त्यांनीं आपल्या मताला अनुकूल अशा पद्धतीनें वेदवचनांचे अर्थ, वाटल्यास करावे; पण त्यांचें प्रामाण्य हें कबूल केलेंच पाहिजे. याकारितांच 'हिंदु' या नांवाबद्दल 'वेदान्ती' या

नांवाचा उपयोग करणें अधिक बरोबर आहे, असें मीं पूर्वीं ह्मटलें होतें. पूर्वपरंपरेला धरून चाललेल्या साऱ्या दर्शनकारांनीं वेदांचें प्रामाण्य कबूल केलें आहे. यामुळें आमच्यांत कितीही निरनिराळे पंथ अस्तित्वांत असले, कांहीं पंथ बाह्यतः कितीही अज्ञानपूर्ण दिसले अथवा कांहीं पंथांतील आचारांची मीमांसा आज आपणांस उघड दिसून येत नसली, तरी त्या पंथांचा अभ्यास आपण काळजीपूर्वक केला, तर ते पंथ मूळ उपनिषद्ग्रंथांच्या आधारावरच स्थापले गेले आहेत, असें आपल्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाही. उपनिषद्ग्रंथांतील कांहीं तत्त्वे आह्मां लोकांच्या हाडीमासीं इतकीं खिळून गेलीं आहेत कीं, आपण एखाद्या अगदीं गांवढळ पंथाचा अभ्यास केला, तर त्यांतील विशिष्ट आचारांत वेदान्तांतील कांहीं तत्त्वे गोंवलीं असल्याचें आढळून येईल. हे आचार बाह्यतः अगदीं गांवढळपणाचे, भोळेपणाचे व अर्थशून्य असे भासत असले, तरी तीं अव्यक्त वेदान्तप्रमेयांचीं व्यक्त रूपें असतात, व त्याचप्रमाणें विशिष्टपंथांच्या मूर्ती, यामुद्धां विशिष्ट प्रमेयांचीं व्यक्त रूपें असतात असें आपणांस आढळून येईल. आमच्या घरांत अनेक प्रकारच्या मूर्तींची पूजा आह्मी करित असतो. यांतील कित्येक मूर्ती अगदीं वेड्यावांकड्या आकाराच्या व बाह्यतः अगदीं अर्थशून्य अशा भासतात; पण हीं सारीं वेदान्तप्रमेयांचीं मूर्तरूपें आहेत. अशा रीतीनें अत्यंत महत्त्वाच्या प्रमेयांचा प्रवेश आह्मां लोकांच्या घरीदारीं झाला आहे. अशा रीतीनें आमच्या रोजच्या व्यवहारांत आलेल्या मूर्ती व चिन्हें हीं सारीं वेदग्रंथांतून आलीं आहेत. या चिन्हांबरोबर आणि मूर्तींबरोबर वेदान्तसिद्धांतांचाही प्रसार होत होत ते जनतेच्या अगदीं खालच्या तळापर्यंत पोहोचले आणि सामान्य व्यावहारिक रूपानें ते आतां आमच्याशीं अगदीं एकजीव होऊन राहिले आहेत.

वेदान्तग्रंथांनंतरचे महत्त्वाचे ग्रंथ ह्मटले ह्मणजे स्मृती ह्या होत. स्मृति-ग्रंथही ऋषिप्रणीत आहेत; तथापि त्यांचें प्रामाण्य श्रुतीच्या खालोखाल आहे. ख्रिस्ती लोकांना जसें बायबल अथवा महंमदी लोकांना कुराण, त्याचप्रमाणें आह्मांस स्मृती प्रमाण आहेत. स्मृती या निरनिराळ्या ऋषींनीं निर्माण केल्या आहेत. ज्याप्रमाणें बायबल अथवा कुराण हीं त्या त्या विशिष्ट धर्मप्रवर्तकांनीं निर्माण केलीं, त्याचप्रमाणें स्मृतीही निर्माण केलेल्या आहेत. परंतु : यांचा अधिकार श्रुतीपेक्षां कमी दर्जाचा आहे. अखेरचें प्रामाण्य स्मृतींकडे

नसून श्रुतीकडे आहे. जर श्रुतींना असंमत असें एखादें वचन स्मृतिग्रंथांत असेल, तर त्याचा खुशाल त्याग करावा. अशा वेळीं स्मृतींची नियामक सत्ता सर्वथा नष्ट होते. निरनिराळ्या स्मृती निरनिराळ्या काळीं लिहिल्या गेल्या आहेत. त्याचप्रमाणें निरनिराळ्या काळीं निरनिराळ्या स्मृतीकडे लोकनियामकत्वाचा अधिकार असावा असेही उल्लेख सांपडतात. एखाद्या स्मृतीचा अधिकार सत्य-युगांत, तर दुसरीचा त्रेतायुगांत, तिसरीचा द्वापारांत आणि चौथीचा अधिकार कलियुगांत चालतो. लोकव्यवहार कालेंकरून बदलतात आणि पहिली परिस्थिति जाऊन तिच्याजागी दुसरी येते. व्यवहारांत अशा रीतीनें बदल झाला ह्मणजे चालीरीतींतही बदल होतो, आणि स्मृती या चालीरीतींच्या नियमनाकरितांच असल्यामुळे, त्यांतही बदल व्हावा, हें नैसर्गिकच आहे. या मुद्द्याकडे आपण विशेष अवधान द्यावें, अशी मी आपणांस सूचना करतो. वेदान्ताचे सिद्धांत कालस्थलातीत असल्यामुळे सर्वदा एकरूप असतात. त्यांत कोणत्याही काळीं आणि कोणत्याही स्थलीं बदल होणें शक्य नाही. जीं तत्त्वे अखिल मानवजातीसच नव्हे, तर सान्या चराचर सृष्टीस व्यापून उरलीं आहेत, त्या मूलभूत तत्त्वांवरच वेदान्तसिद्धांतांची उभारणी झाली आहे. लक्षावधि वर्षांपूर्वी जीवात्म्याविषयीचे अगर मुक्तीबद्दलचे जे सिद्धांत होते तेच आज कायम आहेत; आणि लक्षावधि वर्षांचा काळ आणखी उलटून गेला तरी हे सिद्धांत अबाधितच राहणार आहेत; पण धर्माचरण ह्मणून जे विशिष्ट आचार आज आपण पाळतो, तेच लक्षावधि वर्षांनीं पाळूं हें मात्र शक्य नाही. आजचे धार्मिक आचार हे आजच्या परिस्थितीला अनुरूप असे आहेत. लक्षावधि वर्षांनीं चालू परिस्थितींत केवढें रूपांतर होईल हें कोणी सांगावें ? परिस्थितीचें रूपांतर झालें कीं, पूर्वं आचार अवश्यमेव—अनुरूप—नष्ट होणार. याकरितां स्मृतिवचनें हीं त्या त्या कालापुरतीं मात्र खरी आहेत. कालांतरानें त्यांची अनुरूपता नष्ट व्हावी यांत नवल नाही. अमक्यानें अमुक प्रकारचें अन्न मात्र खावें अशी स्मृतीची आज्ञा त्या विशिष्ट कालापुरतीं मात्र योग्य असू शकेल; पण वातावरणांतही कालांतरानें बदल होत असल्यामुळे आणि व्यवहाराचें रूपही पालटत असल्यामुळे, त्या त्या कालास अनुरूप असा बदल भक्ष्याभक्ष्यांच्या नियमांत करणें इष्ट आहे. याकरितांच निरनिराळ्या स्मृतींनीं निरनिराळ्या कालांस अनुलक्षून विहिताविहित कर्मांचे

नियम सांगितले आहेत. आमच्या सध्याच्या परिस्थितीत व्यावहारिक नियमांची मांडणी बदलणे इष्ट असेल तर कोणी तरी महापुरुष येऊन हें कार्य करील; पण आमच्या धर्मतत्त्वांत काडीचाही फरक करण्याचें सामर्थ्य कोणासही नाही, हें येथवर केलेल्या विवेचनावरून आपल्या लक्षांत येईल. तीं तत्त्वे त्रिकालाबाधित आहेत.

धर्मदृष्ट्या लोकव्यवहाराचें नियमन करणारे तिसऱ्या प्रतीचें साधन पुराणग्रंथ हे होत. 'पुराणम् पंचलक्षणम्।' असें एक शास्त्रवचन आहे. याचा अर्थ पुराणग्रंथ पांच लक्षणांनी युक्त असतात असा आहे. पुराणांत इतिहासाचा आणि सृष्टिरचनेचा अंतर्भाव होतो. त्याचप्रमाणे अनेक प्रकारच्या गोष्टींनी आणि देवतांच्या कथांच्या रूपाने तत्त्वज्ञानाचे सिद्धांतही त्यांत विशद केलेले असतात. वेदान्तगत धर्माचें व्यावहारिक रूप सांगण्याकरितां पुराणरचना झाली आहे. परोक्ष धर्मतत्त्वे समाजाच्या अगदी खालच्या पायरीपर्यंत पोहोचविण्याचें कार्य पुराणांनीं केलें आहे. वेदग्रंथांची भाषा अत्यंत प्राचीन आहे आणि वेदांचा काल कोणता असावा याचा वाद करतां करतां मोटमोटे पंडितही टेंकीस आले आहेत. पुराणे हीं त्या त्या कालच्या व्यावहारिक भाषेत रचलीं गेलीं आहेत. पुराणग्रंथ पंडितांकरितां लिहिलेले नसून सामान्य प्रतीच्या व्यवहारी लोकांकरितां लिहिले गेले होते. सामान्य लोकांना तत्त्वज्ञानाचा विषय रूक्ष वाटत असल्यामुळे त्यांतील तत्त्वे त्यांच्या गळीं उतरविणें हें फार कठीण आहे. याकरितां संतचरितांच्या अथवा राजांच्या आणि इतर पुरुषांच्या चरित्रांच्या रूपाने आणि इतिहासांतील प्रसंगांच्या कथनाने हीं तत्त्वे सामान्य जनतेच्या हृदयांत ठसवितां येतात. त्रिकालाबाधित सिद्धांतांचें ग्रहण सामान्य लोकांस व्हावें ह्याणून हा मार्ग पुराणलेखकांनीं काढला.

यानंतर तंत्रग्रंथांचा उल्लेख करणें अवश्य आहे. हे ग्रंथ कांहीं बाबींत पुराणांसारखे आहेत. त्यांपैकी कांहींत कर्मकांडांतगत होमहवनादि क्रियाकलापाचें पुनरुज्जीवन करण्याचा यत्न केल्याचें दिसून येतें.

हिंदु धर्मग्रंथ या सदरांत या साऱ्या ग्रंथपरंपरेचा अंतर्भाव होतो. ज्या मानवकुलानें स्वतःच्या आंगच्या बहुतेक कर्तवगारीचा व्यय, धर्म आणि तत्त्वज्ञान यांचाच अभ्यास करण्यामध्ये कित्येक शतके करून इतक्या प्रकारचे

अनेक धर्मग्रंथ निर्माण केले, त्या मानवकुलांत अनेक मते आणि अनेक पंथ प्रचलित असावे हें अगदीं रास्तच आहे. भरतभूमीतील आर्यांची शाखा हा अभ्यास किती शतके अथवा सहस्रके करीत आहे, हें कोणीही अद्यापि निश्चित केलेले नाही. वास्तविक पाहतां हजारों वर्षांच्या वाढीत आणखीही शेंकडों अथवा हजारों पंथ निर्माण व्हावयास पाहिजे होते; ते कां झाले नाहीत याचेंच मला मोठे नवल वाटते. या निरनिराळ्या पंथांच्या मतांत भेद कोणते आहेत याचें सामान्य दिग्दर्शन करण्यासही सध्या आपणांस वेळ नसल्यामुळे केवळ मूलतत्त्वांच्या दृष्टीनेच या विषयाचा आपण विचार करूं.

सृष्टिरचनेचा विचार हा अर्थातच प्रथम केला पाहिजे. ज्याला अर्वाचीन भाषेत निसर्ग (Nature) म्हणतात, त्याच अर्थी प्रकृति अथवा माया अशा शब्दांची योजना आमच्या प्राचीन तत्त्ववेत्त्यांनी केली आहे. प्रकृति ही अनादि असून अनंत आहे. ही सृष्टि अमुक एका दिवशीं निर्माण झाली असें नाही. ईश्वर नांवाचा कोणी एक प्राणी आला आणि त्यानें जग घडलें, आणि नंतर तो खुशाल झोपी गेला असें नाही. कारण असें होणें ही गोष्ट मूलतःच अशक्य आहे. ज्या मूलभूत शक्तीमुळे सृष्टि निर्माण होते, ती शक्ति सदैव अखंडरूप आहे. ती शक्ति—अथवा पाहिजे तर परमेश्वर ह्यणा—सदैव कार्यरत आहे. भगवान् श्रीकृष्ण गीतेंत ह्यणतात “उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यात् कर्मचेदहम्” ह्यणजे ‘जर मीं कर्म केलें नाहीं तर सर्व लोक नाश पावतील.’ आपल्या भोंवतीं विश्वशक्तीचें कार्य अहर्निश चालू आहे. जर हें कार्य क्षण-मात्रही बंद पडलें तर सर्व विश्वरचनेचा एकदम विध्वंस होईल. विश्वशक्तीचें कार्य बंद असण्याची वेळ या विश्वांत केव्हांही नसते. तिचें कार्य प्रत्येक क्षणीं सुरू आहे. असें आहे तरी कांहीं मर्यादित कालानंतर प्रलय होऊन विश्व आपल्या अव्यक्तरूपास कांहीं काळ परत जातें. पूर्वी कशाचेंही अस्तित्व नसतां विश्व नवीन उत्पन्न होतें असा आमचा सिद्धांत नाही. याकरितां इंद्रजीतील Creation हा शब्द, आमचा सिद्धांत बरोबर रीतीनें व्यक्त करीत नाही. या इंद्रजी शब्दांत नास्तित्वांतून अस्तित्व उत्पन्न झालें अशा अर्थाचा ध्वनि आहे. आमच्या दृष्टीनें ही कल्पना अशास्त्र आहे. या साऱ्या विश्वाला नेहमींच अस्तित्व आहे. कांहीं वेळ त्याच्या स्थूल रूपाचें सूक्ष्म रूपांत रूपांतर होतें व कांहीं काळ तें अगदीं निष्पंदावस्थेंत असतें. त्या स्थितींत, जणूकाय, तें

विभ्रंतीच घेत असतें. त्यानंतर या निष्पंदावस्थेचा भंग होऊन तें पुन्हा आपल्या जडरूपानें व्यक्त होतें. तें व्यक्त होण्याची क्रिया चालू झाली ह्मणजे पूर्वकल्पाप्रमाणेंच उत्क्रांतीच्या सर्व क्रिया पुन्हा चालू होतात. त्यावेळीं पुन्हा तेच नानाविध आकार प्रतीत होतात. अशा रीतीनें व्यक्त आणि अव्यक्त या अवस्थांचें राहाटगाडगें अखंड चालू आहे. समुद्रावर ज्याप्रमाणें क्षणोक्षणीं लाटांची घडामोड सुरू असते, त्याचप्रमाणें विश्वामध्येही घडामोड एकसारखी सुरू आहे. देश-काल-निमित्त या उपाधींचा अंतर्भाव या प्रकृतींतच होतो. याकरितां विश्व अमुक वेळीं 'उत्पन्न' झालें असें ह्मणणें अशास्त्र, अतएव मूर्खपणाचें आहे. ज्याप्रमाणें तें कधीं उत्पन्न झालें असें नाही, त्याचप्रमाणें त्याचा अत्यंत नाश कधीं तरी होईल असेंही नाही. याकरितां ज्यावेळीं जगाचा 'आरंभ' अगर 'शेवट' असे शब्द आपल्या तात्त्विक वाङ्मयांत आढळतील त्यावेळीं कल्पारंभ अथवा कल्पांत इतकाच त्यांचा अर्थ समजावा. यापलीकडे दुसरा कोणताही अर्थ त्या शब्दांस नाही.

हें विश्व कोणी उत्पन्न केलें, या प्रश्नास इंद्रजीत उत्तर द्यावयाचें झटलें तर तें God या शब्दानें देतां येईल. पण इंद्रजीतील God हा शब्द आणि आमचा परमेश्वर हा शब्द यांत पुष्कळ अंतर आहे, हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. आमची कल्पना व्यक्त करण्यास इंद्रजी भाषेत दुसरा याहून चांगला शब्दच नाही. आमच्या परिभाषेंतील शब्द 'ब्रह्म' हा आहे. हें सर्व विश्व ब्रह्मामुळें व्यक्तदशेला येतें. ब्रह्म हें अनंत, अविकार्य, सदैव चिद्रूप, सर्वसमर्थ, सर्वज्ञ, सर्वव्यापी, निराकार आणि अविभाज्य असें आहे. ब्रह्मामुळेंच विश्वाला शक्ति आहे. जर सदैव एकरूप असणारें ब्रह्म विश्वाचें कारण आहे आणि जर त्यामुळेंच विश्वाला प्रत्यक्षावस्था आहे, तर त्यांत नानाविध भेद आणि कमीअधिकपणा यांचा प्रत्यय कां येतो? असा प्रश्न येथें संभवतो. विश्वांत असमता असल्याचा प्रत्यय आपणास पदोपदीं येतो. एखादा मनुष्य जन्मतःच सुखी असतो, तर दुसरा जन्मतःच दुःखी असतो; एखादा श्रीमंत असला तर दुसरा दरिद्री असतो. अशा प्रकारची असमानता सर्वत्र भरली असल्याचें आढळून येतें; पण ही असमानता येथेंच संपते असेंही नाही. प्रेममय ईश्वराच्या राज्यांत निर्दयपणाही आढळून यावा हें आश्चर्य नव्हे काय? दुःखाचे सुस्कारे आणि रुदनाचे तारस्वर सर्वत्र ऐकूं यावे, असें कां? एक प्राणी उठतो तो दुसऱ्यालाः

फाइन खातो. मानवी प्राण्यांतही याच पशुवृत्तीचें अनुकरण चालू आहे. दुसऱ्याचें नुकसान आणि स्वतःचा फायदा करण्याची संधि प्रत्येकजण पाहत असतो. चढाओढ, दुष्टपणा, भीति आणि रुदनस्वर यांचें साम्राज्य सर्वत्र आणि सर्वकाळ चालू असल्याचा प्रत्यय येतो. दयामय परमेश्वरानेंच जर ही सृष्टि निर्माण केली असली तर ही त्याची 'दया' कौर्याहूनही अधिक वाईट झटली पाहिजे. हें कौर्य खरोखर आमच्या मानवी कल्पनेपलीकडचें आहे. कितीही भयंकर कौर्याची कल्पना आपण केली तरी ती या कौर्यापुढें फिकी पडेल. अशा प्रकारच्या प्रश्नपरंपरेस आमचा वेदान्त असें उत्तर देतो कीं, ही असमता आणि अहमहमिका हीं परमेशनिर्मित नाहींत. तीं तुमचीं तुझींच निर्माण केलीं आहेत. ही स्थिति निर्माण करणारे ब्रह्मदेवाचे अवतार तुझीच ! आकाशांतून पाण्याचा वर्षाव मेघ करूं लागले झणजे सर्वत्र समान दृष्टीनें ते जलदान करतात. पण ज्या जमिनीची मशागत चांगली झाली असेल तिलाच या पाण्यापासून फायदा होतो. खडकाळ अथवा पडीत जमिनीला त्यापासून काय फायदा होणार ? आतां अशा प्रकारच्या जमिनींत पीक आलें नाहीं तर त्याचा दोष त्या मेघाकडे आहे काय ? दोन निरनिराळ्या जमिनींतून निरनिराळ्या प्रकारचीं फळें प्राप्त व्हावीं, यासाठीं मेघानें कोणतीही खटपट केलेली नव्हती. या भेदाचा आरोप मेघावर कोणत्याही प्रकारें लादतां येत नाहीं. त्याचप्रमाणें परमेश्वराची दया सर्वत्र समप्रमाणानें वांटली गेली असून तींत भेद आणि असमता दिसून येते, ती आपण मनुष्यांनीं निर्माण केलेली आहे, आतां यावर असा एक प्रश्न उद्भवतो कीं, जी असमता जन्मादारभ्य दिसून येते, तिला कारण कोण ? चालू आयुष्यांत कांहीं कुकर्म अथवा सत्कर्म त्यांच्या हातून घडलेलें नसतें हें खरें; पण चालू आयुष्य हें पूर्वजन्माजित कर्माची फलभूमि आहे.

यानंतर सर्व पौर्वात्य धर्मांची ज्यावद्दल एकवाक्यता आहे, असा दुसराही एक मुद्दा आहे. जीवात्मा अनंत आहे याबद्दल बौद्ध, जैन आणि हिंदु तत्त्ववेत्ते यांची एकवाक्यता आहे. जीवात्मा हा नास्तित्वांतून नवीनच उत्पन्न झाला असें नाहीं. कारण तसें होणें शक्यच नाहीं; आणि नास्तित्वांतून उत्पन्न होणाऱ्या असल्या जीविताचा उपयोग तरी काय ? ज्याला आरंभ आहे, त्याला शेवट निश्चयानें येणारच. कोणत्याही कार्याला आरंभ झाला कीं

त्याचा शेवटही त्याच वेळीं निश्चित होतो. आमचें जीवित आज सुरू झालें असें समजलें, तर उद्यां त्याचा शेवटही होणारच आणि तो शेवट ह्मणजे पुन्हा नास्तित्व अथवा शून्यावस्था. नास्तित्वांतून अस्तित्व उत्पन्न होणें अशक्य असल्यामुळें चालू जीवितापूर्वीही आह्मांला जीवित असलेंच पाहिजे हें अगदीं उघड आहे. हा सिद्धांत आतां इतका उघडपणें सिद्ध झाला आहे कीं, त्यावर अधिक चर्चा करण्याचें यत्किंचितही प्रयोजन उरलेलें नाहीं. जगांतील दृश्य पदार्थांच्या शोधाच्या मागे लागलेलीं आधुनिक भौतिक शास्त्रें आमच्या जुन्या पुराण्या शास्त्रांतील गोष्टी प्रत्यक्षरीत्या सिद्ध करूं लागलीं आहेत. अनंत अशा पूर्वकालांतील कर्मानुरोधानेंच आपणांपैकीं प्रत्येकाची उत्पत्ति चालू काळीं झाली आहे, हें आपणांस अवगत आहेच. मूल जन्मास येतें तें अगदीं कोरें करकरीत असतें असें नाहीं. तें निर्विकार आहे, शुद्ध आहे, अशा प्रकारच्या कल्पना कवींनीं करव्या आणि वाटल्यास त्यांवर काव्येही रचावीं; पण त्या कल्पना निरंकुश कवीनाच शोभण्यासारख्या आहेत! शास्त्रज्ञांस त्यांचा काय उपयोग आहे? मूल जन्मास येतें त्यावेळीं हजारों बऱ्यावाईट कर्मफलांस बरोबर घेऊन येतें व त्या त्या फलांचा उपभोग त्यानें घेतलाच पाहिजे असें शास्त्रज्ञ ह्मणणारच. जगांत सर्वत्र असमता आढळून येते याचें कारण हेंच. कर्मांचा हा अनुलंघनीय कायदा आहे. आपणांपैकीं प्रत्येकाबरोबर त्याचें कर्मफल आलेलें आहेच. अमुक गोष्ट अमक्याच्या नशिबानें घडली, असल्या प्रकारची भाषा आपण नित्य ऐकतो. पण ही भाषा अशास्त्र आणि मूर्खपणाची आहे. कर्मांचा कायदा मोडण्यास समर्थ असा कोणीही जन्मास आलेला नाही. त्या कायद्याची कैची ज्याच्या गळ्यांत नाहीं असा एकही प्राणी नाही. मग असल्या पक्ष्या बंदोबस्तांतून नशीब आपली वाट काढूं शकेल ही गोष्टच बोलावयास नको. याकरितां एखादें महदुःख प्राप्त झालें असतां परमेश्वराच्या नांवानें अथवा गरीब बिचाऱ्या नशिबाच्या नांवानें खडे फोडणें हें बालिशतेचें लक्षण आहे. जें जें सुखदुःख आपणांस प्राप्त होतें, तें तें आपल्याच कर्मांचें फळ असतें. यांत दुसऱ्या कोणास नांवें ठेवण्यास यत्किंचितही जागा नाही. आपला जो कांहीं चालू जीवनक्रम असेल त्याचें कारण आपणच आहों. ह्मणजे कारण आणि कार्य हीं दोन्ही आपणच आहों. जर कारण आणि कार्य हीं दोन्ही आपल्याच हातीं आहेत, तर पाहिजे तें

करण्यास आपण मुखत्यार आहों—स्वतंत्र आहों—असें ह्याणावयास काय हरकत आहे? जर आज मी सुखी असेन तर त्याचें कारण मीच आहे. यावरून, माझी मर्जी असल्यास मला सुखी होतां येईल, हें सिद्ध होत नाही काय? जर मी अशुद्ध असेन तर त्याचें कारणही मीच आहे. यावरूनच माझी इच्छा असल्यास मला पवित्र होतां येईल असें सिद्ध होतें. मानवी इच्छा ही परिस्थितीपलीकडची आहे. परिस्थिति तिला बद्ध करूं शकत नाही. ती बद्ध होते, तेव्हां ती परिस्थितीनें बद्ध होत नसून स्वेच्छेनेंच बद्ध होते. ही आमची शक्ति अशी प्रचंड आहे कीं, हिच्या हुकुमापुढें जगांतील सर्व प्रकारच्या कायद्यांनीं मान वांकविलीच पाहिजे—हिच्यापुढें वंद्यागुलामासारखें हात जोडून त्यांनीं उभें राहिलेंच पाहिजे.

आतां यापुढें प्रश्न असा उद्भवतो कीं, अशा प्रकारच्या ह्या जीवात्म्याचें स्वरूप तरी कोणत्या प्रकारचें आहे? जीवात्म्याचें स्वरूप समजल्याशिवाय परमात्म्याचें स्वरूप समजणार नाही. या सृष्टीचा अभ्यास करून तिच्याद्वारे तिच्या पलीकडल्या तत्त्वाचें ओझरतें दर्शन तरी घ्यावें ह्याणून आजवर कित्येकांनीं धडपड केली आहे. अशी धडपड करणारे हिंदुस्थानांतच होते असें नाही; तर पाश्चात्य देशांतही असे वीर पुष्कळ होऊन गेले व आहेतही; पण या सृष्टीचें—प्रकृतीचें—रूप असें मायावी आहे कीं, तिच्या अभ्यासास सुरूवात केल्याबरोबर ती एक एक खोडा आपल्या पायांत अधिकच अडकवीत जाते; मग परमतत्त्वाचें दर्शन होणें तर लांबच राहिलें! सृष्टीच्या अभ्यासास सुरूवात करण्याच्या आधीं त्या परमतत्त्वाचें दर्शन घडावें अशी जी थोडी इच्छा आपल्या मनांत असते, तीही नंतर मावळते! सृष्टीचा अभ्यास करणें हा तत्त्वदर्शनाचा मार्गच नव्हे. अंतःकरण शुद्ध करून जीवात्म्याच्याद्वारा आपण गेलों, तरच परमात्मदर्शन आपणांस शक्य आहे. परमात्म्याबद्दल बाह्यसृष्टि आपणांस कांहींही शिकवूं शकत नाही. या मार्गानें जाऊन अनंताचा शोध कधींही लागणार नाही. अंतर्गत अभ्यास हा एकच मार्ग, या कार्याकरितां आपणांस उपलब्ध आहे. अंतःसृष्टीच्या अवलोकनांनें आणि अभ्यासांनें जीवात्म्याचा शोध आपण लाविला ह्याणजे परमात्ममार्ग आपोआप सांपडेल. जीवात्म्याचें स्वरूप काय, याबद्दल निरनिराळ्या वैदिक पंथांनीं निरनिराळीं मतें आहेत; तथापि कांहीं बाबींत त्यांची एकवाक्यता ही

आहे. जीवात्म्याला आदि नाही व अंतही नाही याबद्दल आह्यां सर्वांची एक-
वाक्यता आहे. तसेच तो स्वभावतःच अमर्त्य आहे, याबद्दलही आमचा वाद
नाहीं. त्याचप्रमाणे सर्व प्रकारच्या शक्तींचे, मंगलांचे, पावित्र्याचे, सर्वशक्ति-
मत्त्वाचे आणि सर्वसाक्षित्वाचे बीज त्याच्या अंतरंगांत आहे, याबद्दलही
आह्यां सर्वांत मतैक्य आहे. हा शेवटचा सिद्धांत अत्यंत महत्त्वाचा आहे,
हे अवश्य लक्ष्यांत ठेवण्यासारखे आहे. प्रत्येक मनुष्यांत आणि प्रत्येक
प्राण्यांतसुद्धां सर्वसाक्षित्वाचे आणि सर्वशक्तिमत्त्वाचे बीज आहे. एखादा
प्राणी मोठा असला आणि दुसरा लहान असला, आणि तिसरा दुष्ट असला
अथवा चौथा अशक्त असला तर तरी त्या सर्वांत हे बीज आहेच. त्यांत
जो फरक बाह्यतः दिसतो त्याचे कारण आत्मरूपांतील फरक हे नव्हे, तर
ज्या उपाधीमुळे हे आत्मरूप व्यक्त झाले आहे, त्या उपाधीतील फरक हे या
दृश्य फरकाचे कारण आहे. जे आत्मबीज माझ्या ठिकाणी आहे, तेच एखाद्या
क्षुद्र कीटकाच्या ठिकाणीही आहे. त्याच्यांत व माझ्यांत जो भेद बाह्यतः
दिसतो, त्याचे कारण बाह्योपाधि भेद हेच आहे. वस्तुतः तो क्षुद्र प्राणी व मी
यांत कांहीं फरक नाही. त्याचा आत्मा आणि माझा आत्मा हे एकरूप अस-
ल्यामुळे त्या किड्याशीही माझे बंधुत्वाचे नाते आहे. आमच्या आर्यभूमींत
निर्माण झालेल्या तत्त्वरत्नांतील हा कोहिनूर आहे. सर्वत्र बंधुभाव असावा
असे जेव्हां युरोपीय पंडित ह्मणतात, तेव्हां फक्त मनुष्यजातीबद्दलच ते
बोलत असतात. पण विश्वांतील प्रत्येक वस्तु दुसरीशी बंधुभावाने जोडली
गेली आहे, ही कल्पनाही त्यांस शिवत नाही. हत्तीपासून तो क्षुद्र मुंगीपर्यंत
सर्व दृश्य देहांत एकच आत्मरूप विलसत असल्यामुळे दृश्यभेद खोटा आहे,
हे आमच्या आर्यमातेनेच जगास प्रथम शिकविले.

आमच्या देशांत गरीबदुबळ्यांबद्दल, पशुपक्ष्यांबद्दल आणि एकंदरीने
सर्व वस्तुजाताबद्दल जी दयेची भावना सर्वसामान्यपणे आढळून येते, तिचे
मूळही हेच तत्त्व होय. हे तत्त्व हिंदु लोकांच्या हार्डीमार्सीं मुरलेले आहे.
आत्मस्वरूपाबद्दल जो कांहीं कल्पनासमूह आपल्या लोकांत सर्वत्र आढळतो,
त्यांत हेही एक तत्त्व आहे.

आतां यापुढे परमात्मरूपाबद्दल विचार करणे इष्ट आहे; तथापि जीवात्म्या-
संबंधी युरोपांत ज्या कल्पना प्रचलित आहेत, त्यांबद्दल थोडी सूचना आप-

णांस करणें इष्ट आहे. इंग्रजी भाषेचा अभ्यास जे करीत असतील ते Soul आणि Mind या शब्दांनीं अनेक वेळां फसण्याचा संभव आहे; याकरितां ही सूचना आवश्यक वाटते. आपल्या भाषेंतील 'आत्मा' या शब्दानें जो अर्थ व्यक्त होतो, तो इंग्रजांतील Soul या शब्दानें व्यक्त होत नसतो. आपण ज्या वस्तूला मन या संज्ञेनें ओळखतो तीच वस्तु इंग्रजांत Soul या संज्ञेनें ओळखली जाते. जीवात्म्याच्या वास्तविक स्वरूपाबद्दल पाश्चात्यांस योग्य कल्पना फार थोड्या वर्षांपूर्वीच झाली; आणि ती कल्पना आमच्या संस्कृत तत्त्वग्रंथांच्या द्वारेच झाली आहे. शरीर ही प्रत्यक्ष दृश्य वस्तु असून त्यापलीकडे मन आहे. मन अदृश्य असलें तथापि मन ह्याणजे आत्मा नव्हे. मन हें अत्यंत सूक्ष्म परंतु जड पदार्थांचेच बनलें आहे. लिंगदेह अथवा सूक्ष्म शरीर ज्याला ह्याणतात त्यांत मनाचा अंतर्भाव होतो. पुनःपुनः होणारीं जन्ममरणें हा या सूक्ष्मशरीराचा धर्म आहे. या दोन देहांपलीकडे आत्मा आहे. त्याला इंग्रजांत प्रतिशब्द द्यावयाचा असल्यास soul किंवा mind यांपैकीं एकही शब्द अर्थद्योतक होणार नाही. याकरितां तेथें आत्मा याच शब्दाची योजना करणें युक्त आहे. पाश्चात्य तत्त्वज्ञ अलीकडे self (स्वत्व) या शब्दाची योजना याच अर्थी करूं लागले आहेत. शब्द कोणताही असला तथापि ध्यानांत धरण्याचा मुख्य मुद्दा हाच कीं, जड देह अथवा सूक्ष्म देह यां दोहोंपासून आत्म अगदीं भिन्न आहे. आत्मा निरनिराळे जड देह धारण करतो, तेव्हां सूक्ष्म देह त्याजबरोबर असतो. मनुष्य पूर्ण ज्ञानी झाला ह्याणजे आत्मा आणि सूक्ष्म देह यांचा संबंध सुटतो, आणि हा संबंध सुटला ह्याणजे जन्ममरणाचे फेरेही बंद होतात. मग त्याची मर्जी असेपर्यंत, त्यानें वाटल्यास सूक्ष्म देह धारण करावा अथवा त्याचा सर्वथा त्याग करून सदैव केवलरूप रहावें. जीवात्म्याचें अंतिम साध्य मुक्ति हेंच आहे. मुक्ति हेंच अंतिम साध्य आहे, असें झटलें ह्याणून इतर धर्मांप्रमाणें स्वर्गनरकादि कल्पनांचा उदय आमच्या धर्मांत झाला नव्हता असें नाही. इतर धर्मांप्रमाणेंच याही कल्पना आमच्या धर्मांत रूढ आहेत; तथापि स्वर्ग अथवा नरकांतील वास चिरकाल टिकणारा आहे, ही कल्पना मात्र आमच्या इकडे कधींही अस्तित्वांत आली नाही. कारण या वस्तूच्या चिरस्थायित्वाची कल्पना ही मुळांतच अशास्त्रीय आहे. या वस्तू चिरस्थायी होऊं शकणारच

नाहींत. स्वर्गाबद्दल जो कांहीं कल्पनासमूह आपल्या चित्तांत असेल, त्याचें सूक्ष्मदृष्ट्या परीक्षण केलें तर शेवटीं काय आढळून येतें? आपल्या याच जगाची सुधारून वाढविलेली आवृत्ति ह्यणजे स्वर्ग; पण असला स्वर्ग खरो-खर अस्तित्वांत असेल तर आत्म्याच्या मुक्तीला तो साधक नसून बाधक मात्र निश्चयानें होईल. स्वर्गासारख्या अनेक प्रकारच्या लोकांची कल्पना आपल्याकडे प्रचलित आहे. फलाच्या अपेक्षेनें ज्यांनीं सत्कर्मांचें आचरण केलेलें असतें, अशा मनुष्यांना देहपातानंतर देवयोनींत जन्म प्राप्त होतो. इंद्रादि देव हे याच प्रकारच्या प्राण्यांपैकीं होत. पूर्वजन्मीं हीं सारीं सामान्य मनुष्येच होतीं; परंतु त्यांनीं आचरलेल्या सत्कर्मांच्या योगानें त्यांना देवयोनींत जन्म मिळाला. इंद्रादि अनेक देवांच्या ज्या कथा आपण पुराणांतरीं वाचतो, ते सारे देव एकएकटेच आहेत—अथवा होते—असें नाहीं. हीं नांभें व्यक्तींचीं दर्शक नसून स्थानांचीं दर्शक आहेत. एखादा जीवात्मा सत्कर्मांनीं इंद्राच्या स्थानीं जातो आणि नियत कालापर्यंत इंद्राची पदवी पावतो. त्याचें पूर्वजन्माजित पुण्यकर्मांचें फळ भोगून झाल्यानंतर तो पुन्हा मनुष्ययोनींत जन्मास येतो. देवलोकांत सुखप्रद वस्तूंचा भरण मोठया प्रमाणावर असला तरी मानवी देहाची योग्यता देवदेहाहून निःसंशय मोठी आहे. देवलोकीं मिळणाऱ्या सुखवस्तूंचा त्याग करून मुक्ति मिळविणें अशक्य आहे असें नाहीं; तथापि तेथील वस्तुजातीचा मोह येथल्या वस्तूपेक्षां अधिक अनिवार्य असल्यामुळें, देवलोकीं फसगत होण्याचा संभव मात्र अधिक आहे. तेथील सुखद वस्तूंच्या चरकांत सांपडलेला देव पुण्यक्षय होऊन शुष्क झाला ह्यणजे पुन्हा मानवलोकीं जन्म घेतो. मनुष्ययोनी ही कर्मभूमि आहे. येथें बरीं वाईट फलें समसमान स्थितींत असतात. यामुळें सुखाच्या लाटेबरोबर वाहत जाऊं पाहणाऱ्या प्राण्यास वाटेंत एखादा दुःखाचा खडकही लागतोच; आणि त्यामुळें दिशाभूल होण्याचा संभव कमी होऊन, अखेर मुक्तिमार्ग सांपडण्याचा संभव वाढतो. यांकरितां स्वर्ग हें आपलें साध्य नव्हे हें अवश्य लक्षांत ठेवलें पाहिजे. आपलें साध्य मुक्ति हें एकच आहे. याहून दुसरी कोणतीही अवस्था आपलें अखेरचें साध्य होऊं शकत नाहीं. आपण कसल्याही प्रकारचीं सुखें देणाऱ्या स्वर्गलोकांत गेलों तरी आमच्या कपाळची गुलामगिरी चुकणार नाहीं. हजारों वर्षें तुझीं राज्यपद भोगलें तरी त्याचा स्वा. वि. खं. ४-३

उपयोग. काय? जोंपर्यंत तुझाला देह आहे, जोंपर्यंत देहसुखाच्या इच्छेनें तुझी जिभल्या चाटीत आहां, तोंपर्यंत कालाची मर्यादा तुझांस आहे, आणि जोंपर्यंत स्थलानें तुझी बद्ध आहां, तोंपर्यंत गुलामगिरीच्या शृंखला तुमच्या पायांत असणारच. याकरितां बाह्य अथवा आंतर अशा दोन्ही प्रकारच्या देहबंधनांतून सुटणें, हेंच आपलें अखेरचें साध्य आहे. या सान्या सृष्टीत कोणत्याही प्रकारचें बंधन आह्वांस असतां उपयोगी नाहीं. या मृष्टीनें आमच्या पायांपाशीं राहिलें पाहिजे. सृष्टीतील असंख्य वस्तूंस तुडवून आपण पलीकडे गेलों तरच मुक्तीचा मार्ग आपणांस सांपडेला; आणि त्याच वेळीं आपल्या संपूर्ण तेजानें आपण प्रकाशूं. अशा स्थितींत पुन्हा जन्म घेण्याचें नांवही नको. जन्म नसल्यावर त्याचा मित्र मृत्यु तरी कोठून येणार? अमुक एक वस्तु सुखद ही भावना मावळल्यावर अमुक वस्तु दुःख देणारी ही भावना तरी कोठून येईल? सुखाची आणि दुःखाची समाप्ति येथें बरोबरच होते. येथें शुद्ध मंगलरूपाचा मात्र अनुभव असतो. ज्याला कधीं शेवट नाहीं आणि जें अखिल दृश्याच्या पलीकडे आहे, तें सदैव मंगलरूप हेंच.

न मृत्युर्न शंका न मे जातिभेदः । पिता नैव मे नैव माता च जन्म ।

न बंधुर्न मित्रं गुरुनैव शिष्यः । चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥”
असें ह्यणण्याजोगी स्थिति हेंच आपलें अंतिम साध्य आहे.

जीवात्म्याच्या ठिकाणीं लिंगभेद नाहीं. अमुक आत्मा पुरुष आणि अमुक स्त्री, असा भेद आत्म्याच्या ठिकाणीं संभवत नाहीं. लिंगभेद हा फक्त देहाचे ठिकाणीं मात्र आहे. याकरितां आत्म्याबद्दल बोलावयाचें ह्मटलें ह्यणजे तेथें लिंगभेदानें बोलणें शक्यच नाहीं. ही भाषा फक्त देहभेदाचीच दर्शक आहे. त्याचप्रमाणें वयोमानादिकांच्या कल्पनाही आत्म्याच्या ठिकाणीं संभवत नाहींत. आत्मा प्रथम बाल अथवा तरुण असून नंतर तो वृद्ध झाला; अशा प्रकारची भाषा त्याजबद्दल संभवत नाहीं. आत्मा सदैव एकरूप असतो. अशा प्रकारचा आत्मा शरिरानें व दुसऱ्या अनेक प्रकारच्या उपाधींनीं बद्ध कां झाला? या प्रश्नाला आमच्या श्रुतींनीं एकाच शब्दानें उत्तर दिलें आहे. तो शब्द ‘अज्ञान’ हाच. अज्ञानामुळेच आत्मा बद्ध झाला आहे. “ सर्वं ज्ञानप्रभेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ” अशी श्रुति आहे. ज्ञानरूप नौकेच्या साहाय्यानेंच या माया-नदीचें परतीर आपणांस गांठतां येईल. हें ज्ञान मिळविण्याचा राजमार्ग भक्ति

हाच होय. परमेशाचें आराधन करणें, आणि प्राणिमात्र हें ईश्वराचेंच वस-
तिस्थान आहे असा दृढनिश्चय सदोदित कायम ठेवणें, हाच ज्ञानप्राप्तीचा
राजमार्ग आहे. सर्व प्राण्यांच्या अंतर्गामी एकाच आत्म्याचें वास्तव्य अस-
ल्यामुळें प्राण्यांचीं शरिरें हीं देवळेंच आहेत, असें दृढलें पाहिजे. ही भक्ति
अत्यंत दृढ झाली ह्मणजे ज्ञानरवीचा उदय होतो, आणि त्यायोगें अज्ञानति-
मिराचा नाश होऊन जीवात्मा मुक्त होतो. परमेश्वरस्वरूपाविषयीं श्रुतींत
दोन प्रकार आढळतात. परमेश्वर साकार आहे हें एक रूप, आणि तो निरा-
कार आहे हें दुसरें रूप. परमेश्वर हा या जगाचा निर्माता, संरक्षणकर्ता आणि
संहारकर्ता आहे. तसेंच तो विश्वाचा शास्ता आणि पिताही आहे. तो आणि
त्याचे भक्त हे एकरूप होऊं शकणार नाहींत; याकरितां परमेश्वरस्वरूपाच्या
अत्यंत संनिध वास हीच मुक्ति. साकार परमेश्वराबद्दलच्या तत्त्वांचें हें अगदीं
थोडक्यांत दिग्दर्शन केलें आहे. यानंतर दुसऱ्या प्रकारचें रूप ह्मणजे निराकार
रूप हें होय. साकार रूपाचें वर्णन करतांना ज्या विशेषणांचा उपयोग केला
आहे, तीं सर्व विशेषणें या स्वरूपवर्णनांत अयुक्त होतात. तीं सर्व विशेषणें
तर्कशास्त्राशीं विसंगत असल्यामुळें सर्वदा त्याज्य ठरतात. सर्वत्र एकरूपच भर-
लेलें आहे असा अंतिम सिद्धांत असल्यामुळें तो सर्वज्ञ आहे हें ह्मणणें व्यर्थ आहे;
कारण ज्ञान हा पदार्थ मानवी मनांतून निर्माण झाला आहे. परमेश्वर विचार-
वान् प्राणी आहे असेंही ह्मणतां येणार नाहीं; कारण विचार हे फक्त अपू-
र्णांच्या ठिकाणींच संभवतात. जेथें कसल्याही गरजेची भावना नाहीं, तेथें
विचार तरी कशाचा आणि कां उद्भवावा? तो सदसद्विवेकी आहे असेंही ह्मणतां
येणार नाहीं; कारण सत् आणि असत् ही भेददृष्टि असणें हें स्वातंत्र्याचें लक्षण
नव्हे. तो विश्वनिर्माता आहे असेंही ह्मणतां येणार नाहीं; कारण विकृतीवांचून
निर्माण करण्याची क्रियाच संभवत नाहीं. कर्म करणें हें विकृतीचें द्योतक
आहे. आशा अथवा इच्छा यांचा संभव प्रथम झाल्यावांचून कर्म करणें संभवत
नाहीं. इच्छापूर्ति हें कर्माचें एकच साध्य आहे. ज्याला कशाचीही इच्छा
नाहीं त्यानें कर्म तरी कां करावें? 'मला कशाची तरी गरज आहे' ही
भावनाच मनुष्याला कर्मरत करते; पण परमेशाच्या ठिकाणीं ही भावना
संभवण्यास कांहींही कारण नाहीं; आणि या भावनेच्या अभावीं कर्मप्रवणता
असणेंही शक्य नाहीं. श्रुतींत परमेश्वराबद्दल बोलतांना 'तो' या सर्वनामाचा

उपयोग केला नसून 'तें' याचा उपयोग केला आहे हें विशेष लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे; कारण तो हें सर्वनाम पुरुषवाचक आहे आणि पुरुष अथवा स्त्री अशा लिंगभेदानें परमेश्वराचा निर्दोश करतां येत नाही. यामुळें 'तो' या सर्वनामाचा उपयोग केला असतां लिंगभेदाचा मिथ्यारोप परमेश्वरावर केलासें होईल. ज्या मतानें सर्वत्र या 'तें' चाच उपयोग केला आहे व या 'तें' च्या विवरणार्थच अनेक ग्रंथ निर्माण केले आहेत, त्याला अद्वैतमत असें नांव आहे.

आतां या निराकाराशीं आह्मां मनुष्यांचें नातें काय आहे, याचा विचार केला पाहिजे. त्याचें आणि आमचें नातें इतकेंच कीं तो आणि आह्मी वस्तुतः एकरूपच आहों—एकच आहों. सर्व विश्वाचें अधिष्ठान तोच असल्यामुळे आह्मी मनुष्ये हीं त्याचींच अनेक व्यक्त रूपे आहों. या अनंत निराकाराशीं आह्मी एकरूप नाहीं ही भावना—हें अज्ञान—सर्व प्रकारच्या दुःखांच्या मुळाशीं आहे. या रूपाशीं आपण एकरूप आहों असा अनुभव होणें याचेंच नांव मुक्ति. अशा प्रकारचीं दोन स्वरूपवर्णनें आमच्या धर्मग्रंथांत आढळून येतात.

या दोन मतांचें परीक्षण करण्याची आणखीही एक दृष्टि आहे. विवेचक-बुद्धीच्या कसोटीला उतरेल अशा प्रकारची नीतिसिद्धांतपद्धति आपणांस तयार करावयाची असेल, तर ही गोष्ट अद्वैतसिद्धांताच्या साहाय्यावांचून करतां येणार नाही. आतांच ज्या निराकार स्वरूपाचें वर्णन आपण केले त्याजविषयीचें प्रतिपादन कबूल केल्यानंतर नीतिसिद्धांताची श्रेणी बांधतां येईल. 'स्वतःप्रमाणेच तूं आपल्या शेजाऱ्यावरही प्रीति कर' हें सत्य अत्यंत प्राचीन कालापासून सर्व देशांत सांगण्यांत आलें आहे. आमच्या देशांत हेंच सत्य याहून थोड्या निराळ्या रीतीनें सांगण्यांत आलें आहे. 'प्राणिमात्रावर स्वतःप्रमाणेच प्रेम करावें' अशी आमच्या शास्त्रांची आज्ञा आहे. इतर देशांच्या शास्त्रांनीं या प्रेमाला केवळ मनुष्यत्वाची हद्द बांधून दिली आहे. मनुष्य-मात्रावर प्रेम करावें अशी पाश्चात्य शास्त्रांची अनुज्ञा असून प्राणिमात्रावर प्रेम करावें अशी आमच्या शास्त्रांची अनुज्ञा आहे. कारण, मनुष्ये आणि इतर प्राणी यांत आमच्या शास्त्रांनीं भेद केलेला नाही. आतां 'मी स्वतःप्रमाणेच शेजाऱ्यावरही प्रेम कां करावें' असा प्रश्न उपस्थित झाला, तर त्याचें उत्तर मात्र या नीतिशास्त्रांनीं दिलेलें नाही. तें उत्तर आह्मांस अद्वैतमतानें दिलें

आहे. ज्या अर्थी हें सारें विश्व एकरूप आहे, त्याअर्थी त्यांत अनेक आकार प्रतीत होत असतांही ते सर्व एकरूप आहेत. याकरितां दुसऱ्या कोणास दुखविणें ह्मणजे स्वतःलाच दुखविण्यासारखें आहे. त्याचप्रमाणें दुसऱ्यावर प्रेम करणें ह्मणजे स्वतःवरच प्रेम करण्यासारखें आहे. यावरून ही नीति-शास्त्रांची अनुज्ञा हितकर कशी आहे, याचा आपणांस उलगडा होतो. साकार परमेशरूपाच्या भक्तींत प्रेमाचा खरा उमाळा उत्पन्न होतो, ही गोष्ट मी ना-कबूल करतो, असें आपण समजू नका. निरनिराळ्या काळीं या भक्तिबळानेंच केवढालीं प्रचंड कार्ये उठविलीं आहेत हेंही मी जाणून आहे. या साकार भक्तीच्या बळांत अत्यंत मोठी कार्यक्षमता असते, ही गोष्टही मी कबूल करतो. पण सध्यांच्या काळीं आपणाला जर कशाची अत्यंत जरूर असेल तर ती 'सावड्या' भक्तीची नाही. आपणांस सध्या मानसिक बळाची अधिक आवश्यकता आहे. आमचा अद्वैतसिद्धांत ही या बळाची खाणच आहे. चान्याच्या सोसाळ्यानें भूस उडून जावें, त्याप्रमाणें सर्व प्रकारच्या भोळसटपणाच्या कल्पना दशदिशा होऊन गेल्यानंतर 'मी आणि तो एकच' अशी दृढश्रद्धा उत्पन्न होते! अशा स्थितींत मला भीति दाखविणारें कोण असणार? माझी एखादी कृति सृष्टिनियमांस अनुसरून आहे कीं त्याच्या विरुद्ध आहे हा विचारही मला शिवण्याचें कारण नाही. सृष्टीच्या अखेरच्या मर्यादेवर पाऊल ठेवल्यानंतर हा विचार मी कां करावा? अशा स्थितींत मृत्यु हा माझ्या दृष्टीनें शिळोप्याच्या गप्पांचा एक विषय मात्र होऊन बसतो. थट्टेच्या आणि गप्पागोष्टींच्या अनेक विषयांपैकी, हाही एक विषय आहे, इतकीच माझ्या दृष्टीनें मृत्यूची किंमत उरते. "नैनं छिंदति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥" अशा प्रकारचा आत्मा तो मीच ही श्रद्धा दृढ होते. ज्याला जन्म नाही अथवा मरणही नाही, ज्याच्या तेजापुढें सूर्यासारखे गोल निवळ खद्योतासारखे आहेत, हा शरच्चंद्र आणि हे अनंत तारकापुंज ज्या अनंत समुद्रावरील क्षुद्र फेंस मात्र आहे, ज्याला कालकल्पना स्पर्शही करू शकत नाही, आणि ज्याला स्थल बद्ध करू शकत नाही, असा अनंत-निरवधि-मी आहे. या सिद्धांतांवर आमची श्रद्धा दृढतम झाली पाहिजे. ही श्रद्धा जसजशी अधिक जीव धरील तसतसें मनो-बलही वाढत जाईल. ज्या ज्या प्रकारच्या भावना आपल्या चित्तांत दृढ

होत असतात, त्या त्या प्रकारचे आपण खरोखर बनत असतो. 'मी दुबळा आहे-अशक्त आहे-अशा प्रकारची भावना तुमच्या चित्तांत पक्की झाली, तर तुम्ही खरोखर नेमळे व्हाल. मी बलवान् आहे-समर्थ आहे-अशा प्रकारच्या भावनेवर तुम्ही आपलें चित्त स्थिर केलें, तर तुम्ही निःसंशय बलवान् व्हाल. 'मी पापी आहे' या भावनेनें पापी आणि याच्या उलट भावनेनें तुम्ही पुण्यवान्ही होऊं शकतां. तुम्ही दुर्बळ आहां, पापी आहां, परिस्थितीनें बद्ध आहां, असल्या प्रकारच्या गोष्टी अद्वैतमत तुम्हांस सांगत नाही. उलटपक्षीं तुम्ही सर्वज्ञ, सर्वसाक्षी आणि सर्वांचे शास्ते आहां असें यां मताचें तुम्हांस सांगणें आहे. आजच्या स्थितींत तुम्ही दुर्बल दिसत असलां, तरी ही दशा संपण्याची वेळ येईल आणि आज अदृश्यरूपानें तुमचें बलही दृश्यावस्थेस येईल असें तुम्हांस अद्वैतमत सांगत आहे. सर्व ज्ञान, सर्व शक्ति, सर्व पवित्रता आणि पूर्ण स्वातंत्र्य हीं वीजरूपानें आम्हांमध्ये आहेत. आतां येथें एक प्रश्न असा संभवतो कीं, 'मी वस्तुतः सर्वज्ञ असतां अगदीं अज्ञानावस्थेंत काळ कां कंटीत आहे?' या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, 'मी सर्वज्ञ आहे' या सिद्धांतावर माझी दृढ श्रद्धाच नाहीं. ही श्रद्धा खरोखर दृढ झाली तर हा सिद्धांत प्रत्यक्ष प्रत्ययासही येईल. अद्वैतमताचें सांगणें या प्रकारचें आहे. याकरितां मुलांबाळांच्या मनांत लहानपणापासूनच अशा प्रकारची श्रद्धा दृढ करणें योग्य आहे. भेकडपणाच्या कल्पनांचा पगडा त्यांच्या चित्तावर कधींही बसूं देऊं नये. नुसत्या धार्मिक कवाइतींचा मुलांना कांहींही उपयोग नाही. त्यांना स्वावलंबनाचें शिक्षण प्रथम अवश्य आहे. अनेक प्रकारच्या आपत्तींनीं चोहोंकडून घेरलें असतांही छाती शाबुत राहिल, अशा प्रकारचें शिक्षण त्यांना अवश्य आहे. आत्म्याच्या अत्यंत भव्य रूपाची कल्पना त्यांच्या चित्तावर प्रथम ठसविली पाहिजे. ही सारी व्यवस्था आपणांस अद्वैतमतांत मात्र आढळून येते. दुसऱ्या कोठें या व्यवस्थेचा मागमूसही लागत नाही. इतर धर्मांत भक्ति आणि परमेशपूजन यांचें जें विवेचन केलें आहे त्याला अद्वैतमतांत स्थल मिळालें आहेच; पण त्यांवांचून इतर अनेक गोष्टीसही तेथें अवकाश मिळाला आहे. विशेषतः जीवात्म्याबद्दलचे वर सांगितलेले सिद्धांत हे अत्यंत उत्साहदायक आहेत. आधिभौतिक ज्ञान आणि आध्यात्मिक ज्ञान यांतील दृश्यविरोध नाहीसा करून त्यांची एकवाक्यता करणें व

त्यांच्यायोगे मानवजातीच्या सध्याच्या विचारसरणीत मोठी क्रांति घडवून आणणे, हीं कार्ये करण्याचें सामर्थ्य एकट्या अद्वैतमताला मात्र आहे. .

आपल्या धर्मात जे महत्त्वाचे मुद्दे आहेत, त्यांचें यथामति विवेचन येथ-
वर केलें आहे. हें विवेचन फक्त उपपत्तीबद्दल झालें. आतां या उपपत्तींचें
व्यवहार्यरूप कसें असावें, याचाही थोडाबहुत विचार करणें वावगें होणार
नाहीं. हिंदुस्थानच्या सांप्रतच्या स्थितींत नानाविध पंथ आणि मते अस्ति-
त्वांत असावीं, ही मोठीशी आश्चर्याची गोष्ट नाही. किंबहुना असें होणें अप-
रिहार्यच आहे. हिंदुस्थानांत अनेक पंथ अस्तित्वांत असले, तथापि ते आप-
सांत तंटेभांडणें करीत नाहींत, ही गोष्टही अवश्य लक्ष्यांत ठेवली पाहिजे.
शैव तितके नरकाचे अधिकारी असें कोणीही वैष्णव ह्मणत नाहीं, अथवा
वैष्णवांविरुद्ध शैवांचीही कांहीं तक्रार नाही. दोघांचे मार्ग आज निरनिराळे
दिसत असले, तरी शेवटीं सर्वांच्या भेटीचें ठिकाण एकच आहे, ही गोष्ट
त्यांच्या लक्ष्यांतून गेलेली नाही. आह्मी भारतवासीय ही गोष्ट केव्हांही
विसरलों नव्हतां. सर्वांच्या अखेरच्या भेटीचें ठिकाण एकच असलें, तरी
प्रत्येकाचा इष्टमार्ग वेगळा असल्यास हरकत नाही, ही गोष्ट अत्यंत प्राचीन
काळापासून आह्मी गृहीत केली आहे. 'व्यक्ती तितक्या प्रकृती' ही ह्मण
सर्वथैव खरी आहे. याकरितां भिन्न प्रकृतींना रुचतील असे मार्गही भिन्न
असणें हें उचित आहे. एखादा मार्ग एखाद्या व्यक्तीला इष्ट असला, तर दुसऱ्या
व्यक्तीलाही तो इष्ट होईल असें नाहीं; प्रसंगी तो अनिष्टही होण्याचा संभव
आहे. याकरितां सर्वांचा मार्ग एकच असावा, ही गोष्ट अनर्थावह आणि
अशास्त्र असल्यामुळें सर्वथा त्याज्य आहे. जगांतील सर्व लोक एकाच धर्माचे
आणि एकाच मार्गाचे असें कधींकाळीं झालें, तर जगाच्या दैन्यावस्थेस पारा-
वार उरणार नाही. अशा स्थितींत सर्व धर्मांचा आणि सर्व विचारांचा नाश मात्र
होईल. अनेकत्व हें विश्वाच्या अस्तित्वाचें एक प्रमुख कारण आहे. अने-
कत्व—विविधता—आहे ह्मणून विश्व दृश्यत्वास आलें आहे. विविधत्व नष्ट होणें
याचा अर्थ प्रलय होणें हाच. जोंपर्यंत विचारांत विविधत्व आहे, तोंपर्यंतच
जग चालेल. याकरितां अनेक पंथ आणि अनेक मते असणें ही कांहीं
भिण्याजोगी गोष्ट नाही. माझी इष्ट देवता निराळी आणि तुमची निराळी
असावी हें सर्वथा युक्त आहे. जगांतील अनेक धर्म या भरतभूमींत येऊन

गोले, परंतु त्यांपैकी कोणाचाही द्वेष आह्मी केला नाही, हें अवश्य लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. परंतु उद्यां जर एखादा असें ह्यणेल कीं 'अमुक एकच धर्म खरा आणि त्याचाच तुझी स्वीकार केला पाहिजे' तर अशा मनुष्याकडे पाहून आह्मांला खरोखर हंसूं येईल. अशा मनुष्याकडे पाहून नुसतें हंसणें हेंच त्याला योग्य उत्तर आहे; कारण केवळ आपणांहून भिन्न मार्गांनीं जाणारा ह्यणून आपल्या मानवबंधूचा जो नाश करूं पाहतो, त्याच्याशीं भक्ति, प्रेम, इत्यादि सात्त्विक वृत्तींविषयीं भाषण करणें ह्यणजे व्यर्थ शीण करून घेणें आहे. अशा मनुष्यांनीं बाह्यात्कारी प्रेमाचा आविर्भाव दाखविला तरी त्यांचीं हृदयें प्रेमशून्य असतात. प्रत्येकाला स्वतःच्या उत्क्रांतीकरितां भिन्न मार्ग असणेंही ज्याला खपत नाही, त्याच्या प्रेमालापांना कवडीची तरी किंमत आहे काय? तुह्मांला अनिष्ट असलेला मार्ग तुह्मांवर लादूं पाहणें हें जर प्रेमाचें चिन्ह असेल, तर द्वेष कशाला ह्यणावें हें ठरविणें कठीण आहे. कोणी ख्रिस्तापुढें गुडघे टेंकीत असला, कोणी बुद्धाची पूजा करीत असला, अथवा तिसरा एखादा महंमदानुयायी असला, तरी त्यांपैकीं एकही आह्मांस द्वेष्य नाही. त्या सर्वांना आह्मी बंधुभावानें जवळ करण्यास तयार आहों. त्यांच्या मार्गांत त्यांना कांहीं मदत आमच्यानें झाली तर आह्मी करूं. आमच्या मार्गांनीं त्यांनींही आह्मांस जाऊं द्यावें हीच आमची इच्छा आहे. त्यांचे मार्ग त्यांना फार सोइस्कर आहेत ही गोष्ट आह्मी कबूल करतो; परंतु तेच आह्मांला भयप्रद होण्याचा संभव आहे. मला कोणत्या प्रकारचें अन्न इष्ट होईल हें मला फक्त माझा स्वतःचा अनुभवच सांगू शकेल; डझनभर वैद्य एकत्र झाले तरी त्यांना हें ठरवितां येणार नाही. जर एखाद्या देवळामुळें, एखाद्या मंत्रोच्चारामुळें अथवा एखाद्या मूर्तिदर्शनानें तुमच्यांतील सात्त्विक अंश उद्दीपित होत असेल, तर त्या मार्गांनीं जाण्याचा तुह्मांस पूर्ण अधिकार आहे. एकच काय पण शेंकडों मूर्तींच्या गराड्यांत तुझी स्वतःस कोंडून घेतलें, तरी तें तुमचें कृत्य धर्माला मान्य आहे. कर्ममार्गाच्या अवलंबनानें तुमच्यांतील ईश्वरत्व जागृत होत असेल, तर खुशाल कर्ममार्गाचें अवलंबन करा. वाटतील तितकीं देवळें बांधा, वाटतील तितके विधी करा अथवा दुसरेही बाह्योपचार हवे तितके करा; पण मुद्दयाची गोष्ट हीच कीं ईश्वराला जवळ करा, आणि हें करीत असतां कोणाशींही तंटेभांडणें करूं नका; कारण भांडणाचें

बीज तुमच्या हृदयांत शिरलें कीं परमेश्वर दुरावलाच हें निःसंशय समजा. “ कामक्रोध आड पडले पर्वत । राहिला अनंत पलीकडे ” असें होईल यांत तिळमात्र शंका नाही. ज्या क्षणीं भांडणाचें बीज आपल्या हृदयांत रुजू लागतें त्याच क्षणीं आपण परमेश्वराच्या निवासस्थानाचा रस्ता सोडून पशु होण्याच्या मार्गाला लागतो, हा सिद्धांत नित्य लक्ष्यांत बाळगला पाहिजे.

अशा प्रकारचें आमच्या धर्माचें सामान्य स्वरूप आहे. आमचा धर्म सर्वांना सारख्याच प्रेमानें पोटाशीं धरतो. तो कोणालाही क्षिडकारीत नाही. आह्मां हिंदूंचा धर्म ह्यणजे अनेक जातींचा आणि अनेक शुष्क कर्मांचा गोंधळ आहे असें पुष्कळांस वाटतें; पण जातिभेद आणि हिंदुधर्म यांचा अविभाज्य संबंध आहे असें नाही. सध्या जो संबंध दिसतो, तो दृश्याभास मात्र आहे. राष्ट्र ह्यणून जगण्याला या संस्थांचा आह्मांस उपयोग झाला आहे. आत्म-संरक्षणार्थ कोणताही उपाय करावयास नको अशी वेळ आली, तर या संस्थाही आपोआपच नामशेष होतील. आमच्या हिंदुस्थानांत आज अशा अनेक प्रकारच्या रूढी काळाशीं झुंजून अजून जिवंत राहिल्या आहेत; आणि वयाबरोबरच त्यांजवरील माझे प्रेमही वाढत चाललें आहे! पुष्कळशा रूढी निरुपयोगी आणि त्याज्य आहेत, असें मलाही एका काळीं वाटत असे; पण माझे वय वाढत चाललें, तसतसें माझे मतही डळमळत चाललें. या अनेक रूढींपैकीं एकीलाही मनःपूर्वक शाप द्यावा असें मला वाटेना. अहो, कित्येक शतकांचा अनुभव त्यांच्या उदरीं गर्भस्थ आहे, हें लक्ष्यांत ठेवावयास नको काय? एखादें कालचें पोर येऊन जर मला ह्यणू लागेल कीं, ‘ तुम्ही अमुक पद्धतीनें वागणें चांगलें आहे ’ आणि मीं जर त्याच्या सांगण्याप्रमाणें वागूं लागलों, तर माझ्या पदरीं मूर्खत्वावांचून दुसरें काय पडणार? वाहेरच्या अनेक देशांतून ज्या प्रकारच्या उपदेशाचा अनुग्रह आपणांवर केला जातो, तो उपदेश वास्तविक इतक्याच किंमतीचा आहे. या लब्धप्रतिष्ठित पंडितांस आमचें इतकेंच सांगणें आहे कीं, ‘ पंडितमहाराज, आपले स्वतःचे पाय अद्यापि अधांतरीं लोंबत आहेत, ते अगोदर जमिनीस लागू द्या; ह्यणजे मग तुमच्या उपदेशाचा विचार आम्ही करूं. तुम्ही आज एक पद्धत चांगली ह्यणतां, पण पुरे दोन दिवसही त्या पद्धतीला तुम्ही चिकटून राहात नाहीत. तिजबद्दल तुमच्यांत मारामाऱ्या होतात आणि शेवटीं तुम्ही पुन्हा आपल्या मूळ पदावर

लोक मान कां देतात आणि मला कां नाही? हे विचार ज्याच्या त्याच्या चित्तांत घोळत असावयाचे. एखाद्या धर्मकार्यांत सुद्धां हा मत्सर आमच्या हात धुऊन पाठीस लागलेला असतो. इतक्या अत्यंत हीन दशेला आपण येऊन पोहोचलो आहो. आतां या दशेचा त्याग करण्याचा यत्न आपण मनापासून करूया. आज जर कांहीं भयंकर पापाचरण आमच्या हातून घडत असेल तर तें हेंच होय. आपण आज मत्सराचे निवळ गुलाम बनून गेलो आहो. प्रत्येकाची इच्छा सेनापति होण्याची आहे. शिपायाच्या जागेला मात्र एकही उमेदवार नाही. ब्रह्मचर्याश्रमधर्माचा संपूर्ण लोप झाल्याचें हें फळ आहे. प्रथम आज्ञा-धारकपणा शिका, ह्यणजे नायकत्व आपोआप प्राप्त होईल. सेवक होण्यास प्रथम शिका, ह्यणजे धनीपणाची ओळख आपोआप होईल. आपणापुढें महत्कार्य पडलेलें आहे व तें आपणांस शेवटास न्यावयाचें आहे. मत्सरापासून प्रथम तुह्मीं मुक्त झालें पाहिजे, ह्यणजे तें कार्य तुमच्या हातून तडीस जाईल. आमच्या पूर्वजांनीं केलेलीं कार्यें तुह्मांस आनंद आणि आश्चर्य यांनीं भरून टाकतील अशीं आहेत. त्यांच्या मोठेपणाचा आह्मांस मोठा अभिमान वाटतो आणि त्याबद्दल जी पूज्यबुद्धि आमच्याठायीं आहे, तीही योग्यच आहे; तथापि त्यांचींच महत्कार्यें आपणांस पुढें सुरू ठेवावयाचीं आहेत, हें विसरून कसें चालेल ? आमच्या पूर्वजांनीं मोठीं कार्यें केलीं ह्यणून मोठ्या अभिमानानें त्यांचें नांव घेतों; तसेंच आमच्या पुढील पिढ्यांनीं आमचेंही नांव भक्तिभावानें ध्यावें असें कांहीं कार्य आपण करूं या.

प्रिय श्रोतृवृंद ! आपल्या पूर्वजांच्या कार्यांहूनही महत्तम कार्यें आपल्या-पैकीं प्रत्येकाच्या हातून अजूनही घडणार नाहीत असें कशावरून ह्यणावें ? भगवंताचा आशीर्वाद आपणांस मिळेल आणि आपणही 'बापसे बेटा सवाई' असे होऊं.

पांबन येथील मानपत्र व त्यास उत्तर.

(स्वामी महाराज पांबन येथे आले त्यावेळीं रामनदच्या महाराजांनीं त्यांचें स्वागत केलें व पांबन येथील रहिताशांतफें त्यांस मानपत्र अर्पण केलें)

स्वामीमहाराजांचा विजय असो !

आपणास अनेक ठिकाणांहून निकडीचीं बोलावणीं आलीं असतांही आमच्या बोलावण्यास प्रेमानें मान देऊन आह्मांस आपल्या दर्शनाचा लाभ दिला याबद्दल आह्मी सर्व अंतःकरणपूर्वक आपले उपकार मानतो. तसेंच, जें महत्कार्य आपण उदारबुद्धीनें आपल्या शिरावर घेतलें आहे व त्या कार्यांत जी शक्ति-मत्ता, जो उत्साह आणि निश्चय प्रकट झाला आहे, त्याबद्दल आमच्या अंतः-करणांत पूज्यभाव उत्पन्न झाला आहे.

हिंदुतत्त्वज्ञानाचें बीजारोपण पाश्चात्य देशांत करण्यासाठीं जे परिश्रम आपण केले, ते फलद्रूप होण्याच्या मार्गास लागले आहेत, हें पाहून आह्मांस आनंदाचें भरतें येत आहे. आपण लावलेल्या या वृक्षास लवकरच पुष्कळ फळें येऊ लागतील, अशी आमची खात्री आहे. आमचा हा मातृदेश आज बराच काल निद्रामुख भोगीत आहे. आतां आपण आपल्या प्रयत्नांनीं आपल्या हिंदुवांधवांस नवजागृति आणावी व ज्या सत्यसिद्धांतांची ओळखही ते विसरून गेले आहेत त्यांचें स्मरण त्यांना करून देण्याकरतां निकराचे प्रयत्न करावे, अशी आमची आपणांस करद्वय जोडून विनंति आहे.

आपणांबद्दल वाटत असलेली पूज्यबुद्धि, मनःपूर्वक प्रेम आणि सानंद-कौतुक यांनीं आमचें अंतःकरण इतकें भरून गेलें आहे कीं, तीं व्यक्त करण्यास योग्य असे शब्द आमच्यापार्शीं नाहीत. आपणांस परमेश्वरानें उदंड आयुष्य देऊन अनेक उपयुक्त कायें आपणांकडून करवावीं व विश्वबंधुत्वाची बुजालेली ओळख आपल्या द्वारें सर्वांस पुन्हा व्हावी, इतकीच त्या जगन्नियं-त्याच्या चरणीं आह्मां सर्वांची मनोभावे प्रार्थना आहे.

स्वामी महाराजांनीं दिलेलें उत्तर.

आपली पवित्र जन्मभूमि ही धर्म आणि तत्त्वज्ञान यांची भूमि आहे. या भूमीत अनेक अध्यात्मविद्याशादूल जन्मास आले आहेत. ही भूमि वैराग्याची जन्मदात्री आहे. अत्यंत प्राचीन कालापासून तों थेट आजपर्यंत जन्मसाफ-

त्याची अत्युच्च कल्पना फक्त याच भूमीत उदय पावत आली आहे. मानवदेहाचें आत्यंतिक साफल्य कशांत आहे, हें फक्त याच भूमीत निदर्शनास येतें.

पश्चिम गोलार्धातील पुष्कळशा देशांतून मी प्रवास केला, आणि अनेक मानवजातींचें निरीक्षण केलें. प्रत्येक राष्ट्राला विशिष्ट धोरण अथवा साध्य असून, त्याच साध्याच्या पायावर तेथील समाजाचा आयुष्यक्रम आंखला गेला आहे असें माझ्या नजरला आलें. अनेक प्रकारच्या आनुवंशिक चालीरीती त्या साध्याच्या पूर्ततेकरितांच निर्माण झालेल्या असतात, आणि एकंदर राष्ट्राचा आयुष्यक्रमही त्याच साध्याच्या पूर्तीची खटपट करीत असतो, असें मला आढळून आलें. राजनीति, क्षात्रतेजाचें पोषण, व्यापारी श्रेष्ठत्व अथवा यंत्र-शास्त्रविशारदत्व यांपैकी एकही हिंदुस्थानाचें साध्य नाही. धर्मजीवन हें एकच आपलें साध्य आहे. आजपर्यंत फक्त धर्माचें पोषण या भूमीनें केलें आहे, आणि इतउत्तरही तें एकच कार्य करावयाची तिची इच्छा आहे. अध्यात्मविद्येचा लोप ज्यांत. झाला असा थोडाही काल आमच्या देशांत नव्हता

शारारबल ही एक महत्त्वाची चीज आहे. तसेंच भौतिकशास्त्रांच्या साहाय्यानें निर्माण केलेल्या यंत्रांच्या द्वारे जें बुद्धिबल व्यक्त होतें, तेंही कौतुकास्पद आहे, हेंही खरें आहे; पण या दोहोंहूनही आध्यात्मिक बलाची थोरवी अधिक आहे. एकंदर जगाला वळण लावण्याचें सामर्थ्य जसें आध्यात्मिक बळांत आहे, तसें तें दुसऱ्या कोणत्याही बळांत नाही.

हिंदु मानवशास्त्रेचा इतिहास पाहिला तर तिच्या ठिकाणीं कर्मप्रवणता फार आहे असें आढळून येईल. हिंदुलोक स्वभावतःच फार मंद व दैववादी आहेत, असें सांगणारे लोक आज आपल्या पाहण्यांत पुष्कळ येतात. यांत जीं कांहीं विचारवान् माणसें आहेत, त्यांना तरी अशा प्रकारचे उद्गार काढण्यास जागा सांपडूं नये, असें मला वाटतें. हिंदुस्थानचे लोकह्मणजे आळशी आणि दैववादी लोक, असाच अर्थ बाहेर देशीं रूढ झालेला आहे; पण आम्ही हिंदु लोक भवितव्यता वादी कधींही नव्हतो, असें मी अगदीं स्पष्टपणें ह्मणतो. आमच्या मा भाग्यशाली देशांत जी उद्यमशीलता आढळून येते, ती दुसऱ्या कोठेही आढळावयाची नाही. अत्यंत जुनी आणि उदारचरित अशी ही आमची

शाखा अद्यापि जिवंत आहे; इतकेंच नव्हे तर प्रसंगोपात तिचें बळ वाढत आहे आणि नवें तारुण्य तिला प्राप्त होत आहे, याचें कारण काय असावें बरें? याचें कारण हेंच कीं, ती भवितव्यतावादी नसून कर्तृत्वशाली आहे. ही शाखा जणुंकाय अमरच झाली आहे! आमच्या उद्यमशीलतेचें क्षेत्र धर्म हें आहे. आमच्या कर्तृत्वाचा प्रभाव फक्त या एकाच क्षेत्रांत आढळून येतो, या मुळें तो इतरांच्या डोळ्यांत भरत नाही. मनुष्यस्वभाव असा विलक्षण आहे कीं, परक्यांच्या कर्तृत्वशक्तीची मोजदाद जो स्वतःच्या ठरीव मापानें करीत असतो. एखाद्या चांभाराच्या दृष्टीनें फक्त जोडे शिवणें हेंच उद्यमशीलतेचें लक्षण ठरूं शकेल! एखादा कुंभार ह्मणेल कीं, गाडगीं भाजणें हेंच काय तें मनुष्याच्या कर्तृत्वशक्तीचें लक्षण आहे! कारण त्याचा सारा जन्म या एकाच प्रकारच्या कर्तव्यास जुंपलेला असतो. सामान्य मनुष्यस्वभावच असा असतो कीं, तो जगाची पारख स्वतःच्या ठरलेल्या कसोटीनेंच करीत असतो. दिव्याच्या ज्योतीचे स्पंद अत्यंत झपाट्याचे असले ह्मणजे ते आपणांस दिसत नाहींत; कारण आपल्या डोळ्यांची नैसर्गिक रचना अशी आहे कीं, त्यांना फक्त विशिष्ट परिमाणाचेच स्पंद दिसावे. त्या परिमाणापलीकडील स्पंद आह्मांस दिसणें शक्य नाहीं. अशा प्रकारच्या अनेक बाह्य अडचणींस झुगारून देऊन वस्तु-स्थितीची बरोबर पारख करणें हें फक्त योग्यालाच शक्य असतें.

अध्यात्मविद्येच्या अन्नाची भूक सध्या सान्या जगाला लागली असून, त्याचे डोळे या बाबतींत हिंदुस्थानाकडे लागून राहिले आहेत. हें अन्नदान आतां या भरतभूमीनें केलें पाहिजे. जीवितसाफल्याची अत्युच्च कल्पना फक्त आह्मांपाशींच आहे. ही कल्पना मुख्य देवाच्या मूर्तीसारखी असून तिजभोंवतीं साहित्य आणि तत्त्वज्ञान यांचें देऊळ बांधलें आहे. हजारों वर्षे हें देऊळ अस्तित्वांत असून आजतागाईत कित्येक वेळां त्याच्या सौंदर्यांत भर पडत आली आहे. पाश्चात्य पंडित या देवळांत शिरण्याचा आणि मुख्य मूर्तीचें दर्शन घेण्याचा प्रयत्न आतां करीत आहेत.

हिंदुतत्त्वज्ञानाची आणि धर्ममतांची ओळख बाहेर देशांतील लोकांस करून देण्याकरितां एकही उपदेशक येथून बाहेर गेल्याचें इतिहासांतरीं नमूद नाहीं, पण ही स्थिति आतां बदलत आहे. आम्हां लोकांच्या अंगीं आतां निराळ्याच प्रकारचें वारें खेळणार अशीं चिन्हें दिसूं लागली आहेत. भगवान्] श्रीकृष्ण

म्हणतात “यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमध-
र्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥” धर्मासंबंधीं जे कांहीं शोध आजपर्यंत
झाले आहेत त्यांवरून एक विशेष गोष्ट लक्ष्यांत येते ती ही कीं, कोणत्याही
देशांतील एखादा नीतिग्रंथ आपण पाहिला, तर त्यांतील कांहीं मुद्दे आमच्या
देशांतून तिकडे गेले असल्याचें आढळून येईल. त्याचप्रमाणें जगांत जितके
धर्म आज अस्तित्वांत आहेत त्यांतील आत्म्याच्या अमरत्वाबद्दलचीं कांहीं
थोडीं तरी सुंदर प्रमेयें आमच्याकडूनच तिकडे गेलीं आहेत, असें आढळून
येईल.

‘बळी तो कान पिळी’ या म्हणीचें सत्यत्व साऱ्या जगभर जितकें आज
दिसून येत आहे, तितकें पूर्वी कधींही तें दिसलें नव्हतें; पण नैराश्यावांचून
मुक्तिलाभ कधींही होणार नाही आणि जडवादाच्या पलीकडे जो गेला नाही,
त्याला खऱ्या स्वातंत्र्याचा मार्ग सांपडणार नाही. हा अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा
प्रत्येकानें नीट ध्यानांत ठेवला पाहिजे. हा मोठा मुद्दा सर्व राष्ट्रांच्या लक्ष्यांत
आतां हळू हळू येऊं लागला आहे, आणि त्याचें महत्त्वही त्यांच्या ध्यानीं
येत आहे. हें तत्त्व शिष्याच्या चित्तांत प्रथम उत्तम रीतीनें बाणलें कीं, तेथें
मार्गदर्शक सद्गुरू धांवून येतात. मदतीची खरी अपेक्षा उत्पन्न झाली कीं,
परमेश्वर लांब आहे असें नाही. त्याच्या दयेचा झरा अखंड वाहत आहे,
आणि ज्याला खरी तृष्णा उत्पन्न झाली असेल, त्याच्या मुखांत शांतिजलाचे
थेंब तो अवश्य घालतोच. खरी गरज उत्पन्न होण्याचाच काय तो अवकाश
आहे. या पलीकडे दुसऱ्या कशाचींही अपेक्षा तो तुम्हांपासून करित नाही.
तुम्ही एखाद्या विशिष्ट धर्माचे म्हणवा अथवा म्हणवूं नका; कांहीं विशिष्ट मते
आणि मार्ग मान्य करा अथवा करूं नका. यांपैकीं कशाचींही गरज त्याला
नाहीं. आम्हां हिंदुलोकांचा परमेश्वर, हा सर्व धर्मांचा परमेश्वर आहे. सर्व
धर्म त्याचेच आहेत. सर्वांवर त्याच्या कृपेचा वर्षाव सारखाच होत असतो.
ही ईश्वरविषयक कल्पना फक्त आमच्या या मातृभूमींतच उदयास आली
आहे. या कल्पनेचा उदय दुसऱ्या कोणत्याही धर्मग्रंथांत झाला असल्याचें
कोणीं सिद्ध करावें असें मी आपणांस आव्हान करतो.

सध्याची वेळ मोठी आणीबाणीची आहे, आणि या प्रसंगां महत्त्वाची कामगिरी
आम्हीं आपल्या शिरावर घ्यावी असा ईशसेकेत दिसतो. पाश्चात्य राष्ट्रे आ-

म्हांकडून आध्यात्मिक मदतीची अपेक्षा करीत आहेत. मानवी जीविताची अगम्य कोडी सोडविण्याचा मार्ग जगास दाखविण्याची तयारी आतां भरतभूमीच्या पुत्रांनीं केली पाहिजे. ही महत्त्वाची कामगिरी आतां त्यांच्याच शिरावर आहे. पूर्वकालीन जगद्वंद्य ऋषींचे आम्ही वंशज आहों, असें म्हणविण्यांत आम्हांस मोठें भूषण वाटतें. आम्हांत आणि पाश्चात्यांत जो कांहीं फरक आहे, त्याचें या एका लहानशा गोष्टीवरून दिग्दर्शन होतें. पाश्चात्यांतील एखाद्या लौकिकवान् पुरुषाला त्याची वंशावळ विचारली, तर आपला पूर्वज मोठा धाडशी सरदार—कदाचित् लुटारूंचा सरदार—होता असें तो मोठ्या अभिमानानें सांगेल. एखाद्या डोंगरी किल्ल्यांत राहणाऱ्या आणि वाट मारून श्रीमंत झालेल्या लुटारू सरदारापर्यंत स्वतःची वंशावळ नेऊन भिडविण्यांत पाश्चात्य लोकांना मोठें भूषण वाटतें. पण उलट आम्हां हिंदूंना स्वतःच्या वंशाचा आदिपुरुष आश्रमवासी आणि कंदफलाशन असा ऋषि होता असें सांगण्यांत भूषण वाटतें. आम्ही आज अवनतावस्थेला पोहोचलेलो असूं; आज आमचें जिणें अपमानास्पद होऊन बसलें असेल; पण आमच्या मनःप्रवृत्ती जांपर्यंत आह्मास सोडून गेल्या नाहीत आणि स्वतःची ओळख जांपर्यंत आह्मी विसरलों नाहीं, तोंपर्यंत योग्य मार्गानें आह्मी धर्मकार्याला आरंभ केला, तर आमचें गेलेलें महत्त्व फिरून प्राप्त करून घेणें शक्य आहे.

तुम्ही आज माझा जो गौरव केला आणि प्रेमपूर्वक जें स्वागत केलें, त्याबद्दल मी आपला सर्वांचा फार ऋणी आहे. रामनदच्या महाराजांबद्दल माझ्या मनांत वसत असलेला आदर नुसत्या शब्दांनीं व्यक्त करून दाखविणें मला शक्य नाहीं. जर माझ्या हातून कांहीं थोड्याफार महत्त्वाची कामगिरी झाली असेल, तर तिचें श्रेय हिंदुस्थानानें या पुण्यपुरुषाला दिलें पाहिजे. शिकागोच्या परिषदेंत मीं हजर असावें, ही कल्पना प्रथम यांनाच सुचली, त्यांनींच याबद्दल वारंवार प्रोत्साहन दिलें. अजूनही माझ्या हातून कांहीं कामगिरी होईल असें त्यांस वाटत आहे. त्यांचा तो पूर्वींचा उत्साह आजही कायम दिसत आहे. आमच्या पवित्र जन्मभूमीच्या उदरीं असे आणखी पांचदहा राजे जन्मले असते तर काय बहार झाली असती! आध्यात्मिक विद्येंत तिचें पाऊल पुढें पडण्याकरितां अशींच नररत्नें आज आपणांस हवीं आहेत.

रामेश्वर येथील व्याख्यान.

[श्री रामेश्वराच्या दर्शनाकरितां स्वामीमहाराज गेले असतां तेथें जमलेल्या जन-समूहाच्या विनंतीवरून त्यांनीं पुढील व्याख्यान दिलें.]

धर्माचा वास बाह्योपचारांत नसून खऱ्या भक्तीत असतो. तुमच्या अंतःकरणांत शुद्ध आणि सात्त्विक भक्ति ज्या मानानें असेल, त्या मानानेंच तुमच्यांत खरी धर्मबुद्धि असते. शरिरानें आणि मनानें शुद्ध झाल्यावांचून नुसतें शिवालयांत येऊन पूजा करणें, ही खरी पूजाच नव्हे. जे अंतःकरणानें आणि शरिरानें पवित्र असतील, त्यांचीच पूजा शिवाला मान्य होते आणि त्यांचीच प्रार्थना शिवापर्यंत जाऊन पोहोचते. स्वतः अपवित्र राहून जे इतरांस धर्माधर्म शिकवीत असतात, त्यांच्या सांगण्याचा परिणाम जनतेवर याकिंचित्ही होत नाही, असेंच शेवटीं आढळून येईल. बाह्योपचारविधी हे केवळ जड असून मानसपूजा आणि पावित्र्य या सत्य वस्तू आहेत. ज्या पूजेंत अंतःकरणाची भक्ति आणि पावित्र्य यांचा वास नसेल, ती केवळ जडपूजा होय. ती केली अथवा न केली सारखीच. याकरितां बाह्योपचारांवरच भर न ठेवतां खरी भक्ति आणि पावित्र्य हीं ईश्वरप्राप्तीचीं प्रमुख साधनें आहेत, हें आपण नित्य लक्ष्यांत बाळगलें पाहिजे. सांप्रतच्या कलियुगांत आपण इतके नादान बनून गेलों आहों कीं, कसल्याही गोष्टीचा विधिनिषेध आपणांस उरलेला नाही. कसलेंही अमंगल कृत्य करावें आणि नंतर एखाद्या तीर्थांत जाऊन स्नान करावें, हाच कायतो धर्म सध्या आपण अनुसरत आहों. एखाद्या क्षेत्रीं जाऊन मुंडन केलें कीं सर्व पापांचें क्षालन होतें, हीच समजूत सामान्य जनांत सध्या रूढ झाली आहे. वास्तविक स्थिति अशी आहे कीं, अशुद्ध मनानें एखाद्या पवित्र तीर्थाच्या ठिकाणीं गेल्यास पापक्षालन तर होत नाहीच, पण असा मनुष्य उलट अधिक पापाचा अधिकारी मात्र होतो. ज्या ठिकाणीं पवित्र वस्तुसंघ आणि सत्पुरुष नांदत असतील, अशा ठिकाणाला तीर्थ ही संज्ञा प्राप्त होते. सत्पुरुषांचा महिमा अगाध आहे. ज्या ठिकाणीं त्यांच्या चरणांचा वास असतो तेथें एखादें देऊळ असलें अगर नसलें, तरी तें ठिकाण ह्मणजे पवित्र तीर्थच होय ! एखादें ठिकाण मूळचें तीर्थांचें ह्मणून मानलें गेलें असले, आणि त्या ठिकाणीं शेंकडो देवळें असलीं, तरी अपवित्र मनुष्यांच्या संचाराबरोबर त्यांतील तीर्थपणा

नष्ट होतो. याकरितां तीर्थांच्या ठिकाणीं वास करणें हें मोठ्या धोक्याचें काम आहे. इतर ठिकाणीं केलेल्या पापाचें क्षालन तीर्थांच्या ठिकाणीं होईल; पण तीर्थांच्या ठिकाणीं केलेल्या पापाचें क्षालन कोठें होणार ? आपण शुद्ध आणि भक्तियुक्त अंतःकरणानें राहून तीर्थांचें पावित्र्य कायम राखलें पाहिजे. पूजेचें सर्व रहस्य हेंच. अंतःकरणाची शुद्धता आणि परोपकार हींच पूजेचीं महत्त्वाचीं अंगें होत. 'जे कां रंजले गांजले। त्यांसी ह्याणे जो आपुले।' त्यानेच पूजेचें रहस्य जाणलें असें समजावें. दारिद्र्यानें गांजलेले अथवा शरीरानें असमर्थ अशा लोकांच्या ठिकाणचें शिवत्व ज्याला दिसतें, त्याचीच पूजा शिवाला मान्य होते. एखाद्या विशिष्ट मूर्तीच्या ठिकाणांच शिवत्व पाहणें, ही शिवपूजेची पहिली पायरी आहे. जात, धर्म, कुल अथवा दुसऱ्या कसल्याही उपाधीना मागें टाकून निराश्रितांच्या ठिकाणचें शिवपण जो पहातो आणि त्यांना जो मदत करतो, त्याची पूजा शिवाला अधिक मान्य होते. फक्त एखाद्या देवळांत अथवा एखाद्या मूर्तींत शिवाचें अस्तित्व पाहणें ही शिवपूजनाची कनिष्ठ प्रत आहे.

एका श्रीमान् मनुष्याची एक बाग होती. त्या बागेंत कामाकरितां त्यानें दोन माळी ठेवले होते. या दोघांपैकीं एक माळी आळशी आणि कामचुकावू होता, पण तो मोठा स्तुतिपाठक होता. धनी बागेंत आल्याबरोबर तो आळशी माळी उभा राहून "माझ्या धनीसाहेबांचें मुख नजरेस पडल्याबरोबर माझी तहानभूक हरते." असें ह्याणून तो एकसारखा नाचत सुटे. दुसरा माळी फारसा बोलका नव्हता, पण तो मेहनती होता. एकसारखे कष्ट करून त्यानें ती बाग चांगल्या रंगारूपाला आणली होती. त्यानें नाना प्रकारची शाक-भाजी, फळझाडें आणि फुलझाडें तेंथें तयार केलीं होती; आणि पिकलेलीं फळें व भाजी वगैरे घेऊन तो कधींमधीं आपल्या धन्याच्या घरीं जात असे. आतां अशा प्रकारच्या दोन नोकरांपैकीं धन्याची मर्जी कोणावर बसेल बरें ? या विश्वोद्यानाचा मालक शिव हा आहे. या प्रचंड उद्यानांत दोन प्रकारचे नोकर आहेत. एक प्रकारचे नोकर नुसते स्तुतिपाठक आहेत. शिवाच्या सुंदर मुखानें आणि इतर अवयवांचें वर्णन करण्यांतच ते चूर होऊन गेलेले असतात. हे नोकर आळशी आणि दांभिक असून कोरड्या स्तुतिपाठावांचून दुसरें कांहींच करीत नाहीत. दुसऱ्या प्रकारचे नोकर आहेत, ते शिवाच्या मुलां-

लेंकरांची बरदास्त ठेवतात. दुबळे लोक, पोरकां पोरें, मुकीं जनावरें आणि इतर सर्व वस्तुजात हीं शिवाच्या मुलांसारखींच आहेत. या दोन प्रकारच्या नोकरांपैकीं शिवाचें प्रेम कोणत्या प्रकारचे नोकर संपादितील बरें ? शिवाच्या लेंकरांची जो काळजी वाहतो, तोच शिवाला अधिक प्रिय होईल, हें सांगावयास पाहिजे काय ? ज्याला बापाचें प्रेम संपादणें असेल, त्यानें मुलांचें प्रेम प्रथम संपादिलें पाहिजे. ज्याला शिवाचें पूजन करावयाचें असेल त्यानें त्याच्या मुलांचें पूजन प्रथम केलें पाहिजे. जें जें कांहीं या विश्वांत उत्पन्न झालें आहे, त्याची पूजा करणें हा भावी शिवपूजनाचा मार्ग आहे. “ मद्भक्तानां च ये भक्ता ते मे भक्ततमा मताः ” असें भगवद्ब्रह्मचन आहे.

आपणापाशीं मदत मागावयास कोणी आला तर जातगोताचा विचार न करतां शक्त्यनुसार त्याला मदत करणें हीच खरी भक्ति आहे, हें आपण नित्य लक्ष्यांत बाळगलें पाहिजे. हेंच सत्कर्म होय. सत्कर्माच्या योगानें अंतःकरण पवित्र होऊं लागतें. चित्तशुद्धि झाली ह्मणजे आपल्या अंतःकरणांत वसत असलेला शिव, उदय पावूं लागतो. यच्चयावत् वस्तुमात्राच्या ठिकाणीं शिवाचा वास आहे. आरसा मलीन असला ह्मणजे आपलें तोंड त्यांत आपणांस दिसत नाही. त्याचप्रमाणें अज्ञान आणि दुर्गुण यांचा थर आपल्या अंतःकरणावर बसला ह्मणजे त्यांत शिवाचें प्रतिबिंब दिसत नाही. आपलपोटेपणा हें सर्व पापांचें माहेरघर आहे. ‘ मी ’ आणि ‘ माझें ’ यांचाच जप सदोदित करणारें अंतःकरण अत्यंत मलिन झालेलें असतें. तें अंतःकरण सर्वांत अत्यंत अपवित्र होय. सर्व जगांतील संपत्ति मला पाहिजे, आणि दुसऱ्यांच्या अगोदर स्वर्गसुख मला मिळालें पाहिजे, असें ज्याला वाटतें तो खरोखर पापी होय. फार काय सांगावें, पण मला सर्वांआधीं मुक्ति पाहिजे असें ह्मणणाराही पापी होय. पुण्यात्मा ह्मणेल कीं “ स्वर्गांत अधिक तें काय आहे ? मी सर्वांच्या मागून तेथें जाईन. एखाद्या माझ्या बंधूला मदत होत असेल तर नरकवासही मी मोठ्या आनंदानें पतकरीन.” स्वत्व विसरणें हीच धार्मिकपणाची खरी कसोटी होय. ज्याच्या ठिकाणीं हा विसर अधिक प्रमाणावर असेल, तोच अधिक धार्मिक आणि तोच शिवाच्या अधिक जवळ गेलेला आहे हें निःसंशय समजावें. तो विद्वान असो अगर नसो, तो शिवाच्या संनिध आहे हें मात्र खास. एखाद्यानें जगांतील सर्व तीर्थयात्रा केल्या, सर्व देवांचीं दर्शन घेतलीं आणि सर्व प्रकारच्या

चित्रविचित्र रंगांचा पोषाख केला, तरी जर तो स्वत्व विसरला नसेल तर तो शिवापासून अद्यापि पुष्कळ लांब आहे असेंच ह्यटलें पाहिजे.

रामनद येथील मानपत्र व उत्तर.

(पुढील मानपत्र रामनद येथील महाराजांनीं अर्पण केलें.)

श्रीमत् परमहंस यतिराजदिग्विजयकोलाहलसर्वमतसंप्रतिपन्नपरमयोगीश्वर श्रीमद्भगवान् श्री रामकृष्णपरमहंसकरकमलसंजातराजाधिराजसेवित श्री विवेकानंदस्वामी यांचा जयजयकार !

परमपूज्य यतिराज,

रामनाथपुर अथवा रामनद या नांवांनें प्रसिद्ध असलेल्या सेतुबंध-रामेश्वराजवळील या प्राचीन व इतिहासप्रसिद्ध संस्थानांतील आह्मी रहिवासी आपलें प्रेमपूर्वक स्वागत करीत आहों. श्री भगवान् रामचंद्राच्या पदरजांनीं पवित्र झालेल्या या भूमीवर आपलें स्वागत करण्याचा मान आह्मांस प्रथम मिळाला याबद्दल आह्मांस अत्यंत धन्यता वाटत आहे.

आमच्या पुरातन आणि उदार धर्मांचीं अत्युच्च तत्त्वे पाश्चात्य पंडितांना पटविण्याच्या प्रशंसनीय कार्यांत आपण अपूर्व यश संपादन केलें, याबद्दल आह्मांस अभिमान आणि आनंद वाटत आहे. सर्व विश्वाचा धर्म होण्याची योग्यता जर कोणत्या धर्मांत असेल तर ती हिंदुधर्मांतच आहे ही गोष्ट आपण आपल्या अश्रुतपूर्व वक्तृत्वानें आणि अस्खलित शब्दांनीं अमेरिकन आणि इतर पाश्चात्य पंडितांच्या ध्यानीं पूर्णपणें आणून दिली आहे. सर्व पंथांच्या आणि शाखांच्या स्त्रीपुरुषांना मानवतील अशीं तत्त्वे हिंदुधर्मांत आहेत, ही गोष्ट स्पष्टपणें आपण सिद्ध केली आहे. स्वहिताचा कोणताही हेतु मनांत न धरतां, अत्यंत कष्ट व झीज सोसून आणि दुस्तर जलपर्यटन करून आपण शांतीचा आणि सत्याचा हा संदेश पाश्चात्यांस पोहोंचविला आहे. हिंदुस्थानाच्या धर्मविजयाची पताका अमेरिकेंत आणि युरोपांत आपण रोविली आहे. सर्वत्र समता आणि बंधुभाव यांचें महत्त्व किती आहे, हें आपण आपल्या स्वतःच्या उदाहरणानें आणि उपदेशानें शिकविलें आहे. अमूल्य अशा हिंदुधर्मांचें रहस्य, हिंदुस्थानांतील धर्मपराड्मुख झालेल्या

स्त्रीपुरुषांच्या ध्यानीं आलें आणि आपल्या सनातन धर्माचा अभ्यास करून तो प्रत्यक्ष आचरणांत आणावा असें त्यांना वाटूं लागलें, हा सुद्धा आपल्या महत्कार्याचाच एक अप्रत्यक्ष परिणाम झाला आहे.

पूर्व आणि पश्चिम या दोन्ही दिशांकडील देशांत धर्माचें बीजारोपण आपण उदारबुद्धीनें केलें, याबद्दल आमच्या चित्तांत असलेला आदर व पूज्यभाव पूर्णत्वानें व्यक्त करण्याचें सामर्थ्य शब्दांत नाही. आमच्या महाराजांवर जें आपलें प्रेम आहे, त्याबद्दलही आदरपूर्वक उल्लेख येथें करणें उचित आहे. आमचे महाराज हे आपल्या शिष्यवर्गापैकीं आहेत; आणि त्यांच्या राज्याच्या सीमेवर आपण प्रथम येऊन उतरलां, याबद्दल त्यांनाही अवर्णनीय आनंद होत असून आपण दिलेल्या या मानाबद्दल त्यांना मोठा अभिमान वाटत आहे.

आपणांस उदंड आयुष्य आणि शारीरस्वास्थ्य परमेश्वरानें द्यावें आणि अंगीकृत कार्य यशस्वीं करावें अशी आह्मी मनोभावेन त्याची प्रार्थना करतो.

स्वामींनीं दिलेले उत्तर.

दीर्घकालीन निशा संपत आल्याचीं चिन्हें दृग्गोचर होऊं लागलीं आहेत. अत्यंत कष्टमय दशा लवकरच संपणार असें वाटूं लागलें आहे. प्रेतवत् पडलेल्या देहांत चैतन्य पुन्हा संचरूं लागलें आहे, आणि एक कर्णमनोहर ध्वनि ऐकूं येऊं लागला आहे. ज्या काळाच्या अथांग पोटांत इतिहासच काय, पण दंतकथाही प्रवेश करूं शकत नाही, त्या ठिकाणांतून हा ध्वनि येत आहे. हिमालयांतून निघालेला गंगेचा ओघ ज्याप्रमाणें डोंगरांच्या वळणावळणांनीं खालीं उतरतो, त्याचप्रमाणें ज्ञान, भक्ति आणि कर्म या तीन शिखरांच्या हिमालयांतून अत्यंत मृदु पण स्पष्ट असा मंजुळ ध्वनि आमच्या मातृभूमीकडे धांव घेत आहे. काळाच्या ओघाबरोबर या ध्वनीची गति वाढत आहे; आणि तो अधिक जोमदारही होत आहे. प्रेतवत् पडलेल्या देहापर्यंत हा ध्वनि पोहोचतांच त्या देहांत ह्यालचाल होऊं लागली. कुंभकर्ण जागा होऊं लागला. हिमालयांतील वारा ज्याप्रमाणें तप्त देहास शांत करतो, त्याच प्रमाणें ज्ञानाचलावरून येणारा हा वायु मृतवत् झालेल्या हाडांस आणि स्नायूंंस पुन्हा चैतन्य देत आहे. त्यामुळें आलस्यनिद्रेचा नाश होत आहे. आमची मातृभूमी आपली लांबचलांब झोंप सोडून उठत

आहे, ही गोष्ट जन्मांधाला मात्र पटणें शक्य नाहीं. तसेंच अहंकारानें ज्यांची बुद्धि तमोगुणी झाली आहे, त्यांना हें पटवून घेण्याची इच्छाही होणार नाहीं. आतां तिच्या मार्गांत कोणीही अडथळ आणूं शकणार नाहीं. यापुढें झोंप घेण्याची तिची इच्छा नाहीं. ही अत्यंत विस्तृत अशी भूमि आतां उभी राहूं पाहत आहे आणि तिच्या इच्छेला आळा घालण्याचें सामर्थ्य कोणत्याही बाह्यपदार्थांत नाहीं.

रामनदचे महाराज, आणि सभ्य गृहस्थ हो, आपण जें माझे मनःपूर्वक स्वागत केलें, त्याबद्दल मी आपला फार ऋणी आहे. आपण माझे स्वागत शुद्ध मनानें आणि केवळ प्रेमानें प्रेरित होऊन केलें याची साक्ष माझे अंतःकरणच मला देत आहे. अंतःकरणाची प्रवृत्ति हेंच या गोष्टीचें महत्तम प्रमाण होय. अंतःकरणाची भाषा अंतःकरणच जाणूं शकतें. तोंडानें बोललेले शब्द कानांपासून परत फिरतात, पण अंतःकरणाचे शब्द थेट अंतःकरणापर्यंत जाऊन भिडतात. जीवात्मा जीवात्म्याची भेट घेतो तेव्हां शब्द मूक होऊन बसतो. जीवात्म्याची भाषा अगदीं निःशब्द असली तरी अत्यंत स्पष्ट असते.

सभ्य गृहस्थ हो, पाश्चात्य देशांत धर्माची आणि आपल्या मातृभूमीची जर कांहीं सेवा माझ्या हातून घडली असेल, स्वतःच्या घराच्या जवळपासच अमूल्य रत्नांचा निधि पुरून ठेवलेला आहे, ही गोष्ट आपल्या लोकांच्या लक्ष्यांत येण्यास माझे श्रम कारणीभूत झाले असतील, अज्ञानानें अंध झाल्यामुळे एखाद्या सडक्या डबक्यांत घाणेरड्या पाण्यानें आपली तहान भागवूं पाहणारांस अनंतकालापासून वाहणाऱ्या शुद्ध झऱ्याची वाट सांपडली असेल, जर कांहींतरी कर्तव्यस्फूर्ति आपल्या बांधवांस झाली असेल, धर्म हाच कायतो आर्यभूमीचा तरणोपाय आहे ही गोष्ट त्यांस पटली असेल, आणि धर्महानि झाली तर आर्यभूमीचा प्राणहानि निश्चयानें होईल याबद्दल त्यांची खात्री झाली असेल, तर या गोष्टीचें श्रेय मुख्यतः रामनदच्या महाराजांकडेच आहे. पाश्चात्य देश आणि हिंदुस्थान यांना उपयुक्त अशी जी कांहीं कामगिरी माझ्याद्वारे झाली, तिचा मुख्य वाटा महाराजांचाच आहे. या आर्यभूमीतून धर्म निघून जाणें ह्मणजे तिची जीवनकला निघून जाणेंच होय. तुझीं केवढेही मोठें राजकारण केलें, केवढीही मोठी समाजसुधारणा घडवून

आणली आणि हिंदुस्थानाच्या प्रत्येक रहिवाशाला कुबेराची संपत्ति मिळवून दिली, तरी धर्माच्या अभावीं आर्यभू केवळ स्मृतिविषय होऊन राहिल, ही गोष्ट माझ्या बांधवांस पटली असेल, तर या यशाचाही मुख्य वाटा महाराजांकडेच आहे. ही कल्पना महाराजांमुळेच माझ्या मनांत प्रथम उद्भवली. हें कार्य मी करावें ह्मणून महाराजांनींच मला एकसारखें प्रोत्साहन दिलें. पुढें काय होणार याचें ज्ञान महाराजांस जणुंकाय आगाऊच झालें होतें. त्यांनीं मला हाताशीं धरलें, मला सर्व प्रकारें मदत केली आणि अडचणीच्या वेळीं मला सतत प्रोत्साहनही दिलें. याकरितां माझे श्रम थोडेफार सफल झाले, याबद्दल आपणास विशेष आनंद वाटावा हें अगदीं साहजिक आहे. अजून बराच मोठा कार्यभाग आपणांस करावयाचा आहे. आपल्यांत गुप्त राहिलेल्या ऋद्धिसिद्धीस पुन्हा कार्यकारी करावयाचें आहे. पाश्चात्य राष्ट्रांच्या स्वप्नांतही न आलेल्या अशा अनेक गोष्टींचें शिक्षण त्यांस द्यावयाचें आहे. आपली मातृभूमि ही तत्त्वज्ञानाची, पराविद्येची, नीतिशास्त्राची, शांतीची आणि प्रेमाची जन्मभूमि आहे; हीं अजूनही आपल्या भूमींत जिवंत आहेत. मीं साऱ्या जगभर फिरलों आणि वस्तुस्थितीचें जें निरीक्षण केलें, त्यावरून माझी अशी बालंबाल खात्री झाली आहे कीं, तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र, शांति इत्यादिकांचा वास जगांत जर कोठें असेल तर तो आपल्या या भूमींतच आहे. आपली भूमि या बाबतींत जगांतील सर्व राष्ट्रांत श्रेष्ठ आहे. माझें हें ह्मणणें धाष्ट्याचें आहे असें आपण समजूं नका. प्रत्यक्ष अनुभवानें माझी याबद्दल खात्री झाली आहे. आपणांभोंवतीं कोणत्या प्रकारच्या घडामोडी सुरू आहेत यांचें क्षणभर निरीक्षण केल्यास, माझ्या ह्मणण्याची सत्यता आपणांस पटल्याशिवाय राहणार नाही. गेल्या चारपांच वर्षांत पश्चिमेकडे बऱ्याच प्रकारच्या घडामोडी झाल्या. सध्या अस्तित्वांत असलेली समाजघटना पालथी घालण्याच्या उद्देशानें मोठमोठे संघ पाश्चात्य देशांत अस्तित्वांत आले असून, त्यांनीं आपल्या या मोडतोडीच्या कार्यांत थोडेबहुत यशही संपादिलें आहे. या घडामोडींपैकीं आपल्या लोकांना एखाद्यातरी भागाची माहिती आहे कीं काय याची चौकशी करा. या बाबींत आझां लोकांची माहिती पाहिली तर अगदीं शून्य ! पण शिकागो येथें सर्व धर्मांची मोठी सभा भरली होती, आणि त्यांत एका संन्याशानें भाषण केलें आणि त्यावेळे-

पासून पाश्चात्य देशांत तो संन्याशी धर्मप्रचाराचें काम करित आहे, या गोष्टी येथें आबालवृद्धांस माहित आहेत. आमचा सामान्य जनसमूह अज्ञानाच्या घोर अंधकारांत बुडालेला असून त्याला शिक्षणाची अथवा दुसऱ्या कसल्याही प्रकारच्या माहितीची गरज भासत नाही, असा एक प्रवाद माझ्या कार्नी आलेला आहे. एके वेळीं मलाही या मूर्खपणाच्या कल्पनेनें पछाडलें होतें; पण प्रत्यक्ष अनुभव हा या बाबतींत रामबाण मात्राच आहे. अशा बाबतींत कितीहि भवतिनभवति केली अथवा साखरेची साल निघेपर्यंत सूक्ष्म बुद्धिवाद केला तरी प्रत्यक्ष अनुभवाची बरोबरी या गोष्टींनीं कधीही होणार नाही. जगभर फिरणाऱ्या प्रवाशांनीं वरवर केलेल्या अवलोकनावरून लिहिलेलीं चोपडींही अशा प्रकरणीं निरुपयोगी असतात. मला जो कांहीं अनुभव आला त्यावरून माझी अशी खात्री झाली आहे कीं, आमचा समाज मद्र नाही अथवा आळशीही नाही. या पृथ्वीवरील इतर कोणतेही राष्ट्र जितकें ज्ञानलोलुप असेल तितकेंच आमचेंही राष्ट्र ज्ञानलोलुप आहे; पण प्रत्येक राष्ट्राची भवितव्यता निराळी असते हें लक्ष्यांत ठेवलें पाहिजे. या भवितव्यतेला अनुरूप असे विशेष त्या राष्ट्रांत उत्पन्न होत असतात. “ पिंडे पिंडे मतिर्भिन्ना ” हा न्याय, व्यक्तीइतकाच राष्ट्रांलाही लागू आहे. एखाद्या विषयाच्या तारा प्रत्येकीं निरनिराळ्या सूर काढीत असल्या, तरी त्या सर्व सुरांच्या समीकरणांतून ज्याप्रमाणें एकतानता उद्भवते, त्याचप्रमाणें विश्वाची एकतानता निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या निरनिराळ्या वृत्तींच्या समीकरणांतून जन्म पावते. प्रत्येक राष्ट्राची विशिष्ट वृत्ति ही त्या राष्ट्राच्या जीविताची मुख्य बाब आहे. ती वृत्ति नष्ट झाली तर तें राष्ट्रही अवश्यमेव लयाला जाईल. राष्ट्र या नात्यानें एखादा समाज दीर्घकाल जगतो तो याच वृत्तीच्या बळावर जगतो. या विशिष्ट वृत्तीच्या पायावरच त्या राष्ट्राची इमारत उभी असते. आमच्या राष्ट्राच्या इमारतीचा पाया फक्त धर्म हाच आहे. धर्मावांचून दुसरा कोणताही जीवनहेतु आमच्या राष्ट्राला नाही. राजकारणें दुसऱ्या राष्ट्रांनीं खुशाल करावी, व्यापार करून कुबेराची संपत्तीही वाटल्यास इतरांनीं मिळवावी, जड स्वातंत्र्याच्या मनमुराद गप्पा इतर राष्ट्रांनीं खुशाल झोंकाव्या. आमच्या राष्ट्राला या गोष्टीचें महत्त्व काय, हेंच समजत नाही. तें समजावें अशी त्याची इच्छाही नाही. त्याचा जीवनस्वर कशांत आहे याची ओळख तुझांस करून घ्यावयाची असेल, तर धर्माच्या बाबीला जरा स्पर्श करून पहा, द्वाणजे आमच्याकडील

एखाद्या लंगोटघाला या बाबीत जितकी माहिती असते तितकी इतर देशांतील जाड्या पंडितालाही नसते असें तुझ्यांस आढळून येईल. इतर देशांना शिक-विण्यासारख्या अनेक गोष्टी आपणापाशी आहेत, असें मीं नुकतेंच झटल्याचें आपल्या स्मरणांत असेलच. याच कारणासाठीं आपला देश अद्यापि जीव धरून राहिला आहे. हजारों वर्षांच्या छळाखालीं दडपला असतांही आणि हजारों वर्षे परक्यांच्या छत्राखालीं असतांही हा देश अद्यापि जगला आहे, याचेंही कारण हेंच. तो परमेश्वराला चिकटून बसला आहे व धर्म आणि पराविद्या यांचें निवासस्थान होऊन राहिला आहे ह्मणूनच तो अद्यापि जिवंत आहे.

धर्म आणि पराविद्या यांचा मोठा खजिना याच देशांत असून तो तुडुंब भरलेला आहे. आपली मर्यादा उल्लंघून त्यांतील ज्ञानजलाचा प्रवाह इतर देशांकडे वाहूं पाहत आहे; आणि असें होणें हें सध्याच्या काळीं अत्यंत आवश्यकही आहे. अनिवार राज्यतृष्णेच्या ओझ्याखालीं आणि समाजाच्या विषमरचनेमुळें पाश्चात्य राष्ट्रे दडपून जाऊन अर्धमेलीं झालीं आहेत. जीविताच्या उच्च हेतू-पासून तीं पतन पावत आहेत. त्यांना नवजीवन आणि चिकाटी हीं प्राप्त करून देण्याकरितां पराविद्येच्या झऱ्याचें जिवंत पाणी तिकडे जाणें हेंच इष्ट आहे. हिंदुस्थानांत अनेक मतांचा आणि मतांतरांचा कोलाहल होत असला, आणि सम व विषम सुरांच्या नादानें आमचा देश भरून गेला असला, तरी त्या सर्वांहून मोठा असा एकच सूर निरंतर ऐकूं येत असतो. हा सूर सर्वांत मोठा, स्पष्ट आणि पूर्ण शक्तिमान् असा आहे. या सुराचें नांव ' त्याग ' असें आहे. " न धनेन न प्रजयात्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः । " हाच हिंदुधर्माचा प्रमुख मंत्र आहे. साऱ्या धर्माचें सार एकाच वाक्यांत सांगावयाचें झटलें तर तें याच वाक्यांत सांठविलेलें सांपडेल. या मायावी जगाच्या पलीकडेच अनंतत्व आहे आणि तेंच आपलें साध्य आहे. आमच्या या विस्तृत देशांत वीरवृत्तीचे आणि प्रचंड बुद्धिमान् असे अनेक पुरुष जन्मास येऊन गेले. त्यांनीं सर्व देश प्रकाशमान् केला होता. एखादें राष्ट्र अथवा एखादें जगच काय, पण ज्याचा विस्तार अर्चित्य आहे असें हें विश्वही त्यांच्या दृष्टीनें एखाद्या क्षुद्र डबक्यासारखें दिसत होतें. या विश्वाच्याही सीमा उल्लंघून ते पलीकडे गेले. अनंत कालालाही त्यांच्या दृष्टीनें अस्तित्व नव्हतें. कालही त्यांच्या भरीरीला मर्यादा घालू शकला नाही. ते कालापलीकडे गेले. स्थलमर्यादाही त्यांच्या

गतीला अडथळा करू शकली नाही. ते स्थलातीत झाले. इश्याच्या पलीकडे जाणे हेंच धर्मसर्वस्व आहे. प्रकृतीने उभारलेला हा चित्रपट फाडून त्याच्या पलीकडे पाहण्यासाठी काय वाटेल तें करावयाचें आणि देह गेला अथवा राहिला तरी पलीकडच्या वस्तूचें दर्शन झाल्याशिवाय स्वस्थ बसावयाचें नाही, हाच माझ्या जन्मभूमीचा बाणा आहे. आपलें हेंच अखेरचें साध्य आहे; पण असें असलें तरी या देशांतले सारेच लोक एका चुटकीसरसे त्यागी बनतील ही गोष्टही शक्य नाही. मुख्य मुद्द्याची गोष्ट इतकीच कीं आमच्या देशाचें ध्येय इतरांपासून अगदीं वेगळें आहे हें लक्षांत बाळगलें पाहिजे. तुमच्या राजकारणांच्या गोष्टी, सामाजिक सुधारणेच्या गप्पा, व्यापारविषयक चळवळी अथवा अर्थविषयक उलाढाली या सर्वांचें स्थायित्व अळवाच्या पानावरील मोत्यां इतकेंच आहे, आणि त्यांची किंमतही तितकीच. आमची पराविद्या आह्मांस इतरांस शिकवावयाची आहे. आतां आह्मांस जगापासून शिकण्यासारखें काय आहे हेंही पाहिलें पाहिजे. भौतिकशास्त्रांचें ज्ञान आह्मांस इतरांपासून प्राप्त करून घ्यावयाचें आहे. त्याचप्रमाणें संघशक्तीनें कोणतेंही कार्य कसें पार पाडावें हेंही आह्मांस इतरांपासून शिकलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें क्षुद्र कारणांपासून महत्कार्यें कशीं निर्माण करावीं, शक्तीची योग्य संघटना कशी करावी आणि त्या संघटनेचा उपयोग कसा करावा, याही गोष्टींत पाश्चात्यांस आपण गुरु केलें पाहिजे. या सर्व गोष्टी मी कबूल करतो; पण 'खावें—प्यावें—मजा मारावी' हीच मानवी जीविताची इतिकर्तव्यता आहे, असें कोणी सांगू लागला अथवा ऐहिक सुख हीच परमेश्वराची भेट असें कोणी ह्मणूं लागला, तर तो सत्यापलाप करीत आहे असेंच ह्मटलें पाहिजे. अशा मनुष्याला माझ्या या पवित्र भूमींत स्थान मिळावयाचें नाही. अशा मनुष्याचा एक शब्दही ऐकून घेण्याची आमची इच्छा नाही. पाश्चात्य सुधारणेच्या अंगावर मोराच्या पिसान्यावरचे सारे रंग चमकत असले, तिचा झगझगाट कितीही मोठा असला, विचारशक्तीचा देखावा कितीही मोठा असला, तरी या उच्चासनावर उभा राहून मुक्तकंठानें मी असें जाहीर करतो की, ही सारी सुधारणा पोकळ आहे; निवळ वाऱ्याचा हा फुगवटा आहे. या संस्कृतीचें जीवित कमळाच्या पानावरील जलबिंदूइतकेंच स्थिर आहे. चिरस्थायित्व फक्त परमेश्वरालाच आहे; चिरस्थायित्व फक्त आत्म्यालाच आहे; चिरस्थायित्व फक्त पराविद्येलाच

आहे. या चिरंतन वस्तूनाच तुम्ही कायमचे चिकटून रहा. तुमची मगरमिठी फक्त याच वस्तूभोंवतीं पडू या.

त्याग हें आपलें अखेरचें ठिकाण असलें, तरी सर्वांनाच तें एकदम साध्य होईल असें नाही. आपणांपैकीं जे कोणी हें सत्य जाणण्यास अद्यापि असमर्थ असतील त्यांच्याकरितां थोडीबहुत जड सुधारणा आपणांस हवी; तथापि ती सुधारणाही आमच्या विशिष्ट गरजांस आणि परिस्थितीस अनुकूल होईल अशा प्रकारचीच पाहिजे. केवळ पाश्चात्यांची सुधारणा जशीच्या तशीच इकडे आणणें इष्ट नाही. आमच्या विशिष्ट वृत्तींचा उच्छेद होणार नाही अशा प्रकारें तिच्यांत फेरबदल केला पाहिजे. सर्व देशांत आणि सर्व काळीं यासंबंधांत एक मोठी चूक नेहमीं होत असल्याचें आढळून येतें. तुमची सुधारणा केवढीही मोठी असो अगर तिच्यांत केवढेंही मोठें सत्य भरलेलें असो; पण जे लोक ती सुधारणा घेण्याला तयार झालेले नाहीत त्यांजवर ती सक्तीनें लादूं पाहणें अनर्थकारक आहे. आपल्या देशांतही ही चूक वारंवार झालेली आहे, ही मोठी दुर्दैवाची गोष्ट आहे. जी गोष्ट माझ्या उपयोगीं पडेल, तीच तुम्हांलाही तशीच उपयुक्त होईल, असें समजणें चुकीचें नाही काय? आमच्या समाजरचनेंत संन्यास ही अखेरची पायरी आहे, हें आपणां सर्वांस ठाऊक आहेच. आमच्या समाजशास्त्राप्रमाणें प्रत्येकानें शेवटीं संन्यस्तवृत्तीचा आश्रय केला पाहिजे असें आहे. हिंदुसमाजपद्धतीची ती अखेरची पायरी आहे. लौकिक सुखाचा भास्वाद घेतल्यानंतर—आयुष्याच्या सायंकाळीं—प्रत्येक हिंदूनें संन्यासग्रहण करावें असें आमच्या शास्त्राचें अनुशासन आहे. जो कोणी असें करणार नाही, तो हिंदु नसून स्वतःला हिंदु झणविण्याचा अधिकारही त्याला उरत नाही. या जगांतील अखिल वस्तुजात निवळ मायावी आहे असा अनुभव आयुष्याच्या अंतिम भागापर्यंत घेऊन, शेवटीं या वस्तुजाताचा त्याग करणें हेंच आपलें अखेरचें कर्तव्य आहे, या गोष्टीची जाणीव आपणां सर्वांस आहे. जड जगाचा फुगारा केवढाही मोठा दिसत असला, तरी आंत तें सर्व पोकळ आहे अशी अनुभवानें खात्री झाल्यानंतर या फुगाऱ्याचा त्याग करणें हेंच उचित आहे. इंद्रियांकडे मन एकसारखें धांव घेत असतें; इंद्रियें, मनाची गति बाह्यवर्ती करीत असतात. मन अंतर्वर्ती करणें हें आपलें साध्य आहे. इंद्रियांचें कोड पुरवून जगाचा पोकळपणा अनुभवानें पटला झणजे

प्रवृत्ति-मार्गाची अखेर होऊन निवृत्तीला आरंभ होतो. हें आपलें अखेरचें साध्य आहे ही गोष्ट खरी; पण जगाचा तसा अनुभव आल्यानंतरच तें साध्य सिद्ध होण्याच्या मार्गाला लागेल हेंही खरें आहे. एखाद्या लहान मुलापुढें संन्यस्तवृत्तीचे कितीही गोडवे गायिले तरी त्याचा काय उपयोग होईल बरें? उपजल्यांपासून मुलाचें मन जगाकडे प्रवृत्त झालेलें असतें. या जगांत सुख भरलेलें आहे अशी त्याची पक्की भावना असते. त्याचा सर्व जीव इंद्रियांत येऊन बसलेला असतो. इंद्रियजन्य सुखांचा उपभोग हेंच जीवनसर्वस्व आहे असें त्या वेळीं वाटत असतें. अशा बालवृत्तीचे लोक प्रत्येक समाजांत असतात. अशा मनुष्यांना इंद्रियजन्य सुखाचा आस्वाद मनमुराद घेऊं देणें हेंच इष्ट असतें. हा आस्वाद घेतां घेतां त्याचा पोकळपणा अनुभवानें कळल्यानंतर संन्यस्तवृत्तीचा अरुणोदय त्यांच्या ठिकाणीं आपोआप होतो. अशा प्रकारच्या लोकांकरितां आमच्या शास्त्रांनीं अनेक मार्ग आंखून अनेक प्रकारच्या सवलती निर्माण करून ठेवल्या आहेत; पण शास्त्रांचे मार्ग आचारांत येऊं लागल्यानंतर दुर्दैवानें त्यांत घोंटाळे उत्पन्न होऊं लागले. पुढें पुढें संन्यस्तवृत्ति प्रत्येकावर लादली जाऊं लागली. संन्यस्तवृत्तीचे नियम प्रत्येकावर जबरिनें लादणें ही भयंकर चूक आहे. अशा प्रकारच्या चुकीमुळें दारिद्र्य आणि त्याच्या अनुषंगानें असणारीं अनेक प्रकारचीं दुःखें यांनीं आमच्या समाजांत ठाणें दिलें. अशी चूक झाली नसती, तर आज आपल्या दारिद्र्याचें जें प्रमाण दिसत आहे तें दिसलें नसतें. एखाद्या दारिद्र्याचाही जीवनक्रम अनेक प्रकारच्या व्रतवैकल्यांनीं आणि इतर धर्मबंधनांनीं इतका पक्का जखडून गेला आहे कीं, त्याला जरासेही आंग हालविण्याची फुरसत सांपडत नाही. हीं बंधनें त्याच्या वाढीला अनुकूल आहेत असें झणावें तर तसेही दिसत नाही. आतां या सान्या बंधनांचा उच्छेद झाला पाहिजे. त्या बिचाऱ्याला या जगांतील चैनीचा थोडातरी उपभोग घेऊं दिला पाहिजे. कांहीं काळ उपभोग घेतल्यानंतर त्याचें चित्त आपोआप शांत होऊं लागेल आणि आपखुशीनेंच तें संन्यस्तवृत्तीकडे वळेल. अशा प्रकारचें शिक्षण पाश्चात्यांकडून घेणें थोडेंबहुत फायदेशीर होण्याचा संभव आहे; पण हें शिक्षण घेत असतांही आपण अत्यंत दक्षता बाळगली पाहिजे. पाश्चात्य-शिक्षणानें 'सुशिक्षित' झालेल्या लोकांत बहुधा "इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः" अशां

चाच भरणा दृष्टीस पडतो ही मोठया खेदाची गोष्ट आहे. आपला मार्ग सध्या अत्यंत बिकट झाला आहे. आपल्या दोन्ही बाजूंस भयाच्या जागा आहेत आणि त्या दोहोंतील भीतिप्रद स्थळें टाकून आपणांस सुरक्षितपणें बाहेर पडावयाचें आहे. एका बाजूला आमच्या जुन्या कर्मठपणाचा फुपाटा आहे, तर दुसऱ्या बाजूला आधुनिक पाश्चात्य सुधारणेच्या ज्वाला भडकल्या आहेत. हीं दोन्ही टाकून मधल्या सुरक्षित रस्त्यानें मार्ग काढणें हें फार कठीण काम आहे. हें साध्य होत नसेल आणि या दोहोंपैकी कोणत्यातरी मार्गाचा स्वीकार करणें आपणांस भागच असेल, तर जुन्या कर्मठपणाचा फुपाटा मी पसंत करीन. आधुनिक सुधारणेच्या ज्वाला मला नकोत असेंच मी ह्मणें. आमचा जुना कर्मठ मनुष्य अज्ञानांत बुडालेला असेल, आणि त्याच्या अंगी अंतःकरणाचे सात्त्विक गुणही नसतील; पण असें असलें तरी तो पुरुष असतो यांत मात्र संशय नाही. त्याच्या ठिकाणीं पौरुष असतें. त्याच्या ठिकाणीं श्रद्धा असते. तो स्वावलंबी असतो. त्याच्या ठिकाणीं आत्मबळ असतें. उलटपक्षां आमच्या नव्या पद्धतीच्या बांडाकडे पाहिलें तर त्याच्या ठिकाणीं प्रथम स्थिर पायाचाच अभाव असतो. एखाद्या गारोड्याच्या पोतडींत ज्या प्रमाणें कमीअधिक किंमतीच्या वस्तू एकत्र सांठविलेल्या असतात, त्याचप्रमाणें आमचा आधुनिक पाश्चात्य पद्धतीचा 'सुशिक्षित' ह्मणजे हजारों बऱ्या वाईट चिजांचें गांठोडें बनलेला असतो. शक्य तितक्या निरनिराळ्या ठिकाणांतून उचलेल्या अनेक कल्पना त्याच्या तोबऱ्यांत भरलेल्या असतात, आणि त्यांचें तो पुनःपुनः चवण करीत असतो. अन्न अधिक झालें ह्मणजे जसें तें पचत नाही आणि शक्तिदायक होत नाही, त्याचप्रमाणें या सान्या कल्पना कशातरी गिळलेल्या असल्यामुळें त्यांचा कांहीं सुपरिणाम घडल्याचें नजरेस येत नाही. पूर्वीचें होतें तें मात्र गेलें आणि नवें कांहीं प्राप्त झालें नाही अशा स्थितींत तो अधांतरी लोंबत राहतो. अशा स्थितींत त्याला भोंवळ येऊं लागते आणि त्याचें मस्तक सदोदित चक्राकार परिभ्रमण करीत असतें. आपण कांहीं महत्त्वाची कामगिरी करावी अशी इच्छा चित्तांत उद्भवण्यास कांहीं विशेष कारण असावें लागतें, आणि विशेष प्रकारचें पाठबळही लागतें. आपल्या कार्याबद्दल विशेष प्रकारची आस्था अथवा पूज्यभाव यांचें बळ आंगीं नसलें, तर अशा मनुष्याच्या

हातून कोणतेही कार्य नेटानें पार पडणें शक्य नाहीं. अशा प्रकारचें बळ आमच्या पाश्चात्य पद्धतीच्या 'सुशिक्षित' लोकांच्या अंगीं कितीसें आहे? आधुनिक सुशिक्षितांना मोठें बळ ह्मणजे युरोपीय पंडितंमन्यांकडून मिळालेली शाबासकी हेंच. या शाबासकीच्या इच्छेनें तो एखाद्या कार्याला हात घालणार! आमच्या चालीरीती वाईट आहेत, असें तो ह्मणतो. कां? तर युरोपीय पंडित त्या वाईट ह्मणतात ह्मणून. या पलीकडे त्याला कांहीं महत्त्वाचें कारण सांगतां येणार नाहीं. प्रत्येक बाबतींत परक्याच्या तोंडाकडे पाहण्याची ही खोड सर्वथैव त्याज्य आहे. स्वतःचा बरेवाईटपणा परक्याच्या मापानें कधींही मापूं नका. असें करणें ह्मणजे स्वतःच्या भयंकर मनोदौर्बल्याचें प्रदर्शन करणेंच होय. जगांत जर कांहीं भयंकर पातक असेल, तर तें मनोदौर्बल्य हेंच आहे. याहून अधिक भयंकर असें दुसरें एकही पातक नाहीं. मनोदौर्बल्य ह्मणजे साक्षात् मरणच. अशा प्रकारचे धेडगुजरी प्राणी पाहिले ह्मणजे यांची स्थापना तरी कोणत्या कोटींत करावी याची शंका वाटते. ज्यांना कोठेंच घर नाहीं आणि ज्यांचे पाय कोठेंच स्थिर झालेले नाहींत त्यांची जात तरी कोणती? यांना पुरुष ह्मणावें, कीं स्त्री ह्मणावें? कीं यांची योजना तिर्यक् योनींत करावी? आमचे जुने कर्मठ लोक निःसंशय पुरुष होते, मर्द होते. स्वतःच्या चित्ताला पटेल तेंच सदोदित करावयाचें असा त्यांचा बाणा होता. अशा प्रकारचीं माणसें अजूनही ह्यात आहेत; आणि त्यांचा नमुना आपणांस पाहवयाचा असला, तर ह्या आपल्या महाराजांकडेच पहा. रामनदच्या महाराजांइतका खरा हाडाचा हिंदु या साऱ्या आर्यावर्तीत क्वचित असेल. दुसरे अनेक राजे आणि महाराजे यांपेक्षां सर्व बाबतींत रामनदच्या महाराजांना अधिक माहिती आहे. पाश्चात्य राष्ट्रांचे कोणत्या प्रकारचे उद्योग सुरू आहेत आणि त्यांतून आपणांस काय घेतां येईल इकडे त्यांचें सदोदित लक्ष्य असतें. 'अंत्यजापासूनही ज्ञान शिकावें; अंत्यजाची सेवा करून मुक्ति मिळत असेल तर ती मिळवावी; आणि सदाचारसंपन्न स्त्री कोणत्याही जातीची असली तरी पत्नी करावी' असें महर्षि मनुचें वचन आहे. या वचनाला अनुसरून ज्ञान कोणापासूनही अवश्य प्राप्त करून घ्यावें. पाश्चात्यांकडून जें कांहीं प्राप्य असेल तें अवश्य घेऊन त्याचा संप्रहू करावा; इतकेंच नव्हे, तर त्याचा आपल्या चित्ताशीं एकमेळ करून

टाकावा हेंही खरें आहे; पण हें करांत असतां स्वत्व नष्ट होणार नाही याबद्दल मात्र फार काळजी घेतली पाहिजे. आमच्या ठरलेल्या राष्ट्रीय जीवनाच्या आड येईल असें कांहीं सुद्धां आह्वांला नको. प्रत्येक मनुष्याला या जगांत कांहीं ठराव कामगिरी करावयाची असते. ती कामगिरी त्या विशिष्ट व्यक्तीच्या अनेक पूर्वकर्मांस अनुरूप अशी असते. तुह्यांआह्वांपैकीं प्रत्येकाबरोबर पूर्वकर्मांचा वारसा आलेला आहे. आमच्या राष्ट्राची पूर्वपरंपरा किती उज्वल आहे याची कल्पना आपणां सर्वांस आहेच. मग याच परंपरेचा वारसा अह्मांस आजही मिळालेला आहे असें समजणें चुकीचें होईल काय? आमचे लक्षावधि पूर्वज आमच्या प्रत्येक कृतीकडे बारीक लक्ष्य पुरवीत आहेत. याकरितां आमची प्रत्येक कृति त्यांच्या नजरेनें कशी दिसेल याचा विचार आपण आपल्या चित्तांत सदोदित जागृत ठेवला पाहिजे. आतां प्रत्येक हिंदु मुलाच्या जन्माबरोबर कसल्या प्रकारचा वारसा त्याला मिळालेला असतो हें पाहिलें पाहिजे. महर्षि मनु झणतात “धर्माचें रक्षण करण्याकरितांच ब्राह्मणांचा जन्म आहे.” यावर मी असें झणतो कीं हें काम फक्त ब्राह्मणांचेंच नसून तें प्रत्येक व्यक्तीचे आहे. प्रत्येक हिंदु मुलाचें आणि मुलीचेंही पहिलें कर्तव्य धर्मरक्षण हेंच आहे. या दिव्य भूमींत जन्म घेण्याचें भाग्य ज्याला प्राप्त झालें आहे, त्या प्रत्येक व्यक्तीचें हें कर्तव्य आहे. धर्मरक्षण हें आद्य कर्तव्य असून बाकीचीं सर्व केवळ त्याचीं अनुषंगी असलीं पाहिजेत. हें एक कर्तव्य प्रमुख असून बाकीचीं सारीं कर्तव्ये हीं केवळ उपांगे होत. एखाद्या वाद्यांत एक सूर प्रमुख असून दुसरे दोन तीन सूर त्याचे पोषक असले झणजे ज्या प्रमाणें त्या सुरांचें समीकरण सुरेल आणि अत्यंत आनंददायी होतें त्याचप्रमाणें धर्मसंग्रह हा प्रमुख हेतु असून इतर सारे हेतु त्याला पोषक असले झणजे सारें आयुष्य त्या विशिष्ट व्यक्तीला आणि इतरांनाही आनंददायी होतें. सर्व जगांत राजकीय वर्चस्व मिळविणें हा एखाद्या राष्ट्राचा प्रमुख हेतु असेल, तर अशा राष्ट्रांत धर्म आणि इतर हेतू हे त्या प्रमुख हेतूचे नुसते पोषक असतात; पण ही गोष्ट आमच्या राष्ट्राला कधीही लागू पडणार नाही. आमच्या राष्ट्राचा मुख्य जीवनहेतू ‘धर्म आणि त्याग’ हाच आहे. हें सर्व जग केवळ मायेचा-भ्रमाचा-पसारा आहे, असें बाळकडू आह्मांस पाजलेलें आहे, याकरितां परा-

विद्येवांचून अन्य कोणतीही विद्या आमचा आय हेतु होऊं शकतच नाही. भौतिक शास्त्रांचें ज्ञान असो अथवा दुसऱ्या कसल्याही विषयांचें ज्ञान असो, त्यानें मूळ हेतूच्या आड येतां उपयोगी नाही. लौकिक सुखें वाटलीं तर मिळवावीं; सत्ता आणि संपत्ति यांचाही संग्रह वाटल्यास करावा; कीर्तीही वाटल्यास संपादावी; पण हीं सारीं त्या एकाच हेतूचीं पोषक झालीं पाहिजेत. तो हेतु मागें ठेवून यांचें संपादन करणें हें आमचें काम नव्हे. हिंदुत्वाचें खरें रहस्य ह्मणजे युरोपीय विद्यांचें ज्ञान, संपत्ति, कीर्ति आणि वजन हीं सारीं मुख्य जीवनहेतूचीं पोषक बनविणें हेंच आहे. धर्म-रक्षणाचा आणि आपली हिंदुकुलपरंपरा कायम राखण्याचा जो हक्क वारसदारीनें आज आपणाकडे आला आहे, तोच हक्क अबाधित राखून तो आपल्या मुलाबाळांच्या स्वाधीन करणें हें आपलें अत्यंत पवित्र कर्तव्य नाही असें कोण ह्मणेल? हें जर कबूल असेल तर अगोदर सांगितलेल्या दोन प्रकारच्या लोकांपैकीं कोणता प्रकार आपणांस पसंत पडेल बरें? पहिल्या प्रकारचे लोक जुनाट आणि कर्मठ आहेत ही गोष्ट खरी; पण त्यांच्यांत हिंदुकुलपरंपरेचें बीज अद्यापि जिवंत आहे. ते स्वत्व विसरलेले नाहीत. धार्मिकपणा अद्यापि त्यांच्यापाशीं आहे. आतां दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांकडे पाहतुं कांहीं निराळाच प्रकार दृष्टीस पडतो. दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांच्या खिशांत खूपसे खोटे हिरे आणि नकली माणकें आहेत; पण हिंदुत्वाचें खरें रहस्य जी धर्मसम्मुखता ती मात्र त्यांजपाशीं नाही. पराविद्येचा ओनामाही ते साफ विसरून गेले आहेत. हे दोन नमुने आज आपणांपुढें आहेत. यांपैकीं आपण कोणता पसंत करतां? आपणांपैकीं प्रत्येकजण पहिला नमुनाच पसंत करील अशी माझी पक्की खात्री आहे. कारण या पहिल्या नमुन्याचा कांहीं तरी खरा उपयोग होण्याची आशा आहे. राष्ट्राच्या जीवितहेतूची ओळख तरी अद्यापि तो विसरलेला नाही, आणि जीवनाचा हेतु त्याजपाशीं शिल्लक असल्यामुळे तो स्वतः कांहीं काळ तरी जगेल आणि इतरांस जगवील; पण ज्याचा जीवनहेतूच नष्ट झालेला आहे, त्याच्या जगण्याचीही आशा नाही. व्यक्तीचें जीवन प्राणशक्तीवर अवलंबून असतें. ही प्राणशक्ति अनेक दारांनीं कार्यकारी होऊन व्यक्तीला जिवंत ठेवीत असते. या अनेक दारांपैकीं एखाद-दुसरें द्वार कारणपरत्वेन निरुपयोगी झालें अथवा त्यास धक्का पोहोचला तरी

त्यामुळे व्यक्तीची जीवितहानी होत नाही. मुख्य प्राणशक्ति जोंपर्यंत शाबूत आहे, तोंपर्यंत बारीकसारीक व्यंगे उत्पन्न झाली तरी तीं चिरस्थायी होऊ शकत नाहीत. तीं व्यंगे नाहींशीं करणे अशक्य नसतें. त्याचप्रमाणें आमच्या राष्ट्रचा मुख्य जीवनहेतु जोंपर्यंत अबाधित राहिल तोंवर आपलें राष्ट्रही जिवंत राहिल. अनेक प्रकारचे बाह्य उत्पात त्याला नामशेष करू शकणार नाहीत. पण हा जीवनहेतू खुंटला कीं राष्ट्रनेंही राम ह्मटलाच. आपल्या धार्मिक जीवनाला रजा देऊन आपण पाश्चात्य जडवादाच्यामार्गें हात धुऊन लागलों तर तीन पिढ्या उलटतात न उलटतात तोंच आपण नामशेष होऊं. हें माझे वाक्य आपण नीट ध्यानांत घरा. धार्मिकजीवन नाहीसें झालें कीं आपल्या इमारतीचा पायाच नाहीसा होईल. ज्या पायावर या राष्ट्राची भव्य इमारत उभारली गेली आहे, तो पाया नष्ट झाल्यावर इमारतही खचून पडेल. कांहीं काळानें तिचें अस्तित्व केवळ स्मरणांत मात्र राहिल. 'पूर्वी अशा अशा प्रकारचें एक राष्ट्र होतें' इतकी आठवण मात्र भविष्यत्कारी शिल्लक राहिल.

आपल्या राष्ट्राची स्थिति अशी होऊं नये अशी आपली इच्छा असेल, तर प्रथम आपलें धार्मिकजीवन सुरक्षित राहिल अशी व्यवस्था करणें, हें अत्यंत अगत्याचें आहे. आपल्या परमपूज्य प्राचीन पूर्वजांनीं जो हा बिनमोल ठेवा आपल्या स्वाधीन केला आहे, त्याचें जतन करणें हें आपलें परम पवित्र कर्तव्य आहे. आपण अमक्या मोठ्या सरदाराने वंशज ह्मणून सांगण्यांत बाह्य देशांतील एखाद्या मोठ्या राजासही कौतुक वाटतें; आणि हे सरदार (!) कोण ह्मणाल, तर लोकांना लुटून श्रीमंत झालेले वाटमारे! असल्या लुटारूंचे—श्रीमंत लुटारूंचे—वंशज ह्मणवून घेण्यांत पाश्चात्य देशांतील लोकांस अजूनही भूषण वाटतें! पण वल्कलें नेसून अर्धनम्रावस्थेंत रानावनांत भटकणाऱ्या ऋषींचे वंशज ह्मणवून घेण्यांत भूषण मानणारे लोक या पृथ्वीतलावर कोणी असतील तर ते आर्ह्यांच! 'वासिष्ठगोत्रोत्पन्नोहम्' असें अद्यापिही आह्मी मोठ्या अभिमानानें ह्मणत असतो. दरिद्री पूर्वजांबद्दल इतका अभिमान बाळगणारी भूमि हीच! बाहेरील देशांत एखादा धर्माधिकारीही आपली परंपरा एखाद्या राजापर्यंत नेऊन कशी भिडवितां येईल, हा विचार करित असतो; पण आमच्या देशांतला एखादा राजासुद्धां आपण अमुक दरिद्री धर्माधिकाऱ्याचे वंशज असें मोठ्या अभिमानानें ह्मणतो.

या गोष्टीवरून आपलें राष्ट्रीय जीवित कशांत आहे, हें समजण्यासारखें आहे. याकरितां आपली इच्छा असो अगर नसो, धर्मावर आपला विश्वास असो अगर नसो, जर आपलें राष्ट्र कालचक्रांत सांपडून नष्ट होऊं नये असें आपणांस वाटत असेल, तर आपली पराविद्या जागृत ठेवणें हेंच एक साधन आपणांस उपलब्ध आहे. हें साधन प्रथम जग्यत ठेवून नंतर दुसऱ्यांपासून जें कांहीं घेण्यासारखें असेल तें खुशाल घ्या; पण बाहेरून जी कांहीं विद्या आपण पैदा केली असेल, ती आपल्या मूलहेतूला विघातक न होतां पोषक झाली पाहिजे. आपण आपला एकंदर कार्यक्रम या रीतीनें आंखला तर भविष्यत्कालांतील हिंदुराष्ट्र भूतकालीन हिंदुराष्ट्राहूनही भव्यतर होईल अशी माझी खात्री आहे. या भावी स्थितीचा अरुणोदय आतांच होऊं लागला आहे असें माझी मनोदेवता मला सांगत आहे. आपल्या प्राचीन ऋषींहून अधिक लोकोत्तर अशा विभूती आपणांमध्ये भविष्यत्कालीं निपजतील अशी माझी खात्री आहे. ही आपली भावी पिढी अशी निपजेल कीं, ज्यांच्याकडे अवलोकन करून आपल्या पूर्वजांस संतोष होईल; एवढेंच नव्हे तर त्यांस अत्यंत अभिमानही वाटे. आपले वंशज आपणांहूनही कांकणभर सरस निघाले, हें पाहून त्यांस आनंदाचें भरतें आल्यावांचून कसें राहिल ? प्रिय बंधूनों, आपण आतां सारेच कामाला लागूं या. आपण अविरत उद्योग करूं या. आतां कृष्णनिशा संपत आली आहे. पूर्वेकडील आकाशांत अरुणोदयाची आनंददायी रक्तिमा दिसूं लागली आहे. ' जागनकी बेर भयी ' असें पक्षिगणही आपणांस आपल्या कलरवानें सुचवूं लागला आहे. आतां झोंपेची वेळ संपली. भावी हिंदुराष्ट्राचे कारागीर आपणच आहों. भावी हिंदुराष्ट्राची इमारत आपल्या कर्तबगारीची साक्ष देणारी होणार आहे. ही पहा आपली माता तयार होऊन बसली आहे ! तिच्या चेहऱ्यावर फक्त निद्रेची शेवटची छटा मात्र उरली आहे. मित्रहो, जागे व्हा आणि तिला तिच्या हक्काच्या सिंहासनावर बसवा. पूर्वीच्याहूनही अधिक दैदीप्यमान रत्नानीं तिची प्रभावळ अलंकृत करा. धर्माचा डंका या भूमीसारखा आजपर्यंत इतरत्र कोठेही वाजलेला नाही; कारण असा डंकाच दुसऱ्या कोठें नाही. माझ्या या द्वाणण्याचें तुझांस आश्चर्य वाटत असेल; पण पृथ्वीवरील सारीं धर्मपुस्तकें धुंडाळून त्यांतून आमच्या ग्रंथांतल्या सारखीं वचनें काढून दाखवा असें मी आपणांस आव्हान करतो. इतर ग्रंथांतील ईश्वरविषयक कल्पना

किती तरी कोत्या आहेत. आरबी, यहूदी किंवा दुसरे कोणतेही धर्मग्रंथ पाहिले तरी त्यांतील देव एका एका टोळी पुरते, आणि तेही वचस्वासाठीं परस्परांशीं लढाया करणारे! पण सर्वांतरींमी, सर्वव्यापी, सर्वसुहृत्, सर्वांची माता आणि सर्वांचा पिता असा परमेश्वर फक्त येथेच आढळून येतो. शैवांचा शिव, वैष्णवांचा विष्णु, बौद्धांचा बुद्ध, जैनांचा जिनेंद्र, ख्रिस्त्यांचा आणि यहूद्यांचा जिहोवा, महंमदीयांचा अल्लाह, वेदांत्यांचें ब्रह्म इत्यादि अनेक रूपें धारण करणारा सर्वव्यापी, सर्वभूतांतरात्मा आपणा सर्वांस आशीर्वाद देवो. तोच आपणांस सामर्थ्य देवो. आपल्या आजच्या इच्छांना मूर्तरूप देण्यास लागणारी शक्ति त्याजकडून आपणांस प्राप्त होवो. आपण जें कांहीं आज ऐकिलें आहे, तें आपणांस शक्तिदायक होऊन त्याचा प्रत्यक्ष उपयोग आपण परस्परहिताकरितां करावा, अशी माझी प्रार्थना आहे.

हरिः ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ।

परमकुडी येथील व्याख्यान.

श्रीमत् विवेकानंद स्वामी,

पाश्चात्य देशांत सुमारे चार वर्षे प्रवास करून व तेथील लोकांत धर्मासंबंधी जागृति उत्पन्न करून, आपण येथें येऊन आम्हांस आपल्या दर्शनाचा लाभ दिला, याबद्दल आम्ही परमकुडीचे रहिवासी आपले स्वागतपूर्वक आभार मानितों. चिकागो येथें भरलेल्या महापरिषदेंत आपण हजर राहिला व आजवर गुप्त राहिलेलें आर्यतत्त्वज्ञान परधर्मीयांस विदित केलें, याबद्दल आमच्या इतर देशबांधवांप्रमाणें आम्हांलाही अत्यानंद होत आहे. आमच्या प्राचीन धर्माबद्दल जी अनादरबुद्धि परकीयांच्या चित्तांत वसत होती तिचें उच्चाटन आपल्या विस्तृत आर्यतत्त्वविवेचनानें आपण केलें आहे आणि आमचा धर्म विश्वव्यापी असून सर्व प्रकारच्या बौद्धिक गरजांस तो पुरा पडण्यासारखा आहे, ही गोष्टही आपण सिद्ध केली आहे.

आपल्या धर्मपर प्रवचनांचा परोक्ष उपयोग पाश्चात्यांस झाला आहे; एवढेंच नव्हे तर आमचा धर्म व्यवहार्य आहे, ही गोष्ट आपले पाश्चात्य

शिष्यच सिद्ध करित आहेत. आपली भव्य आकृति पाहून आम्हांस आमच्या प्राचीन ऋषिवर्यांची आठवण होते. आत्मसंयमनाने आणि उग्र तपश्चर्येमुळे प्राचीन ऋषींना ज्याप्रमाणे मानवजातीचे धुरीणत्व आणि गुरुपद प्राप्त झाले होते, त्याचप्रमाणे ते आपणासही आज प्राप्त झाले आहे.

मानवजातीचे कल्याण व्हावे व त्यांना आपले आशीर्वाद पुष्कळ काळ मिळावे यासाठी परमेश्वराने आपणांस उदंड आयुष्य द्यावे, अशी त्या करुणाघनाची आम्ही प्रार्थना करतो.

उत्तर.

आपण माझे जे मनःपूर्वक प्रेमाने स्वागत केले, त्याबद्दल वाटत असलेली कृतज्ञता मला शब्दांनी व्यक्त करता येत नाही; पण इतके मात्र मी सांगू की माझ्या देशबांधवांनी मला प्रेमपूर्वक 'सुस्वागतम्' ह्मटले किंवा माझा अनादर केला, तरी माझ्या मातृभूमीवरील माझे प्रेम कधीही उणे होणार नाही; कारण हे माझे प्रेम केवळ अत्यंत अहेतुक आणि निरुपाधिक आहे. त्याच्या बदल्यांत मला काही मिळावे अशी अपेक्षा हृदयांत कधी उद्भवली नाही. "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाच न" अशी भगवान् श्रीकृष्णाची अनुज्ञा आहे. पाश्चात्य देशांत मी केलेल्या कार्यांचा उल्लेख आपण केला आहे; परंतु वास्तविक पाहतां माझ्या हातून झालेला कार्यभाग अत्यल्प आहे. आपणांपैकी कोणीही याहून शतपट अधिक कार्य करून दाखविले असते अशी माझी खात्री आहे. हिंदुस्थानाच्या अरण्यांत जन्म पावलेली आणि याच भूमीच्या खुद्द मालकीची अशी दोन रत्ने आहेत. एक रत्न पराविद्या आणि दुसरें त्याग. ही रत्ने पाश्चात्य देशांत नेऊन त्यांच्या प्रकाशाने ती अखिल भूमि प्रकाशित करतील, असे विशाल बुद्धीचे पुरुष आपल्या मातृभूमींत केव्हां जन्म घेतात, याची मी वाट पहात बसलो आहे. लौकिक सुख आणि ऐहिक संपदा ही तृणवत् आहेत असे संबंध राष्ट्राला केव्हां केव्हां वाटू लागण्याचा काळ येत असतो. आपण आजपर्यंत ज्या आकांक्षांस चिकटून बसलो होतो, त्या आकांक्षा आपल्या देखत देखत नाश पावत आहेत, जुन्या संस्था आणि जुन्या पद्धती झपाट्याने नाहीशा होत आहेत, सर्व आशा नष्ट होत आहेत आणि सर्वत्र विभक्तपणा दिसू लागला आहे, असा अनुभव एखाद्या राष्ट्राला येऊ लागला ह्मणजे नैसर्गिकपणेच त्याला ऐहिक सुखे तुच्छ वाटू लागतात. सर्व जगभर जी समाजरचना आज

दिसते तिचे दोन प्रकार आहेत. तिची रचना दोन निरनिराळ्या आद्यतत्त्वांस अनुसरून झाली असल्यामुळे हे भिन्न प्रकार उत्पन्न झाले आहेत. एकीच्या मुळाशी धर्म हें आद्यतत्त्व होतें आणि दुसरीच्या मुळाशी समाजबंधन हें आद्यतत्त्व होतें. समाजाचें जीवन धर्मतत्त्वांस अनुसरून असावें या हेतूने पहिली रचना अस्तित्वांत आली. ऐहिक सुखांची रेलचेल होण्यासाठी समाज-बंधनांची जितकी आवश्यकता असेल तितकीच ती ठेवावी, या हेतूने प्रेरित अशी दुसरी रचना झाली. मनुष्यमात्रानें दृश्याच्या पलीकडे जावें हा पहिलीचा हेतु असून, दृश्यांतून शक्य तितकें सुख पिळून काढावें हा दुसरीचा हेतु आहे. त्याग हा पहिलीचा हेतु आहे आणि भोग हा दुसरीचा हेतु आहे. पहिलीची दृष्टि ह्या जगाच्या क्षितिजापलीकडे पाहणारी असून, खऱ्या जीविताचा आरंभ त्या क्षितिजापलीकडे होतो असें मानणारी आहे. हें जीवित प्राप्त करून घेण्याकरितां सर्व ऐहिक वस्तूंचा संपूर्ण त्याग करावा लागला तरी तोही करण्याची तिची तयारी आहे. दृश्याचा त्याग करण्याची दुसरीची इच्छा नसून या जगांतील वस्तूंना चिकटून वसून तेथेंच सुखाचा जिवंत झरा शोधून काढण्याची तिची आकांक्षा आहे. निरनिराळ्या वेळीं या दोन तत्त्वांचा जय-जयकार आळीपाळीनें होत असतो, असा एक चमत्कारिक देखावा जगाच्या इतिहासांत आढळून येतो. एका वेळीं पहिल्या तत्त्वाच्या हातांत राजदंड असतो, आणि त्याच तत्त्वाच्या अनुरोधानें समाजशासन होतें; इतक्यांत दुसरें तत्त्व प्रबळ होऊन तें पहिल्याच्या हातून सर्व सत्ता हिसकावून घेतें आणि आपण प्रमुख होऊन बसतें. अशा रीतीनें आळीपाळीनें या दोन तत्त्वांचा कारभार चालू असतो. कित्येक वेळां एकाच देशांत या दोन तत्त्वांचा आळीपाळीनें अंमल चालत असतो, असाही देखावा नजरेस पडतो. एका वेळीं तो देश पूर्णपणें चार्वाकवादाच्या अमलाखालीं असलेला दिसतो. त्यावेळीं संपत्ति, भौतिक विद्या आणि इतर ऐहिक सुखसाधनें यांची सर्वत्र बोलबाला होत असते. कालांतरानें समाजाच्या या वृत्तींत फरक पडतो आणि त्याला ऐहिक सुखें तुच्छ वाटूं लागतात. हीं सुखें तुच्छ वाटूं लागलीं ह्मणजे तीं मिळण्याचीं साधनेंही आपोआपच कमी होऊं लागून तो समाज अज्ञानग्रस्त आणि मागसलेला असल्यासारखा दिसूं लागतो. ऐहिक सुखसंपत्तीची रेलचेल झाली ह्मणजे मानवी हृदयांतील असूयादि दुष्ट विकार अत्यंत प्रबळ होतात. अशा वेळीं सर्वत्र चढा-

ओढ आणि तदनुषंगी निर्दयपणा यांचे अखंड साम्राज्य सर्वत्र दिसू लागते. 'जिवलग जिव घेती प्रेत सांडूनि जाति' या साधुवचनाचा अनुभव यावेळीं सर्वत्र येत असतो. अशा स्थितीत समाज कांहीं काळ राहिला ह्मणजे वाढत्या चढाओढीमुळे सामान्य जीवितही असत्य आणि कंटाळवाणें होतें. यावेळीं मानवी जीवित हें सुखाचें नसून दुःखाचें माहेरघर मात्र आहे, असा अनुभव येऊन समाजांत सर्वत्र उदासीनता पसरते. अशा वेळीं धर्मज्ञानाची सोडवणूक नसेल तर या बुडत्या समाजाला कोणीही वाली उरत नाही. अशा वेळीं धर्मज्ञान पुढें सरसावतें, आणि बुडत्या जगाला हात देतें. यावेळीं नव्या कल्पनांचा उदय होतो, समाजरचनेची पहिली घडी पालटून नव्या रचनेला सुरवात होते, आणि अशा रीतीनें धार्मिक जीवनाचा कांहीं काल उदय होतो; पण ही स्थितीही चिरकालिक नसते. तिचाही अंत कालांतरानें होतो. अशा रीतीनें त्याग आणि भोग यांचा अंमल जगावर आळीपाळीनें चालू राहतो. त्यागाचा विजय होतो त्यावेळीं एक विशिष्ट मनुष्यांचा वर्ग निर्माण होत असल्याचा अनुभव सर्वत्र येतो. हा वर्ग शक्य त्या रीतीनें लौकिक वर्चस्वाचे सर्व मार्ग आपल्या हातीं घेण्याचा यत्न करीत असतो. त्याच्या या कृतीचा तात्कालिक परिणाम ह्मटला ह्मणजे भोगाचें साम्राज्य पुन्हा सुरू होणें हाच होय. या नव्या साम्राज्याच्या सुरवातीच्या वेळीं एका विशिष्ट वर्गाच्या हातीं सर्व सत्ता गोळा होऊं लागते. त्यावेळीं केवळ धर्माचीच बाब या वर्गाच्या हातीं जाते असें नाही, तर सर्व ऐहिक विषयांतही तेच सत्ताधीश बनतात; आणि धार्मिक व ऐहिक अशा दोन्ही प्रकारचें वर्चस्व साऱ्या शाखेवर ते गाजवूं लागतात. हा मूठभर वर्ग सर्वसत्ताधारी होऊन इतरेजनाच्या बोकांडीस बसून, आपलें जूं त्याच्या मानेवर कायमचें रहावें, यासाठीं अनेक प्रकारच्या खटपटी करीत असतो. असें होऊं लागलें ह्मणजे भोगाचें साम्राज्य अधिक बळावत जाते आणि या मूठभर वर्गाचें वर्चस्व आपोआप कमी होऊं लागतें. त्याच्या जाचांतून एकदां सामान्य जनतेची सुटका होण्यास भोगाचें प्राबल्य होणें हाच मार्ग उरलेला असतो. आपण, आपल्याच मातृभूमीचा इतिहास पाहिला, तरी त्यांतही माझ्या सांगण्याचें प्रत्यंतर आपणास दिसून येईल. भोगी पाश्चात्य देशानें तुझाला जागें केलें नसतें, तर युरोपांत जाऊन वेदांतावर व्याख्यान देणाऱ्या व्यक्तीचें स्वागत तुझी करीत असल्याचा जो दैखावा

आज दिसला, तो दिसला नसता. पाश्चात्यांच्या चार्वाकवादानें आमच्या समाजाचें जें मोठें हित केलें आहे, तें हेंच कीं त्यानें सर्व समाजाला जागृति आणून, मानवी जीविताच्या हेतूच्या पूर्ततेचे सर्व मार्ग त्यानें मोकळे करून दिले आहेत. विशिष्ट जातींच्या हातीं एकवटलेल्या सत्तेची विभागणी करून त्यानें ती सर्वांच्या हातीं सारखी वांटून दिली आहे. ज्ञाननिधीच्या नकिल्या एकाच विशिष्ट वर्गाच्या हातीं राहिल्यामुळें त्या निर्धातलीं रत्नें सर्व समाजास निरुपयोगी झालीं होती. पाश्चात्य सत्तेच्या अमदानीत हीं रत्नें बाहेर पडून त्यांजवर बसलेला मळ घर्षणानें नाहीसा झाला आहे. ज्यांनीं हीं रत्नें दडवून ठेवलीं होती, त्यांनीं स्वतःही त्यांचा उपयोग केला नाही; एवढेंच नव्हे तर त्यांचा उपयोग कसा करावा ही विद्यासुद्धां ते विसरून गेले. अर्ध्या निधीची वाट अशा रीतीनें लागल्यानंतर जो अर्धा भाग शिळक राहिला त्याचा उपयोग त्यांनीं स्वतः केला नाही आणि दुसऱ्यांसही करूं दिला नाही. गवताच्या गंजीवर बसलेला कुत्रा ज्याप्रमाणें स्वतः गवत खात नाही आणि बैलालाही खाऊं देत नाही तसेंच वर्तन त्यांनीं केलें. पाश्चात्य चार्वाकवादानें केलेल्या उपकाराचा हा विचार झाला. आतां त्यांच्या दुसऱ्या बाजूकडेही थोडेंसें लक्ष्य दिलें पाहिजे. राज्यरचनेच्या ज्या विशिष्ट प्रकारांसाठीं आज आपण धडपड करीत आहों, ते सारे प्रकार युरोपांत कित्येक काळ प्रचारांत आहेत; आणि बहुजनसमाजाचें हित साधण्याचें सामर्थ्य त्यांच्यांत नाही, ही गोष्टही तेथें निःसंशय सिद्ध झाली आहे. त्यांच्यांत अनेक प्रकारच्या उणिवा आहेत ही गोष्ट युरोपीय पंडितांस मान्य झाली आहे. एकामागून एक अशा अनेक प्रकारच्या राजकीय संस्था आणि पद्धती तेथें प्रचारांत आल्या आणि अगदीं निरुपयोगीही ठरल्या. आतां यापुढें कोणत्या पद्धतीचा स्वीकार करावा याचें कोडें युरोपापुढें येऊन पडलें आहे. कोणत्या दिशेला हें समाजाचें तारूं वळवावें, याचा उमज त्यांस पडेनासा झाला आहे. एखाद्या अत्यंत जुलमी राजाप्रमाणें पाश्चात्यांचा चार्वाकवाद त्यांना पिळून काढीत आहे. जे स्वतः हातानें कसलेंही काम करीत नाहीत, अशा मूठभर लोकांच्या हातांत सर्व संपत्ति आणि सत्ता हीं तिकडे एकवटून राहिली आहेत. अशीं मनुष्ये स्वतः कोणतेंही काम न करतां लक्षावधि मनुष्यांच्या श्रमानें उत्पन्न झालेली संपत्ति मात्र भोगतात. लक्षावधि मनुष्ये हीं त्यांच्या हातचीं खेळणीं होऊन बसलीं आहेत. या मूठभर

लोकांच्या हातीं सध्या इतकी सत्ता एकवटली आहे कीं, त्यांनीं मनांत आणलें तर साऱ्या पृथ्वीभर रक्ताच्या नद्या ते वाहवूं शकतील. धर्म आणि इतर साऱ्या बाबी यांच्या छातीवर पाय देऊन ते आपलें भोगाचें राज्य बिनधोक चालवीत आहेत. एकंदर पश्चिम दिशेची भवितव्यता सध्या मूठभर मारवां-ड्यांच्या हातीं येऊन पडली आहे. आंमच्या इकडे सर्व सत्ता भिक्षुक वर्गाच्या हातीं गेली आहे. या दोन सत्तांनीं परस्परांवर दाब ठेवला पाहिजे. यांपैकीं कोणतीही एकच प्रबळ झाली तर जगाचें कल्याण होणार नाहीं. वास्तविक पाहतां, भेद हा शब्द परमेश्वरानें आपल्या सृष्टींत उत्पन्न केलेलाच नाहीं. तृणाच्या पातीपासून तों थेट ब्रह्मापर्यंत सर्वत्र त्याची दृष्टि सारखीच आहे. अमुक एक वस्तु सर्वथैव चांगली आणि अमुक दुसरी सर्वथैव वाईट असें कधींही आढळून यावयाचें नाहीं. गुणदोषांची वांटणी परमेश्वरानें सर्वत्र सारखी केली आहे. एखाद्या दैत्यांतसुद्धां एखादा सद्गुण इतक्या उच्चत्वापर्यंत पोहोचलेला असतो कीं, त्या बाबतींत एखादा महान सत्पुरुषसुद्धां त्याच्या पुढें हात टेंकील. एखाद्या क्षुद्र किड्यांतसुद्धां एखादा गुण असा असेल कीं, तो थोर मनुष्यांतही आढळून येणार नाहीं. एखाद्या गरीब मजुराकडे पाहिलें तर त्याची स्थिति तुझ्यांस कधींही स्पृहणीय वाटणार नाहीं. दिवसभर खपावें आणि कसें तरी पोट भरावें हाच त्याचा नेहर्माचा आयुष्यक्रम. त्याला तुमच्यासारखी बुद्धिमत्ता नसते; त्याला तुमचा वेदान्त कळावयाचा नाहीं; पण त्याला असणारें देहसौख्य तुझ्यांला नाहीं. तुझ्यांला कांहीं थोडीशी विकृति होण्याबरोबर तुम्ही आकाशपाताळ एक करतां; पण असल्या व्याधी तो हंसत खेळत घालवितो. त्याच्या शरिराला जखम झाली तर कसल्या तरी झाडपाल्यानें तो ती बरी करतो आणि तुझ्यांला साऱ्या शस्त्रवैद्यांना बोलावणें पाठवावें लागतें. त्याचा जीव त्याच्या जड इंद्रियांत येऊन बसलेला असतो आणि त्यांतच त्याचें सारें सौख्य असतें. त्याला बौद्धिक गरजा कधीं उत्पन्नच होत नसल्यामुळें त्यांच्या साम्यावस्थेचा भंगही कधीं होत नाहीं. कायिक, बौद्धिक अथवा आध्यात्मिक यांपैकीं कोणत्याही स्थितींत तुम्ही असलां, तरी गुणावगु-गुणांचें मिश्रण तुझ्यां सर्वांस परमेश्वरानें सारखेंच वांटून दिलेलें असतें, असें तुमच्या लक्षांत येईल. याकरितां माझ्याच अस्तित्वांनें जग चाललें आहे आणि माझ्यामुळेंच त्याचें कल्याण होईल, असा अभिमान बाळगण्याचें कारण

कोणासही नाही. जगाला शिकवण्यासारखे कांहीं सद्गुण तुमच्याजवळ असतील तर जगाजवळही तुझाला शिकण्यासारखे सद्गुण आहेत हे तुम्ही नित्य लक्ष्यांत ठेवले पाहिजे. तुमच्या पाशीं जें कांहीं देण्यासारखें असेल आणि त्याची गरज जगाला असेल तर तें तुम्ही अवश्य द्या. पाश्चात्यांना सध्या आध्यात्मिक ज्ञानाची अत्यंत गरज आहे. हे ज्ञान त्यांना आतां न मिळालें तर अर्ध शतकाच्या अवधीत त्यांच्या संस्कृतीचा सारा डोल्हारा धुळीस मिळेल. नुसत्या तोफा-बंदुकांच्या जिवावर अवलंबून असलेली रचना कधीही चिरस्थायी होऊं शकणार नाही. तोफा-बंदुकांच्या जिवावर राज्याचा गाडा चालविण्याची कल्पना प्रथम ज्या केंद्रांतून उद्भवते तोच केंद्र प्रथम दुर्बळ होऊं लागतो; आणि त्यामुळे त्याच्या जिवावर उभी असलेली इमारतही डळमळू लागते. केवळ लौकिक सुखें भोगावीं याच हेतूनें पाश्चात्यांची समाजरचना आणि राज्यरचना हीं अस्तित्वांत आलीं आहेत. आतां खुद्द हीं भोगसाधनेंच समाजाच्या जिन्हारीं लागत आहेत आणि समाजांत दुर्हीचे पीक पेरीत आहेत. ही. स्थिति लक्ष्यांत घेऊन युरोपीय समाज सध्याची दिशा सोडून अध्यात्म-विद्येकडे न वळला, तर पांचपन्नास वर्षांच्या अवधीत तो धुळीस मिळाल्यावांचून राहणार नाही. युरोपखंड निर्घृण काळाच्या जात्यांत सांपडूं नये अशी युरोपियांची इच्छा असेल, तर उपनिषत्प्रणीत धर्मावांचून त्याला दुसरा कोणी त्राता नाही. आपल्या देशांत अनेक पंथ आणि मते प्रचलित आहेत आणि धर्मग्रंथही अनेक आहेत हे खरें, पण आत्म्याच्या स्वरूपासंबंधी या सर्व पंथांचें ऐकमत्य आहे. केवळ हे एकच मत जगांत क्रांति घडवून आणण्यास समर्थ आहे. जैन, बौद्ध अथवा हिंदु यांपैकी कोणताही धर्म घेतला, तरी आत्मा सर्वशक्तिमान् आणि सर्वज्ञ आहे हेच मत त्यांत प्रतिपादन केल्याचें आढळून येईल. सामर्थ्य किंवा पवित्रता या बाहेरून मिळविण्याच्या वस्तू आहेत, असें एकाही पंथानें आपल्या या देशांत प्रतिपादन केलेलें नाही. या वस्तु आत्म्याच्या ठायीं स्वतः सिद्धच आहेत, हे मत सर्व पंथांस एकसारखेंच मान्य झालेलें आहे. पावित्र्य हा प्रत्येक मानवी प्राण्याचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. आत्मा स्वभावतःच पवित्र आहे. अज्ञानाचें पटल त्यावर असल्यामुळे बाह्यतः तो अपवित्र आहेसा दिसतो. या पटलाखालीं त्याचें खरें स्वरूप झांकून गेलें असल्यामुळे मानवी प्राणी अपूर्णसा दिसतो; पण या

पड्यामागचा खरा प्राणी स्वभावतःच सर्वशक्तिमान् आणि पूर्ण असा आहे. स्वतःची परिचर्या चालविण्यास वास्तविक तुह्यांस कोणाच्याही मदतीची अपेक्षा नाही. आपणांला मदत पाहिजे असे वाटणे हा भ्रम आहे. हा भ्रम निरास होणे एवढेच काय तें बाकी उरलें आहे. या भ्रमालाच अविद्या असे नांव आमच्या शास्त्रज्ञांनी दिलें आहे. परमेश्वर आणि मनुष्य अथवा साधु आणि सामान्य मनुष्य यांतील फरक एकाच शब्दांत सांगतां येईल. तो शब्द 'अविद्या' हाच. एखादा मोठा सत्पुरुष आणि आपल्या पायांखालीं सरपटणारा क्षुद्र किडा यांत तरी काय फरक आहे? यांतील फरकही अविद्या हाच. या अविद्येमुळेच हे सर्व फरक उत्पन्न झाले आहेत. त्या क्षुद्र कीटकामध्येही अनंत सामर्थ्य, अनंत ज्ञान आणि पावित्र्य हीं समाविष्ट झालीं आहेत. परमेश्वराला लावलेले सर्व गुण त्या किड्यामध्येही आहेत. ते गुप्तरूपानें वसत असल्यामुळे त्यांचा प्रत्यक्ष प्रत्यय येत नाही इतकेंच. हे गुण प्रकट होण्याचीही वेळ केव्हांतरी खास येईल. या एकाच सत्य प्रमेयाचा प्रसार हिंदुस्थानानें जगभर केला पाहिजे; कारण जगांत दुसऱ्या कोठेही हा ध्वनि उमटलेला नाही. अध्यात्मविद्येचें पर्यवसान हेंच आहे. आत्म्याचें सशाल स्वरूप हेंच. सामर्थ्य हें आत्म्याचें एक विशिष्ट व्यक्तरूप आहे. या सामर्थ्यावर ज्या कर्मानें दडपण पडतें, तें प्रत्येक कर्म पापरूप होय. हें सामर्थ्य प्रकट करणारें कर्म पुण्यरूप आहे. सर्व उपनिषदांनीं निरनिराळ्या प्रकारें या एकाच तत्त्वाचा अनुवाद अद्वहासानें केला आहे. “नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः।” इत्यादि वचनांनीं श्रुति हेंच कंठरवानें सांगत आहे, कीं 'बलवान व्हा.' बलवान होणे हाच खरा धर्म. साऱ्या धर्मांचें सार 'बल' या एकाच शब्दांत सांठविलें आहे. दुबळेपणा हाच साऱ्या आयुष्याचें मातेरें करतो. ऐहिक अथवा पारलौकिक सुखाची होळी करावयाची असल्यास दुबळेपणासारखें दुसरें साधन नाही. दुबळेपणा हा अनेक प्रकारच्या पातकांचा आणि दुःखांचा पिताच आहे. अवनतीचा सरळ रस्ता दाखविणारा वाटाड्या हाच. दुःखें, पातकें आणि मृत्यु यांचें माहेरघर झटलें ह्मणजे दुर्बळपण हेंच. हा दुबळेपणा कोठून उत्पन्न झाला? हा विस्मृतीतून उत्पन्न झाला आहे. आपल्या खऱ्या स्वरूपाची विस्मृति आपणांस झाल्यामुळे आपण दुबळे आहों, असा भ्रम आपणांस पळाडतो आणि आपल्या साऱ्या आयुष्याची राखरांगोळी करून टाकतो. आपण

वादशाहाच्या बादशाहांचे शाहाजादे आहो; आपण प्रत्यक्ष परमेश्वराचेच दृश्य रूप आहो. 'मी क्षुद्र मनुष्य' अशी खोटी भावना करून तुम्ही स्वतःस क्षुद्र समजत आहां. आपण सारेच आपल्या मूलरूपापासून भ्रष्ट झालो असल्यामुळे हा मोठा आणि तो लहान असे आपण झणतो. आर्यभूमीपाशी इतरांस शिकविण्यासारखे जे काहीं आहे ते हेंच. हा धडा एक वेळ पक्का ध्यानांत राहिला कीं सृष्टीचें स्वरूप पालटते; कारण पूर्वी ज्या दृष्टीनें तुम्ही सृष्टीकडे अवलोकन करीत होतां, ती तुमची दृष्टीच आतां बदललेली असते. जोंपर्यंत हा मोठा आणि तो लहान असा भेद शिल्लक असेल, तोंपर्यंत अहमहमिका शिल्लक असावयाचीच. तोंपर्यंत सर्वत्र चढाओढ आणि तिचीच अपत्ये तंटेभांडणे यांचें साम्राज्य असावयाचेंच; पण सर्वत्र एकरूप झाल्यावर कमी अधिकपणाचें आणि तंट्याभांडणांचें मूळच उपटलें जातें. भेददृष्टीमुळे जग झणजे एक प्रचंड रणभूमि होऊन बसली आहे. त्याजागीं अभेददृष्टि आली तर हीच भूमि आनंदानें बागडण्याचें आणि खेळण्याचें मैदान होईल. अभेद दृष्टि उत्पन्न झाली तर परमेश्वर आणि आपण हे एकमेकांचे खेळगडी होऊं. सध्याही आपण वस्तुतः त्याचे खेळगडी असून हा लपंडाव आपण मौजेनें मांडला आहे; पण दौर्बल्यामुळे भीतीनें आपल्या हृदयांत प्रवेश केला आहे; आणि भीतीमुळे तो खेळ आपणांस भयप्रद, दुःखाचा आणि धोक्याचा वाटतो. त्याचें खरें स्वरूप काय आहे याची मूल आपणांस सध्या पडली आहे. जीवात्म्याच्या खऱ्या स्वरूपाचा बोध झाला, तर अत्यंत दुबळ्या मनुष्याच्या चित्तांत आशेचा अंकुर उद्भवतो. कोणी केवढाही अज्ञानग्रस्त असला अगर पापी असला, तरी त्याच्याही मनांत भवितव्यतेबद्दल शुभ आशा उत्पन्न झाल्यावांचून राहाणार नाही. मनुष्यानें कधींही निराश होऊं नये असें आपलीं शास्त्रें सांगतात. कारण आत्म्यावर कितीही दडपणें पडलेलीं असलीं तरी त्यामुळे त्याचें खरें स्वरूप नष्ट होत नाही. जन्मजातस्वभावांत कशानेही बदल होत नाही. प्रकृति प्रकृतीचा नाश करूं शकत नाही. पवित्रता ही आत्म्याची प्रकृति आहे, तो त्याचा स्वभाव आहे. लक्षावधि युगे त्याचा हा स्वभाव गुप्त राहिला तरी तो नष्ट न होतां कधींना कधीं त्याचा विजय होईल; आणि तो आपल्या संपूर्ण रूपानें प्रकट होईल. अद्वैतसिद्धांत नैराश्य उत्पन्न करीत नसून निराश झालेल्यांना उत्तेजित मात्र करतो. त्याच्यामुळेच कोमेजलेल्या अंतःकरणवृक्षाला नवी पालवी फुटते. आपण मोठे पापी आहो आणि

आपण परमेश्वराची भक्ति न केली तर तो आपणांस दंड करील” असल्या प्रकारची भीतिजनक भाषा अद्वैतसिद्धांत बोलत नाही. तुम्ही सन्मार्ग सोडला तर सैतान तुमच्या बोकांडीस बसेल, असें तो कधीही ह्मणणार नाही. सैतान आणि त्याचें राज्य असल्या प्रकारच्या गोष्टींशीं त्याला कांहीं कर्तव्य नाही. “आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः।” असें तो सांगत आहे. स्वकर्मांमुळेच तुम्हांस हा देह प्राप्त झाला आहे. तो दुसऱ्या कोणाही तुम्हांवर लादलेला नाही. अज्ञानामुळे तुमचें सर्वव्यापित्व झांकलें गेलें हा दोष तुमचाच आहे. तुमची खुषी नसतां तुमच्यावर जुलूम करून तुम्हांला ह्या जगांत कोणी जन्माला घातलें असें नाही. या भयप्रद जगांत तुम्हांला कोणी बळजबरीनें ढकललेलें नाही. या देहाचे जनक तुम्हीच आहां. तुम्हीच याचें पोषण करतां. ही तुमची क्रिया प्रत्येक क्षणीं चालू आहे. अन्न तुम्हीच भक्षण करतां आणि त्याच्यायोगानें देहाचें संवर्धन करतां. दुसरा कोणी तुमच्या करितां खातो असें नाही. अन्नाचें रूपांतर करून त्याचें रक्त बनविणें आणि त्यापासून स्नायू बनविणें या क्रिया कोण करतो? या गोष्टींबद्दल कोणी तुमच्यावर जुलूम केला आहे काय? अनंत काल तुम्ही हेंच करित आलां आहां. सांखळींतल्या एखाद्या दुव्याचें स्वरूप बरोबर समजलें ह्मणजे सगळ्या सांखळींचेही स्वरूप समजतें. या शरीराचें क्षणभर तरी संवर्धन तुम्हीच करित असल्याचें सिद्ध झालें तर अनंत कालपर्यंत तुम्हीच हें कार्य केलें असलें पाहिजे हें सिद्ध होतें. एवढेंच नव्हे, तर भावी देहाची घटनाही तुमच्याच हातांत आहे हेंही सिद्ध होतें. बऱ्याची अथवा वाईटाची सर्व जबाबदारी तुमच्यावरच आहे. आपल्या आयुष्यक्रमांत भावी आशेचा अंकुर हाच. हें बंधनाचें जाळें मीच आपल्या हातानें विणलें असेल, तर त्याच्या गांठी सोडून त्यांतून मोकळें होण्याचा मार्गही मला सांपडेल. परमात्मा सदैव कृपारूप आहे. आपणांस आपल्या कार्यांत मदत करावयास तो सदैव तयार आहे; पण बरें आणि वाईट अथवा पुण्य आणि पाप इत्यादि द्वंद्वांत मात्र तो नसून तो त्यांच्या बाहेर उभा आहे. तो सदा मुक्त आणि सदा कृपाळू आहे. आपण या द्वंद्वांच्या ओघांत सांपडून वाहत आहों आणि तो किनाऱ्यावर उभा असून आपणांस हात द्यावयास तयार आहे. शुद्ध अंतःकरणानें जो कोणी त्याची मदत मागतो, त्याला ती अवश्य मिळते.

चालू युरोपीय समाजरचना बदलून तिच्या ऐवजी आपल्या धर्मवृत्तीच्या पायावर तिकडील समाजाची रचना केली पाहिजे. द्वैतमताच्या मुळाशी ज्या ईश्वरविषयक भावना आहेत, त्यांचा उपयोग, हल्लींच्या जडवादाच्या वेळी होत नाही आणि अद्वैतसिद्धांताचा आश्रय केला, तरच पाश्चात्यांस सध्याच्या काळी तो अधिक उपयुक्त होईल असें मला वाटतें. मला अधिक वेळ असता तर माझ्या या मताची सिद्धि कशी होते, हें मी दाखविलें असतें. एखाद्या मनुष्याला आमचा अद्वैतसिद्धांत सर्वथैव न पटला व उपासनेसाठीं द्वैती परमेश्वराची अथवा विशिष्ट प्रकारच्या देवळांची अथवा मूर्तीची गरज त्याला भासत असली, तरी आमचा सिद्धांत या गोष्टीच्या आड येतो असें नाही. आमच्या अद्वैतमतांतही त्याच्या उपासनामार्गाला पोषक अशा अनेक गोष्टी सांपडतील. कोणाला केवळ बुद्धीवर आरुढ व्हावयाचें असेल, तर त्याला त्या मार्गानें नेऊन ' सर्व खल्विदं ब्रह्म ' हा अंतिम सिद्धांत आमचें अद्वैतमत त्याला पटवून देईल.

शिवगंगा आणि मनमदूरा येथील मानपत्र.

श्री स्वामी विवेकानंद यांस.

परमपूज्य स्वामीमहाराज,

आम्ही शिवगंगा आणि मनमदूरा येथील जमीनदार व रहिवासी आपलें मनःपूर्वक स्वागत करतो. आपली मूर्ति आमच्या अंतःकरणांत पूर्वापासूनच वसत आहे; पण आपण येथें येऊन आपल्या दर्शनानें आम्हांस पावन कराल, असें आमच्या स्वप्नींही कधीं आलें नव्हतें. आमच्या गांवीं येतां येत नाहीं, असा संदेश आपणाकडून प्रथम आला त्यावेळीं आमचीं अंतःकरणें अगदीं उदास होऊन गेलीं; पण आतां आपण केलेल्या कृपेमुळें तीं उदासीनता नष्ट झाली आहे. आपले पाय आमच्या गांवाला लागणार अशी खात्रीलायक बातमी जेव्हां आम्हांस प्रथम समजली त्यावेळीं आमच्या साऱ्या आशा सफल झाल्या असेंच आम्हांस वाटलें. जणुं काय कल्पवृक्षच आमच्या दारीं आला असें आम्हांस वाटलें. आमच्या विनंतीला आपण मान दिला यामुळें आमचीं अंतःकरणें शांत झाली आहेत.

जलप्रवासाच्या शेंकडों अडचणींस तोंड देऊन आणि केवळ परार्थासाठी कष्ट सोसून, आपण पौर्वात्यभूमीतील ज्ञानवृक्षाचें बीं पाश्चात्यभूमींत पेरलें हें कार्य आपण इतक्या उत्तम रीतीनें केलें कीं, अजमासावाहेर आपल्या कार्याला तिकडे यश आलें आहे. आपल्या या कृतीनें आपण अजरामर कीर्ति संपादन केली आहे. हिंदु लोकांच्या स्वभावतःच धार्मिक अशा अंतःकरणावर पाश्चात्य जडवादाचा अंमल सध्या बसत आहे. आमच्या संतांची आणि ऋषींची वचनें मृतप्राय होऊं लागली आहेत. अशा वेळीं आपण अवतीर्ण झालां व आमच्या सनातनधर्माचें पुनरुज्जीवन केलें. आर्यतत्त्वज्ञानांत जी हिणकस भेसळ झाली असेल, ती आपल्या बुद्धिसंस्कारानें जळून जाऊन शुद्ध सोनें मागें उरेल व कालेंकरून त्याचा प्रसार जगभर होईल, अशी आम्हांस आशा आहे. अमेरिकेंतील सर्वधर्मांच्या महापरिषदेंत अनेक पंथांचे, मतांचे आणि धर्मांचे प्रतिनिधी जमले असतांही आर्यतत्त्वज्ञानाची विजयपताका तेंथें रोंवण्यास आपण समर्थ झालां, यावरून लवकरच सर्व जगभर आपला विजय होईल अशी आम्हांस आशा वाटते. इंग्रज प्रभूच्या राज्यांत ज्याप्रमाणें सूर्य कधींही मावळत नाही, त्याचप्रमाणें आपण जिकलेल्या राज्यांतही सूर्य कधीं मावळणार नाही इतका त्याचा विस्तार होईल, अशी आशा करण्यास बरीच जागा आहे. या दृष्टीनें पहातां चक्रवर्ती राजाची आणि आपली बरोबरीच आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाही; फरक इतकाच कीं चक्रवर्तीचें प्रभुत्व देहावर असतें आणि आपलें प्रभुत्व मनावर राहिल. सांप्रतचा ब्रिटिश राज्याचा विस्तार ही गोष्ट इतिहासकालांत ज्याप्रमाणें अभूतपूर्व आहे, त्याचप्रमाणें धर्मांच्या इतिहासांत आपला विजय अभूतपूर्व गणला जाण्या इतका मोठा व्हावा, अशी आमची फार इच्छा आहे. आमची ही इच्छा पूर्ण होण्याकरितां परमेश्वरानें आपणास दीर्घायुरारोग्य द्यावें व ज्या निहेंतुक कामगिरीचा पाया आपण घातला, ती कामगिरी आपल्याच हातून पूर्णतेस जावी अशी आम्ही जगन्नियंत्याची मनःपूर्वक प्रार्थना करतो.

उत्तर.

आपण माझे मनःपूर्वक आणि प्रेमानें स्वागत केलें, ह्याबद्दल मला वाटत असलेलें उपकाराचें ओझे नुसत्या शब्दांनीं हलकें होणार नाही. माझी कितीही इच्छा असली तरी लांबलचक भाषण करण्याइतकें प्रकृतिस्वास्थ्य सध्या

मला नाही, याबद्दल फार वाईट वाटते. आतांच एका विद्वान वक्त्यांनीं मला अत्यंत सुंदर अशा संस्कृत विशेषणांनीं अलंकृत केलें; पण माझे शरीरही जड मातीचेंच बनलें असल्यामुळें सृष्टीच्या क्रमाचा अंमल त्यावरही चालतो. अर्थात् श्रमाच्या अतिरेकानें माझेही शरीरस्वास्थ्य भंग पावलें तर त्यांत नवल कसलें? पाश्चात्य देशांत जी कांहीं अल्पशी सेवा मजकडून घडली, तिजबद्दल माझ्या मातृभूमींत जागोजाग मला अत्यंत आनंदाचे आणि प्रोत्साहनाचे उद्गार ऐकूं आले, याबद्दल मला मोठी धन्यता वाटते. ज्या भावी महापुरुषांचा उदय येथें होणार आहे, त्यांच्या आगमनाची ही पूर्व तयारीच आहे असें मला वाटते. माझ्यासारख्या सामान्य मनुष्याच्या हातून घडलेल्या अल्पशा कार्यांचें जर तुम्ही एवढें कौतुक करतां, तर भविष्यकाळीं येणाऱ्या त्रैलोक्यविजयी धर्मवीरांचें कौतुक तुम्ही किती कराल! हिंदुस्थान ही धर्मभूमि आहे. हिंदूंना जर कोणत्या एखाद्या गोष्टीचें ज्ञान असेल, तर ती गोष्ट धर्म हीच होय. शतकानुशतकें या एकाच ज्ञानाच्या मार्गें आम्ही लागलों आहों. यामुळें धर्म हाच आमचा जीवितहेतु होऊन बसला आहे, या गोष्टीची आपणां सर्वांस पूर्ण जाणीव असेलच. या जगाचा व्यवहार सुरळीत चालण्यास त्यांत अनेक प्रकार असावे लागतात. एखाद्या शहरांत ज्याप्रमाणें कांहीं लोक वाणीउदमी असतात, दुसरे कांहीं शाळामास्तर असतात आणि तिसरे कोणी शिपाईगिरी करतात, त्याचप्रमाणें या जगांतील निरनिराळ्या देशांस निरनिराळ्या प्रकारचीं कामें वांटून देण्यांत आली आहेत. हीं सर्वं कर्मे. यथासांग पार पडलीं ह्मणजे विविधतेतही एकतानता उत्पन्न होते. प्रत्येकानें आपापलें काम चोख बजावलें ह्मणजे सर्वांच्या हितांत कांहीं वैगुण्य उत्पन्न होत नाही. या कामगिरीच्या वांटणींत धर्मज्ञानदानाचें कार्य आपल्या मातृभूमीच्या वांट्याला परमेश्वरानें घातलें असावें असें वाटते; आणि या कार्याची दिशा आपण अद्यापि सोडून दिलेली नाही, हें पाहून मला अत्यंत आनंद होतो. ज्यांच्या नांवाचा कोणासही अभिमान वाटेल, अशा आपल्या परमपूज्य पूर्वजांनीं आपल्या हातीं दिलेला ठेवा आपण अगदींच उधळून टाकला नाही, याचा मला मोठा आनंद वाटतो. आर्यांच्या या शाखेच्या भावी उदयाबद्दल याच गोष्टीमुळें मला आशा वाटते; इतकेंच नव्हे तर तशी माझी पक्की श्रद्धा आहे. धर्माचें कार्य झटलें कीं हिंदूंचीं अंतःकरणें अजूनही टवटवीत होतात,

हैं पाहून मला अत्यंत हर्ष होतो. आपण मला मान दिला याकरितांच हें मी बोलतां असें आपण समजू नका. आपली ही वृत्ति, धार्मिक अंतःकरणाची द्योतक आहे हें पाहून मला आनंद व स्फूर्ति होते. हिंदुराष्ट्र अद्यापि जिवंत आहे इतकेंच नाही, तर तें चांगलें शुद्धीवरही आहे. हिंदुराष्ट्र मेलेलें आहे असें झणावयाची कोणाची छाती आहे? आह्मी स्वस्थ बसलों आहों यावरून आह्मी मेलेले आहों असें अनुमान काढावयाचें काय? आह्मी उद्योगांत निमग्न असावें असें पाश्चात्यांस वाटतें. आमची उद्योगप्रियता रणभूमीवर दिसावी अशी इच्छा पाश्चात्य राष्ट्रांना असेल तर त्यांची सर्वथैव निराशा होईल असें आह्मी प्रांजलपणें कबूल करतो. तें आमचें कामच नव्हे. शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज झालेलीं राष्ट्रे धर्माच्या कार्यक्षेत्रांत यावीं अशी आह्मी इच्छा केली तर जशी आमची निराशा होईल, त्याचप्रमाणें आह्मी जगज्जेतृत्वाचें कार्य करावें अशी कोणाची इच्छा असेल, तर तीही निष्फळ झाल्यावांचून राहणार नाही. आमच्या जिवंतपणाचा प्रत्यय कोणास पाहणें असेल, तर तो धर्माच्या क्षेत्रांतच दिसेल. आमचें राष्ट्र पूर्वीप्रमाणेंच आजही जिवंत आहे आणि कार्यरतही आहे. आह्मी मागसलेले आहों आणि अज्ञान-ग्रस्त आहों, अशा प्रकारच्या मूर्खपणाच्या कल्पनांस सातांसमुद्रांपलीकडे झुगारून द्या. असो; जें झालें तें सर्व ठीकच झालें; पण आतां कांहीं अप्रिय गोष्टी मी सांगणार. आहें, त्याबद्दल आपण माझा राग करणार नाहीत अशी मला आशा आहे. पाश्चात्यांच्या जडवादानें आह्मांस पकें घेरलें आहे असा प्रवाद वारंवार ऐकूं येतो आणि त्याचेंच पुनरुच्चारण आतांही झालें; याकरितां त्या बहिर्तीत चार शब्द बोलवे असें माझ्या मनांत आहे. चावाकवादानें आपल्या भूमींत ठाणें दिलें असेल, तर तो अपराध एकट्या युरोपियांच्याच मार्थी मारतां येत नाही. त्या अपराधाचा बराचसा भाग आपल्याच पदरीं येतो. आपण ज्या अर्थी वेदान्ती झणवितों त्या अर्थी “आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ।” हा सिद्धांत आपण प्रथम लक्ष्यांत ठेवला पाहिजे. आपलें नुकसान करून घ्यावयास आपण स्वतः तयार झाल्याशिवाय या विश्वांतील एकही शक्ति आपलें नुकसान करूं शकत नाही. सालोसाल पुष्कळसे हिंदु लोक धर्मांतर करतात याबद्दल कित्येकांस फार वाईट वाटतें. हिंदुस्थानच्या लोकसंख्येपैकी एकपंचमांश मुसलमान होते. त्याच्या अगोदरच्या काळाकडे

नजर फेंकली, तर एकंदर वस्तीपैकीं दोनतृतीयांश लोक बौद्ध झाले होते असें आढळून येईल. ख्रिस्ती लोकांची संख्या दहा लक्षांवर गेलेली आहे; पण वास्तविक हा अपराध कोणाचा आहे वरें? ज्यांनीं स्वधर्मत्याग केला त्यांची कधीं वास्तुपुस्त तरी आपण केली काय? इंग्लंडांत एका तरुण मुलीची गोष्ट कोणीं मला सांगितली कीं, ती भीक मागावयास निघाली असतां एका श्रीमंत वाईनें तिला तसें न करण्याविषयीं सांगितलें. तेव्हां ती मुलगी ह्याणाली 'असें केल्यावांचून माझ्याकडे कोणीही लक्ष्य देणार नाहीं. माझ्या सध्याच्या स्थितींत मला कोणीही मदत करण्यास तयार नाहीं; पण मी झोळी हातीं घेतली ह्याणजे बऱ्याचशा दयाळू वायका येऊन मला घरीं नेतील आणि माझी कांहीं तरी व्यवस्था करतील.' हीच गोष्ट आम्हांसही लागू आहे. इतक्यांनीं धर्मांतर केलें ह्याणून आपण आतां रडगाणें गातो; पण पूर्वीं आपण त्यांच्या-साठीं काय केलें आहे? आपणांपैकीं प्रत्येकानें स्वतःस हा प्रश्न विचारून त्याचें सरळ उत्तर द्यावें. आजपर्यंत अनेक आपत्ति आपण पाहिल्या; पण त्यांपासून कांहीं धडा आपण घेतला काय? सत्याची मशाल आपण हातीं धरली आहे काय? धरली असली तरी तिचा उजेड कितपतसा पडतो हें आपण पाहिलें काय? तिला लागणाऱ्या तेलाची व्यवस्था आपण केली आहे काय? त्या मशालीच्या साहाय्यानें अंधांच्या जागा आपण प्रकाशित केल्या आहेत काय? यांपैकीं आपण काय केलें आहे? योग्य वेळीं आपण त्यांना मदत केली नाहीं; मग आतां रडून फायदा काय? मित्रहो, असल्या बाबतींत दुसऱ्यावर बोटें मोडण्यापेक्षां स्वतःच्या कर्माकडे पाहून रडावें हेंच अधिक योग्य आहे. चार्वाकवाद काय अथवा दुसरा कसलाही वाद झाला, तरी त्याच्या विजयाची तयारी आपण केल्यावांचून तो कधींही विजयी होणार नाहीं. अत्याचार, खराब अन्न, उपासमार इत्यादि कारणांनीं आपलें शरीर बेताल होईपर्यंत शेंकडों प्रकारच्या रोगजंतूंनीं त्या भोंवतीं वेढा दिला, तरी त्यांचा प्रवेश त्यांत होणार नाहीं. लक्षावधि रोगजंतूंच्या ठाण्यांतून सहड मनुष्य खुशाल चालत जाऊं शकतो. असो. झालें तें होऊन गेलें. आतां तरी आपण स्वतःस शहाणें केलें पाहिजे. पूर्वकाळच्या अनेक गोष्टींविषयीं वादविवाद करण्यांत आतां फायदा नाहीं. गेलीं पांचसातशें वर्षे आपण काय उद्योग केला याचें सिंहावलोकन केलें तर काय आढळून येतें? या काळांत आपले मोठ्या वादविवादाचे विषय ह्याटले

ह्मणजे पाणी उजव्या हातानें प्यावें कीं डाव्यानें प्यावें, असल्या प्रकारचे होते. हात तीनदां धुवावा कीं चारदां; चुळा पांचवेळ टाकाव्या कीं सहा वेळ टाकाव्या; असल्या प्रश्नावर मोठे कडाक्याचे वाद करण्यापलीकडे आपण कांहींसुद्धां केलें नाहीं. असल्या जाड्या प्रश्नांवर वर्षानुवर्षे भवति नभवति करीत बसणाऱ्या आणि असल्याच विषयांवर मोठमोठीं भाष्यें रचनाऱ्या अरण्यपंडितांपासून आपण कोणत्या फायद्याची अपेक्षा धरावी? आतां, आमचें धर्मज्ञान स्वयंपाक-घरांतल्या गोष्टींपर्यंत गेले नाहीं ह्मणजे मिळविली असें वाटण्याची वेळ आली आहे. खरें पाहिलें, तर आज आपण धड वेदान्ती नाहीं, धड पौराणिक नाहीं आणि धड तांत्रिकही नाहीं, अशा स्थितींतले लोक आहों. आमचा सध्याचा धर्म पाहिला, तर तो फक्त सोवळेपणांत राहिलेला आहे. स्वयंपाक घर हें आमचें मोठें कार्यक्षेत्र ! भाताचें तपेलें तोच देव, आणि सोवळ्याचा कडेकोट बंदोबस्त हाच कायतो धर्माचार ! आमचा सध्याचा जप ह्याटला ह्मणजे ' हां, शिवूं नको, विटाळ होईल ' हाच. आणखी शेंपनास वर्षे आहे हीच स्थिति राहिली, तर हिंदुराष्ट्र ह्मणजे भलें मोठें वेड्यांचें इस्पितळ वनून जाईल. आपल्या जन्माचा हेतु काय, आपल्या जन्माचें खरें साफल्य कशांत आहे, इत्यादि प्रश्न ज्याच्या डोक्यांत उद्भवत नाहींत त्याच्या मेंदूला खरोखर कांहीं तरी विकार झाला असला पाहिजे. आपल्या बुद्धीचें स्वातंत्र्य सर्वथैव नष्ट झालें आहे. केवळ स्वतःच्याच सामर्थ्यावर कोणत्याही विषयाचें ती आकलन करूं शकत नाहीं. मनाचें सर्व सामर्थ्य अदृश्य झालें आहे. त्यावर तमोगुणाचें राज्य पसरलें आहे. यामुळें घाण्याच्या वैलाप्रमाणें लहानशा वर्तुळांत र र करीत बसण्यापलीकडे त्याची मजल जात नाहीं. आपण अद्यापि डोळे उघडूं नयेत काय? आतां ही स्थिति आणखी किती दिवस चालणार? या स्थितीला आपण आतां हृदपार करूं या. मनाचें सामर्थ्य आणि चापत्य आपणांस प्राप्त झालें, तरच आपल्या पूर्वजांनीं ठेवलेल्या ठेव्याची खरी किंमत आपणांस समजेल. या ठेव्यांतील अल्पांशतरी आपणांस मिळावा ह्मणून सारें जग वाट पाहत बसलें आहे. हा ठेवा चोहोंकडे वांटून टाकला नाहीं, तर जगाला निःसंशय मरण येईल. हा ठेवा बाहेर काढून तो आपण जगभर वांटून टाकूं या. कलियुगांत दानच श्रेष्ठ आहे असें भगवान् व्यासांनीं ह्याटलें आहे. सर्व प्रकारच्या दानांत अध्यात्मज्ञानदान हें पहिल्या प्रतांचें आहे. त्याच्या

खालोखालचें दान, लौकिक विद्येचें दान हें असून, त्यापेक्षां कमी प्रतीचें दान जीवदान हें आहे; आणि अन्नदान हें कनिष्ठ गणलें आहे. आजपर्यंत आपण अन्नदान पुष्कळ केले आहे. या बाबतींत दुसरा कोणताही देश आमची बरोबरी करणार नाही. आमच्या घरांत अर्धी भाकरी असली तरी त्यांतली चतकोर आह्मी क्षुधिताला देत आलों आहों. हा देखावा फक्त हिंदुस्थानांतच पहावयास सांपडेल. आतां आपण याहून श्रेष्ठ प्रतीचीं दानें करूं या. लौकिक विद्येचें दान आणि अध्यात्मज्ञानदान यांकडे आपण यापुढें अधिक लक्ष्य दिलें पाहिजे. आपण खऱ्या शौर्यानें आणि मनापासून या उद्योगाला लागलों तर अवध्या पंचवीस वर्षांच्या अवधीत आपलें कोडें सुटेल, सर्व प्रकारच्या तंत्र्यांचें मूळ दग्ध होऊन जाईल आणि हिंदुस्थान ही पुन्हा खऱ्या आर्यांची भूमि होईल. सदृहस्थ हो, मला सांगावयाचें होतें तें इतकेंच. तोंडानें बडबड करीत बसण्याची संवय मला नाही. माझे वेत असे आहेत आणि तसे आहेत अशा कल्पना करण्यापेक्षां हातानें प्रत्यक्ष कृति करून दाखविणें मला अधिक आवडतें. परमेश्वराची तशी मर्जी असेल, तर माझे वेत पार पाडण्यासाठीं उद्योग करण्याची धमक मला आहे. परमेश्वराच्या कृपेनें मला आणखी आयुष्य लाभलें, तर उद्योगाची पराकाष्ठा केल्यावांचून मी राहणार नाही. माझ्या कार्यांत यश येईल कीं नाही हें मला सांगवत नाही; पण महत्कार्याप्रीत्यर्थ सर्व आयुष्य खर्च करणें हेंच माझें काम आहे असें मी समजतो. महत्कार्यासाठीं हा देह न झिजला, तर या मातीच्या गोळ्याचा उपयोग तरी काय? “महत्कार्यां वंचिलें। तरीच उपेगा आलें। ना तरी व्यर्थची गेलें।” असेंच मनुष्यदेहाविषयीं झटलें पाहिजे. हिंदुस्थानांत धर्मजागृति होण्याचीं शुभचिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. अशा वेळीं तापलेल्या तव्यावर पोळी भाजून न घेईल तो मूर्ख !

मदूरा येथील मानपत्र व उत्तर.

परमपूज्य स्वामी महाराज,

प्राचीन आणि पवित्र अशा मदूरा शहरचे आह्मी हिंदु रहिवासी, आपलें सादर आणि मनःपूर्वक स्वागत करतो. हिंदु संन्याशाचा आयुष्कम कसा असावा याचें मूर्तिमंत उदाहरण आपण आह्मां लोकांसमोर मांडिलें आहे.

संसारान्त राहून केलेलीं कर्तव्ये हीं केवळ तृष्णातृप्तीसाठीं केलेलीं कर्तव्ये होत. त्यामुळे अहंकाराचा परिपोष मात्र होतो. असलीं कर्तव्ये झुगारून देऊन केवळ परहितासाठीं आणि मनुष्यजातीची आध्यात्मिक उन्नति व्हावी या हेतूनें प्रेरित होऊन आपण हें महत्कार्य हातीं घेतलें आहे. कांहीं विशिष्ट प्रकारचे नेमधर्म आणि आचार, हें हिंदुधर्माचें खरें स्वरूप नव्हे, हें आपण आपल्या उदाहरणानें प्रत्यक्ष सिद्ध केलें आहे; आणि दुःखव्याप्त जीवात्म्याला पूर्ण शांति देण्याचें सामर्थ्य आर्यतत्त्वज्ञानांत आहे हेंही आपण जगाला पटविलें आहे.

परिस्थिति आणि सामर्थ्य यांना अनुरूप असा मार्ग, प्रत्येक व्यक्तीला ज्या धर्मांत सांपडतो अशा आमच्या सनातन धर्माची आणि तत्त्वज्ञानाची गोडी आपण अमेरिकनांस आणि इंग्लिश लोकांस लावली. गेलीं तीन वर्षे आपलीं सारीं व्याख्यानें जरी परदेशांत झालीं, तरी येथील रहिवाशांनींही त्यांचा आकंठ आस्वाद घेतला आहे; आणि त्यामुळे वाढत्या प्रमाणावर असलेल्या पाश्चात्य जडवादाच्या प्रस्तराला बराच आळा पडला आहे.

विश्वाचें अध्यात्मदृष्ट्या योग्य नियमन व्हावें यासाठीं हिंदुस्थानाची उत्पत्ति आहे आणि हेंच कार्य करण्यासाठीं ही भूमि आजपर्यंत जगली आहे. ज्या अवतारी पुरुषांच्या आगमानानें हें महत्कार्य घडावयाचें, ते आतां लवकरच अवतार घेतील अशी आम्हांस खात्री वाटते. कलियुगाच्या चालू चरणाच्या अंतीं आपणासारखी दिव्य विभूति जन्म घेते याचा अर्थ हाच आहे.

प्राचीन विद्येचें निवासस्थान, सुंदरेश्वराचें वसतिस्थान आणि शुद्ध योग्याचें द्वादशांतक्षेत्र असें हें मदूरा शहर आपलें अभिनंदन करीत आहे.

प्राचीन सनातन धर्माचें विशदीकरण करून आपण मानवजातीच्या कल्याणार्थ जे अमोल श्रम केले, त्यामुळे हिंदुस्थानांतील अनेक शहरें आपलें अभिनंदन करण्यासाठीं अहमहमिकेनें पुढें येत आहेत; आणि आमचें हें शहरही आपलें अभिनंदन करण्यास तितकेंच उत्सुक झालें आहे.

आपणास परमेश्वरानें दीर्घायुरारोग्य द्यावें अशी त्याची आम्ही प्रार्थना करतो.

उत्तर.

चार वर्षे पाश्चात्य देशांत फिरून मीं कोणतें कार्य केलें आणि त्याचा परिणाम काय झाला व मला पाश्चात्यांसंबंधीं विशेष अनुभव कोणत्या प्रकारचे

आले इत्यादि विषयांची माहिती मी सांगावी, अशी इच्छा आपल्या सम्माननीय अध्यक्षानीं प्रकट केली. कांहीं काळ आपल्या संगतींत घालवून ही आपली इच्छा मला पुरी करतां आली असती, तर मलाही मोठा संतोष वाटला असता; पण संन्याशालाही दुदैवाने देहबंध शिलक उरलेला असतोच. गेल्या तीन आठवड्यांत केलेला एकसारखा प्रवास आणि भाषणें यांमुळे माझ्या देहालाही शीण आला तर त्यांत नवल कसलें? यामुळे आज लांब-लचक भाषण करणें अगदीं अशक्य झालें आहे. याकरितां आजच्या प्रसंगीं आपल्या स्वागताबद्दल मी आपले मनःपूर्वक आभार मात्र मानतो. माझी प्रकृति जरा सुधारली ह्मणजे अनेक विषयांवर सांगोपांग चर्चा करण्यास पुढें पुष्कळ वेळ मिळेल. आपल्या या शहराचे सुप्रसिद्ध आणि उच्चकुलीन रहिवासी असे जे रामनदचे महाराज, त्यांचें मला या प्रसंगीं विशेषकरून स्मरण पैकीं होतें. मी शिकागो येथें जावें ही कल्पना मूळ त्यांचीच होती. ही गोष्ट आपणां-बहुतेकांस ठाऊक असेलच. या कामीं त्यांनींच मला एकसारखें प्रोत्साहन दिलें. त्यांनीं मला जें मनःपूर्वक साहाय्य केलें तें केलें नसतें तर आजचा हा प्रसंगही प्राप्त झाला नसता. याकरितां आपण जो स्तुतीचा वर्षाव मजवर केला आहे, त्यापैकीं बराच मोठा भाग राजेसाहेबांकडे जावा हें योग्य आहे. ते महाराज न होतां संन्यासी झाले असते तर मला अत्यंत आनंद झाला असता; कारण त्यांची एकंदर वृत्ति राजपदापेक्षां योगिराजपदालाच अधिक अनुकूल आहे.

जगांतील एखाद्या भागाला एखाद्या वस्तूची अत्यंत जरूर भासूं लागली ह्मणजे ती वस्तु ज्या भागांत असेल तेथून ती इच्छित स्थलीं धांव घेते, आणि अशा रीतीनें तेथील उर्णाव भरून निघते. हा विनिमय केवळ जड-पदार्थांतच चालू आहे असें नसून अध्यात्मविद्येसारख्या सूक्ष्म वस्तूंतही तो चालू असतो. जगांतील एखाद्या भागांत अध्यात्मबल फार कमी प्रमाणांत असलें व त्यामुळे तेथें विषमता उत्पन्न होऊं लागली ह्मणजे पृथ्वीच्या ज्या भागांत अध्यात्मविद्येचा वास असेल, तेथून ती अपेक्षित भागाकडे धांव घेऊं लागते. अध्यात्मविद्येचा प्रवाह योग्य स्थलीं जावा ह्मणून आपण प्रयत्न केला अथवा न केला, तरीही हें कार्य अवश्यमेव घडून येतेंच. या गोष्टी केवळ नैसर्गिक नियमानेंच घडून येतात. विनिमय अथवा अदलाबदल हा जगाच्या समा-वस्थेचा पायाच आहे. यामुळे एखाद्या कारणानें जेथें विषमावस्था उत्पन्न

होत असेल तेथे त्या कारणाचा प्रतिरोध होणें अवश्य असतें; आणि असा प्रतिरोध एखाद्या बाह्य वस्तूच्या आगमनानें होतो. एकंदर मानवकुलाचा इतिहास पाहिला तर जगाला अध्यात्मबलाचा पुरवठा भरतभूमीनें एकदोनदांच नव्हे, तर वारंवार केल्याचें आढळून येतें. एक राष्ट्र दुसऱ्याला जिंकतें अथवा एखाद्या राष्ट्राचा निकट संबंध दुसऱ्या राष्ट्राशीं व्यापारामुळें होतो, अशा वेळीं निरनिराळ्या मानवकुलांचें एकीकरण सुरू होत असतें. असें एकीकरण होण्यासाठीं प्रत्येक राष्ट्र आपापल्यापरी मदत करीत असतें. एखाद्या राष्ट्राच्या राजकीय संस्था तेथें प्रवेश करतात; दुसऱ्या एखाद्याकडून समाजरचनेला मदत होते, आणि तिसऱ्या एखाद्याकडून अध्यात्म-विद्येची प्राप्ति होते. अशा रीतीनें निरनिराळ्या मानवशाखांचें एकीकरण तेथें घडून येत असतें. मनुष्याच्या ज्ञानांत याप्रमाणें जी चोहोंकडून भर पडत असते, त्यांत भरतभूमीनें अध्यात्मज्ञानाची आणि तत्त्वज्ञानाची भर घालावी असा ईश्वरी संकेत दिसतो. इराणी राष्ट्र उदयास आलें त्याच्याही पूर्वी-पासून भरतभूमीनें हें कार्य केलें आहे. त्यानंतर इराणी राष्ट्राच्या उदयकाळींही तिनें हें कार्य केलें. ग्रीक राष्ट्राचा सर्वत्र विजय झाला, त्यावेळींही भरतभूमीतून आर्यतत्त्वज्ञानाची लाट बाहेर सर्वत्र पसरली होती. आणि आर्मां चवथ्या खेपेला ब्रिटिश राष्ट्राच्या जयजयकाराबरोबरही आर्यतत्त्वज्ञानाचा प्रवेश सर्वत्र होणार आहे. ईश्वरी संकेतास अनुसरूनच ती आपलें कार्य आजपर्यंत करीत आली आहे, व पुढेंही त्याच संकेताला अनुसरून तिचें कार्य सुरू राहील.

एकजुटीनें सामाजिक कामें करण्याची आणि मानवी संस्कृतीच्या बाह्यांग-रचनेची अशा पाश्चात्य पद्धतीचा प्रवेश आपल्या भूमीत एका बाजूनें होत असतां, दुसऱ्या बाजूनें आपल्या भूमीतून अध्यात्माची आणि तत्त्वज्ञानाची लाट बाहेर जाऊन पसरावी यांत नवल नाहीं; किंबहुना असें होणें अपरिहार्यच आहे. आपली इच्छा असो, अगर नसो, ही लाट पाश्चात्यांत पसरणें नैसर्गिक असल्यामुळें तें घडून येणारच. आपण उलट दिशेनें कितीही खटपट केली तरी ती अशा प्रसंगीं सफल होणार नाहीं. त्याचप्रमाणें पाश्चात्यांच्या जडवादाचा प्रवेशही आपल्या भूमीत झाल्यावांचून राहावयाचा नाहीं. आतां परिस्थित्यनुसृत पाश्चात्यांच्या जडवादाचें स्वरूप येथें अगदीं निभेळ राह-

णार नाही, हें खरें; तथापि कोणत्यानाकोणत्या स्वरूपाचा आणि परिमाणाचा जडवाद येथें आल्यावांचून राहणार नाही. जगाचा समतोलपणा कायम राहण्यासाठी अशा गोष्टी होणें अवश्य आहे. पाश्चात्यांच्या जडवादाचें अल्प प्रमाणांत मिश्रण होणें हें आम्हांस जसें हितावह आहे त्याचप्रमाणें आमच्या अध्यात्मज्ञानाचें अल्पसें मिश्रण पाश्चात्यांस हितावह आहे. आपण सर्वच गोष्टी पश्चिमेकडून आणल्या पाहिजेत हें जसें खरें नाही, त्याचप्रमाणें पाश्चात्यांनीं आमच्या सगळ्याच गोष्टी घ्याव्या हेंही खरें नाही. सर्व राष्ट्रांत तालबद्धता उत्पन्न व्हावी हा जो अखिल मानवी कुलाचा अंतिम हेतु आहे, त्या हेतूच्या सिद्धीकरितां प्रत्येकानें आपापल्या जवळचा उत्कृष्ट भाग भावी पिढ्यांच्या हवाली करावा हें रास्त आहे; आज युगानुयुगें मानवजातीनें हें ध्येय आपल्यापुढें ठेवलें आहे. आजपर्यंतचा इतिहास पाहतां या ध्येयाला स्वप्नांतील वस्तू इतकीच किंमत आलेली आहे. पण कधींकाळीं हें सुखमय स्वप्न प्रत्यक्ष जागृतींत खरें व्हावयाचें असेल, तर तें याच मार्गांनें सिद्ध होईल. ही अभूतपूर्व स्थिति कधींकाळीं तरी प्रत्यक्ष अस्तित्वांत येईल कीं नाही, आणि असल्या प्रकारची--केवळ कल्पनेलाच गम्य अशी--समाजरचना निर्माण होईल कीं नाही, हें मला सांगवत नाही; किंबहुना याबद्दल मला मोठीच शंका आहे. तथापि ही समाजरचना अस्तित्वांत येणें शक्य असलें अथवा नसलें, तरी ती जणुं काय उद्यांच अस्तित्वांत येणार आहे अशी श्रद्धा बाळगून तशा प्रकारच्या समाजरचनेला अनुकूल असें कार्ये प्रत्येकानें करीत राहिलें पाहिजे, ही गोष्ट मात्र खरी. ही समाजरचना उत्पन्न होणें माझ्या एकट्याच्याच कार्यावर अवलंबून आहे, असें प्रत्येकाला नित्य वाटत राहिलें पाहिजे. स्वतःखेरीज जगांतील सर्व मनुष्यें आपआपलीं कार्यें उरकून केवळ आपल्याच मदतीसाठी वाट पाहत बसली आहेत, अशी आपली पक्की भावना झाली पाहिजे. जगाला पूर्णावस्था प्राप्त होण्याच्या बाबतींत केवळ आपल्याच कार्याची कायती उणीव आहे, अशा भावनेनें प्रत्येकानें कार्यरत राहिलें पाहिजे. ही जबाबदारी लक्षांत ठेवून आपण आपल्या वांट्याला आलेलें धर्मकार्य करावयास सज्ज झालें पाहिजे. बाह्य जगांत अशा प्रकारच्या घटना सुरू असतां आमच्या भरतभूर्मींतही धर्माचें पुनरुज्जीवन होण्याचा रंग दिसूं लागला आहे. हा पुनरुज्जीवनाचा मार्गही अगदीं निष्कंटक आहे असें नाही.

त्यांत मिळणारं यश जसें अत्यंत महत्त्वाचें, आहे तसेंच त्यांतील कांटे कुटेही अत्यंत विषारी आहेत, हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. धर्माच्या पुनरुज्जीवनकाळीं धर्मवेडाचाही जन्म होण्याची मोठी भीति असते. या धर्मवेडाची मजल कधीं कधीं आततायित्वापर्यंत जात असते आणि शेवटीं तें अनावर होण्याचीही भीति असते. याकरितां हा समंध आपणांस पडाडणार नाहीं, अशी काळजी आपण आरंभापासूनच घेतली पाहिजे. जुनापुराणा खुळसट व्यवहारी धर्म-मार्ग एकीकडे आणि पाश्चात्यांचा चार्वाकवाद दुसरीकडे अशी आपली स्थिति आजला झाली आहे. या आड-विहिरी चुकवून आपण आपला रस्ता काढला पाहिजे. पाश्चात्यांच्या हाडींमासीं ज्या प्रकारच्या 'सुधारणेचा' पूर्ण प्रवेश झाला आहे, तसल्या प्रकारची सुधारणा (?) इकडे येणार नाहीं अशी खबरदारी आपण घेतली पाहिजे. कांहीं केलें तरी आपण आनख-शिखाप्र पाश्चात्य वनूं हें सर्वथा अशक्य आहे. याकरितां पाश्चात्यांचें नुसतें अनुकरण सर्वथा निरुपयोगी आहे, हें अगदीं उघड आहे. पाश्चात्यांची समाज-स्थिति आमच्यापासून आमूलाग्र भिन्न असल्यामुळें त्यांचें अनुकरण करणें ह्याजें आपण स्वतः मरून जाणें असेंच झालें नाहीं काय? पाश्चात्यांचें अनुकरण तुझी पूर्णत्वानें केलें अशी घटकाभर कल्पना केली तर तुमच्यांतलें 'स्वत्व' नष्ट झालें असेंच झटलें पाहिजे. ह्याजें त्याच क्षणीं तुमच्या समाजाचें स्वतंत्र अस्तित्वच नष्ट झालें नाहीं काय? स्वतंत्र अस्तित्व नष्ट होणें हाच राष्ट्राचा मृत्यु होय; पण ही कल्पनाच अशक्य कोटींतली आहे. तिला कधीं काळीं अस्तित्व येणें शक्यच नाहीं. आपल्या उगमस्थानापासून शेंकडो मैल लांब आलेल्या व अत्यंत विस्तार पावलेल्या अशा गंगानदीला मुखापासून हटवीत हटवीत उगमापर्यंत नेण्याचें हें कार्य आहे. जणूकाय कालाच्या आरंभाबरोबरच ज्या रचनेला आरंभ झाला, आणि युगानुयुगे जी प्रसार पावत आपणापर्यंत वाहत आली आहे, त्या रचनेचा ओघ मुळापर्यंत परतविणें कितपत शक्य आहे याचा विचार आपणच करा. ही अघटित घटनाही तुझी शक्य कोटींत आणली तरीसुद्धां तुझी निखालस युरोपीय वनून जाणें शक्य नाहीं. थोड्याशा शतकांची आपली 'सुधारणा' टाकून देणें युरोपियांस किती अशक्य झालें आहे हें आपणांस दिसतच आहे. मग कित्येक शतकांची आपली अत्यंत उज्ज्वल संस्कृति आपण क्षणार्धांत टाकून देऊं हें शक्य

आहे काय? ही गोष्ट सर्वथा अशक्य आहे. तसेंच आणखीही एक गोष्ट लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे. एखाद्या खेड्यांतील ह्यसोबा आपला देव आणि बारीकसारीक भोळसट चालीरीती हा आपला धर्म अशी आपली पक्की समजूत होऊन बसली आहे. प्रत्येक ठिकाणचे देशाचार भिन्न भिन्न आहेत. मग त्यांत खरा कोणता आणि खोटा तरी कोणता? त्यांतले ग्राह्य कोणते आणि अग्राह्य कोणते? उदाहरणार्थ, एखाद्या ब्राह्मणाला मांसभक्षण करताना पाहून एखाद्या दक्षिणेंतील ब्राह्मणाच्या आंगावर कांटा उभा राहिल; पण उत्तरेकडील ब्राह्मणाला तेंच मांसभक्षण मोठें पुण्यप्रद वाटे. यज्ञयाग करून शेंकडो बकरीं भारण्यांत आपण मोठें शतकृत्य करीत आहों अशी त्यांची समजूत असते. अमुक रीतीनें वागणें हाच आपला सदाचार आहे असें तुम्ही ह्मणूं लागलां तर त्याच्या अगदीं उलट वागणें हाच आपला सदाचार आहे असें दुसरा एखादा ह्मणेल. आपल्या या विस्तृत देशांत परस्पर अत्यंत विरुद्ध असे अनेक आचार चालू आहेत; पण ते विशिष्ट भागापुरतेच आहेत हें आपण लक्ष्यांत ठेवलें पाहिजे. हे आचार ह्मणजेच धर्मसर्वस्व अशी जी आपली समजूत झालेली आहे ती सर्वथा चुकीची आहे.

पण आपले हाल एवढ्यानेच संपतात असें नाही. याहूनही बलवत्तर अशा आणखी अडचणी आहेत. आपलीं शास्त्रें पाहतां त्यांत दोन प्रकारच्या गोष्टी आढळून येतात. एका प्रकारच्या शास्त्रांतील सिद्धांतांची उभारणी मनुष्याच्या सार्वकालीन नैसर्गिक वृत्तींवर झालेली आहे. यांत आत्मा, परमात्मा आणि सृष्टि यांचे जे नित्य-कालस्थलातीत-संबंध आहेत त्यांचें उद्घाटण केलेलें आहे. दुसरा प्रकार याहून भिन्न आहे. त्यांतील सिद्धांत, विशिष्ट देशाचार, विशिष्ट काळची परिस्थिति, आणि विशिष्ट समाजरचना यांस अनुसरून आहेत. पहिल्या प्रकारचे सिद्धांत वेदांतर्गत आहेत, आणि दुसरा प्रकार स्मृति आणि पुराणें यांत आढळून येतो. श्रुतींतील सिद्धांत कालस्थलातीत असल्यामुळे त्यांचें सत्यत्व त्रिकालाबाधित आहे. विशिष्ट कालानें अथवा परिस्थितीनें त्यांचें सत्यत्व बाधित होत नाही. याकरितां स्मृतिपुरणादि ग्रंथांतील सिद्धांत आणि श्रुतींतील सिद्धांत ह्यांत विरोध येत असेल त्यावेळीं पुराणादि ग्रंथांतील सिद्धांतांचा खुशाल त्याग करावा. खुद्द स्मृतींविषयीं विचार केला, तर निरनिराळ्या स्मृतींत परस्परविरोधी वचनें आढळून येतात. अमुक

एक आचार अमक्या युगाला उचित आहे असें एक स्मृति सांगते, तर दुसरी स्मृति, दुसऱ्याच प्रकारचा आचार विहित आहे असें ह्मणते; अमुक एक आचार सत्ययुगापुरता विहित असला, तर त्याहून निराळ्या प्रकारचा आचार कलियुगांत विहित ठरतो. अशा प्रकारचे परस्परविरोध आढळत असले तरी आमचे मूलभूत सिद्धांत सृष्टीच्या मूलस्वभावास अनुसरून असल्यामुळे सृष्टीच्या अंतापर्यंत त्यांतील सत्य मात्र अबाधित राहणार, हीच आमच्या सनातन धर्माची विशेष थोरवी आहे. ते सिद्धांत सर्व काळीं आणि सर्व स्थळीं एकसारखेच लागू पडावयाचे. स्मृतिसिद्धांत त्या विशिष्ट कालापुरते आणि त्या विशिष्ट परिस्थितीपुरते मात्र खरे असल्यामुळे काळ आणि परिस्थिति हीं बदललीं कीं त्यांचें सत्यत्वही संपुष्टांत आलेंच. एखादी चालरीत बदलली ह्मणून धर्म बुडाला अशी ओरड करण्याचें यत्किंचित्ही कारण नाही. निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळ्या चाली अस्तित्वांत होत्या; तरी त्यांमुळे आमचा धर्म मात्र बुडालेला नाही; तो कधींही बुडावयाचा नाही हें आपण पक्कें लक्ष्यांत ठेवा. पूर्वीच्या चालीरीती आजला आपल्यांत नाहीत याचा प्रत्यक्ष अनुभव आपण घेत आहोंच; पण त्यामुळे आपला धर्म बुडालेला आहे काय? गोमांस न खाईल तो ब्राह्मणच नव्हे अशीही समजूत आपल्या याच भूमींत एका काळीं प्रचलित होती हें आपण लक्ष्यांत ठेवा. एखादा संन्यासी, राजा अथवा पूज्य अतिथि आला असतां वकरा अथवा बैल यांचें मांसभोजन त्याला देत असत असा उल्लेख वेदांत आहे. यानंतर ही पद्धत आत्मघातकी आहे ही गोष्ट कालांतरानें आपल्या लक्ष्यांत आली. आपला देश मुख्यत्वेकरून शेतकीवर उदरनिर्वाह करणारा असल्यामुळे चांगल्या जनावरांचा नाश करणें ह्मणजे स्वतःचाच नाश करून घेण्यासारखें आहे ही गोष्ट आपल्या लक्ष्यांत आली. यामुळे ही चाल आपोआपच बंद पडली, आणि गोमातेचा वध करूं नये ही अनुज्ञा प्रचारांत आली. आज आपणांस जी चाल अत्यंत भेसूर वाटेल तीच चाल पूर्वकाळीं पूर्ण प्रचारांत होती असें आपणांस आढळून येईल. अशाच रीतीनें निरनिराळ्या काळीं निरनिराळ्या चाली आणि निरनिराळे कायदे अस्तित्वांत आले, आणि अशाच रीतीनें आजच्या चाली कालांतरानें नष्ट होऊन दुसऱ्याच प्रकारच्या चाली अस्तित्वांत येतील यांत तिळमात्र शंका नाही. याकरितां आपण एक गोष्ट नित्य लक्ष्यांत बाळगली

पाहिजे ती ही कीं, श्रुतिसिद्धांत कालस्थलातीत असल्यामुळे ते पूर्वी जितके खरे होते तितकेच आजही आहेत आणि भविष्यत्काळींही त्यांतील खरेपणांत उणीव येणार नाही; परंतु स्मृती मात्र वारंवार कालानुरूप बदलत जातील. जसजसा काळ निघून जाईल तसतसा स्मृतींत बदल होईल. निरनिराळ्या काळीं निरनिराळे ऋषी अस्तित्वांत येतील आणि निरनिराळ्या स्मृतींची रचना करतील. त्या त्या काळीं विहित आणि अविहित कर्मे कोणतीं आहेत, याचा निर्णय करून तदनुरूप ते लोकनियमनांचे कार्य करतील. असें न झालें तर समाज जिवंतच राहणार नाही. आतांपर्यंत जें कांहीं सांगितलें त्यावरून आपल्या दोन्ही बाजूंस भीतिस्थानें कोणतीं आहेत हें आपल्या लक्ष्यांत आलेंच असेल. माझ्या ह्मणण्याचा मुख्य आशय हाच कीं आपलें सामान्य धोरण संग्राहक असावें, तें विप्राहक असूं नये. निरनिराळ्या परिस्थितीस आणि समाजांतील घटकांच्या वाढीला अनुकूल अशा प्रत्येक चालीचा संग्रह आपण करावा; समाज विस्कळित होईल अशी कृति करूं नये. एखाद्या आततायी धर्मवेड्यासारखी विग्रहबुद्धि आणि पक्क्या चर्वाकशिष्याची संग्रहबुद्धि यांचा संयोग आपण आपल्या ठिकाणीं केला पाहिजे. आपलें अंतःकरण समुद्रासारखें खोल आणि आकाशवत् विस्तीर्ण असावें. स्वतःची सुधारणा करण्यांत ज्याप्रमाणें आपण इतर राष्ट्रांबरोबर चालणें अवश्य आहे त्याचप्रमाणें आपल्या रक्तांत खेळत असलेली पूर्वपरंपरा नष्ट न होईल अशी खबरदारी घेणेंही अत्यंत अगत्याचें आहे. ही खबरदारी कशी घ्यावी हें आह्मां हिंदूना तरी कोणी शिकवावयास नको असें मला वाटतें. प्रत्येक वस्तूतील चिरस्थायी भाग कोणता आणि आंगंतुक कोणता याची योग्य पारख करण्यास आपण प्रथम शिकलें पाहिजे. चिरस्थायी भाग हा कालस्थलातीत असणारच. आंगंतुक भागाचें महत्त्व मात्र केवळ तेवढ्या चालू काळापुरतेंच असावयाचें. हें लक्ष्यांत ठेवून कालानुरूप त्यांत फेरफार करणें अवश्य आहे. तसें न केलें, तर त्याचें महत्त्व नष्ट होतें, इतकेंच नव्हे, तर तो भाग आपणांस प्रत्यक्ष अपायकारकही होतो. तथापि आपल्या जुन्या चालीरीती आणि संस्था यांचा उपहास करा असा मात्र माझ्या ह्मणण्याचा आशय नाही; मी असें कधींही ह्मणणार नाही. आज आपणांस एखादी चाल अत्यंत अनिष्ट वाटत असली तरीसुद्धां तिचा उपहास आपण करतां कामा नये. कसल्याही चालीरीतीं-

विरुद्ध बोटें मोडण्याचें कारण आपणांस नाहीं. आज आपणांस अत्यंत अनिष्ट वाटत असलेल्या चालीच पूर्वकाळीं अत्यंत इष्ट होत्या. त्याच चालींनीं पूर्वकाळीं आपल्या समाजाचें रक्षण केलें आहे. याकरितां त्या चालींचा त्याग करणें आज इष्ट असलें, तरी तसें करतांना त्यांचा उपहास न करतां उलट त्यांनीं केलेल्या कार्याबद्दल त्यांचा गौरव करून त्यांस रजा दिली पाहिजे. आपलें आर्यकुल याच चालीरीतींनीं आजपर्यंत सुरक्षित ठेवलें आहे हें आपण विसरतां कामा नये. दुसराही एक महत्त्वाचा मुद्दा आपण लक्ष्यांत बाळगला पाहिजे. तो हा कीं, राजा अथवा सेनाध्यक्ष हा केव्हांही आपल्या समाजाचा शास्ता नव्हता. आपल्या समाजाचें नेतृत्व नेहमीं ऋषींकडे असे. ऋषी हे सामान्य पुरुष नव्हते; ते मंत्रद्रष्टे होते. प्रत्यक्ष धर्मांशींच ज्यांची भेट झाली होती तेच ऋषि ही पदवी पावत असत. पुष्कळशा ग्रंथांतील मजकूर डोक्यांत सांठविण्यानें ऋषि ही पदवी प्राप्त होत नसे. कोणी मोठा वादविवाद केला, कल्पनेच्या साम्राज्यांत विहार केला, अथवा पुस्तकांतील उतान्यांची पुष्कळशी बडबड केली, तर तेवढ्यावरून तो ऋषि होत नसे. इंद्रियांपलीकडील प्रदेशांत असणाऱ्या सत्याची व ज्याची प्रत्यक्ष भेट झाली असेल—किंबहुना जो स्वतःच सत्यरूप झाला असेल—त्यालाच ऋषि ही पदवी मिळे. महर्षित्व झालें ह्मणजे या प्रकारचें असलें पाहिजे. महर्षित्व हें अमुक एका जातीला, पंथाला आंदण दिलें आहे असें नाहीं. त्याला कसल्याही प्रकारचा निर्वंध नाहीं. काल, स्थल, वय इत्यादि बंधनें महर्षित्वाला नाहींत. सत्याचा प्रत्यक्ष अनुभवच झाला पाहिजे असें वात्स्यायनांचें ह्मणणें आहे. तुमच्या आमच्या सारख्या सामान्य माणसांनाही ऋषि होणें अशक्य नाहीं. मात्र आपण आत्मविश्वास प्रथम बाळगला पाहिजे. मला या जगांत अशक्य असें कांहीं नाहीं ही भावना अत्यंत दृढ असली पाहिजे. आपण सारें जग हालवूं शकूं अशी खात्री आपल्या चित्ताला वाटत असली पाहिजे. सर्वेश्वरत्वाचा वास आपल्या हृदयांत असतां आपणांस अमुक एक गोष्ट अशक्य आहे असें कां वाटावें ? धर्माचा प्रत्यक्ष अनुभव आपण घेतला पाहिजे. प्रत्यक्ष अनुभव घेऊनच सर्व शंकांची निवृत्ति आपण केली पाहिजे. असें झालें म्हणजे ऋषित्वाचा दिव्य प्रकाश आपल्या भोंवतीं भरून राहिल. अशा स्थितींत आपल्या मुखांतून बाहेर पडणाऱ्या प्रत्येक शब्दामार्गे अनंत सामर्थ्याचा पाठिंबा खडा

असेल. अशुचित्व आपल्या आसमंतात फिरकणारही नाही. अमुक गोष्ट वाईट अथवा अशुभ ह्याणून तिजवर आग पाखडण्याचें कारणही आपणांस उरणार नाही. तीं बिचारीं आपलीं आपणच पळून जातील. तंत्याभांडण्यावांचून सर्व कारभार आपोआप सुरळीत होतील. हें ऋषित्व आपणांपैकीं प्रत्येकाला प्राप्त व्हावें व त्यायोगें आपला आणि इतरांचा मार्ग सुलभ व्हावा असा आशीर्वाद मी परमेश्वरापाशीं मागतों.

कुंभकोणम् येथील मानपत्र व त्यास उत्तर.

परमपूज्य स्वामिन्,

पाश्चात्य देशांतील आपला प्रवास संपवून, विख्यात देवालयांमुळें व परमपावन अशा सत्पुरुषांमुळें पवित्र झालेल्या या भूमीस आपण परत आलां याबद्दल या पुरातन व महत्त्वाच्या अशा कुंभकोण नगरीतील हिंदु रहिवाशांतर्फे आह्मी आपलें स्वागत करीत आहों. युरोप व अमेरिका येथें जें सनातनधर्मकार्य आपण केलें ही परमेश्वरी कृपाच होय; या कृपेबद्दल नम्र अंतःकरणानें आह्मी परमेश्वराचें स्मरण करतो. परमेश्वरविषयक अनेक कल्पना आणि अध्यात्मशास्त्रांतील अनेक प्रमेयें यांची एकवाक्यता करून त्यांतून उच्च आदर्शांचें दिग्दर्शन करण्या इतकी पात्रता हिंदुधर्माच्या व आर्यतत्त्वज्ञानाच्या अंगी आहे ही गोष्ट शिकागो येथें सर्वधर्मांच्या प्रतिनिधींस आपण पटविली. सनातनधर्म आणि तत्त्वज्ञान यांचा विकास बुद्धिगम्य मार्गास अनुसरून आहे; त्यांत आकुंचितपणास थारा नाही हें आपण सिद्ध केलें. या गोष्टी परमेश्वराच्या कृपाप्रसादानेंच झाल्या असल्या पाहिजेत.

विश्वाचा उत्पादक व शास्ता जो परमेश्वर, तो सत्याचा सदैव पाठीराखा आहे असा दृढविश्वास युगानुयुगे आमच्या हाडीमासीं खिळलेला आहे. हिंदुराष्ट्र हें विशेषेकरून धर्मरक्षक राष्ट्र आहे आणि त्याला धर्माचा ठेवा अनेक पिढ्यांपासून वारसदारीच्या हक्कानें मिळत आला आहे. या गोष्टी पाश्चात्यांच्या नजरेस पूर्णपणें आणण्यांत आपणास यश आलें हेंच आमच्या आनंदाचें व समाधानाचें मुख्य कारण आहे. अगोदरच सर्वतोमुखी झालेल्या आपल्या गुरुच्या किर्तीत आपल्या या कृतीनें विशेष भर पडली आहे. जगांतील

संस्कृत राष्ट्रांत आमच्या राष्ट्राची कीर्ति आपण वाढविली आहे. तथापि या सर्वांहून विशेष महत्त्वाची अशी दुसरीही एक कामगिरी आपण बजावली आहे. अभिमानास्पद अशा गोष्टी पूर्वकाळीं आमच्या राष्ट्राच्या हातून घडून आल्या आहेत. या गोष्टीची जाणीव आपण आमच्या ठिकाणी उत्पन्न केली ही सर्वांहून महत्त्वाची कामगिरी होय. आमच्या राष्ट्रां देशामागें देश पादाक्रांत केले नाहींत हें अवनतीचें व वृद्धत्वाचें चिन्ह नाहीं ही गोष्ट आपण आद्वास पटविली ही आपली अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी होय. आपणासारखे शुद्ध मतीचे, स्वार्थत्यागी आणि स्वकार्यनिरत असे महात्मे आमच्या भूमींत जन्म घेतात यावरून आमच्या भावी उदयाबद्दल आमच्या अंतःकरणांत पूर्ण आशा उत्पन्न झाली, तर त्यांत नवल नाहीं. सर्वांतर्यामी परमात्मा आपणास दीर्घायुरारोग्य देवो व सनातनधर्मप्रचारक या नात्यानें आपली कामगिरी करण्यास लागणारें सामर्थ्य तो देवो हीच आमची त्यास अनन्यभावे प्रार्थना आहे.

उत्तर.

वेदान्ताचें कार्य.

“धर्माचें कार्य स्वल्प प्रमाणावर केलें तरी त्याचें मोठें फळ प्राप्त होतें,” अशा अर्थाचें एक वाक्य भगवद्गीतेंत आहे. या वाक्याच्या सत्यतेचें प्रत्यंतर सध्या मला प्रत्यहीं मिळत आहे. मीं केलेलें कार्य पाहिलें तर किती अल्प ! पण कोलंबोपासून येथपर्यंत प्रत्येक शहरां लोकांच्या ममतेचा जो लाभ मला झाला, तो किती मोठा ! खराखेर, माझें स्वागत इतक्या मनःपूर्वक होईल अशी माझी कल्पनाही नव्हती; तथापि असें होणें हें आपल्या हिंदूंच्या शीलाला योग्य असेंच आहे. प्राचीन काळापासून हिंदुकुलाच्या अंगी ज्या मनोवृत्ती दृढ होऊन बसल्या आहेत, त्यांचेंच हें दर्शक आहे. आद्वां हिंदुलोकांचा जीव फक्त धर्माच्या बावतींतच तळमळतो. आमच्या जीवितघटकांपैकीं धर्म हाच काय तो अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. धर्म हा आमचा केवळ जीव कीं प्राण आहे. पाश्चात्य आणि पौरात्य देशांत हिंदून जगाचा थोडा-बहुत मासला मीं पाहिला आहे; आणि प्रत्येक मानवकुलाला एखादा तरी जीवितहेतु असतो असें माझ्या अनुभवाला आलें आहे. एखाद्या कुलाचा सारा हेतु राजकारणांतच गुंतलेला असतो; दुसऱ्या एखाद्याचा हेतु सामाजिक

उन्नति हाच असतो; तिसरें एखादें कुल केवळ बुद्धीच्या वाढीच्या मार्गे लागलेले आढळतें. अशा रीतीनें प्रत्येक कुलाला कोणताना कोणता एक हेतु असतो आणि त्या हेतूच्या पूर्तीसाठीं त्या कुलाची सारी धडपड चाललेली असते; किंबहुना त्या कुलाचें अस्तित्व त्याच हेतूच्या अस्तित्वावर अवलंबून असतें. याच रीतीनें धर्म हा हिंदुकुलाचा आदिहेतु आहे. आमचें सारें अस्तित्व याच एका हेतूवर अवलंबून आहे. हिंदुकुलाच्या इमारतीचा पाया धर्म हाच आहे. मी अमेरिकेंत असतां मद्रास येथील लोकांनीं एक मानपत्र मला अमेरिकेंत पाठविलें होतें. त्याचें जें उत्तर मी दिलें, त्यांत मीं असें झटलें होतें कीं, हिंदुस्थानांतल्या एखाद्या लंगोट्या शेतकऱ्याला जें धर्मज्ञान आहे तें अमेरिकेंतल्या एखाद्या 'जंटलमन'लाही नसेल. हे माझे पूर्वीचे शब्द आजही पुन्हा उच्चारण्यास मला दिक्त वाटत नाहीं. हिंदुस्थानांतील सामान्य जनतेत एकंदरीत चौकसबुद्धि कमी, आणि ज्ञानलालसाही फारशी नाही, या गोष्टीचें पूर्वीं मला फार वाईट वाटे; पण त्यांच्या या वर्तनाचें इंगित आतां मला कळून आलें. ज्या विशिष्ट बाबीकडे हिंदुजनतेचें चित्त लागलेलें आहे, त्या बाबीसंबंधीं ती अत्यंत चौकस आहे, असें मला आढळून आलें. ज्या बाबीसंबंधीं आमच्या जनतेत चौकसपणा असतो, त्याच बाबींकडे इतर देशांतील जनतेचें मुळीच लक्ष्य नसतें. यूरोपांत सांप्रत केवढ्या घडामोडी होत आहेत, अथवा तेथील समाजरचनेची कशी उलथापालथ होत आहे, याचें यत्किंचितही ज्ञान आमच्या सामान्य जनतेस नसतें आणि ती त्याची पर्वाही करीत नाहीं. पण हिंदुस्थानाशीं ज्याचा फारसा संबंध येत नाही अशा सिलोनमधल्या शेतकऱ्यालासुद्धां धर्माच्या बाबतींत चाललेल्या घडामोडींची माहिती असते. अमेरिकेंत सर्व धर्मांची एक मोठी सभा भरली होती आणि तींत एका हिंदुसंन्याशानें व्याख्यान देऊन थोडीशी वाहवाही मिळविली ही गोष्ट सिलोन बेटांतल्या शेतकऱ्यालाही माहित झालेली आहे, असें मला आढळून आलें. यावरून ज्या बाबीचें महत्त्व आम्हां लोकांस वाटतें, त्या बाबींत आम्ही फार चौकसही आहों असें दिसून येईल. आमच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाची बाब झटली ह्मणजे धर्म-हीच. आमच्या साऱ्या जीवितांचा हा एकच हेतु आहे. हा हेतु बदलणें शक्य नाही, अथवा तो समूळ नष्ट करणें हेंही शक्य नाही. याच्या जागीं दुसरा एखादा हेतु निर्माण करणें ही गोष्टही

सर्वथा अशक्य आहे. एखादा जुनाट वृक्ष उपटून तो दुसऱ्या जागी लावणें जसें अगदीं अशक्य आहे तसेंच हिंदुकुलाचा जीवनहेतु बदलणें ही गोष्ट अगदीं अशक्य आहे. आज हजारां वर्षे आमचें मन या एकाच गोष्टींत गुंतून राहिलें आहे. हें बरें झालें कीं वाईट झालें हा प्रश्न वेगळा; पण वस्तु-स्थिति तशी आहे हें मात्र खोटें नाही. कित्येक शतकें हिंदुस्थानांतील वातावरण याच विचाराच्या लाटांनीं भरून गेलें आहे. या एकाच जातीच्या वातावरणांत आज हजारां वर्षे आह्मी श्वासोच्छ्वास करित आलों आहों. या एकाच ओघाच्या गतीबरोबर आह्मी आज हजारां वर्षे वाहवत आलों आहों. या ओघाची गति एकदम बदलावयाची झटलें तर तें शक्य तरी आहे काय ? आज हजारां वर्षे ही एकच गोष्ट आमच्या हाडीमासीं खिळून बसली आहे. आमच्या अंगांतील रक्ताच्या अभिसरणाबरोबर या एकाच गोष्टीचें अभिसरण होत आहे. यामुळें आमचें सारें जीवित या एकाच गोष्टीवर अवलंबून आहे हें उघड आहे. अशा रीतीचा हा ओघ एकदम बदलला तर उलट दिशेनें त्याची प्रतिक्रिया केवढी होईल, याचा विचार करा. गंगा नदीनें आपला ओघ बदलून हिमालयांतील आपल्या मूळस्थानास परत जावें आणि नव्या दिशेनें पुन्हा वाहूं लागवें अशी तुमची इच्छा आहे काय ? कदाचित् ही अघटित घटनाही एक वेळ घडून येईल; पण हिंदुलोक धर्मपराङ्मुख होतील हें मात्र शक्यतेच्या कोटीपलीकडचें आहे. कोणतीही गोष्ट करतांना तींत तंत्र्याचें मूळ उपस्थित होऊं यावयाचें नाही, हा सामान्य नियम आहे असें ह्मणावयास हरकत नाही. जी गोष्ट करतांना तंटेबखेडे अधिक, त्या गोष्टीची सिद्धीही त्याच मानानें लांबणीवर पडणार, हेंही उघड आहे. याकरितां ज्या मार्गांत कांटे खळगे कमी, तोच मार्ग स्वीकारणें इष्ट आहे; आणि असा मार्ग झटला ह्मणजे धर्माचा मार्ग हाच होय. हिंदुस्थानाला हाच मार्ग मोकळा आहे. हाच मार्ग आमच्या जीवितहेतूला धरून आहे, आणि हाच मार्ग आमच्या उन्नतीला आणि सुखासमाधानाला पोषकही आहे. इतर देशांत आयुष्यक्रमाच्या अनेक बाबींपैकीं धर्म ही एक बाब आहे, इतकेंच समजलें जातें. उदाहरणार्थ, आपल्या खास खोलींत एखादें मोठें चिनी कांचपात्र असावें अशी इच्छा मेमसाहेबांस झाली तर कितीही खटपट करून तें मिळविलेंच पाहिजे, असा तिकडील लोकांचा समज आहे; कारण त्या पात्रावांचून राहणें

ह्मणजे जीविताच्या एका जरूरीच्या भागाचाच त्याग करणें आहे असें त्यांस वाटतें. याकरितां तें मिळविलेंच पाहिजे; याच रीतीनें अनेक उपाधी त्यांच्या आयुष्यक्रमांच्या घटकरूप होऊन बसल्या आहेत; आणि यांचपैकीं धर्मालाही एक स्थान देण्यांत आलें आहे. त्यांच्या दृष्टीनें धर्म ही मानवी आयुष्यक्रमांतील विशेष महत्त्वाची बाब नसून इतर सामान्य बाबींपैकींच ती एक आहे. यामुळें पाश्चात्य देशांत धर्माला विशेषसा मान नाही.

त्यांची परमेश्वराबद्दलची कल्पनाही सामान्यतः याच तत्त्वाला धरून आहे. पृथ्वीवर मनुष्याच्या सुखाला साधनीभूत असे पदार्थ निर्माण करणें आणि त्यांची नीटनेटकी व्यवस्था लावणें इतकीच काय ती परमेश्वराची कामगिरी आहे असें त्यांस वाटतें. या जगांत नाना प्रकारच्या चैनी भोगतां न आल्या तर परमेश्वराचें आणि धर्माचें अस्तित्व संपलें असें त्यांस वाटतें. गेलीं शें दोनशें वर्षे आपणही अशाच प्रकारच्या गोष्टी वारंवार ऐकत आलों आहों. आपणास हिंदुधर्माचें सांगोपांग ज्ञान आहे अशी ऐट मिरविणारे लोकसुद्धां आमच्या धर्मासंबंधीं एक आक्षेप वारंवार पुढें आणीत असतात. हिंदुधर्म हा ऐहिक सुखाला पोषक नाही असा त्यांचा आक्षेप आहे. या शिवाय आणखीही कित्येक अपराध हे लोक हिंदुधर्माच्या मार्थी मारीत असतात. हिंदुधर्म द्रव्यसाधनाचा कांहीं मार्ग दाखवीत नाही, दुसऱ्याची संपत्ति आपली कशी ह्मणावी हेंही तो शिकवीत नाही. दुर्बळाच्या डोक्यावर पाय देऊन आपण नारळ कसा मिळवावा हें तो सांगत नाही. दुसऱ्याच्या निढळाच्या घामाचा पैसा आपल्या खिशांत कसा उतरवावा हेंही तो सांगत नाही. होय. हे सारे आक्षेप आह्मी अक्षरशः कबूल करतो, आमच्या धर्मांत हें सामर्थ्य नाही हें आह्मांस पूर्णपणें कबूल आहे. ज्यांच्या पादाघातानें ही सारी भूमि दणाणून जाईल, गांवेंच्या गांवें बेचिराख होतील व मानवकुळें समूळ नाश पावतील, असे धर्मवेडे निर्माण करण्याचें सामर्थ्यही आमच्या धर्मांत नाही. असल्या या दुर्बळ धर्मांत काय तात्पर्य असणार आहे? हा धर्म मनगटांत अधिक बळसुद्धां निर्माण करीत नाही; असला हा नेभळा धर्म काय कामाचा? यावर आह्मी इतकेंच म्हणतो कीं आमचा धर्म ऐहिकाच्या मार्गें लागत नाही हीच त्याची थोरवी आहे. विद्युज्जिह्वेप्रमाणें क्षणमात्र चमकून नष्ट होणाऱ्या या जगाच्या मार्गें आमचा धर्म पळत सुटत नाही, हाच त्याचा विशेष होय.

या जगांतील क्षणभंगुर सुखें शक्य तितक्या मोठ्या प्रमाणावर आणि शक्य त्या रीतीने भोगणें हेंच मानवी जीविताचें अंतिम साध्य आहे, असें हिंदु-धर्मास वाटत नाही. याकरितांच आमचा धर्म हा मिथ्याधर्म नसून सत्यधर्म आहे असें आह्मी ह्मणतो. या जगाच्या डबक्याच्या मर्यादेनें आमचा धर्म मर्यादित होत नाही. विंदुमात्र—जगांतच धिरट्या घालण्याइतका आमचा धर्म विंदुवत् नाहीच नाही. आमच्या धर्माची दृष्टि या जगापलीकडे आणि त्याही पलीकडे पोहोचते. इंद्रियगम्य जगापलीकडे, स्थलापलीकडे आणि कालाच्याही पलीकडे त्याची दृष्टि पोहोचते. आमच्या धर्माच्या अंतिम मर्यादेपर्यंत जाऊन आह्मी उभे राहिलों ह्मणजे हें जगच काय, पण हें सारें दृश्य विश्व केवळ विंदुवत् भासूं लागतें. आमच्या धर्माची दृष्टि इतक्या अंतरावर पोहोचलेली आहे. ज्या ठिकाणी जीवात्म्याचें सर्व दैदीप्यमान वैभव दृग्गोचर झाल्यावर विश्वाचें अस्तित्वही लक्ष्यांत येत नाही, तेथें आह्मांस पोहोचविणें हा आमच्याच धर्माचा अधिकार आहे, आणि याचकरितां आमचा धर्म हा सत्यधर्म आहे. परमेश्वर हीच काय ती सत्य वस्तु असून बाकी सर्व मिथ्या आहे—आभासमात्र आहे—असें आमचा धर्म शिकवितो ह्मणूनच तो सत्यधर्म आहे. हें जग मिथ्या आणि क्षणभंगुर आहे; सोनें आणि माती हीं सारख्याच योग्यतेची आहेत; केवढें मोठें मानवी सामर्थ्य कां असेना पण तें मर्यादित आहे, आणि मानवी जीवित हें केवळ दुःखाचें आगर मात्र आहे, असें आमचा धर्म शिकवितो. ह्मणूनच तो सत्यधर्म आहे. 'त्यागैनेकेनामृतत्वमानशुः।' असें आमचा धर्म शिकवितो, ह्मणूनच तो सत्यधर्म आहे. आमचा धर्म कित्येक युगांच्या अनुभवानें ज्ञानवृद्ध झालेला आहे. इतर धर्म हे त्यांचीं नातवंडेही शोभावयाचीं नाहीत. पुरातन ऋषींच्या मुखानें हा सनातन धर्म या अलीकडच्या बालपंडितांस कंठरवानें काय सांगत आहे पहा:—“ बाळांनो, तुम्ही इंद्रियजन्य सुखाचे गुलाम आहां; इंद्रियें कितीही विशाळ झालीं तरी त्यांस मर्यादा आहे. इंद्रियांच्या मागें लागून अखेर विनाशाशिवाय दुसरें कांहींसुद्धां पदरीं पडावयाचें नाही. हीं इंद्रियें आज सुखाचीं साधनें वाटतात; पण हींच अखेरीस घात केल्याशिवाय राहावयाचीं नाहीत; यांचा त्याग करा; खरा धर्ममार्ग हाच.” इंद्रियजन्य सुखें भोगून अखेर कधींही साधणार नाही; केवळ त्यागानेंच अखेरचा मुक्काम गांठतां येईल. मानवजातीच्या ज्ञात

इतिहासाकडे पाहतां एक चमत्कारिक गोष्ट आपल्या लक्ष्यांत येते. अनेक मोठीं राष्ट्रें या भूतलावर आजवर अवतीर्ण झालीं आणि क्षणमात्र चमकून व धामधूम करून नामशेष झालीं; पण कालाच्या अनंत समुद्रावर त्यांची एखादी रेषाही त्यांच्या अस्तित्वाची साक्ष देण्यास जिवंत राहिलेली नाही. आमचें राष्ट्र मात्र काळाचे प्रचंड तडाखे खाऊनही आजमितीस अस्तित्वांत आहे, हा खरोखर चमत्कार नव्हे काय ? आमचें राष्ट्र जणू काय अजरामर आहे असेंच वाटतें ! 'जो जगण्यास योग्य असतो तोच जगतो' (Survival of the fittest) अशी एक अर्वाचीन शास्त्रांतील कोटी आहे. ही उपपत्ति खरी असेल, तर पूर्वीच्या जुनाट राष्ट्रांपैकीं एखादें तरी आजपर्यंत जगावयास हवें होतें, एवढेंच नव्हे तर मोठ्या भरभराटींतही असावयास पाहिजे होतें; आणि आमच्या दुबळ्या हिंदूंचें राष्ट्र काळाच्या पोटांत जमा व्हावयास पाहिजे होतें. आमच्या राष्ट्रानें दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्रवर स्वारी करून त्यास जिंकलें नाही, इतकें तर तें बलाढ्य ! याकरितां एव्हाना तें नामशेष व्हावयास पाहिजे होतें. एकदां एक इंग्रज स्त्री मला म्हणाली "तुम्ही हिंदुलोकांनीं या जगांत येऊन केलें तरी काय ? तुम्ही एकही देश पादाक्रांत केला नाही." ही गोष्ट अगदीं खरी आहे; पण आम्ही इतके दुर्बळ असतांही आजवर जगलों कसे ? एवढ्या मोठ्या कालावधीच्या अखेरीस पाहतां, तीस कोटी लोक अद्यापि कायमच आहेत; हा केवढा चमत्कार ! बरें, हिंदु लोक निवळ मृत्पिंड आहेत, असेंही ह्मणतां यावयाचें नाही. हिंदुराष्ट्रास धनुर्वात झाला आहे असें कोणी ह्मणतात; पण तेंही खरें नाही. अद्यापि कांहीं जिवटपणा आमच्या अंगीं आहे हें खास; आणि आमच्या जिवटपणाची गरज जगाला लागते, तेव्हां तो प्रत्यक्ष रूपानें साऱ्या जगभर वावरतो, हेंही खरें आहे. अनंत कालापासून एका विशिष्ट गोष्टीबद्दल साऱ्या जगाशीं आमचा तंट्या लागला आहेसें दिसतें. 'भोग कीं त्याग' असा प्रश्न कित्येक शतकांपासून जगाला आद्वी विचारीत आहों. पाश्चात्य देशांत या प्रश्नाचें उत्तर 'भोग' या शब्दानें सध्या मिळत आहे. मनुष्याला चैनीच्या वस्तूंचा केवढा मोठा संग्रह करणें शक्य आहे, या प्रश्नाला पाश्चात्य राष्ट्रें सध्या उत्तर शोधीत आहेत. आमची गोष्ट याच्या अगदीं उलट आहे. किती थोड्या वस्तूंनीं मनुष्याच्या गरजा भागतील हें आद्वी पहात आहों. या दोन परस्परविरोधी

दिशा आहेत आणि आणखी काहीं शतके हा विरोध असाच चालावयाचा आहे; पण इतिहासाचें कथन सत्य असेल आणि भविष्ये कधी तरी खरी उरत असतील, तर 'अल्पसंतोषी मनुष्यांचाच अखेर जय होईल.' हें भविष्यही खरें ठरलें पाहिजे. स्वतःच्या गरजा अत्यंत कमी प्रमाणावर आणून ठेवून इंद्रियनिग्रह करणारा मनुष्यच या महायुद्धांत अखेर जय मिळवील. उलट पक्षीं जे कोणी इंद्रियजन्य सुखसाधनांच्या मार्गे एकसारखे धांवत सुटले असतील त्यांचा अखेर निःपात होईल हेंही निश्चित आहे. चालू क्षणीं भोगी लोक केवढेही बलाढ्य आणि कितीही जिवट दिसत असले, तरी इंद्रियांच्या मार्गे लागल्यामुळे त्यांचा टिकाव अखेरपर्यंत कधीही लागणार नाही. प्रत्येक मनुष्याच्या आयुष्यांत एक काळ असा येऊन जातो कीं त्या वेळीं त्याला ऐहिक वस्तूंची गोडी उरत नाही. ज्याप्रमाणें एका मनुष्याच्या आयुष्यांत असा काळ येतो, त्याचप्रमाणें प्रत्येक राष्ट्राच्या आयुष्यक्रमांतही असा एक काळ येत असतो. पाश्चात्य राष्ट्रांत असा काळ सध्या येऊं लागला आहेसं दिसतें. चित्ताला सर्वथा शांति देण्याचें सामर्थ्य असलेली ऐहिक वस्तु जगतांत नाही असें तिकडे कित्येकांस वाटूं लागलें आहे. अशा प्रकारच्या अनुभवांत आरंभी बराच कडूपणा असतो. ज्या ऐहिक वस्तूंच्या संगतींत सुख भोगलें, त्यांचा वीट आला ह्मणजे चित्तास जो विषाद उत्पन्न होतो, तो किती कडू असतो ! पाश्चात्य देशांत जे कित्येक ज्ञानी पुरुष आज ह्यात आहेत, त्यांस असा अनुभव आजच येऊं लागला आहे. सत्ता आणि संपत्ति यांच्या मार्गे हात धुऊन लागण्यांत अखेर तात्पर्य कांहीं नाही हें त्यांस कळूं लागलें आहे. हें सारें मृगजल आहे अशी त्यांची खात्री होऊं लागली आहे. सध्याच्या पाश्चात्यांच्या वणिग्वृत्तीचा ज्यांना पुरा कंटाळा आला आहे आणि चालू अहमहमिका ज्यांस त्रासदायक वाटत आहे अशीं अनेक स्त्रीपुरुषे तिकडे आज आढळूं लागली आहेत. चालू घटनेंत कोठें तरी मोठें व्यंग आहे अशी त्यांची खात्री झाल्यामुळे, याहून उच्चतर अशी स्थिति प्राप्त करून घेण्यास एखादा मार्ग आहे कीं काय, याचा शोध तीं करीत आहेत. सध्या जीं अनेक व्यंगें युरोपीय समाजास गांजीत आहेत, त्यांचा उपशम करण्यास राजकीय व सामाजिक उपाय पुरे पडतील, असें समजणारे लोकही तिकडे अद्यापि पुष्कळ आहेत हें खरें; तथापि तेथील विचारी मनुष्यांत मात्र पूर्वोक्त स्त्रीपुरुषांचा

वर्ग वाढत्या प्रमाणावर दिसू लागला आहे. मानवी आयुष्यक्रमांत जी अनेक प्रकारची संकटे उद्भवत असतात, त्यांचे निवारण केवढ्याही मोठ्या राजकीय अगर सामाजिक चळवळीने होणे शक्य नाही, हे त्यांस कळून आले आहे. मानवी जीवात्म्याचे सध्या जे घटक आहेत, त्यांत बदल होऊन त्याचे स्वरूप अधिक उच्च झाल्याशिवाय चालू संकटांस आळा पडणार नाही. एखाद्या मानवकुलाची जी कांही मानसिक स्थिति असेल, तिच्यांत बदल करावयाचा झटले तर केवळ जबरीने अथवा कायद्याच्या आसुडाने ही गोष्ट होणे शक्य नाही. मनोवृत्तीचा ओघ एका दिशेकडून दुसरीकडे वळविण्याचे सामर्थ्य फक्त धार्मिक जीवनांत मात्र आहे. एखाद्या मानवकुलाची वृत्ति अधोगामी आहे असे आढळून आल्यास, तिला ऊर्ध्वगामी करावयाचे झटले तर ती गोष्ट धार्मिक आणि नैतिक शिक्षणाने मात्र साध्य होईल. सध्याची पाश्चात्य मानवकुले नव्या विचारांच्या आणि नव्या तत्त्वज्ञानाच्या शोधांत आहेत. पाश्चात्य राष्ट्रे आपणांस ख्रिस्ती धर्मानुयायी ह्मणवितात, हे आपणांस ठाऊक आहेच. सात्त्विक-दृष्ट्या ख्रिस्ती धर्म पुष्कळ बाबतींत फार उच्च प्रकारचा आहे यांत शंका नाही; पण त्यांतील पुरे रहस्य तिकडे फारसे आकलन झालेले नाही. त्यांस केवळ अर्धे कचे रहस्य मात्र समजले आहे; आणि जे कांही त्यांस समजले आहे, तेवढे त्यांच्या मानसिक गरजा भागविण्यास अपुरे आहे. आमच्या प्राचीन तत्त्वज्ञानांत आणि विशेषतः वेदान्तज्ञानांत त्यांस तृप्त करणारे रहस्य भरपूर आहे, अशी तिकंडील विचारी लोकांची खात्री होत चालली आहे. ज्या ज्ञानजलाच्या पानासाठी ते अत्यंत आतुर झाले आहेत, त्याचा जिवंत झरा आह्मांपाशी आहे. त्यांची क्षुधा शमविण्याचे साधन आर्यावर्तांत आहे.

जगांत जितके धर्म आज अस्तित्वांत आहेत, त्यांपैकी प्रत्येकांत कांहीना कांही विलक्षण सामर्थ्य आहे, असे अनेकवार माझ्या ऐकण्यांत आले आहे. 'आमच्या धर्मांत कांही विलक्षण सामर्थ्य आहे' असे सांगणारा प्रत्येक धर्माचा एखाददुसरा पुरस्कर्ता असतोच. ख्रिस्तीधर्माचा पुरस्कार करणारे डॉ. बॅरोज यांच्या मते ख्रिस्तीधर्म हाच काय तो विश्वव्यापी धर्म आहे. सर्व जगाला अनुसरण्याला योग्य असा एखादा धर्म असेल, तर तो ख्रिस्ती धर्मच आहे असे त्यांचे म्हणणे आहे. वेदान्त हाच विश्वव्यापी धर्म होऊं

शकेल असें माझें मत आहे. या माझ्या म्हणण्याचें समर्थन कोणत्या मुद्द्यावर करतां येतें याचा थोडासा विचार आपण करूं. सर्व मानवजातीला एकच धर्म प्राप्त होण्यासारखा असेल, तर तो वेदान्तावांचून अन्य कोणताही धर्म असूं शकणार नाही असें मला वाटतें. इतर कोणत्याही धर्माच्या अंगीं तशा प्रकारची पात्रता आहे, असें मला वाटत नाहीं. हिंदुधर्माशिवाय बाकीचे जे धर्म आज अस्तित्वांत आहेत, त्यांच्यासंबंधीं एक विशेष गोष्ट आढळून येते ती ही कीं, ते सर्व एकएका विशिष्ट व्यक्तीच्या चरित्राशीं निगडित झालेले आहेत. त्या धर्मांचे आद्यप्रवर्तक आणि त्यांनीं चालू केलेले धर्म यांचा अभेद्य संबंध पडलेला आहे. त्या धर्मांतील उपपत्ति, त्यांतील तत्त्वमीमांसा, त्यांतील मते आणि त्यांतील नीतिमार्ग या सर्वांचा अत्यंत निकट संबंध त्या त्या व्यक्तिविशेषाशीं जोडला गेला आहे. त्या धर्मांल जो कांही विशेष अधिकार आज प्राप्त झालेला दिसतो, तो त्या व्यक्तिविशेषापासूनच उद्भवलेला आहे. त्यांतील साऱ्या सामर्थ्यांचें मूळ तो व्यक्तिविशेषच आहे. व्यक्तिविशेष हा पायाच्या जागीं असून बाकीचीं अंगें इमारतीच्या वरील अंगांसारखीं आहेत. यामुळें त्या व्यक्तिविशेषाच्या अस्तित्वावरच जर घाला पडला, तर त्या धर्माची इमारतही आपोआपच कोसळणार नाहीं काय ? अमक्या धर्माचा अमुक प्रवर्तक अस्तित्वांतच नव्हता असें सप्रमाण सिद्ध करतां आलें, तर बाकीच्या धर्मांचें महत्त्व आपोआपच लयास जाणार हें उघड आहे. सध्याच्या काळीं अशा प्रकारच्या खटपटी सुरू असल्याचें आपण पाहतोंच. या आद्यप्रवर्तकांच्या चरित्रांत ज्या कथा नमूद करण्यांत आल्या आहेत, त्यांपैकीं निम्याशिम्या गोष्टीवरील पुष्कळांचा भरंवसा उडून गेला आहे. अशा रीतीनें आद्यप्रवर्तकांचीच वासलात लागल्यावर बाकीच्या इमारतीचें काय होईल, हें सांगावयास नकोच. वृक्षाचें मूळ उपटलें म्हणजे फांद्या आपोआपच निर्जाव होणार हें उघड आहे. आपल्या सनातन धर्माशिवाय बाकीचे सर्व धर्म ऐतिहासिक व्यक्तींवरच उभारले गेले आहेत. आमचा धर्म केवळ त्रिकालाबाधित तत्त्वांवर उभारला गेला आहे. अमक्या एका व्यक्तीनें वेदांची रचना केली आहे असें नाहीं. कालस्थलातीत तत्त्वे वेदांत एकत्र ग्रथित झालीं आहेत. तीं तत्त्वे ऋषींनीं उत्पन्न केलीं नसून तीं त्यांनीं निदर्शनास आणलीं. ऋषी हे मंत्रकर्ते नसून मंत्रद्रष्टे होते. वेदांत मधून मधून या मंत्र-

द्रष्टया ऋषींचीं नांवे आढळतात; पण नुसत्या नामनिर्देशापलीकडे त्यांजबद्दल अधिक कांहीं आढळून येत नाही. त्यांचे वाडवडील कोण होते आणि हे ऋषी स्वतः कशा प्रकारचे होते, याबद्दल कसल्याच प्रकारचा उल्लेख आढळून येत नाही. त्यांचा जन्म कधी आणि कोठे झाला हें कोणी सांगितलेलें नाही; पण असल्या गोष्टींकडे लक्ष्य देण्या इतका हा ऋषिवर्ग क्षुद्र नव्हता. त्यांना नांवाची काय पर्वा होती? तत्त्वदर्शन करणें इतकेंच त्यांचें कार्य होतें. त्यांच्या स्वतःच्या चरित्रासंबंधी इतकेंच ह्याणतां येईल कीं, या तत्त्वांचें मूर्तिमंत रूप स्वतःच्या ठायीं प्रकट व्हावें इतकीच खटपट ते करीत होते. ईश्वराचें स्वरूप ज्याप्रमाणें साकार असूनहि निराकार आहे, त्याचप्रमाणें आमचा धर्महि केवलरूप आहे. तो तत्त्वविशिष्ट धर्म आहे, व्यक्तिविशिष्ट नाही; पण तो तत्त्वविशिष्ट धर्म असला तरी व्यक्तीला त्यांत अवकाशच नाही असें नाही, हेंही लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे. त्यांतही पूजनीय व्यक्ती निर्माण झाल्या आहेत. आमच्या धर्मांत अनेक अवतार, अनेक गुरूंची परंपरा आणि अनेक महात्मे यांचा संग्रह एवढा मोठा आहे कीं, जगांत त्यास दुसऱ्या कोणत्याही धर्मांत तोड सांपडणार नाही. धर्मतत्त्वांच्या जणुं प्रत्यक्ष मूर्तीच अशा अनेक व्यक्ती पूर्वीं होऊन गेल्या आणि पुढेही होणार आहेत. 'माझे अवतार असंख्य आहेत' असें भगवान् श्रीकृष्णांनीं गीतेंत सांगितलें आहे. या अनेक अवतारांपैकीं आणि प्रसिद्ध व्यक्तींपैकीं एक अथवा अनेक व्यक्ती झाल्याच नाहीत असें प्रसंगवशात् उद्यां सिद्ध झालें, तरी त्यामुळें आमच्या धर्मांत कोणत्याही प्रकारची उणीव येण्याचें कारण नाही. अशा स्थितींतही आमचा धर्म पूर्वींप्राणेंच अभेद्य राहिल. याचें कारण इतकेंच कीं आमच्या धर्माचा अभेद्य संबंध व्यक्तींशीं नसून तत्त्वांशीं आहे. यामुळें तत्त्वे अभेद्य असेपर्यंत धर्मही अभेद्य राहणारच. कोणत्याही एकाच व्यक्तीभोंवतीं साऱ्या जगास जमा करण्याचा यत्न करणें सर्वथा फुकट आहे. त्याचप्रमाणें अनंत आणि विश्वव्यापी तत्त्वांची ओळख सर्वांस करून देणें हेंही अशक्य आहे. जगांतील अनेक प्रकारच्या व्यक्तींस एकाच धर्माकडे वळविणें कधीं काळीं शक्य व्हावयाचें असेल, तर विश्वव्यापी तत्त्वेच ती गोष्ट करूं शकतील. अशा प्रकारचें एकीकरण व्यक्ती केव्हांही करूं शकणार नाहीत. अधिकारपरत्वे व्यक्तींचें वजन समाजावर असतें ही गोष्ट खरी; तथापि अनेकांचें एकीकरण व्यक्ती

करू शकत नाहीत. त्या त्या कालापुरतें आणि आजूबाजूच्या स्थलापुरतें अधिकारी व्यक्तींचें वजन पडू शकतें. अशा प्रकारच्या अनेक व्यक्ती आणि अवतार आमच्या धर्मांत पूर्वी होऊन गेले आहेत, हें मी नुकतेंच सांगितलें आहे. आमच्या धर्मांत 'इष्ट' हें एक मोठें सुंदर तत्त्व प्रथित झालें आहे. यामुळें अनेक अवतारांपैकीं अथवा देवदेवतांपैकीं आपणांस इष्ट असेल अशी देवता शोधून काढण्यास अवसर सांपडतो. आपणांस इष्ट असेल अशा देवतेचें आराधन करणें व त्या देवतेची आपल्या प्रमुख मार्गदर्शकाच्या जागी योजना करणें प्रत्येकास सुलभ होतें. आपली देवता ही सर्व विश्वाची अधिष्ठात्री आहे व सर्व देवतांत श्रेष्ठ आहे अशी पूजकाची भावना झाली तर तशा प्रकारची भावना करून घेण्यास आमच्या शास्त्रांची मुळीच आडकाठी नाही; पण हें करीत असतां मूळ विश्वव्यापी तत्त्वांची ओळख मात्र विसरावयाची नाही, हें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे. आमच्या अवतारवादासंबंधी एक सुद्धा विशेष लक्ष्यांत ठेवण्यासारखा आहे. तो हा की, श्रुतिसिद्धांतांचें व्यवहार्यरूप काय असावें, हें समजावून घेण्यापुरताच आद्वी अवतारांचा उपयोग आजपर्यंत केला आहे. श्रुतिसिद्धांतांचें उद्घाटन करणें व वेदान्ततत्त्वांची सुसंगत मांडणी करणें, हें कार्य भगवान् श्रीकृष्णांच्या अवतारानें केलें आहे.

सारे जग कधी काळी एकधर्मी होणार असेल, तर तो धर्म वेदान्तधर्मच असला पाहिजे; असें म्हणण्याचें दुसरेंही एक कारण आहे. जगांत सध्याच्या काळीं जितके धर्म उपलब्ध आहेत, त्या सर्वांत ज्याच्या उपपत्ती हल्लींच्या भौतिक शास्त्रांच्या तत्त्वांशीं जुळतात, असा धर्म म्हटला म्हणजे वेदान्त हा एकच होय. स्थूल जगाचा शोध करून जो निर्णय अर्वाचीन भौतिक शास्त्रांनीं ठरविला आहे, तोच निर्णय सूक्ष्म जगाचें अवलोकन करून वेदान्तानेंही ठरविला आहे. अत्यंत प्राचीन काळचा इतिहास पाहतां समावस्थेंतल्या व एकाच प्रकारच्या विचारांनीं युक्त अशा दोन मनःशक्ती दोन निरनिराळ्या मार्गांनीं प्रवृत्त झाल्याचें आढळून येईल. या दोन मनःशक्ती ग्रीक आणि हिंदु या होत. हिंदु मनःशक्ति सूक्ष्म जगाचें अवलोकन करू लागली, आणि ग्रीक मनःशक्ति स्थूल जगाच्या विवरणाच्यामार्गे लागली. या दोन मनःशक्ती आपापल्या मार्गांनीं जसजशा पुढें जाऊं लागल्या, तसतसा त्यांच्यांत कांहीं भेदांचा आभास होऊं लागला ही गोष्ट खरी, तथापि त्यांच्यांत साम्याचे भाग नव्हते असें

नाहीं. सत्यवस्तु ही स्थूल आणि सूक्ष्म या दोन्ही अवस्थांच्या पलीकडची आहे, व या सत्यवस्तूची पुसट पुसट कल्पना या दोन्ही मार्गस्थांस होत होती असें आढळून येईल. अर्वाचीन भौतिक शास्त्रांनीं स्थापिलेल्या सिद्धांतांची एकवाक्यता धर्मतत्त्वांशीं होणें शक्य असेल, तर ती फक्त वेदान्ततत्त्वांशींच होऊं शकेल. उलटपक्षीं अर्वाचीन शास्त्रांस अत्यंत परिणतावस्था संपादन करून सूक्ष्म सृष्टीकडे प्रवेश करावयाचा असेल तर त्यांना वेदान्तमीमांसेची मदत घेतल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. अर्वाचीन शास्त्रांनीं जे कांहीं सिद्धांत आज सिद्ध केले आहेत, तेच सिद्धांत वेदान्तानें अति प्राचीनकाळीं सिद्ध केले आहेत, ही गोष्ट कोणाही चौकस मनुष्याच्या लक्षांत येण्यासारखी आहे. या दोहोंत जो कांहीं फरक अथवा भेद आहे, तो फक्त भाषेपुरताच आहे. ज्याप्रमाणें या भिन्न मार्गांत स्थूल व सूक्ष्म असा फरक आहे, त्याचप्रमाणें त्यांच्या भाषेंतही स्थूल व सूक्ष्म असा फरक आहे. आमच्या वेदान्ताकडे पाश्चात्यांनीं विशेष लक्ष कां घावें, याचें हें दुसरें कारण आहे. भौतिक शास्त्रें ज्याप्रमाणें शुद्ध विवेचक बुद्धीनें दाखविलेले सिद्धांत मात्र मान्य करतात, त्याचप्रमाणें वेदान्तही विवेचक बुद्धीच्या मार्गांनीं जाऊनच आपलें म्हणणें सिद्ध करतो. वेदान्ताचे सिद्धांत विवेचक बुद्धीस अत्यंत धरून असतात, ही गोष्ट कांहीं अर्वाचीन शास्त्रविशारदांनीं मजपाशीं प्रत्यक्ष कबूल केली आहे. आपल्या रसशाळेंतून जो सहसा कधीही बाहेर पडावयाचा नाहीं, आणि जेवणासाठीं खर्च झालेला वेळही ज्याला अनाठायीं गेल्यासारखें वाटावयाचें, असा एक पाश्चात्य पंडित माझीं व्याख्यानें ऐकावयास तासांचे तास बसत असे, हें मीं प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. याचें कारण आमची पद्धति तंतोतंत अर्वाचीन शास्त्रीय पद्धतीशीं जुळते, असें या पंडितांनीं स्वतःच मला सांगितलें. हल्लींच्या जड शास्त्रांस जें कांहीं सिद्ध करावयाची हांव आहे, तेंच तुमच्या वेदान्तानें सांगितलें आहे, असें ते म्हणाले.

तुलनात्मक पद्धतीनें सर्व धर्मांचा अभ्यास करून जे कांहीं सिद्धांत ठरले आहेत, त्यांपैकीं दोहोंचा निर्देश करणें अगत्याचें आहे. सर्व धर्मांचें विश्वव्यापित्व हा एक व अखिल वस्तुजातींचें एकत्व हा दुसरा असे दोन महत्त्वाचे सिद्धांत तुलनात्मक धर्माभ्यासानें ठरविले आहेत. प्राचीन काळच्या यहुदी व बाबिलोनियन धर्मांचा शोध करतां, त्यांत एक गोष्ट विशेषकरून आढळण्यांत येते.

या दोन मानवशाखांत अनेक पोटशाखांचा विस्तार होता, व प्रत्येक शाखेची एक एक स्वतंत्र अधिष्ठात्री देवता होती. कित्येक वेळां या अनेक पोटशाखांपैकीं कित्येकांच्या देवतांचीं नांवेही एकच होती. बाबिलोनियन देवतांस बाल्स (Baals) हें एकच नांव होतें; आणि या बाल्स देवतांपैकीं प्रमुख देवाला बाल मेरोडाक (Baul Merodac) असें नांव होतें. कित्येक वेळां एखादी शाखा दुसऱ्या कांहीं शाखांस पादाक्रांत करून त्यांजवर आपलें वर्चस्व स्थापित असे. अशा वेळां या जिंकलेल्या शाखांचें व जेत्यांचें एर्काकरण होऊन जेत्यांचा जो प्रमुख देव असे, तोच जितांचाही देव होऊन बसे. अशाच रीतीनें एकेश्वरत्वाच्या कल्पनेचा उदय आरंभीं झाला आहे. यहूदी देवतांस मोलोक (Moloch) असें नांव होतें. हा देव आरंभीं इस्राएल शाखेचा मुख्य देव होता. यालाच मोलोक यावा (Moloch Yava) असेंही नांव होतें. पुढें कांहीं काळांनें इस्राएल शाखेनें आपल्या कुलांतील दुसऱ्या कित्येक शाखांचा पाडाव केला, आणि त्यांच्या मॉलोक देवतांस नाहींसें करून आपल्या मोलोक देवाची प्रमुख जागीं स्थापना केली. अशा रीतीनें या एकेश्वरी कल्पनेचा उदय होत असतां, केवढा मोठा रक्तपात झाला व कशा प्रकारचीं अमानुष कृत्ये झालीं, हें आपणांपैकीं कित्येकांस माहीत असेलच. अशाच प्रकारच्या गोष्टी हिंदुस्थानच्या सरहद्दीवरही घडल्या असाव्या, असा माझा तर्क आहे. स्वतांच्या देवतेची स्थापना मुख्य देवाच्या जागीं करण्यासाठीं आर्यकुलांतील, शास्त्रांतही अशाच प्रकारच्या मारामाऱ्या झाल्या असाव्या; परंतु यहूदी लोकांची जी दशा झाली तशी आर्यांची व्हावयाची नव्हती; यामुळें त्यांच्या भांडणास कांहीं निराळेंच वळण मिळालें. आर्यावर्तांत परमतसहिष्णुता आरंभापासूनच आढळून येते. त्याचप्रमाणें सूक्ष्म सृष्टीचा संगतवार अभ्यासही याच भूमींत आढळून येतो. यामुळें आर्यशाखांतील भांडणें यहूद्यांप्रमाणें विकोपास गेलीं नाहींत. कारण त्या प्राचीनकाळच्या ऋषिवर्यांतूनच एक महर्षि उत्पन्न झाला. हा काळ केव्हांचा होता, याचा शोध अद्यापि इतिहासानें लाविलेला नाहीं; एवढेंच नव्हे तर तेव्हांच्या कांहीं दंतकथाही उपलब्ध नाहींत. इतक्या प्राचीन काळींही एका महर्षीनीं एक सूत्र उच घोषानें कथन केलें. 'एकं सद्भिप्रा बहुधा वदंती ।' जें कांहीं आहे तें एकच असून पंडित त्याला अनेक नांवांनीं ओळखतात. अनंतकालापासून आजतागाईत.

जे कांहीं महत्वाचे शोध लागले आहेत, त्या सर्वांच्या अघाडीस या सूत्राची योजना केली पाहिजे. हें अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाचें सत्यकथन आहे. हें सूत्र म्हणजे आर्यसंस्कृतीचा आधारस्तंभच होय. आमची संस्कृती अनेक शतकांच्या कालांतून अनेक प्रकारच्या परिस्थितीशी झगडत असतां हें सूत्र दिवसेंदिवस अधिक खंबीर होत गेलें. कालेंकरून त्याचा प्रवेश आमच्या रोमरोमांत झाला व त्याचें अभिसरण आमच्या प्रत्येक रक्तबिंदूबरोबर होऊं लागलें; व अखेरीस हें तत्त्व आमच्या जीवीताशीं एकरूप होऊन बसलें आहे. आमच्या अनेक धार्मिक अंगांत व उपांगांत हें सूत्र प्रथित झालें आहे. यामुळें आमची मातृभूमि ही परमतसहिष्णुतेचें एक आद्यस्थान होऊन बसली आहे. आमच्या धर्माचा उपहास करण्याचाच हेतु बाळगून जे धर्म येथें आले, त्यांजकरितांही देवालयें बांधण्याचें कार्य आम्ही केलें आहे. या सूत्राचा पाठ आम्हांकडून घेण्यासाठीं सारें जग आज शिष्यवृत्ति स्वीकारून बसलें आहे. असहिष्णुतेनें सांप्रतही जगांत केवढे अनर्थ चालविले आहेत, याची आपणांस कल्पनाही नाही. या असहिष्णुतेस या देहाचा बळी पडून त्यांतील अस्थि परक्या देशांत कोठेंतरी पडतील कीं काय, असेंही कित्येक वेळां माझ्या मनांत येई !! धर्माच्या नांवानें एखाद्या परधर्मियाचा वध करणें हें कांहीं विशेष पापात्मक समजलें जात नाही. पाश्चात्यांच्या संस्कृतीची बोलबाला आज सर्वत्र होत आहे, पण त्याच देशांत या गोष्टी प्रत्यहीं घडत आहेत. एखाद्या देशानें जो धर्ममार्ग स्वीकारला असेल, त्याच्याविरुद्ध कोणी एखादा शब्दही उच्चारल्यास त्याजवर बहिष्काराचा प्रयोग ताबडतोब व्हावयाचा. आमच्या जातीचे जे कांहीं निर्बंध आहेत, त्यांजविरुद्ध वाक्पांडित्य करण्यास पुष्कळ पाश्चात्य पंडितमन्यांची जीभ लांब होत असते; पण आपण पाश्चात्य देशांत माझ्याप्रमाणेंच प्रवास केला, तर एक गमतीची गोष्ट आपणांसही आढळून येईल. धार्मिक बाबींचा सांगोपांग विचार करून त्यांतील सत्यासत्याचा निर्णय ज्यांनीं आपल्या मनाशीं ठरविला आहे, असे अनेक विद्वद्द्वय आपणांस आढळून येतील. परंतु चारचौघांसमक्ष आपल्या मताचें उद्घाटन करण्यास ह्याच पंडितांची जीभ कचरते; याचें कारण इतकेंच कीं, तसें करून लोकापवाद सोसण्याची ताकद त्यांच्या अंगीं नाही !

यावरून 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति।' या सूत्राच्या अध्ययनाची जगास किती गरज आहे, याचा खुलासा होईल. आजच्या संस्कृतीस या

मोठ्या आधारस्तंभाची जोड अवश्य दिली पाहिजे. किंबहुना, या आधारस्तंभावांचून कोणत्याही प्रकारची संस्कृति फार काळ टिकाव धरू शकणार नाही, असेही झणावयास हरकत नाही. धर्मवेड व रक्तपात आणि इतर प्रकारचे अमानुषत्व यांचे सर्वथा उच्चाटन झाल्यावांचून संस्कृतीचा वृक्ष कधीही वाढीस लागवयाचा नाही. इतरांच्या दोषांकडे सानुकंप दृष्टीने पाहण्याची संवय आपणांस लागेपर्यंत आपल्या संस्कृतीचे डोकें वर निघावयाचे नाही, आणि ही सानुकंप दृष्टि उत्पन्न होण्याकरितां इतर लोकांच्या धर्मसमजुती-संबंधी सहिष्णुता ठेवणे, ही पहिली पायरी आहे. किंबहुना, नुसती सहिष्णुता ठेवण्यानेच आपले सर्व काम भागत नसून उलट परधर्मीयांस शक्य ती मदतही आपण केली पाहिजे असें माझे झणणे आहे. कोणाच्या धर्मसमजुती आपणांहून कितीही भिन्न असल्या, तरी त्या आड येऊं न देतां इतरांशीं आपण सलोखा ठेवणे व प्रसंगां त्यांस शक्य ती मदत करणे, हेंच आपणांस उचित आहे. आपण हिंदुलोक आज याच पद्धतीनें वागत आहों, हें मीं आपणांस नुकतेच सांगितलें आहे. ख्रिस्त्यांकरितां देवळे (Churches) आणि मुसलमानांकरितां मशिदी बांधण्यांत आझी हिंदुलोक आनंदानें मदत करीत आहों. त्यांनीं आमचा कितीही द्वेष केला, ते आमच्याशीं कितीही वांकडे वागले, त्यांचे वर्तन कितीही क्रौर्याचे असले अथवा जुलमी असले आणि आमच्या धर्माविरुद्ध बोलतांना त्यांनीं कितीही हलकट भाषा वापरली, तरी आझी स्वतःच्या ब्रीदास पारखे होणार नाही. त्यांचे वर्तन गर्हणीय असले तरी त्यांना मदत करण्यास आमचा हात सदोदित पुढेंच असेल, आणि हें असेंच असले पाहिजे. आझीं अशा रीतीनें वागणे हेंच इष्ट आहे. कोणीं आमच्या वाटेत कांटे पसरले तर त्याच्या रस्त्यावर गुलाब पसरून आझी त्यांचे प्रेम संपादन करूं. साऱ्या जगाला एकाच सिद्धांताचे सोदाहरण स्पष्टीकरण आझांस करावयाचे आहे. 'जगांत चिरकाल टिकणारी वस्तु ह्मटली तर प्रेम हीच होय, द्वेष ही नव्हे,' एवढाच धडा आझांस जगाला शिकवावयाचा आहे. सौजन्य हीच कायती एक टिकाऊ वस्तु आहे, आणि हीच अखेरपर्यंत टिकून अंती शुभ फलदायी होईल. हत्तीचे बळ आणि वाघाचे क्रौर्य हीं चिरकाल टिकणारीं नव्हत, हेंच पुनःपुनः आझांस जगास शिकवावयाचे आहे.

आतां याहून आणखीही एका तत्त्वाची ओळख आम्हीं जगास करून दिली पाहिजे. हें तत्त्व युरोपीय पंडितांसच सांगवयाचे आहे असें नाही.

किंबहुना आजच्या काळांत साऱ्या जगालाच त्याची जरूर भासू लागली आहे. आजची स्थिति इतकी कांहीं चमत्कारिक झाली आहे की, या तत्त्वाची गरज शिकलेल्यापेक्षां अक्षरशः अधिक आहे, सशक्तांपेक्षां अशक्तांसच त्याची आज अधिक गरज आहे. 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म ।' हेंच तें तत्त्व होय. अर्वाचीन शास्त्रांची ज्यांस थोडीबहुत ओळख असेल, त्यांस हें तत्त्व तेव्हांच पटेल. अर्वाचीन भौतिक शास्त्रांनीं प्रत्यक्ष प्रयोगांनीं या तत्त्वाची सिद्धि कशी केली आहे, हें सुशिक्षितांस तरी सांगावयास नको. सर्व विश्व वस्तुतः एकरूपच आहे हें आमचें म्हणणें अर्वाचीन शास्त्रांनीं पूर्णपणें मान्य केलें आहे. जडवस्तूचा जो अखंड सागर पसरला आहे, त्यांतच तुम्ही, आम्ही, चंद्र, सूर्य, झाडे इत्यादि लाटा उद्भवल्या आहेत, ही गोष्ट अर्वाचिनांनीं सिद्ध केली आहे. समष्टि एकरूपच असून त्यांत या बाह्यतः अनेक रूपें धारण करणाऱ्या व्यष्टी उद्भवल्या आहेत, ही गोष्ट आम्हीं सिद्ध केल्यास आज कित्येक शतकें लोटून गेलीं आहेत ! आतां आमच्या वेदान्तापर्यंत पोंहोंचण्यास फक्त एकच पायरी शिल्लक उरली आहे. ज्याप्रमाणें जड सृष्टि वस्तुतः एकरूप आहे, त्याचप्रमाणें ज्या अधिष्ठानावर ही जडसृष्टि विराजमान झाली आहे तें अधिष्ठानही एकच आहे. तें अधिष्ठान म्हणजे आत्मा. सर्वत्र एकच आत्मा भरून राहिला असून सारें अस्तित्व एकच आहे, हा सिद्धांत बुद्धिद्वाराही मनांत बिंबण्यास फार कठीण आहे. या साऱ्या दृश्य विश्वांत अमेद आहे असें ऐकल्याबरोबर ज्यांची गाळण उडते, असे लोक आमच्या देशांतही कांहीं थोडेथोडेक नाहींत. सध्याच्या काळींसुद्धां या मताला विरोध करणारेच अधिक आढळू लागले आहेत. तथापि मी आपणांस पुनःपुनः बजावून सांगतो की, साऱ्या जगाच्या बऱ्याकरितां जर एखाद्या वस्तूची आज जरूर असेल, तर ती हीच वस्तु होय. आमच्या मातृभूमीच्या उद्धारार्थही याच सिद्धांताची आज जरूर आहे. मूकवृत्ति स्वीकारून बसलेल्या आमच्या लक्षावधि बांधवांचा उद्धार होण्यास याच सिद्धांताच्या प्रत्यक्ष आचाराची जरूर आहे. या सिद्धांताला प्रत्यक्ष व्यावहारिक रूप दिल्यावांचून दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें आमच्या मातृभूमीची उन्नति कोणी करू शकणार नाहीं. पाश्चात्य देश बुद्धीच्या मार्गें लागलेले आहेत. कार्यकारणभाव समजल्यावांचून कोणत्याही गोष्टीची शहानिशा ते लावावयाचे नाहींत; कोणत्याही सिद्धांताचें सत्यत्व आपल्या विवेकबुद्धीच्या

कसोटीवर सिद्ध केल्यावांचून ते ग्रहण करावयाचे नाहीत. तत्त्वज्ञान म्हणा, अथवा नीतिसिद्धांत म्हणा, त्यांतील सत्यत्व प्रथम बुद्धिदृष्ट्या सिद्ध झालेच पाहिजे, असा त्यांचा हट्ट आहे. नीतिसिद्धांतांचें सत्यत्व बुद्धीनें सिद्ध होण्यास नुसत्या नांवाचा पाठिंबा उपयोगी पडत नाही. 'अमुक प्रकारचें वर्तन ही नीति' असें एखाद्या महात्म्यानें म्हटलें तरी तेवढ्यामुळेच त्याच्या वचनाला सिद्धांताची सत्यता प्राप्त होत नाही. अशीं वचनें सांगणारा मनुष्य परमेश्वराचा अवतार असला तरी तेवढ्यामुळे बुद्धीचें समाधान होईल असें नाही. नीति-विषयक सिद्धांत अमक्यानें सांगितले म्हणून ते खरे, असें मानण्याकडे जगांतील कोणाही तत्त्ववेत्त्याची आज प्रवृत्ति नाही. नीतिसिद्धांतांनाही त्रिकालाबाधित सत्याचा पाठिंबा असल्यावांचून त्यांची सत्यता ते मानावयाचे नाहीत. तुमच्या नीतिसिद्धांतांच्या इमारतीचा पाया कालस्थलातीत तत्त्वांवरच उभारला असला पाहिजे. असें कालस्थलातीत व सर्वतोपरी अबाधित सत्य म्हटलें म्हणजे तें सर्वत्र एकरूपच असलें पाहिजे. जें तुमच्यांत आहे, माझ्यांत आहे व सर्व विश्वांतही एकरूप आहे, तेंच त्रिकालाबाधित सत्य होऊं शकेल. आत्मा सर्वत्र एकरूप व अद्वितीय आहे, हाच सर्व नीतिसिद्धांतांचा मूळ पाया आहे. याकरितां तुमच्यांत व माझ्यांत केवळ बंधुत्वाचाच संबंध नसून तुम्ही व मी एकच आहों. आमच्या तत्त्वज्ञानाचा मथितार्थ हाच आहे. सर्व धर्मसिद्धांतांचें व नीतिसिद्धांतांचें बुद्धिद्वारा समर्थन करण्यास हाच मूल सिद्धांत उपयोगी पडेल. या सिद्धांताची गरज जितकी आज आम्हांस आहे, तितकीच ती युरोपियांसही आहे. इंग्लंड, जर्मनी, फ्रान्स इत्यादि युरोपीय देशांत व अमेरिकेंत ज्या राजकीय व सामाजिक खटपटी हल्लीं सुरू आहेत, त्यांच्या मुळाशीं हेंच तत्त्व आहे. त्यांच्या लक्षांत ही गोष्ट जरी अद्यापि आली नसली तरी त्यांस नकळत हें तत्त्व त्यांच्या चळवळींत अंतर्भूत झालें आहे. मनुष्य-प्राणी स्वातंत्र्यासाठीं धडपडत आहे. अनेक वेळां त्याची निराशा होण्याचा प्रसंग आला, तरी पुनःपुनः तो खटपट करीत असतोच. सर्व विश्वांत स्वातंत्र्य पाहिजे असें त्याला वाटत असतें; आणि ही त्यांची आकांक्षा ज्या ज्या लेखांच्या अथवा ग्रंथांच्या द्वारे व्यक्त होईल, त्या सर्व प्रकारच्या ग्रंथांत तुझ्यांस वेदान्त-तत्त्वे अवश्यमेव आढळून येतील, हें माझे ह्मणणें आपण आपल्या हृत्पटलावर पकें कोरून ठेवा. अशाप्रकारच्या साहित्यांत वेदान्ततत्त्वांस प्रमुखस्थान

मिळाल्यावांचून राहणार नाही. कित्येक लेखकांस स्वतःच्या लेखाचा मूळ उगम कोठून झाला हें अज्ञात असेल अथवा या कल्पनांचे मूळ उत्पादक आपणच आहों असेंही ह्याणणारे कोणी निघतील. त्याचप्रमाणें आपणांस ही कल्पना मूळ अमुक ग्रंथांमुळें सुचली असें स्पष्टपणें जाहीर करणारे धीर पुरुषही कोणी होतील; पण तें कसेंही असलें तरी आमच्या वेदान्त-तत्त्वांचा अनुवाद सर्वत्र होऊं लागेल यांत संशय नाही. मी अमेरिकेंत असतां माझ्या व्याख्यानाविरुद्ध एक विशेष तक्रार मला वारंवार ऐकूं येई. माझ्या व्याख्यानांपैकीं बहुतेकांचा विषय अद्वैत हाच असतो व द्वैताबद्दल मी कधीं फारसें बोलत नाहीं, अशी तक्रार नेहमीं ऐकूं येई. द्वैतमताप्रमाणें परमेश्वर आणि भक्त यांजमध्ये जो पूज्यपूजकभाव आहे व त्यामुळें अंतःकरणांत ज्या भक्तीच्या, प्रेमाच्या व आनंदाच्या, अनावर लाटा उसळतात, तो भाव मला समजत नाहीं असें नाहीं. द्वैतांतील या उच्च भागाचें महत्त्वही पूर्णपणें माझ्या लक्षांत आहे. परंतु सध्याची वेळ रडण्याची आहे असें मला वाटत नाहीं. भक्तीनें कां होईना, पण डोळ्यांस अश्रु आणण्याची आणि अंतःकरण मवाळ करण्याची वेळ सध्या नाहीं असेंच मला वाटतें. पूर्वीं आपण आपलें अंतःकरण मवाळ केलें तेंच बस झालें असें मला वाटतें. अंतःकरणांत मृदुता आणतां आणतां आपण सध्या कापसाचे गोळे होऊन बसलों आहों. कापसांत मृदुता आणि मृतावस्था हीं जशीं बरोबरच वास करतात, त्याच-प्रमाणें आपण अगदीं नरम असे मृत्पिंड बनलों आहों. आपल्याला सध्या लोखंडी स्नायूंची आणि पोलादी मज्जातंतूंची अधिक गरज आहे. ज्यांना कोणीही वांकवूं शकणार नाहीं, असल्या प्रचंड इच्छाशक्तीच्या माणसांची सध्या आपणास जरूर आहे. या विश्वांत चाललेल्या नानाप्रकारच्या खेळांचें रहस्य हुडकून काढण्यास नेटानें पुढें सरणारी बुद्धिमत्ता आपणांस पाहिजे आहे. हें रहस्य हुडकून काढीत असतां रसातळ पाहण्याची वेळ आली अथवा प्रत्यक्ष मृत्यूशीं सामना करण्याची पाळी आली, तरी ज्यांची छाती फाटणार नाहीं, असलीं माणसें आपणांस हवीं आहेत. अशीं माणसें निपज-विणें हें आपलें सध्याचें महत्त्वाचें कर्तव्य आहे, आणि हें कर्तव्य पार पाडण्यास अद्वैतासारखें दुसरें शास्त्र नाहीं. सर्व विश्वाची एकात्मता आहे हें तत्त्व बुद्धीत पूर्णपणें भिनल्यावांचून निधडया छातीचीं माणसें निपजावयाचीं नाहीत.

प्रथम आत्मविश्वास. आत्मविश्वासासारखा दुसरा मित्र नाही. आत्मविश्वास हा भावी उन्नतीचा मूळ पाया आहे. आपण म्हणू तें करूं शकूं अशी स्वतःच्या ठिकाणी पूर्ण श्रद्धा पाहिजे. यानंतर परमेश्वरावर विश्वास ही पुढील पायरी आहे. भावी उन्नतीचें मूळ हें आहे. आत्मविश्वास प्रथम आणि परमेश्वरावरील विश्वास पाठीमागून अशी ही श्रेणी आहे. पुराणांतल्या साऱ्या तेहतीस कोटी देवांवर तुमचा पूर्ण भरंवसा असला, इतकेंच नव्हे तर अलीकडे पाश्चात्यांनी आणिलेल्या आणखी नवीन देवदेवतांवरही तुमचा पूर्ण विश्वास असला, तथापि आत्मविश्वास तुम्हांपाशीं नसेल, तर मुक्तिपथाकडे जाणारी पाऊलवाटही तुमच्या नजरेस पडणार नाही, हें तुम्हीं पक्कें ध्यानांत ठेवा. आत्मविश्वास हाच काय तो तुमचा खरा मित्र आहे. त्याची संगत जोडा; त्याची कांस धरा आणि शक्तिमान् व्हा. आम्हांस सध्या कशाची जरूर असेल तर ती आत्मविश्वासाचीच आहे. आज हजारों वर्षे वाटेल त्या परस्थांनीं यावें आणि आम्हांस तुडवून पुढें सरावें याचें कारण काय? याचें कारण इतकेंच कीं त्यांच्या ठिकाणीं आत्मविश्वास होता आणि आमच्या ठिकाणीं तो नाही, हेंच. मनुष्यप्राणी पापी आहे आणि तो पापांत इतका बुडालेला आहे कीं, आतां त्याच्या तारणाची आशासुद्धां नाही, असें सर्व प्रकारचे ख्रिस्ती धर्मपंथ म्हणत असतात; पण युरोपांत मला जें कांहीं आढळून आलें, त्यावरून ही सारी बडबड वायफळ आहे, अशी माझी समजूत झाली आहे. ही केवळ बोलण्याची भाषा आहे. युरोपांत जाऊन तेथील मनुष्याच्या अंतःकरणाची परीक्षा करतां, मला असें आढळून आलें कीं, त्यांनीं आत्मविश्वासाच्या मंत्रांचा पूर्ण जप केला आहे. एखादा छोटा इंग्रज मुलगासुद्धां तुम्हाला हेंच म्हणेल कीं, 'मी इंग्रज आहे; मी वाटेल तें करूं शकेन.' युरोपांतील इतर देशांत काय अथवा अमेरिकेंत काय, तुम्हाला सर्वत्र हीच स्थिति आढळून येईल. पापी अंतःकरणांतून असे उद्गार निघूं शकतील काय? आमच्या मुलांत तुम्हाला असा मुलगा एखादा तरी आढळतो काय? मुलांचें कशाला, पण त्यांच्या बापांचीही स्थिति तीच. जेथें अशा आत्मविश्वासाचे बापच नाहीत, तेथें अशीं मुलें तरी कोठून निपजणार? याकरितां लोकांच्या अंतःकरणांत आत्मविश्वासचें बियाणें पेरायचें असेल, तर तें काम वेदान्तच करूं शकेल. स्वतःची वास्तविक योग्यता काय आहे, याची जाणीव मनुष्यमात्रास करून दिली पाहिजे. याकरि-

तांच मी अद्वैतसिद्धांताचा प्रसार सर्वत्र आणि सर्व काळीं करीत असतो. मी अद्वैतपंथाचा ह्यणवितो ह्यणून मी असें करतो, असें आपण समजू नका. मी कोणत्याही विशिष्ट पंथालाच वाहून घेतलें नसून, माझे सांगणें सार्वत्रिक उपयोगाचें आणि सर्व पंथांच्या व धर्मांच्या माणसांस सारखेंच उपयुक्त असें असतें.

द्वैतवादी अथवा विशिष्टाद्वैती यांचीं चित्तें न दुखवितांही आपणांस आपला मार्ग काढतां येणें फारसें अवघड नाही. परमेश्वराचा वास प्रत्येक अंतःकरणांत आहे एवढेंच नव्हे, तर तो सर्व चराचरांतही भरून उरला आहे, हें मत हिंदुस्थानांतील सर्व प्रकारच्या पंथांस मान्य आहे. त्याचप्रमाणें जीवात्मा हा वस्तुतः अत्यंत शुद्ध, पूर्ण आणि सर्वशक्तिमान् आहे हेंही सर्व मतांस सारखेंच मान्य आहे. हें पूर्णत्व कित्येक वेळां अंशतः लोपलेलें असतें व नंतर तें पुन्हा विकास पावतें असें कांहींचें मत आहे; पण पूर्णत्व मूलतः आहे हें त्यांस अमान्य नाही, हें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे. अद्वैतमताप्रमाणें पाहतां पूर्णत्व लोपत नसून अथवा विकास पावत नसून त्याजवर कित्येक वेळां आवरण येतें व नंतर तें निघून जातें. या दोन मतांत वस्तुतः विरोध नसून विरोधाभास मात्र आहे, हें आपल्या लक्ष्यांत येईलच. फरक दिसतो तो फक्त भाषेमुळें झाला आहे. तत्त्वतः त्यांत कांहीं भेद नाही. फार झालें तर यांतील एखादें तकशास्त्रदृष्ट्या अधिक बरोबर भाषेंत सांगितलेलें असेल आणि दुसरें कमी बरोबर भाषेंत असेल इतकेंच; तथापि तत्त्वतः अखेरीस त्यांत कांहीं विरोध आढळून येणार नाही. मुख्य मुद्दा सर्वांस सारखाच मान्य असल्यावर भाषेच्या फरकासंबंधी विशेष तुषकंडन करण्याची आपणांस जरूर नाही. मुख्य मुद्दा जें आत्म्याचें वास्तविक स्वरूप, त्याची ओळख जगास पटवावयाचें कार्य आपणांस कर्तव्य आहे. माझ्या प्रिय मित्रांनो, मला आपणांस चार गोष्टी सांगाव्यासें वाटतें. हें माझे सांगणें आपणांस कडू लागेल खरें; पण तें खरें आहे याकरितां तें तुझ्यास सांगणें इष्ट आहे. एखाद्या इंद्रजानें आपणांपैकीं एखाद्या मनुष्याशीं उद्दामपणाचें वर्तन केलें, तर साऱ्या देशभर एकदम मोठा गोंगाट होतो; असें वर्तमानपत्रांवरून मला आढळून येतें. अशा प्रकारच्या हकीकती वाचल्या ह्यणजे मला रडूं येतें; पण त्याच क्षणीं दुसराही एक प्रश्न माझ्या मनांत उभा

राहतो. तो हा कीं, या साऱ्या अनर्थांला कारण कोण ? मीं स्वतः वेदान्ती ह्मणवीत असल्यामुळे असा प्रश्न माझ्या चित्तांत आल्यावांचून राहणें शक्यच नाहीं. आह्मा हिंदूंच्या चित्ताला एका विशिष्ट प्रकारचें वळण अनादि काळापासून लागलें आहे. कोणत्याही गोष्टीचा कार्यकारणभाव आह्मी पाहूं लागलों ह्मणजे आमचें मन त्या बाह्य वस्तूशींच जखडून न राहतां तें आंत वळतें. केवळ बाहेरून दिसणाऱ्या देखाव्यावरूनच कार्यकारणभाव न ठरवितां, त्या देखाव्याच्या पडद्याच्या आंत काय प्रकार आहे, याचा खुलासा करून घेण्याची सहजगत्या आमची प्रवृत्ति होते. यामुळे आह्मा हिंदूंचीं मनं अधिक अंतर्वर्ति बनलीं आहेत. अशाच दृष्टीनें आतां सांगितलेल्या प्रश्नाचा जेव्हां मी विचार करतो तेव्हां मला असें आढळून येतें कीं, यांत इंग्रजांचा कांहीं दोष नसून साऱ्या दोषाचें माप आमच्याच पदरांत पडतें. याची जबाबदारी इंग्रजांकडे जाऊं शकत नाहीं. आमच्या साऱ्या दुःखाला आणि अवनतीला कारण आमचे आह्मीच. आमच्या उच्च जातीय पूर्वजांनीं सामान्य जनतेस एकसारखें पायांखालीं तुडविलें. ही त्यांची क्रिया इतका काळ चालू राहिली कीं त्या काळांत आमच्या सामान्य जनतेची स्वतःच्या माणुसकीची जाणीवही सर्वथा नष्ट झाली. आपण माणसें आहों ही गोष्टमुद्धां आमची सामान्य जनता विसरून गेली. त्यांना असें वाटूं लागलें कीं, लांकुडतोड्याचें अथवा असलेंच कसलें तरी काम करणें इतकीच जन्मतः आपली किंमत आहे. असा प्रकार शतकानुशतकें चालू राहिला. आपली योग्यता निवळ गुलामाहून कांहीं अधिक नाहीं, हा विचार शतकानुशतकें त्यांच्या चित्तांत पक्कें घर करून बसला. सांप्रत काळीं आह्मी मोठे सुशीक्षित झालों, अशी घमंड आपणांस वाटूं लागली आहे; पण या आपल्या दुबळ्या बांधवांसाठीं थोडासाही हात पुढें करण्याची वेळ आली कीं, आम्ही चपापून मागें सरतो; एवढेंच नव्हे, तर हें आपलें कृत्य योग्य आहे असें सिद्ध करण्याकरितां परंपरेनें प्राप्त झालेल्या राक्षसी आणि पशुवृत्तीला साजणाऱ्या विधानांचाही उपयोग आपण मनमुराद करीत असतो. आपल्या पाश्चात्य शिक्षणाऱ्यांनींही असल्या प्रकारच्या आपल्या शास्त्रज्ञानांत थोडी-बहुत भर घातली आहे. सामान्य जनतेला आपल्या पायांखालीं सदोदित कसे ठेवावें, याचें पाश्चात्य देशांत एक शास्त्रच बनत आहे; आणि आपणही त्याचा थोडाबहुत उपयोग करीत असतो. अमेरिकेंत भरलेल्या सर्व धर्मांच्या महा-

परिषदेंत एकदा एका तरुण शिद्दी गृहस्थानें भाषण केलें. हा तरुण शिद्दी थेट आफ्रिकेंतला होता. त्याचें भाषण फारच सुरेख झालें. मला त्या तरुण शिद्द्याचें फार कौतुक वाटलें मी त्याच्याशीं केव्हां केव्हां भाषण करीत असें; तथापि त्याची एकंदर पूर्वापीठिका मला समजली नव्हती. पुढें मी इंग्लंडांत गेलों त्यावेळीं तेथें भेटलेल्या कांहीं अमेरिकानांनीं त्याची हकीकत मला सांगितली. त्यांच्या सांगण्यांत असें आलें कीं तो मुळचा मध्य आफ्रिकेचा रहिवासी होता. एके दिवशीं तेथील दुसऱ्या एका शिद्दी राजाचें व या मुलाच्या बापाचें भांडण होऊन त्या राजानें या मुलाच्या बापाचा व आईचा खून केला, आणि त्यांना शिजवून मेजवानीच्या प्रसंगीं त्यांचा उपयोग करण्यांत आला. या मुलालाही तो जिवें मारणार होता; परंतु हा मुलगा पळाला आणि शेंकडो मैल रानें वनें तुडवून त्यानें कसाबसा समुद्रकिनारा गांठला. तेथें असलेल्या एका व्यापाऱ्यानें त्याला जहाजावर घालून अमेरिकेस आणलें. याच मुलानें पुढें धर्मपरिषदेंत एक सुंदर व्याख्यान दिलें. या शिद्द्याच्या बापदाद्यांनीं पुस्तकाचें तोंडही पाहिलें नव्हतें. यामुळें शिक्षणाचे आनुवंशिक संस्कार त्याच्या ठायीं होते असें म्हणणें शक्य नाही. अशा वेळीं आनुवंशिक संस्कारांची महति माझ्या चित्तास कशी पटणार ? आनुवंशिक संस्कारांचें बंड आपल्या उपयोगी फार वेळां पडत असतें. विद्या शिकणें हें काम ब्राह्मणांचेंच आहे असें आपण म्हणतो; आणि याचें कारण काय, तर आनुवंशिक संस्कार हेंच. विद्या ही ब्राह्मणांच्या रक्तांत अनेक शतकें खेळत आली आहे, असें आम्ही म्हणतो. ठीक आहे. तुमचें हेंही म्हणणें मी मान्य करतो; पण यावर माझे म्हणणें एवढेंच आहे कीं, असें आहे याचकरितां आतां महारांच्या शिक्षणासाठीं अधिक द्रव्याचा व्यय करा. ब्राह्मणांसाठीं पैसे खर्च करण्याचें कारणच नाही. ब्राह्मणांच्या ठिकाणीं उपजत संस्कार खरोखरच असतील तर कोणाच्याही मदतीवांचून ते आपला रस्ता काढल्याशिवाय राहावयाचे नाहीत. याकरितां जेथें तुमच्या दानाची वास्तविक जरूर आहे, तिकडेच त्याचा ओघ वळावा हें इष्ट नाही काय ? जे कोणी जन्मतःच कमी बुद्धीचे असतील, त्यांनाच सर्व प्रकारची मानसिक आणि द्रव्याची मदत मिळणें योग्य आहे. न्याय झटला तर माझ्या दृष्टीनें हाच आहे. मनुष्यमात्राची वास्तविक योग्यता काय आहे, याची जाणीव आमच्या या दुबळ्या सामान्यप्रतीच्या जनतेस

प्रथम करून दिली पाहिजे. जातिगोताचा विचार न करतां समस्त आबाल-वृद्धांस आणि सर्व जातींच्या स्त्रीपुरुषांस ही जाणीव झाली पाहिजे. व्यक्तीची दृश्य योग्यता कमी असो अथवा अधिक असो; कोणी मोठा बलवान् असो अथवा अशक्त असो; कोणत्याही स्थितींतल्या व्यक्तीच्या दृश्य रूपामागें अनंत आत्म्याचा वास आहे आणि त्याबरोबरच अनंत सामर्थ्याचाही वास आहे, याची जाणीव सर्वांस झाली पाहिजे. आज कोणी कितीही कमी दर्जाचा दिसत असला, तरी मोठेपणाचें बीज त्याच्या ठिकाणी अवश्यमेव आहे, याची ओळख सर्वांस पटली पाहिजे. आपण प्रत्येक व्यक्तीच्या कानांत एकाच मंत्राचा घोष सतत केला पाहिजे. “ उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत । ” उठा, जागे व्हा आणि प्राप्तव्य आहे तें प्राप्त झाल्यावांचून थांबूं नका. हाच उपदेश आपण सर्वांसाठीं केला पाहिजे. आपण अशक्त आहों—दुर्बळ आहों—असा भ्रम तुम्हास झाला आहे. तुम्हास हें स्वप्न पडत आहे. जागे होऊन डोळे उघडून पहा ह्मणजे तुमचें हें दुःस्वप्न विलयास जाईल. या जगांत खरोखर कोणीही दुबळा नाही. आत्मा अनंत, सर्वशक्तिमान् आणि सर्वसाक्षी आहे. मग ज्याला आत्मा आहे तो दुबळा कसा ह्मणावा ? उठा, आपला हा हक्क पुन्हा सिद्ध करा. आमच्या ठिकाणीं परमेश्वराचा वास आहे असें निश्चयानें उच्च घोषानें जाहीर करा. ‘मी दुबळा, मी हीन, मी कंगाल’ असली भाषा बोलून स्वतःच्या ईश्वरत्वास पाठमोरे होऊं नका. आपला सध्याचा आयुष्यक्रम अत्यंत निर्जीव झाला आहे. त्यांत कसल्याच प्रकारची चळवळ नाही. सर्वत्र दुर्बळपणाचें साम्राज्य पसरलें आहे. एखाद्या भारलेल्या मनुष्याच्या स्थितीसारखी आमची स्थिति झाली आहे. माझ्या बांधवांनो, आपल्यावरील हा जादू आतां दूर करण्याच्या उद्योगास लागा. हा प्रयोग कसा करावा याची पद्धत तुमच्याच धर्मग्रंथांत तुम्हास सांपडेल. जीवात्म्याची खरी किंमत काय आहे, याची जाणीव प्रत्येकास करून द्या. झोंपीं गेलेला जीवात्मा पुन्हा जागा झाला ह्मणजे त्याचा प्रकाश सर्वत्र फांकेल. अशा स्थितींत तुमचें गेलेलें सामर्थ्य तुम्हास पुन्हा पूर्ववत् प्राप्त होईल. अवनति नष्ट होऊन उन्नतावस्था पुन्हा प्राप्त होईल. तुम्ही पुन्हा पूर्वीप्रमाणेंच पुण्यपुरुष व्हाल. तुमचा झोंपीं गेलेला आत्मा जागा झाल्याबरोबर हें सारें स्थित्यंतर आपोआप क्रमानें घडून येईल. सान्या भगवद्गीतेंत माझे अत्यंत आवडते असे दोन श्लोक आहेत. भगवंताच्या

मुखांतून निघालेल्या एकंदर उद्गारांचें सारसर्वस्व या श्लोकांत सांठविलें आहे असें मला वाटतें. “समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरम् । विनश्यत्स विनश्यंतं यः पश्यति स पश्यति ॥” “समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न हिनस्त्यात्मनात्मानो ततो याति परां गतिम् ॥” सर्व प्रकारच्या प्राण्यांत एकाच परमेश्वराचा वास आहे असें जो पाहतो त्यालाच खरी दृष्टि प्राप्त झाली आहे असें समजावें.

वेदान्ताचें कार्यक्षेत्र अमुक एका विशिष्ट देशापुरतें आहे असें नाही. आमच्या देशांत काय अथवा पाश्चात्यांच्या भूमींत काय, वेदान्ताला अनेक शुभकार्यें घडवून आणण्याचें सामर्थ्य आहे. एकच परत्मा सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा आहे या तत्त्वाचा घोष सर्वत्र झाला पाहिजे. आमच्या या भूमींत आणि पाश्चात्यांच्याही भूमींत हें बीज रुजविलें पाहिजे. मनुष्यजातीचें खरें कल्याण करण्याचें सामर्थ्य या तत्त्वांत आहे. दुःखकर्मदांत लोळत पडलेल्या सामान्य मनुष्यवर्गास दुःखमुक्त करण्याचें सामर्थ्य या मंत्रांत आहे. ज्या ज्या ठिकाणीं दुष्टत्वाचा वास आहे तेथें मुळांत भेदबुद्धि हेंच कारण आढळून येतें. अमुक लहान आणि तमुक मोठा, अमुक चांगला आणि तमुक वाईट ही भेददृष्टि सर्व अनर्थांचें मूळ आहे ! समभाव हें सर्व कल्याणाचें मूळ आहे. मुळांत सर्व वस्तु एकाच किंमतीच्या आहेत अशी दृष्टि उत्पन्न होणें हें कल्याणप्रद आहे. वेदान्ताचें अंतिम साध्य हेंच आहे. आतां येथें आणखी एक प्रश्न उपस्थित होण्याजोगा आहे. एखादें भोठें साध्य-ध्येय-नजरेसमोर असणें ही गोष्ट वेगळी आणि तें साध्य प्रत्यक्ष आचारांत आणणें ही गोष्ट वेगळी. अमुक एक गोष्ट उत्तम आहे असें नुसतें तोंडानें सांगणें सोपें आहे; पण ती साध्य कशी करावयाची याचा कांहीं रस्ता दाखवितां येण्यासारखा आहे काय ?

अशा वेळीं जातिभेदाच्या आणि दुसऱ्याही अनेक प्रकारच्या अडचणी उत्पन्न होत असतात. सुधारणेच्या आणि जातिभेदाच्या नानाविध कल्पना आज शेंकडो वर्षे आमच्या लोकांच्या मनांत घोळत आहेत. माझ्या स्वतःच्या संबंधानें म्हणाल, तर मी सबगोलंकार करावा या मताचा नाही आणि मी नुसता समाजसुधारकही नाही; हें तुम्हास स्पष्टपणें कळविणें इष्ट आहे. तुमच्या जातिभेदाशीं अथवा तुमच्या समाजसुधारणेशीं मला कांहीं एक

कर्तव्य नाही. तुम्ही कोणत्याही विशिष्ट जातीचे म्हणवोत असाल तर खुशाल म्हणवा; पण त्याकरितां दुसऱ्या जातीबद्दल तुमच्या मनांत द्वेष कां असावा हें मला समजत नाही. तुमची जात चांगली असें तुम्हास वाटत असलें, तरी त्यामुळे दुसऱ्या एखाद्याची जात वाईट असें म्हणाण्याचा तुम्हांस काय आधार आहे ? सर्वांबद्दल प्रेमबुद्धि-समबुद्धि-बाळगा एवढाच उपदेश मी सर्वत्र करीत असतो. वेदान्तमतानुसारें सर्वत्र एकाच आत्म्याचा वास असल्यामुळे समबुद्धि राखणें हेंच उचित आहे असें माझे सांगणें आहे. गेलीं शंभर वर्षे आमच्या देशांत समाजसुधारकांचा नुसता पूर लोटला आहे. यांनीं अनेक प्रकारच्या सुधारणा सुरू करण्याचा घाट घातला आहे. या सुधारक मंडळीस नांवें ठेवण्याची माझी इच्छा नाही. यांपैकीं पुष्कळ माणसें खरोखरच फार सच्छील आहेत. त्यांचा हेतु शुद्ध आहे यांत शंका नाही. कित्येक बाबींत त्यांचे उद्देश उच्च दर्जाचे आहेत हेंही खरें आहे; पण जवळ जवळ शतकभर चालू असलेल्या या चळवळीचा टिकाऊ असा परिणाम कोणत्याच प्रकारचा झाली नाही हेंही खोटें नाही. ही स्थिति कोणासही अगदीं उघड उघड दिसून येण्याजोगी आहे. सर्व देशभर ही एकच स्थिति आढळून येते. हजारों लोकांनीं हजारों सभांतून हजारों भाषणें केलीं. गरीब बिचाऱ्या हिंदुजनतेच्या डोक्यावर चोपड्यांचा आणि पुस्तकांचा नुसता भडिमार उडून राहिला; आणि एवढ्या प्रचंड खटाटोपाचा परिणाम पाहिला तर जवळ जवळ शून्य हाच ! असें कां ? अशी स्थिति होण्याला कारण काय असावें ? याचें कारण शोधण्यास मोठे भगीरथ प्रयत्न नकोत. ज्या प्रकारानें हा भडिमार आमच्या जनतेवर आणि आमच्या संस्कृतीवरही करण्यांत आला तो प्रकारच याचें कारण आहे. उठावें ल्यानें प्रथम आमची संस्कृति आणि समाजरचना हींच वाईट आहेत असें म्हणत सुटावें. अशा मनुष्याच्या सांगण्याकडे कोणाचें लक्ष्य लागणार ? आमची समाजरचना ही कांहीं आजकालची चीज नाही. तिच्या पाठीमागें हजारों वर्षांचा इतिहास मूर्तिमंत उभा आहे. विशिष्ट प्रकारची तत्त्वे आमच्या समाजरचनेंत गोवली गेली आहेत. यामुळे आमच्या रचनेस एक विशिष्ट स्वरूप परंपरेनें प्राप्त झालें आहे. ही इतिहासनिर्मित परंपरा कायम राखणें हें आपलें पहिलें कर्तव्य आहे. अन्य देशांतून आपणांस अनेक वस्तू

ध्याव्या लागतील हें मला मान्य आहे. इतरांपासून आपणांस अनेक प्रकारचे धडे शिकावयाचे आहेत हें खरें; परंतु सध्या ज्या गोष्टी आपण सुधारणा झणून करीत आहों, त्यांत पाश्चात्यांच्या चालीरीतींचें अनुकरण आपण आंधळ्यासारखे करीत आहों हीच काय ती खेदाची गोष्ट आहे. असल्या प्रकारच्या अनुकरणानें हिंदुस्थानाचें कल्याण होईल असें मला वाटत नाहीं. यामुळेच या सुधारणांचा कांहीं उपयोग न होतां त्या मागें पडत गेल्या. दुसरें असें कीं, समाजसुधारणेचें सर्व काम नुसत्या शिव्या देऊनच संपतें असें नाहीं. आपल्या समाजरचनेंत अनेक प्रकारचीं व्यंगें आहेत ही गोष्ट एखाद्या लहान मुलालाही समजण्यासारखी आहे. परंतु जीत कोणतीही व्यंगें नाहीत अशी एकतरी समाजरचना या पृथ्वीतलावर आहे काय ? प्रत्येक प्रकारच्या समाजरचनेंत कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचीं व्यंगें आढळावयाचींच. मी अनेक देश फिरलों आणि समाज पाहिले. अनेक देशांतील अनेक समाजांची चालचलणूक माझ्या अवलोकनांत आली. अशा वेळीं सहजगत्या आमची समाजरचना आणि इतर ठिकाणची रचना यांची तुलना करण्याची संधि मला सांपडली. या अवलोकनावरून माझी अशी खात्री झाली कीं, अनेक समाजांचा सरस-निरसपणा ताडून पाहतां एकंदरीनें आमचे लोकच अधिक नीतिमान् आणि अधिक धार्मिक असून आमच्या चालीरीतीच मानवजातीला सुखी करण्यास समर्थ आहेत, हें मी आपणांस प्रांजलपणें सांगतो. यामुळे अमुक एका प्रकारच्या सुधारणेची गरज आपणांस आहे असें मला वाटत नाहीं. मनुष्यानें एकसारखें विस्तार पावावें-मोठें व्हावें-आणि तेंही आपल्या देशाची विशिष्ट परंपरा कायम ठेवून व्हावें हें मला इष्ट वाटतें. आपल्या देशाचा प्राचीन इतिहास अवलोकन करतां माझी अशी खात्री झाली आहे कीं मानवी मन उन्नत दशेस नेण्याकरितां जितक्या योजना आणि खटपटी आमच्या देशांत झाल्या आहेत तितक्या त्या इतर कोठेही झालेल्या नाहीत. यामुळे आमचा देश माझ्या दृष्टीनें दूषणांस मुळीच पात्र होत नाही; याकरितां माझा आपणांस उपदेश इतकाच कीं, आजपर्यंत आपण ज्या कांहीं चांगल्या गोष्टी केल्या आहेत त्यांहूनही अधिक चांगल्या गोष्टी आपण आतां केल्या पाहिजेत. आमच्या पूर्वजांनीं अनेक सत्कार्ये या भूमींत केली आहेत, आणि अजूनही त्यांहून मोठीं सत्कार्ये करण्याची वेळ सध्या आपणांस प्राप्त झाली आहे.

एकाच जागीं सतत उभें राहणें आपणांस शक्य नाहीं, हें आपणांसही मान्य होईल. एकाच जागीं उभें राहणें म्हणजे मृत्यूला बोलावणें पाठविण्यासारखेंच आहे. याकरितां आपणांस पुढें तरी सरलें पाहिजे अथवा मार्गें तरी हटलें पाहिजे. उन्नतीचा अथवा अवनतीचा यांपैकीं कोणता तरी एक मार्ग आपण स्वीकारला पाहिजे. आमच्या पूर्वजांनीं उन्नतीचा बराच पंथ पूर्वीं आक्रमून ठेवला आहे; परंतु आतां आपणांस पुढें जावयाचें आहे. त्यांनीं आक्रमिलेली रेषा ही आपली अखेरची मर्यादा आहे असें नाहीं. आपणांस या रेषेपलीकडे जावयाचें आहे. आपणांस अवनतीच्या मार्गास लागवयाचें नाहीं. आपण आतां अवनत होऊं लागलों, तर लवकरच आपण नामशेष होऊं. याकरितां अवनतीचें आतां नांवही नको. याकरितां आपण आतां पुढें सरून आपल्या पूर्वजांहूनही अधिक कमाई करून दाखविली पाहिजे. क्षणमात्र टिकणाऱ्या सुधारणेचा मी भोक्ता नाहीं. असल्या दिखाऊ सुधारणा घडवून आणा असा सल्ला मी आपणांस कधींही देणार नाहीं. पूर्वींच्या एखाद्या व्हाईट चालींत सुधारणा करा असेंही मी आपणांस सांगत नाहीं. आपण एकसारखे पुढें चला आणि पूर्वजांनीं आंखून ठेविलेल्या नकाशाबरहुकुम मानवी उन्नतीचें कार्य पूर्णत्वास न्या हेंच आपणांस माझे सांगणें आहे. मनुष्य प्राणी हा मूळचाच पूर्ण आहे आणि ईश्वरत्व हा त्याचा जन्मसिद्ध हक्क आहे; या वेदान्तसिद्धांताचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्याच्या रस्त्याला लागा; हेंच आपणांस माझे वारंवार सांगणें आहे. तितका वेळ असता, तर आपणांस कर्तव्य असलेल्या गोष्टींचा नकाशा आपल्या प्राचीन पूर्वजांनीं कसा पूर्णपणें रेखाटून ठेवला आहे आणि सध्या प्राप्त झालेल्या परिस्थितीचें स्वप्न त्यांस आगाऊच कसें पडलें होतें हें मी आपणांस विस्तारानें दाखविलें असतें. चालू परिस्थिति त्यांस आगाऊ कळली होती एवढेंच नव्हे, तर भावी स्थितीची जाणीवही त्यांस झाली होती. जातिभेद त्यांसही नको होता; परंतु ते आपल्या सध्याच्या सुधारकांसारखे नव्हते. एखाद्या शहरांतील सर्व लोकांनीं एकत्र बसून गोमांसावर हात मारला आणि मद्याचें आकंठ पान केलें म्हणजे जातिभेदाचा नायनाट झाला असें त्यांना वाटत नव्हतें; अगर देशांतल्या साऱ्या माथेफिरूंनीं आणि बुद्धिभ्रष्टांनीं वाटेल त्यांच्याशीं वाटेल तेव्हां लग्नें करून सारा देश म्हणजे एक वेड्यांचा बाजार करून सोडावा अशीही त्यांची इच्छा नव्हती; अथवा देशांत होणाऱ्या विध-

वांच्या लग्नांच्या संख्येवरून देशाची उन्नति ठरविण्याचें मापही त्यांस सांपडलें नव्हतें. विधवांचे विवाह आणि देशाची उन्नति यांचा संबंध ज्यानें सिद्ध केला आहे असा देश अद्यापि मझ्या तरी पाहण्यांत आला नाहीं.

आमच्या पूर्वजांच्या मते मानवजातीला अनुसरण्यास योग्य असा नमुना म्हटला म्हणजे ब्राह्मण हाच होय. या नमुन्याची माहिती आमच्या ग्रंथांत जागोजाग आली आहे. बाह्यतः आमच्या या नमुन्याची जोड युरोपांत शोधावयाची झटली ह्मणजे ती 'कार्डिनल' ही होय. कार्डिनल ह्मणजे ख्रिस्तीधर्मांतले महामहोपाध्याय. आतां या कार्डिनलांचा उद्योग पाहिला, तर हजारो रुपये खर्चून आणि हाडांचीं काडें करून आपल्या जातकुळीची महति शोधून काढण्याचा असतो. एखाद्या जुन्यापुराण्या वाटमाऱ्या, परंतु पैशानें गबर असलेल्या व्यक्तीशीं आपला संबंध नेऊन भिडविला ह्मणजे कार्डिनल साहेबांस स्वर्गाचें सुख मिळाल्यासारखें वाटतें. युरोपांत पूर्वकाळीं असे बडे लुटारू अनेक होते आणि हेच अनेकांना सरदारही बनवीत. असल्या महापुरुषाची आणि आपली जातकुळी एकच आहे, असें सिद्ध करणें हाच काय तो मोठेपणा असें या युरोपीय महामहोपाध्यायांस वाटत असतें. उलट पक्षीं आमच्या देशाकडे पाहिलें तर कांहीं वेगळाच देखावा आढळून येतो. आपण अमुक एका ऋषीचे वंशज असें सांगण्यांत आमच्या इकडील एखाद्या मोठ्या राजालाही अभिमान वाटतो. या ऋषीचें सारें वैभव झटलें, तर वल्कलें आणि रानांत एखादी झोंपडी इतकेंच; आणि त्यांचा सारा व्यवसाय झटला ह्मणजे वेदाध्ययन. असल्या दरिद्री आणि इंद्रियजन्य सुखांस पारख्या झालेल्या ऋषीच्या कुळाशीं संबंध जोडणें आमच्या राजांसही अभिमानास्पद वाटतें. एखाद्या ऋषीच्या कुळाशीं संबंध जोडतां आल्यावांचून तुमची जात उच्च आहे असें इकडे कोणीही ह्मणणार नाहीं. यावरून जन्मसिद्ध मोठा कोण हें ठरविण्याचें आमचें माप आणि पाश्चात्यांचें माप हीं परस्परांपासून अगदीं भिन्न आहेत असें सिद्ध होतें. आमच्या इकडचें ध्येय ब्राह्मण हें आहे. सर्वसंगपरित्याग करून ज्यानें आपली दृष्टि एका धर्मसाधनाकडे मात्र वळविली आहे असा ब्राह्मण हाच आमचा अनुकरणाचा नमुना होय. या नमुन्यावरहुकूम वागण्याचा यत्न करणें हेंच योग्य आहे असें आम्हांस वाटत असतें. ब्राह्मणपणा अंगीं आणणें हेंच आमचें साध्य आहे. ब्राह्मणपणा ह्मणजे ऐहिक वस्तूंचा त्याग आणि

सत्य वस्तूचा भोग हीं जेथें एकत्र नांदतात तो. आमच्या हिंदू कुलाचें अखेरचें साध्य हेंच. ब्राह्मण म्हटला कीं त्याला कायद्याचा निर्बंध नाही; त्याला कायदा हा शब्दही ठाऊक नाही; राजा त्याचा विग्रह करूं शकत नाही; आणि त्याला उपसर्ग पोहोंचविण्याचा यत्न कोणीही करूं नये अशा प्रकारचे हक्क ब्राह्मणांस होते हें आपल्या ऐकिवांत अनेक वेळां आलें असेल. ब्राह्मणांस अशा प्रकारचे हक्क होते ही गोष्ट अक्षरशः खरी आहे. कांहीं विशिष्ट हेतूंनीं प्रेरित असलेल्या अथवा मूर्ख लोकांनीं केलेल्या स्मृतिवचनांच्या अर्थारूढ आपण आपला गैर-समज करून घेऊं नका. वेदान्तदृष्ट्या ब्राह्मण ह्या शब्दाचा जो अर्थ आहे तो प्रथम लक्ष्यांत घेऊन, त्याच्या अनुरोधानें या स्मृतिवचनांचा काय अर्थ होतो तो पहा. सर्व प्रकारच्या स्वहितबुद्धीस ज्यानें तिलांजुली दिला आहे आणि सत्यवस्तूच्या शोधांत आणि प्रसारांतच ज्याच्या साऱ्या आयुष्याचा व्यय होत आहे, अशाच प्रकारच्या मनुष्यांनीं एखादा देश भरलेला असेल तर असल्या देशांत कायदा कशासाठीं करावयाचा? अशा प्रकारच्या देशांत कसल्याच कायद्याचा निर्बंध नसला, तर ती मोठ्या नवलाची गोष्ट झाली असें म्हणतां येईल काय? अशा प्रकारच्या देशांत पोलीस आणि सैन्य यांना कामगिरी तरी काय सांगावयाची? अशा प्रकारच्या लोकांचा निग्रह करण्याची जरूर ती काय असणार? अशा लोकांना एखाद्या सरकाराची तरी आवश्यकता काय आहे? असलीं माणसें ह्मणजे शुद्ध सत्पुरुषाच्या कोटींतलीं माणसें होत. तीं केवळ परमेश्वराचीं लेकरें. आमच्या दृष्टीनें हींच आमचीं अनुकरणीय ध्येयें होत. यांनाच आम्ही ब्राह्मण म्हणतो. सत्य युगांत फक्त एकच जात अस्तित्वांत होती; आणि ती जात म्हणजे ब्राह्मण, असें आमच्या पुराणांत सांगितलें आहे. आरंभीं फक्त ब्राह्मणांचीच वस्ती होती असें वर्णन महाभारतांत आढळतें. ही जात जसजशी अवनत होत गेली तसतसे भेद उत्पन्न होऊं लागले, आणि त्यांतून पुढें अनेक जाती निर्माण झाल्या. युगांतर होऊं लागलें म्हणजे या साऱ्या जाती नाहींशा होऊं लागून पुन्हा ब्राह्मणांचीच एक जात उरेल असें वर्णन ग्रंथांतरीं केलेलें आहे. युगांतरास आतां आरंभ होत आहे या गोष्टीकडे विशेष लक्ष्य पुरविण्याची विनंति मी आपणांस करतो. याकरितां जातिभेद नष्ट करणें म्हणजे उच्च-जातीयांनीं भ्रष्ट होणें नव्हे; अथवा अभक्ष्य भक्षण करून अपेय पान करणें

म्हणजेही जातिभेद मोडणें नव्हे, अथवा वाटेल ती चैन भोगतां यावी आणि भडकलेल्या इंद्रियांचें चोज पुरवितां यावें ह्याणून पूर्वनिर्बंध मोडणें म्हणजेही जातिभेद मोडणें नव्हे. आपणांस जातिभेद मोडण्याची खरी इच्छा असेल, तर ती गोष्ट वेदान्तधर्माच्या पालनानें मात्र सिद्ध होईल. धर्माच्या प्रत्यक्ष अभ्यासानें मात्र हें कार्य साधण्यासारखें आहे. ब्राह्मण्य मिळविण्याचा सतत यत्न करण्यानें मात्र ही सुधारणा सिद्ध होण्यासारखी आहे. आपल्या पूर्वजांनीं आपणा सर्वांस आपलीं विहित कर्मे लावून दिलीं आहेत. कोणी आर्य असो अगर अनार्य असो, ऋषि असो, ब्राह्मण असो अथवा अंत्यज असो, सर्वांना मुख्यत्वेकरून त्यांनीं एकच कर्म सांगितलें आहे. कोणत्याही अडचणीस न जुमानतां तुम्ही आपलें पाऊल एकसारखें पुढें टाका असें त्यांचें तुम्हां सर्वांस एकच सांगणें आहे. तुम्हांपैकीं प्रत्येकाचें अंतिम साध्य ब्राह्मण्य मिळविणें हें असून तें मिळविण्याचा यत्न तुम्हांपैकीं प्रत्येकांनें सतत करावा हेंच त्यांचें सांगणें आहे. वेदान्तानें सांगितलेलें हें साध्य केवळ एकट्या हिंदुस्थानापुरतेंच आहे असें नाही. तें साऱ्या जगाचें साध्य आहे. जातिभेदांतही हेंच तत्त्व आहे. सावकाश आणि विशेष कष्टांशिवाय अखेर ब्राह्मण्य प्राप्त करून देणें हें धर्माचें कार्य आहे. क्षमा, शांति, धार्मिकता, पावित्र्य आणि समाधान हीं जगांतील प्रत्येक व्यक्तीस साध्य करून देणें हें वेदान्तधर्माचें अंतिम साध्य आहे.

आतां हें सारें साधावयाचें कसें असा प्रश्न येथें उपस्थित होतो. शिव्याशापांनीं अगर नालस्तीनें हें कार्य साधावयाचें नाही आणि तें साधणें शक्यही नाही, हें पुन्हा एकवार मी आपणांस सांगतो. वर्षानुवर्ष या पद्धतीचा उपयोग करण्यांत आला आहे, आणि आतांपर्यंत या यत्नांचा उपयोग कितपत झाला आहे याचा आढावाही काढण्याची जरूर नाही. हें साध्य होण्यास दयाशीलता आणि सहानुकंपा हीं प्रथम पाहिजेत. हा विषय अत्यंत विस्तृत आहे; आणि माझ्या मनांत ज्या कल्पना वारंवार आणि एकसारख्या येत असतात व तदनुरूप जो भावी क्रमाचा नकाशा मी रेखाटीत असतो, त्याची कल्पना आपणांस करून देण्यास कित्येक व्याख्यानें द्यावी लागतील. याकरितां आतां मला आटपतें घेतलें पाहिजे. माझ्या मित्रांनो आणि प्रिय बांधवांनो, आपलें हें जहाज अनेक शतकें कालसमुद्रांत फिरत आहे

आणि आतांपर्यंत त्यानें अनेक प्रकारचीं सत्कार्यें केलीं आहेत. सध्या त्याला कदाचित् एखादें छिद्र पडलें असेल; सध्या कदाचित् तें जीर्ण झालें असेल. असें असेल तर त्याचें छिद्र बंद करून त्याची चांगली डागडुजी करणें हें कार्यं तुझांआह्मांकडे आलें आहे. असा यत्न करणें हें आपलें कर्तव्य आहे, आणि यांतच आमचा मोठेपणा आहे. आपणांवर कोणतें कार्यं येऊन पडलें आहे हें आपण आपल्या साऱ्या बांधवांस सांगून त्यांची मदत मागूं या; ह्मणजे ते जागे होऊन आपल्या मदतीस खचित धांवतील. देशाच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत साऱ्यांना जागें करण्याकरितां उच्च घोषानें हांका मारीत मी फिरेन. सध्याचें कर्तव्य काय आहे याची जाणीव मी त्यांना करून देईन. कदाचित् त्यांनीं माझें ह्मणणें न ऐकलें तरी त्यांच्या निंदेचा एकही शब्द या तोंडावाटे बाहेर निघणार नाही. त्यांच्या विरुद्ध एकही शापाचा शब्द ही जिन्हा उच्चरणार नाही. पूर्वी काळीं आमच्या मातृभूमीनें महत्कार्यं केलें आहे, आणि यापुढें आपल्या हातून काहीं महत्कार्यं न झालें तरी एका विचारानें आपल्या चित्तास शांति प्राप्त होईल. तो विचार हा कीं, आपण सारे परस्परांत तंटेभांडणें न करतां एकत्र राहून सुखानें मरूं. मित्रांनो, आपण सदोदित आपलें स्वत्व कायम ठेवूं या. आपण स्वाभिमान बाळगूं या. ज्या मानवकुळानें पूर्वी काळीं एवढीं सत्कृत्यें केलीं त्याची आठवण आपण भक्तिपुरस्सर ठेवूं या. अहाहा ! बाह्य देशांतील लोकांची आणि तुमची तुलना जो जो मी माझ्या चित्तांत करतां तो तो तुमच्याबद्दल माझ्या मनांत प्रेमाचे नवे नवे कोंब फुटतात. तुझी किती सच्छील, किती पवित्र आणि किती शांत ! तुमच्या सारख्यांवर जुलमानें आपला अंमल हजारो वर्षे गाजवावा काय ? मायानिमित्त जगांत अशा विलक्षण गोष्टी घडावयाच्याच. असो. त्याबद्दल अधिक विचार करण्यांत फायदा नाही. अखेरीस धर्माचा जय होईल. तोंपर्यंत आपण आपलें उचित कार्यं करीत राहावें हेंच आपणांस योग्य आहे. आपल्या मातृभूमीला व्यर्थ शिव्याशाप देऊं नका. आमच्या अत्यंततयंत पवित्र भूमींत ज्यांनीं जन्म घेतला त्या जीर्ण संस्थांस शापूं नका. अत्यंत कार्यव्यापृतत्वांमुळें त्या आज वृद्ध होऊन थकलेल्या आहेत. त्यांच्या विरुद्ध अपशब्दांची भाषा बोलूं नका. एखादी चाल तुम्हांस निवळ मूर्खपणाची वाटत असली तरी तिजविरुद्धसुद्धां अपशब्द

काहं नका. तुमच्या बुद्धीला एखादी चाल अगदीं वेडगळ वाटली तरी तिनें पूर्वं काळीं तुमची उत्तम सेवा बजाविली आहे हें लक्ष्यांत घ्या. आपण एक गोष्ट पक्की लक्ष्यांत ठेवा कीं, ज्या हेतूनें आमच्या देशांतील चालीरीती आणि समाजाचीं अंगें अस्तित्वांत आलीं आहेत त्याहून अधिक उच्च हेतूकरितां निर्माण झालेली अशी एकही संस्था जगांतील कोणत्याही देशांत आज अस्तित्वांत नाही. जगांतील प्रत्येक देशांत जातिभेद कोणत्या प्रकारचा आहे याचा प्रत्यक्ष अनुभव मी घेतला आहे; परंतु आमच्या जातिभेदाचें जें रहस्य आहे व ज्या अति उच्च हेतूकरितां तो निर्माण झाला आहे तो हेतु व तें रहस्य इतर देशांतील भेदांत सांपडावयाचें नाही. कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचा भेद असणें हें अनिर्वाह्य असेल, तर संपत्तीच्या विषमतेनें उत्पन्न झालेल्या जातिभेदापेक्षां ब्राह्मण्याच्या साध्यासाठीं उत्पन्न झालेला जातिभेद अधिक इष्ट नाही काय ? याकरितां आपल्या संस्थांविषुद्ध यापुढें एक शब्दही तोंडावाटे बाहेर काढूं नका. आपलीं तोंडें बंद करून आपण आपलीं अंतःकरणें खुलीं करूं या. आपल्या मातृभूमीच्या उद्धारार्थ आपण खटपट केली तर परंपरेनें तिचा उपयोग साऱ्या जगाला होईल. साऱ्या जगाचें ओझें माझ्या एकट्याच्याच खांद्यावर येऊन पडलें आहे, असें आपणांपैकीं प्रत्येकास वाटलें पाहिजे. वेदान्तानें प्रज्वलित केलेला दीप हातीं घेऊन त्याचा प्रकाश प्रत्येक झोंपडीपर्यंत पोहोंचेसा करणें हें आपणा सर्वांचें काम आहे. प्रत्येक व्यक्तींत जें ईश्वरत्व आज झोंपीं गेलें आहे त्याला जागें करणें हें आपणांपैकीं प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे. आपल्या प्रयत्नांस यशपयश किती येतें याचा विचार आपणांस कशाला हवा ? यश कितीही थोडेंफार आलें, तरी एका महत्कार्यासाठीं आपण जगलों व कार्य करतां करतां आपला देहपात झाला, हा विचार आपल्या चित्ताला अखेर शांतिदायक होईल. हें महत्कार्य यशस्वी होण्यांतच मानवजातीची ऐहिक आणि पारलौकिक उन्नति होणें शक्य आहे.

मद्रास येथील मानपत्र.

परमपूज्य स्वामिन्

पाश्चात्य देशांतील आपलें धर्मकार्य संपवून आपण येथें परत आलां आहां; याबद्दल मद्रास येथील आपल्या हिंदुबांधवांतर्फे आह्मी आपलें मनःपूर्वक

स्वागत करतो. आपणांस आह्मी जें मानपत्र देत आहों तें केवळ उपचारा-
 साठीं अथवा पैठणी आदर ह्मणून नसून त्याच्या द्वारे आह्मी आपलीं अंतःकरणें
 आपल्या चरणीं अर्पण करीत आहों. त्याचप्रमाणें आमच्या अत्युच्च धार्मिक
 सिद्धांतांची विजयध्वजा आपण पाश्चात्य देशांत लावून सत्याच्या कार्यांस जी
 मदत केली तिजबद्दल आमच्या अंतःकरणांत वसत असलेला आदरही या
 मानपत्राच्या द्वारे आह्मी व्यक्त करीत आहों. चिकागो येथें महाधर्मपरिषद
 भरली त्या वेळीं आमच्या सनातन आणि उच्च धर्मांचा एखादा प्रतिनिधि तेथें
 असावा असें आह्मांपैकीं कांहीं लोकांस वाटत होतें. आमच्या प्रतिनिधीनें
 आमच्या धर्मतत्त्वांची ओळख तेथील सभासदांस चांगल्या प्रकारें करून
 द्यावी व अशा रीतीनें त्या तत्त्वांचा प्रसार पाश्चात्य देशांत व्हावा अशी
 आमची इच्छा होती. अशा प्रसंगीं पूर्वपुण्याईनें आपला लाभ आह्मांस झाला,
 खरी जरूर भासली ह्मणजे सत्कार्यासाठीं योग्य माणसांचा अवतार होतो,
 असें जें अनेक देशांच्या इतिहासावरून आढळून येतें तें या प्रसंगींही खरें ठरलें.
 महाधर्मपरिषदेंत सनातनधर्मांतर्फेचें प्रतिनिधित्व आपण स्वीकारलें त्या वेळीं
 आपली जी माहिती आह्मांस होती तीवरून हें महत्कार्य अगदीं योग्य पुरु-
 षाच्या हातीं पडलें अशी आमची खात्री झाली होती. सनातन धर्माचे सिद्धांत
 तेथें आपण इतक्या स्पष्टतेनें, शुद्धतेनें व अधिकारानें विशद केले कीं, केवळ
 धर्मपरिषदेंतच त्यांचा जयजयकार झाला असें नव्हे, तर बाह्य देशांतील
 अनेक स्त्रीपुरुषांचें लक्ष्य आमच्या धर्मतत्त्वांकडे वेधलें, आणि आर्यधर्माच्या
 जिवंत झन्यांतील जलाच्या प्राशनानें मानवजातीची उत्कांति अधिक विस्तृत
 प्रमाणावर आणि अधिक पवित्रतायुक्त होऊन परस्परांतील प्रेमभाव अधिक
 दृढ होईल अशीही त्यांची खात्री झाली. जगांतील साऱ्या महाधर्मांची तत्त्व-
 दृष्ट्या एकवाक्यता असून त्यांत परस्परविरोध नाहीं असें जें आपण मुख्यतः
 सिद्ध केलें ह्याबद्दल आपला विशेष गौरव करणें युक्त आहे. तत्त्वतः सर्व धर्म
 सारखेच महत्त्वाचे आहेत असें आह्मां हिंदु लोकांचें मत आहे आणि त्याचें
 महत्त्व आपण तेथील सभासदांच्या मनावर फारच चांगल्या प्रकारें बिंबविलें.
 सत्य आणि पावित्र्य हीं कांहीं विशिष्ट देशाला अथवा एखाद्या विशिष्ट समा-
 जाला आंदण दिलेलीं आहेत असें ह्मणावयास कोणीही विचारी पुरुष यापुढें
 सिद्ध होईल असें वाटत नाहीं. त्याचप्रमाणें एखादा विशिष्ट धर्म अथवा पंथ

मात्र जगणार आणि बाकीचे धर्म नष्ट होणार असें म्हणणाराही कोणी निप-जणार नाही. नाना प्रकारचीं स्त्रीपुरुषे आपआपल्यापरी नाना धर्म पाळीत असली तरी ते सर्व निरनिराळे मार्ग अखेरीस एकाच मुक्कामास पोहोचतात हें जें सार, भगवद्गीतेत सांगितलें आहे तेंच आपणही आपल्या मधुर व सुखद वाणीनें विस्तारानें कथन केलें आहे. धर्मपरिषदेत आपणावर पडलेली काम-गिरी संपवून आपण स्वस्थ बसलां असतां तरीसुद्धां आपल्या बांधवांनीं त्या आपल्या बिमोलन श्रमांचें योग्य चीज खचित केलें असतें; कारण एवढी काम-गिरीसुद्धां कमी आहे असें नाही. परंतु स्वस्थ न बसतां पाश्चात्य देशांत प्रवास करून ज्ञान आणि शांति यांचा संदेश अखिल मानव जातीस आपण पोहोचविला ही आपली कामगिरी विशेष महत्वाची झाली आहे. अशा रीतीनें आर्यांच्या सनातन धर्माचा संदेश आपण सर्वत्र पावता केला आहे. वेदान्त धर्माची बाजू आपण पूर्णपणें राखिली या मोठ्या कामगिरीबद्दल आपले आभार मानणें युक्त आहेच; परंतु सनातन धर्माचें कार्य जोरानें चालविण्या-करितां जागोजाग मध्यवर्ती मठ स्थापून आपण धर्मप्रसाराचें कार्य करणार आहां याबद्दल अद्वास विशेष आनंद होत आहे हें आपणास कळविणें जरूर आहे. आपण जें कार्य करण्याचें योजिलें आहे, त्यावरून आमच्या देशाची परंपरा योग्य रीतीनें आपण पुढें चालविली असून ही कामगिरी विशेषतः आपल्या गुरुमहाराजांच्या नांवास पूर्णपणें साजेशी आहे असेंच ह्मटलें पाहिजे. आपल्या गुरुंनीं आपल्या ठिकाणीं याच महत्कार्याचें बाजारोपण केलें आहे. आपल्या या कार्यांत आपणास सहाय्य होण्याचा सुयोग आद्वास प्राप्त व्हावा इतकीच आमची इच्छा आहे. त्या जगच्चालक, सर्वज्ञ व दयामय प्रभूनें आपणास दीर्घायु करावें व आपल्या श्रमांस योग्य फल मिळावें अशी त्याची आह्मी प्रार्थना करतो.

यानंतर खेत्रीच्या महाराजांच्यातर्फे पुढील आणखी एक मानपत्र स्वामी-जींस अर्पण करण्यांत आलें.

स्वामी महाराज,

आपण मद्रासेस परत आलां असून आपलें स्वागत येथील रहिवाशांनीं केलें अशा प्रसंगां आपल्या शुभागमनाचा आनंद मीही व्यक्त करतो. पाश्चात्य देशांत जी कामगिरी आपण बजाविली आहे व तिला जें योग्य फळ प्राप्त

झालें आहे, त्याबद्दल मला मनःपूर्वक आनंद होत आहे. अर्वाचीन भौतिक शास्त्रांच्या हल्ल्याने धर्माच्या किल्ल्याची जी जी जागा सर झाली ती धर्मानें पुन्हा केव्हांही परत मिळविली नाही असा अभिमान पाश्चात्यांस आहे. आपली कामगिरी म्हणजे त्यांच्या अभिमानांत उणीव उत्पन्न करणारीच झाली असें झटलें पाहिजे. वास्तविक पाहतां भौतिक शास्त्रें आणि खरें धर्मशास्त्र यांमध्ये कांहीं परस्परविरोधाचें नातें आहे असें नाही. चिकागो येथें भरलेल्या महापरिषदेत आपणासारखा योग्य प्रतिनिधि या पवित्र आर्य-भूमीला प्राप्त झाला हें तिचें मोठें भाग्यच होय. पूर्वकालीन ऋषींच्या तर्फें प्रतिनिधित्व स्वीकारण्यास आपणासारखा दुसरा योग्य पुरुष क्वचित् सांपडावयाचा ! हिंदुस्थानांत ज्ञानाचा अखंड झरा आजही कसा वाहत आहे याची ओळख पाश्चात्यांस पटली याचें सर्व श्रेय, आपलें चातुर्य, धैर्य आणि उत्साह यांसच दिलें पाहिजे. या जगांत आज नानाविध धर्म दिसत असले तरी त्यांतील विरोधाभासांचीं एकवाक्यता वेदान्तधर्मांत होते हें आपण निःसंशय सिद्ध केलें आहे. विश्वांतील दृश्य विविधतेचें अंतिम पर्यवसान एकात्मतेत होणें हाच विश्वनियंत्याचा कायदा असून परस्परसहिष्णुता व मदत यांच्याच साहाय्यानें मानवजातीचा जीवनहेतु सफल होईल हेंही आपण चांगल्या प्रकारें दाखविलें आहे. आपणासारख्या उच्च व पवित्र पुरुषाच्या नेतृत्वाखाली जगाच्या इतिहासांत जें हें एक नवें मन्वंतर सुरू होत आहे तें प्रत्यक्ष पाहण्याचें भाग्य आम्हास प्राप्त झालें याचा आम्हास मोठा अभिमान वाटतो. या मन्वंतरांत धर्मवेड, हठवाद, द्वेष आणि विरोध यांचा नायनाट होऊन प्रेम व सहानुकंपा यांचें साम्राज्य होईल असा भरंवसा आम्हास आहे. परमेश्वराचा आपणास सदोदित आशीर्वाद असावा अशी मी त्याची प्रार्थना करतो.

वरील मानपत्र वाचून झाल्यानंतर स्वामीजी समागृहांतून बाहेर पडले व बाहेर उभ्या असलेल्या गाडीत जाऊन बसले. त्या वेळीं जनसमुदाय अत्यंत प्रचंड जमला असून सर्वत्र आनंदाचा व जयजयकाराचा कोलाहल इतका मोठा होता, कीं त्यां वेळीं लहानसें भाषण करूनच समारंभाची परिसमाप्ति करणें इष्ट होतें. याकरितां पुढील लहानसें भाषण करून स्वामींनीं विस्तृत उत्तर पुढें देण्याचें अभिवचन दिलें:—

स्वा. वि. ४-९

मनुष्याची इच्छा अमुक एक गोष्ट करण्याची असली तरी ती पुढी होणें अथवा न होणें हें परमेश्वराच्या हातीं असतें, अशा अर्थाची एक म्हण इंग्रजी भाषेत आहे. तिचें प्रत्यंतर आतां येथेंच येऊं पाहत आहे. मानपत्राचा आणि त्याच्या उत्तराचा समारंभ इंग्रजी पद्धतीप्रमाणें एखाद्या लहानशा सभागृहांत व्हावा अशी योजना आरंभीं करण्यांत आली होती; पण परमेश्वराच्या मनास ही गोष्ट आली नाही. रथांत उभें राहून भर रस्त्यावर हजारों माणसांच्या प्रचंड समुदायांत मीं भाषण करावें अशी त्याची इच्छा होती आणि तीमुळेंच हा योग जमून आला आहे. एका अर्थीं जें झालें तेंच बरें झालें असें म्हटलें पाहिजे. कारण असा प्रसंग भाषणास विशेष उद्युक्त करणारा असून मीं जें कांहीं आपणांस सांगणार आहे त्यालाही पोषक असा आहे. आपणा सर्वास माझे भाषण ऐकूं जाईल कीं नाहीं याची मला मोठी शंका आहे; तथापि तसें होण्याचा शक्य तो यत्न मीं करीन. एवढ्या मोठ्या मोकळ्या जागेंत जमलेल्या प्रचंड जनसमूहासमोर भाषण करण्याचा प्रसंग मला पूर्वीं आला नव्हता. कोलंबोपासून मद्रासपर्यंत माझे स्वागत इतक्या प्रेमानें, मनःपूर्वकतेनें आणि उत्साहानें झालें कीं, माझे स्वागत अशा प्रकारचें होईल अशी मला यत्किंचितही कल्पना नव्हती. परंतु ही गोष्ट माझ्या कल्पनेच्या बाहेरची झाली असली तरी तीमुळें माझा आनंद दुणावला हें मात्र खरें; कारण यामुळें माझ्या एका मताला चांगली पुष्टि मिळाली. प्रत्येक राष्ट्राचा जीवितहेतु वेगवेगळा असतो असें माझे मत आहे; आणि आजपर्यंत अनेक वेळां तें मीं बोलूनही दाखविलें आहे. प्रत्येक राष्ट्राच्या वाढीचा मार्ग वेगळा आहे आणि त्या राष्ट्राची वाढ त्याच ठरविल्या मार्गांनो होत असते. आमच्या हिंदु राष्ट्राच्या वाढीचा मार्ग, धर्म हा आहे. धर्म हा आम्हा लोकांचा जीवितहेतु आहे. इतर देशांत धर्माला एवढें महत्त्व नाही. सामान्य आयुष्यक्रमांत ज्या हजारों बाबींचा समावेश होतो, त्यापैकीच धर्म ही एक बाब इतकाच समाज पाश्चात्य देशांत प्रचलित आहे. किंबहुना धर्माची बाब ही त्यांच्या दृष्टीनें इतर सांसारिक बाबींहूनही कमी दर्जाची आहे असें म्हणावयास हरकत नाही. उदाहरणार्थ, इंग्लंडांत धर्म ही एक राजकीय बाब समजली जाते. इंग्लंड हें अमुक एका विशिष्ट पंथाचेंच समजणें जावें असा कटाक्ष धर्माच्या बाबतींत आहे. इंग्लंडच्या धर्मपंथांचा प्रमुख अधिकार

तेथील गादीच्या हातीं आहे. गादीवर असलेल्या व्यक्तीचा विश्वास त्या विशिष्ट पंथावर असला अथवा नसला तरी तखतनशीन व्यक्तीनें त्या पंथाचा पुरस्कार केलाच पाहिजे; आणि असें करणें हें आपलें राष्ट्रीय कर्तव्य आहे असें समजून ती व्यक्तीही त्या पंथाचा पुरस्कार अवश्यमेव करते. इंग्लंडांतील सर्व घरंदाज स्त्रीपुरुषांचा पाठिंबा या पंथाला असला पाहिजे असा समज तिकडे सर्वत्र प्रचलित आहे. एखाद्या गृहस्थाचा कुलीनपणा सिद्ध होण्यास ज्याप्रमाणें अनेक बाबी त्याजजवळ असाव्या लागतात त्याच-प्रमाणें स्वतःस त्या विशिष्ट राष्ट्रीय धर्मपंथाचा म्हणविणें ही एक बाब आहे. इंग्लंडची गोष्ट इतर देशांसही लागू पडते. प्रत्येक राष्ट्राच्या महत्त्वाची एक एक विशिष्ट बाब असते. मोठाले राजकारणी पुरुष निर्माण करणें हाच एखाद्या राष्ट्राचा विशेष असतो. दुसरें एखादें राष्ट्र महाबुद्धिमान् पुरुष निर्माण करीत असतें. तिसरें राष्ट्र क्षात्रगुणांची परमावधि करण्यांतच स्वतःस धन्य मानतें; आणि चवथें वाणिगृत्तीच्या पूर्ण वाढींत गुंतलेलें असतें. प्रत्येक राष्ट्रचें लक्ष्य आपआपल्या विशिष्ट गुणांच्या वाढीकडे लागलेलें असतें. हा विशिष्ट गुण वगळून ज्या अनेक कमी दर्जाच्या बाबींचा अंतर्भाव राष्ट्राच्या घटनेंत होतो त्या अनेक बाबींपैकीं धर्म ही एक बाब तिकडे समजली जाते. अलंकारांनीं मूळ सौंदर्याचें पोषण होत असलें तरी अलंकारांची योग्यता ज्याप्रमाणें कमी दर्जाची समजली जाते त्याचप्रमाणें धर्म हा सुद्धां एक अलंकार आहे, इतकीच योग्यता पाश्चात्यांच्या दृष्टीनें धर्मांला प्राप्त झाली आहे. या बाबतींत आमचा देश इतर देशांहून सर्वथा भिन्न आहे. धर्म हा आमचें जीवनसर्वस्व आहे. धर्म हा आमच्या राष्ट्रीय जीवनाचा मूळ पाया आहे. आमच्या राष्ट्राच्या जीविताचा प्रमुख आधार-स्तंभ धर्म हाच आहे. आमच्या राष्ट्राचें जें कांहीं बरें वाईट रूप आज दिसत आहे त्याच्या घटनेंत मुख्यतः धर्माचा अंतर्भाव झालेला आहे. राजकारण, सत्ता, सामर्थ्य आणि बुद्धि हीं सारीं दुसऱ्या दर्जाचीं आहेत. खऱ्या धार्मिक पुरुषाबद्दल जो आदर आम्हा हिंदु लोकांच्या चित्तांत वसत असतो, तसा आदर अत्यंत बुद्धिमान् पुरुषाबद्दलही आमच्या चित्तांत नसतो. यामुळें धर्म ही आमची एक प्रमुख बाब होऊन बसली आहे. आम्हा हिंदु लोकांत चौकसबुद्धि नाहीं असा प्रवाद हजारों वेळां माझ्या कानावर आला आहे,

आणि सामान्यतः हा आरोप अगदी खोटा आहे असेही म्हणतां यावयाचें नाहीं. मी कोलंबो शहरां आलों तेव्हां युरोपांत ज्या अनेक राजकीय उलाढाली होत होत्या त्यांची यत्किंचित्ही माहिती तेथील पुष्कळशा लोकांस नव्हती हें खरें; त्याचप्रमाणें लोकसत्तावाद अथवा त्याचेंच अधिक उग्र स्वरूप समानतावाद (Socialism) अथवा अराजकता (Anarchism) इत्यादि ज्या अनेक उलाढाली सांप्रत युरोपांत सुरू आहेत त्यांचाही मागमूस सिलोनांत पुष्कळांस नव्हता हेंही खरें; तथापि हिंदुस्थानांतला एक संन्यासी अमेरिकेंत गेला होता आणि त्यानें तेथें धर्मसभेंत कांहीं नांव केलें ही गोष्ट मात्र तेथील आंबालवृद्धांस माहीत होती असें मला आढळून आलें. यावरून आमचे लोक चौकस नाहींतच असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. जगांतल्या कसल्याही विषयाच्या माहितीची आवड त्यांस नाहीं असें नाहीं; पण मुद्दा इतकाच कीं, ते आपल्या आवडीच्या विषयाची माहिती मिळविण्यास मात्र उत्सुक असतात. आपल्या जीवनाच्या प्रमुख हेतूवद्दल ते कधीही उदासीन नसतात. तेवढ्या विशिष्ट विषयास अनुलक्षून चाललेल्या घडामोडींची माहिती त्यांस पूर्ण असते. राजकारण आणि याचप्रकारच्या इतर गोष्टी यांचा अंतर्भाव आमच्या प्रमुख हेतूंत पूर्वीपासूनच झालेला नव्हता. आपलें जीवितसाफल्य या विषयांच्या माहितीवर अवलंबून आहे असें आम्हा लोकांस कधीही वाटलें नाहीं. आमचें जीवितसाफल्य फक्त धर्मसाधनावर आणि आत्मवर्धनावर अवलंबून आहे असा आमचा प्राचीनकाळापासून समज आहे; आणि आमच्या राष्ट्राची भावी वाढही याच साधनावर अवलंबून आहे. जगांतील राष्ट्रांपुढें दोन प्रमेयें मांडलीं गेलीं असून तीं सोडविण्याच्या खटपटींत तीं गुंतलीं आहेत. हिंदुस्थानानें एका प्रमेयाची बाजू उचलली असून जगांतील बाकीच्या राष्ट्रांनीं दुसऱ्याची बाजू उचलली आहे. जगांत अखेरपर्यंत कोण टिकाव धरून राहणार या प्रश्नाचें उत्तर देण्याच्या खटपटींत जग गुंतलें आहे. एक राष्ट्र अनेक आपत्ती भोगूनही जिवंत कां राहतें आणि दुसरें राष्ट्र नामशेष कां होतें या प्रश्नाचें उत्तर जगालां हवें आहे. प्रेम जिवंत राहिल कीं द्वेष जिवंत राहिल, त्याग अखेर मारील कीं भोग जिंकिल, जडाचा जय होईल कीं चैतन्याचा होईल या प्रश्नांचीं उत्तरें जगाला हवीं आहेत. इतिहासकालाच्याही पूर्वी आमच्या पूर्वजांनीं या प्रश्नांचीं उत्तरे देऊन ठेवलीं आहेत.

ज्या ठिकाणी दंतकथांचेही किरण प्रवेश करू शकत नाहीत इतक्या प्राचीन-काळी आमच्या पूर्वजांनी याच प्रश्नांचा खल करून त्यांस उत्तरेही देऊन ठेवली आहेत. ही आपली उत्तरे खोटी आहेत असे सिद्ध करण्यास त्यांनी साऱ्या जगास आव्हान देऊन ठेवले आहे. “न धनेन न प्रजया त्यागेनैकेना-मृतत्वमानशुः।” असे त्यांचे स्पष्ट उत्तर आहे. त्याग, दान, निर्भयता आणि प्रेम हीं जिवंत राहण्याचीं साधनें आहेत असें त्यांचे म्हणणे आहे. इंद्रिय-जन्य सुखाची वासना टाकून देणे हेच राष्ट्राच्या चिरजीवितांचे साधन आहे. त्यांचे हे उत्तर चुकीचे आहे की बरोबर आहे हे पाहावयास फार लांब जाणे नको. इतिहासाच्या सामान्य अवलोकनानेंही ह्या प्रश्नाचा निकाल लागेल. शतकाच्या आरंभीं एखादे राष्ट्र उदय पावते, मध्याच्या सुमारास ते विलक्षण भरभराटीत असते आणि त्याच शतकाच्या अखेरीस त्याचीही अखेर होऊन दुसरेच एखादे राष्ट्र क्षितिजावर उगवू लागते. हा चमत्कार इतिहासांत अनेक वेळां घडून आलेला दिसतो. धूमकेतूप्रमाणे एकाएकीं उगवावे, चार दिवस जगभर धुमश्चक्री माजवावी आणि अखेरीस एकाएकीं नष्ट व्हावे हा खेळ अनेक राष्ट्रांनीं आजपर्यंत खेळून दाखविला आहे. आमच्या या प्रचंड आर्यकुलावरही अनेक वेळां अनेक आणीबाणीचे प्रसंग आले होते. कित्येक वेळां दुर्दैवाने त्याची पुरी पाठ घेतली होती. अनेक प्रकारच्या संकटांनीं त्याजवर काहूर माजविले होते. अनेक प्रकारच्या बऱ्या वाईट परिस्थितींचीं वावटळे त्याजवरून वाहवत होती. खरोखर अशा प्रकारची अस्मानी सुलतानी जगांतील दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्राने भोगिली नसेल; पण चमत्कार हा की, इतक्या आपत्तींतूनही ते अद्यापि जीव धरून आहे. याचे कारण काय? याचे कारण इतकेच की, “त्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः” हे त्यांचे ब्रीदवाक्य आहे. त्यागावांचून धर्मसंपादन होणे शक्य नाही. भोग किती प्रकारांनीं भोगतां येईल याचे कोष्टक आज पाश्चात्य राष्ट्रे तयार करीत आहेत. भल्याबुऱ्या-कसल्याही-उपायाने मनुष्याला अधिकाधिक सत्ता कशी गाजवितां येईल याचा विचार त्यांच्या डोक्यांत रात्रंदिवस घोळत आहे. युरोपांतील राष्ट्रांच्या घटनेचा मुख्य पाया म्हटला म्हणजे अहमहमिका हीच होय. प्रत्येक गोष्ट या एकाच तत्त्वावर चालावयाची; सर्व राष्ट्रांची परस्परांत चढाओढ आणि प्रत्येक राष्ट्रांत व्यक्तीव्यक्तींत चढाओढ;

मिळून सर्वत्र चढाओढ आणि चुरस यांचें साम्राज्य झालें आहे. या चढा-ओढीचा परिणाम सर्वत्र एकाच प्रकारचा असावयाचा हें उघड आहे. चढा-ओढीमुळें दुष्टपणा, सहानुकंपेचा अभाव आणि हृदयशून्यता यांचें पीक मात्र तिकडे सोळा आणे आलें आहे. युरोपांतील समाजघटनेचा मूळ पाया या प्रकारचा आहे. आमचा पाया याहून अगदीं वेगळ्या प्रकारचा आहे. जातिभेद हा आमच्या समाजाचा एक घटक आहे. यामुळें धंद्याची चढाओढ आपोआपच बंद झाली. चढाओढीच्या अभावीं तिच्यांतील दुष्ट सामर्थ्यही नष्ट झालें; यामुळें पुढील पायरी जी क्रूरता तीही नाश पावली, आणि अशा रीतीनें अज्ञेय जीवनारण्यांतून पलीकडे जाण्याच्या वाटेतील निवडुंग आणि बाभळी यांचें निर्मूलन झालें.

[इतकें भाषण होत आहे तों त्या जागीं माणसांची इतकी बेसुमार खेंचाखेंच झाली कीं, स्वामींचें भाषण कोणासच ऐकूं जाईनासें झालें. यामुळें पुढील थोडेंसें भाषण होऊन समारंभ पुरा झाला.]

सुहृज्जनहो, तुमचा हा उत्साह पाहून माझे हृदय आनंदानें भरून येत आहे. हा सारा देखावा मला अभूतपूर्व वाटतो. तुमच्या बद्दल मला अनादर वाटतो ही कल्पनासुद्धां मनांत आणूं नका. तुमच्या उत्साहाचा अतिरेकही मला अत्यंत प्रिय आहे. आपण सर्वांना सध्या विलक्षण उत्साहाचीच जरूर आहे. सर्वत्र भयंकर उत्साह पाहिजे आहे. मात्र हीच स्थिति चिरकाल राहिल अशी तजवीज केली पाहिजे. असाच उत्साह सदोदित कायम ठेवा. ह्यांत उणेपणा येऊं देऊं नका. आपणांस अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी यापुढें करावयाची आहे. या कार्यांत आपणा सर्वांची मदत मला हवी आहे आणि. त्याकरितां अशाच प्रकारचा दांडगा उत्साह हवा आहे. आपण सर्वांनीं माझे जें प्रेमपुरस्सर आणि मनःपूर्वक स्वागत केलें त्याबद्दल पुनः एकवार मी आपली कृतज्ञता व्यक्त करतो. पुढें शांततेच्या वेळीं आपणांस परस्परांशीं अनेक गोष्टींची चर्चा करावयाची आहे. याकरितां सध्या आपली मी रजा मागतों. सर्वत्रांस कळेल अशा रीतीनें बोलणें मला शक्य नसल्यामुळें माझ्या दर्शनानेंच सध्या तृप्त व्हा. पुढील एखाद्या प्रसंगीं माझे चार विचार मी आपणांस कळवीन.

भावी कार्याची रूपरेषा.

(विहक्टोरिया हॉल, मद्रास.)

आपण सर्वांनीं माझे जें अन्यंत उत्साहपूर्वक स्वागत केलें, त्याबद्दल आपले आभार प्रथम मानणें युक्त आहे. आपण मला दिलेल्या मानपत्रांत जे विचार प्रकट केले आहेत त्यांजबद्दल माझ्या मनांतील भाव कोणत्या शब्दांनीं व्यक्त करावा हें मला कळत नाही. याकरितां त्यांत ज्या अनेक गुणांचा आरोप आपण मजवर केला आहे त्यांस साजेशी कृति माझ्या हातून घडो इतकीच प्रार्थना मी ईश्वरापाशीं करतो. माझा सारा जन्म धर्म-सेवेत जाणे आणि माझ्या हातून माझ्या मातृभूमीची सेवा अखंड घडो इतकेंच माझे त्याजपाशीं मागणें आहे.

माझ्या अंगीं अनेक प्रकारचे दुर्गुण असले तरी त्यांजबरोबर थोडेंबहुत धैर्यही माझ्या अंगीं आहे असें मला वाटतें. माझ्या मातृभूमीचा एक निरोप, मला पाश्चात्यांस पोहोंचवावयाचा होता, आणि मोठ्या धीटपणानें तो मी इंग्रजांस व अमेरिकनांस पोहोंचविला. आजच्या माझ्या विषयास आरंभ करण्यापूर्वी आपणा सर्वांस मला चार शब्द सांगावयाचे आहेत. हे शब्द आपणांस विशेष धाष्ट्यांचे वाटतील असें मला वाटतें. माझ्या भोंवतीं कांहीं विशिष्ट परिस्थितीचें जाळें विणलें जात होतें. या जाळ्यांत गुंतून माझे हातपाय पके जखडले जाण्याचा संभव होता, आणि तसें झालें असतें तर मी जन्माचा निकामी झालों असतो; पण “ समर्थांच्या सेवका वक्र पाहे । असा सर्व भ्रमंडळीं कोण आहे ॥ ” ही सत्पुरुषांची वाणी खोटी कशी होईल ! अशा प्रकारचे यत्न अंतीं निष्फळ व्हावयाचेच, आणि या वेळींही व्हावयाचें तेंच झालें. गेलीं तीन वर्षे माझ्याबद्दल अनेक प्रकारचा गैरसमज उत्पन्न झाल्याचें मला आढळून आलें; परंतु मी परदेशांत असल्यामुळें मूग गिळून बसलों होतो. माझ्या विरुद्ध चाललेल्या खटपटीस मी एका शब्दानेही प्रत्युत्तर दिलें नाही; पण आतां मी स्वदेशास आलों आहें. याकरितां आतां कांहीं विशेष खुलासा करणें इष्ट आहे. माझ्या शब्दांचा जो काय परिणाम होईल त्याबद्दल मला धास्ती वाटते अशांतला भाग नाही; तसेंच माझ्या शब्दांनीं आपल्या मनांत माझ्याबद्दल ज्या कल्पना येतील त्यांजबद्दलही मला फारशी पर्वा नाही; कारण मी पूर्वीप्रमाणेंच आजही खरोखर संन्यासीच

आहे. चार वर्षांपूर्वी दंडकमंडळ हातीं घेऊन मी आपल्या नगरीं आलों त्या वेळीं जसा मी होतो तसाच आजही आहे. त्यावेळीं ज्याप्रमाणें अलम दुनिया मला मोकळी होती त्याचप्रमाणें आजही ती मला मोकळी आहे; पण आतां अधिक प्रस्तावना न करतां मला जे चार शब्द आपणांस सांगावयाचे आहेत ते सांगून मोकळा होतो.

प्रथम थिऑसॉफिकल मंडळीबद्दल मला बोलावयाचें आहे. या मंडळीनें आमच्या बऱ्यासाठीं कांहीं गोष्टी केल्या आहेत याबद्दल कोणाचाही वाद नाही, आणि त्या गोष्टीबद्दल प्रत्येक हिंदूच्या मनांत आदर असावा हेंही योग्य आहे. विशेषतः मिसिस बेझंट यांजबद्दल योग्य आदर वाटणें स्वाभाविक आहे. बेझंट बाईबद्दल मला फारशी माहिती नाही; तथापि मला जी थोडी-बहुत माहिती आहे तीवरून त्या बाई आमच्या मातृभूमीच्या खऱ्या हित-चिंतक आहेत अशी माझी खात्री झाली आहे. आमच्या देशाचें डोकें वर निघावें याकरितां त्या मनःपूर्वक खटपट करीत आहेत असें मला खात्रीपूर्वक वाटतें. प्रत्येक खऱ्या दिलाच्या हिंदूनें त्यांच्या या कृतीबद्दल कृतज्ञ रहावें. या त्यांच्या सत्कृत्याचें फळ परमेश्वर त्यांस देईल यांत शंका नाही; पण बेझंट-बाईबद्दल कृतज्ञ असणें ही गोष्ट वेगळी आणि थिऑसॉफीच्या मंडळींत प्रविष्ट होणें ही गोष्ट वेगळी हें मात्र पक्कें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. एखाद्याबद्दल आपल्या मनांत योग्य आदर, प्रेम आणि पूज्यबुद्धि असणें वेगळें; आणि त्याचा प्रत्येक शब्द, कांहींही विचार न करतां ब्रह्मवाक्य म्हणून चित्तांत सांठविणें हें वेगळें. थिऑसॉफीच्या मंडळीनें अमेरिकेंत मला पुष्कळ साहाय्य केले आणि इंग्लंडांत व अमेरिकेंत जें मला थोडेंफार यश मिळालें त्याचें श्रेय मुख्यतः त्या मंडळीकडेच आहे, अशा प्रकारच्या अफवा पसरल्याचें माझ्या कानांवर आलें आहे. याबद्दल मी आपणांस इतकेंच सांगतां कीं, यांतील प्रत्येक अक्षर साफ खोटें आहे. त्यांत कोठें सत्याचा अंशही नाही. “ वचने किं दरिद्रता । ” या वाक्याचा प्रत्यय आपणांस या जगांत पावलोपावलीं येत असतो. कल्पनेचें मानसिक औदार्य आणि कल्पनेतील उदार बुद्धीचे विचार यांस कधींच वाण पडत नाही. कल्पनेच्या साम्राज्यांत आपण प्रत्यक्ष आपल्या शत्रूंवरही प्रेम करीत असतो; पण ही गंधर्वनगरी सोडून आपण या सामान्य मृत्युलोकांत प्रवेश केला म्हणजे मात्र सगळें मान बदलतें. दुसऱ्याशीं आपण

नेहमीं सहानुकंपा बाळगतां; पण ती कोठपर्यंत ? जोपर्यंत दुसरा आपलें सारें म्हणणें बिनतक्रार ऐकतो तोंपर्यंत; पण आपल्या म्हणण्यावर थोडासाही आक्षेप घेण्याचें धाष्टर्य त्यानें केलें कीं, आपल्या हृदयांतील सहानुकंपेचा आणि प्रेमाचा झरा कोरडा झालाच. याशिवाय, जगांत आणखीही एका मासल्याचे लोक असतात. हे लोक निवळ स्वकार्यसाधू असतात. एखाद्या ठिकाणीं आपला जम नीटसा बसत नाही असें त्यांस आढळून आलें कीं, त्यांच्या तळव्याची आग मस्तकाला जाते, आणि अशा वेळीं त्यांच्या हृदयांतील सारें विष ते ओकीत असतात. प्रतिपक्ष्यास कोणत्या रीतीनें चीत करावें याचा विचार ते करूं लागतात. हिंदूंनीं आपल्या समाजांतील घाण काढून टाकण्याची खटपट केली, तर त्यांत ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचें काय वेंचतें ? ब्राह्म-समाज आणि त्याच प्रकारचे इतर समाज हे आमच्या समाजावर तुटून कां पडतात ? आम्हीं आपल्याच पद्धतीनें आमच्या समाजाची सुधारणा करण्याचा यत्न केला, तर त्यांत त्यांचें काय बिनसतें ? त्यांनीं सदोदित आमच्या वाटेंत आडकाठी कां घालावी ? आमची प्रत्येक चळवळ हाणून पाडण्याचा यत्न त्यांनीं कां करावा आणि आम्हांस सदोदित शत्रूसारखें कां लेखावें ? आमच्या-बद्दल त्यांच्या मनांत इतका तीव्र द्वेष आहे कीं या प्रकारच्या प्रश्नांना त्यांजकडून उत्तरेंही मिळावयाचीं नाहींत.

आतां त्या गोष्टीला चार वर्षांचा काळ लोटला आहे. त्या वेळीं मी एक अकिंचन आणि अशरण असा संन्याशी होतो. त्या वेळची माझी संपत्ति म्हटली म्हणजे चार खुंट जहागिरी हीच. त्यावेळीं माझा मित्रही मीच. मी अमेरिकेस जावयास निघालों. अनंत विस्ताराचा समुद्र ओलांडून अमेरिकेंत जावें असा मी बेत केला. त्या खंडांत माझें ओळखीचें असें कोणीही नव्हतें. त्यावेळीं थि-ऑर्सोफीसच्या मंडळीच्या पुढाऱ्याची भेट मीं घेतली, आणि अमेरिकेंत एखाद्या भल्या गृहस्थाला ओळखपत्र मला द्या अशी विनंति मीं त्यांजपाशीं केली. त्यावर ते मला म्हणाले 'आमच्या मंडळींत तुम्ही नांव घालाल काय ?' मी 'नाहीं' असें उत्तर दिलें, आणि पुढें म्हटलें 'आपल्या बऱ्याचशा मतां-वर माझा विश्वास नाहीं त्या अर्थी मी आपल्या मंडळींत सामील कसें व्हावें ?' माझें उत्तर ऐकून घेऊन ते म्हणाले 'तर मग आपली विनंति मला मान्य करतां येत नाहीं याबद्दल मी फार दिलगीर आहे.' अमेरिकेंत माझा मार्ग

सुलभ करण्याचा आरंभ या रीतीने झाला आहे. यानंतर माझ्या कांहीं स्नेह्यांच्या मदतीने मी अमेरिकेस गेलों हें आपणास ठाऊक आहेच. त्या माझ्या स्नेह्यांपैकीं बहुतेक आज येथें हजर आहेत. फक्त न्या. सुब्रह्मण्य अग्यर मात्र येथें नाहीत. माझ्या आयुष्यांत ज्या कांहीं खऱ्या अंतःकरणाच्या स्नेह्यांचा लाभ मला झाला, त्यांपैकींच न्यायमूर्ति हे एक आहेत. हे गृहस्थ अत्यंत कुशाग्र बुद्धीचे असून स्वताच्या जन्मभूमीबद्दल त्यांच्या मनांत खरी भक्ति आहे. असो.

मी अमेरिकेंत पोहोचलों तेव्हां महाधर्मपरिषद भरण्यास बऱ्याच महिन्यांचा अवकाश होता. माझ्या पाशीं जो थोडासा पैका शिल्लक राहिला होता तो केव्हांच संपला. पुढें लवकरच हिंवाळा सुरू झाला. माझ्याजवळ जीं वस्त्रें होती तीं अगदीं हलकीं व उन्हाळ्यांत मात्र उपयोगीं पडण्यासारखीं होती. थंडीच्या दिवसांकरितां लागणाऱ्या कपड्यांची फाय व्यवस्था करावी हें मला सुचेना. अमेरिकेंत भीक मागण्याचीही चोरी. मी भीक मागितली असती तर ताबडतोब मला बिनभाळ्याचें घर पाहावें लागलें असतें. शेवटीं माझ्या मद्रास येथील स्नेह्यांस मीं ही हकीकत तारेनें कळविली. माझ्या या स्थितीची हकीकत थिऑसॉफिस्टांच्याही कानीं गेली, तेव्हां त्यांपैकीं एकानें एका पत्रांत लिहिलें कीं ' हें भूत आतां लवकरच गाडलें जाणार, ही आमच्यावर परमेश्वराची मोठी कृपा होय.' अमेरिकेंत माझा मार्ग सुलभ केल्याचें थिऑसॉफीस्ट सांगतात. मदत देण्याचे त्यांचे मार्ग हेच आहेत काय ? हा पाढा आपल्यापुढें वाचण्याची माझी इच्छा नव्हती; पण माझ्या देशबांधवांस खरी हकीकत कळण्याची फार इच्छा होती, आणि आज केवळ त्यांच्या इच्छेस मान देऊनच मीं हें सांगत आहे. गेल्या तीन वर्षांत कधीं चुकून सुद्धां या गोष्टीची वाच्यता मीं केली नाही. " मौनं सर्वार्थसाधनम् । " याच व्रताचा अंगीकार मीं केला होता; पण प्रसंगानें ओघाला आलें म्हणून आपणास हें थिऑसॉफी-पुराण सांगितलें; पण या पुराणाची समाप्ति एवढ्यानेंच होते असें नाही. महाधर्मपरिषद भरली तेव्हां कित्येक थिऑसॉफीस्टांची भेट मीं घेतली. त्यांचा स्नेह संपादावा व त्यांच्या मंडळींत मिळून मिसळून वागावें अशी माझी इच्छा होती. पण भेटीच्या वेळीं त्यांच्या चेहऱ्यावर मजबद्दल विलक्षण तिरस्काराची छटा दिसली. 'हा क्षुद्र किडा आमच्या या इंद्रभुवनां-

तील देवांच्या संगतीस कशाला आला' असेच जणू काय त्यांस वाटत असा-
 वेंसें दिसलें. यानंतर परिषदेंत मला कीर्तीचा लाभ झाला. तेव्हां अनेक
 प्रकारचीं कार्यें मजकडे चालून येऊं लागलीं; पण प्रत्येक वेळीं थिऑसॉफि-
 स्टांच्या मंडळानें माझ्या मार्गांत खो घालण्याचा यत्न सुरू केला. थिऑस-
 फीच्या सभासदांनीं माझ्या व्याख्यानांस हजर राहूं नये अशी द्वाही फिरवि-
 ण्यांत आली. ते हजर राहिले तर त्यांजवर मंडळाचा बहिष्कार पडेल असेंही
 त्यांस सांगण्यांत आलें. थिऑसफीच्या सभासदांत दोन मंडळें आहेत. एक
 अंतर्मंडल आणि दुसरें बहिर्मंडल. या अंतर्मंडळांतील सभासदांचा असा
 कायदा आहे कीं, त्यांनीं आपला अभ्यासक्रम फक्त कुतुहुमी आणि मोरया
 या महात्म्यांकडूनच समजावून घ्यावा. आतां हे महात्मे अदृश्य असल्यामुळें
 त्यांच्या प्रतिनिधित्वाचें कर्तव्य, मि० जज आणि मिसेस बेझंट यांजकडे
 आलें आहे. या एकंदर प्रकाराचा इत्यर्थ इतकाच कीं जो कोणी या
 मंडळाचा सभासद होईल त्यानें आपलें मन आणि आपली बुद्धि हीं
 या दोन प्रतिनिधींच्या स्वाधीन केलीं पाहिजेत. अशा प्रकारची गुलामगिरी
 माझ्या हातून होईल हें तर शक्यच नाही; एवढेंच नव्हे, तर जो कोणी
 हिंदू असल्या प्रकाराला आपली मान वांकवील तो खरा हाडाचा हिंदूच नाही
 असें मी स्पष्ट म्हणतां. मि. जज यांच्याबद्दल माझ्या मनांत आदरबुद्धि
 आहे. ते सद्गृहस्थ आहेत. ते खुल्या दिलाचे असून स्वभावानें साधे आणि सरळ-
 मार्गी आहेत. खरोखर, थिऑसफिस्टांच्या मंडळांत योग्यतेनें धुरीणांच्या
 मालिकेंत अग्रस्थानीं बसण्यास हेच काय ते योग्य गृहस्थ आहेत. मिसेस
 बेझंट व मि. जज यांचा जो वाद आपसांत सुरू आहे त्याजबद्दल टीका
 करण्याचा अधिकार मला नाही. आपला महात्माच खरा आहे असें दोघेही
 अट्टहासानें प्रतिपादन करीत आहेत; आणि अत्यंत नवलाची गोष्ट ही कीं
 दोघांचाही महात्मा एकच आहे. यांत सत्य काय असेल तें एक परमेश्वराला
 मात्र माहीत. दोन्ही बाजूला बडीं बडीं धेंडें असतां त्यांच्या तंत्याचा निकाल
 लावण्याचें सामर्थ्य फक्त परमेश्वरालाच असणार हें उघड आहे. असो.
 अशाच रीतीनें त्यांनीं माझा अमेरिकेंतील मार्ग सुलभ केला. त्यांच्या या
 कार्यांत आणखीही एक त्यांचे भाऊ त्यांना भेटले. हे नवे भाऊ म्हणजे ख्रिस्ती
 मिशनरी. या भल्या गृहस्थांनीं माझा पिच्छा पुरविण्याचा जणू काय विडा उचलला

होता ! माझ्यावर अनेक कृष्णकृत्ये केल्याचें काल्पनिक आरोप लादण्यांत आले. शहरोशहरीं फिरून त्यांनीं माझी नालस्ती आरंभिली. मी आर्धांच परक्या देशांतला, आणि त्यांतून तेथें मला कोणी स्नेहीसोबती नाहीं, या गोष्टीची सुद्धां त्यांनीं पर्वा केली नाहीं. अमेरिकेंतील प्रत्येक घर मला पारखें व्हावें अशी खटपट त्यांनीं आरंभिली. तसेंच माझ्याशीं मित्रत्व संपादूं इच्छिणाऱ्या लोकांत खोट्यानाट्या गोष्टी, पसरवून ते माझे शत्रू व्हावे अशीही योजना ते करूं लागले. मला खाण्यासही मिळूं नये अशी त्यांची इच्छा होती. बांधवहो, या त्यांच्या कृत्यांत माझ्याच देशबांधवांपैकीं एक इसम सामील झाला होता; याहून अधिक खेदाची गोष्ट ती कोणती ! हे हिंदी सदृहस्थ आपणांस सुधारकांचे अग्रणी झणवितात ! हिंदुस्थानांत ख्रिस्ताचा अवतार झाला आहे असेंही हे म्हणत असतात. ख्रिस्ताला हिंदुस्थानांत आणावयाचा मार्ग हाच काय ? हिंदुस्थानाची सुधारणा याच मार्गानें होणार काय ? या भल्या गृहस्थाची आणि माझी ओळख लहानपणापासून होती. मी त्याला आपला मित्र समजत होतो. माझी आणि त्याची अमेरिकेंत भेट झाली त्या वेळेपर्यंत माझ्या दृष्टीस माझा एकही देशबांधव पडला नव्हता. यामुळें त्याला पाहतांक्षणींच मला हर्षाचा केवढा उमाळा आला असेल याची कल्पना करा; आणि या माझ्या हर्षाबद्दल मला कसें बक्षिस मिळालें तेंही पहा. धर्मपरिषदेंत माझी वाहवा झाली आणि चिकागो शहरांत मी लोकप्रिय झालों, त्यावेळेपासून त्यांची वर्तणूक बदलली आणि हरएक प्रकारें माझी विडंबना करण्याची खटपट ते करूं लागले. वीस वर्षे ख्रिस्ताच्या पायापाशीं बसून ते हेंच शिकले काय ? ख्रिस्ती धर्म आणि ख्रिस्ती सत्ता यांच्या संयोगानें हिंदु लोकांचें कल्याण होणार असें आमच्या सुधारकांस वाटतें. हिंदुस्थानाचें कल्याण याच रीतीनें व्हावयाचें काय ? आमच्या भावी कल्याणाचा हा एक मासला असेल, तर भविष्यत्काल फारसा आशेचा दिसत नाहीं.

आतां आणखी थोडीशीच हकीकत सांगावयाची आहे. सुधारकांच्या पत्रांतून मी शूद्र आहे असे उल्लेख मला आढळून आले, आणि शूद्राला संन्यास-ग्रहणाचा अधिकार आहे काय अशीही पृच्छा केली गेल्याचें मला दिसलें. या त्यांच्या प्रश्नाला मी एवढेंच उत्तर देतों कीं, “यमाय धर्मराजाय चित्र-गुप्ताय वै नमः।” असा मंत्र म्हणून ब्राह्मण ज्याच्या पदकमळीं पुष्पांजलि

अर्पण करतात त्याच्या कुळांत या देहाचें जतन झालें आहे, आणि त्याच्याच कुळांत अत्यंत शुद्ध असे क्षत्रिय निर्माण झाले आहेत. आपला विश्वास आपल्या पुराणग्रंथांवर असेल, तर माझ्या सुधारकबांधवांस माझे इतकेंच सांगणें आहे कीं, माझ्या जातीनें अर्ध्या हिंदुस्थानावर कित्येक शतकें राज्य केलें आहे. याहून त्यांनीं ज्या कांहीं अधिक मोठ्या गोष्टी केल्या आहेत, त्या वेगळ्याच. माझी जात आपण इतिहासांतून वजा केली, तर आर्यसंस्कृतींत कितीसा भाग शिल्लक राहिल? एकट्या बंगाल देशापुरताच विचार केला, तर तेथला अत्यंत मोठा तत्त्ववेत्ता अत्यंत मोठा कवि, अत्यंत मोठा इतिहासलेखक, अत्यंत मोठा पुराणवस्तुसंशोधक आणि अत्यंत मोठा धार्मिक पुरुष माझ्याच जातींत निर्माण झाला असल्याचें आढळून येईल. सांप्रतच्या युगांतील एक अत्यंत मोठा भौतिकशास्त्राविशारदही माझ्याच जातींत पैदा झाला आहे. माझ्यावर प्रहार करूं पाहणाऱांनीं आमचा पूर्वेतिहास तरी लक्षांत घ्यावयाचा होता ! ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य या वर्णत्रयास संन्यासग्रहणाचे समान हक्क आहेत हें तरी त्यांस ठाऊक असावयास पाहिजे होतें ! त्रैवर्णिकांस वेदाध्ययनाच्या बाबतींत समान हक्क आहेत हें त्यांनीं कधीं ऐकलें आहे काय ? असो. हें केवळ ओघाला आलें म्हणून मी बोललों. त्यांनीं मला शूद्र म्हटलें अथवा आणखीही कांहीं म्हटलें तरी त्याचा मला खेद नाही. खालच्या जातीच्या लोकांवर माझ्या वर्णानें पूर्व काळीं जी अबाधित सत्ता गाजविली त्याचेंच हें एक योग्य बक्षिस मला मिळत आहे असें मी समजतो. मला कोणी महार म्हटलें तर मला खरोखर अधिकच आनंद होईल. कारण ब्राह्मणवर्णांतील ज्या खऱ्या ब्राह्मणानें महाराच्या घराची झाडलोट केली त्या विप्रोत्तमाचा मी शिष्य म्हणवितों. या माझ्या सद्गुरूंनीं भर मध्य रात्रीं हळूच उठून एका महाराच्या घरीं जावें आणि त्याच्या घरांतील शौचकूपाची झाडलोट करावी, आणि आपल्या मस्तकावरील जटाभारानें सर्व जागा झाडून काढावी ! ही गोष्ट एकदोनदांच घडली असेंही नाही. कित्येक रात्री त्यांचा हा क्रम सुरू होता. असें करण्यांत त्यांचा हेतु हाच कीं, आपल्या हातून सर्वांची सेवा घडावी. आपण सर्वांचे सेवक आहों हा भाव चित्तांत पक्का बिंबावा यासाठीं त्यांनीं हा अभ्यास केला ! त्यांची चरणकमलें मी आपल्या मस्तकीं धारण केलीं आहेत. तेच माझे आदिदैवत

आहेत. त्यांच्याच मार्गाने जाण्याचा यत्न मी करीन. मुंगी होऊन साखर खात्री हाच हिंदूचा स्वोन्नतीचा मार्ग आहे. सामान्य वर्गाची सेवा करून त्यांची उन्नति करण्याचा मार्ग आपण स्वीकारिला पाहिजे. परकीयांकडून होणाऱ्या उन्नतीवर अवलंबून राहण्यांत फायदा नाही. वीस वर्षे पाश्चात्य संस्कृतीत मुरलेला मनुष्य आपल्या मित्रास परदेशांत उपाशी मारण्याची खटपट करतो हे पाहिले म्हणजे पाश्चात्य संस्कृतीचा आम्हांस खरोखर कितीसा उपयोग होणार याची शंका वाटू लागते. याच्या उलट अस्सल जुनाट हिंदूंच्या संस्कृतीत मुरलेल्या माझ्या गुरूंचे उदाहरण पहा. लक्षावधि सुधारकांनी आपल्यांतून असल्या प्रकारचा एक तरी नमुना उत्पन्न करून दाखवावा म्हणजे मी त्यांचा दासानुदास होऊन राहीन आणि त्यांच्या पायांशी बसून भावी आयुष्याचे धडे घेईन; पण असे उदाहरण नजरेस पडेपर्यंत मात्र मी त्यांच्या वाऱ्यासही उभा राहू इच्छित नाही. औदार्याच्या लक्षावधि गोष्टी नुसत्या बोलण्यापेक्षा एक पै किमतीची प्रत्यक्ष कृति आधक इष्टफलदायी आहे.

आतां मद्रास येथील कांहीं सुधारक मंडळ्यांबद्दल चार शब्द सांगणें इष्ट वाटतें. माझ्याशीं त्यांची वर्तणूक फारच ममताळूपणाची होती. मद्रास येथील सुधारकांत आणि आमच्या बंगाली सुधारकांत पुष्कळ अंतर आहे हे त्यांचें म्हणणेंही मला कबूल आहे. सध्याच्या काळीं मद्रास येथील परिस्थिति विशेष प्रकारची अनुकूल आहे, असें मीं अनेक वेळां म्हटल्याचें आपल्या लक्ष्यांत असेलच. कृति आणि प्रतिकृति यांच्या प्रचंड हेलकाव्यांत सांपडलेल्या बंगालप्रमाणें येथली स्थिति नाही. येथें फार हळु हळु पुढें पाऊल पडत आहे ही गोष्ट खरी; पण येथें खंबीरपणा आणि स्थैर्य अधिक आहे हेही खरें आहे. बऱ्याचशा बाबतींत बंगाल्यांत अंशतः तरी उलथापालथ झाली आहे तशी गोष्ट येथें झालेली नाही. येथें हळु हळु पाऊल पुढेंच पडत आहे. येथील उन्नतीचा मार्ग अधिक नैसर्गिकपणें आक्रमिला जात आहे. अशी स्थिति असल्यामुळें, बंगाल्यांतांल सुधारक आणि येथील सुधारक यांत जें अंतर दाखविण्यांत येतें तें वास्तविक आहे यांत शंका नाही. तथापि येथेही कांहीं ठिकाणीं एक गोम मला आढळली. येथील कांहीं मंडळ्यांनीं मी त्यांच्यांत मिसळवें अशी खटपट केली; किंबहुना यांत थोडा धाकदपटशाचा प्रकारही आढळून आला; परंतु धाकदपटशाला भिक घालणारा

मी नव्हे हें ते विसरले. खडखडीत उपास काढण्याचे प्रसंगही, ज्या मनुष्याने एकदोनदां नव्हे, तर सतत चौदा वर्षे निभावून नेले, उद्यांचें जेवण कोठें मिळणार हें देखील ज्याला निश्चयपूर्वक सांगतां. येणें शक्य नव्हतें, आणि कष्टविलेल्या देहयष्टीला रात्रभर निवाऱ्याची जागा कोठें मिळेल हेंही ज्याला ठाऊक नव्हतें, असला मनुष्य धाकदपटशाला बघणार काय ? “दिशोऽपिवसनम्” हें ज्याच्या पांचवीला पुजलेलें. आणि अशा स्थितींतही शून्याच्या खाली तीस अंशीवर पारा असतो अशा ठिकाणीं जो राहिलेला, त्याला धाक कोण दाखविणार ? या मंडळीला अत्यंत नम्रतापूर्वक एकच गोष्ट मला सांगावयाची आहे, ती ही कीं, माझ्या ठिकाणीं थोडेंसें स्वावलंबन आहे. स्वतःच्या बुद्धीनें चालण्याची प्रबल इच्छा माझ्या ठिकाणीं थोडीशी आहे. तसेंच या जगाचा थोडाबहुत अनुभवही मीं प्रत्यक्ष घेतला आहे. या जगाला एक निरोप पोहोंचविण्याचें जें कार्य मजकडे सोंपविण्यांत आलें आहे, तें मी, कशालाही न भितां पार पाडीन. हें माझे कार्य मी करित असतां उद्यां माझे काय होईल हा विचारही माझ्या चित्तास शिवणार नाही. मी त्यांस निक्षून असें बजावितों कीं, मी त्यांच्याहूनही अधिक सुधारणेच्छु आहे. त्यांच्या सुधारणेची मजल फारच थोडी आहे. सर्व हिंदुस्थान देश, आमूलाग्र सुधारला पाहिजे अशी माझी इच्छा आहे. त्यांच्यांत आणि माझ्यांत फरक आहे तो फक्त मार्गांचाच. त्यांचे मार्ग आणि माझे मार्ग भिन्न आहेत. त्यांचे मार्ग विग्रहक आहेत; माझे मार्ग संग्राहक आहेत. पूर्वीच्या रचनेंत मोडतोड करणें हा त्यांचा मार्ग आहे, आणि पूर्वीच्या रचनेंत इष्ट तेवढाच बदल करणें हा माझा मार्ग आहे. मोडतोडीनें सुधारणा होते असें मला वाटत नाही. मोडतोड न होतां समाज वाढीला लागला पाहिजे असें माझे मत आहे. ‘तुम्ही अमक्या मार्गांनें जावें आणि अमक्यानें जाऊं नये’ असें सांगण्याचा ईश्वरी अधिकार मला नाही. असा अधिकार बळेंच हातीं. घेण्याचें धाष्ट्य मला नाही हें मी कबूल करतो. भगवान् रामचंद्रजींनीं सेतु बांधिला त्यांत एका खारीनें जशी कामगिरी बजाविली तशीच कामगिरी माझ्या हातून झाली म्हणजे पुरे असें मला वाटतें. त्या खारीची योग्यता माझ्या अंगीं असावी इतकीच माझी आकांक्षा आहे. वानरसैन्य मोठमोठे डोंगर समुद्रांत टाकीत असतां एका खारीनें ज्या प्रमाणें आपल्या अंगावरच्या मातीची भर

त्यांत टाकिली त्याप्रमाणें माझ्या हातून अल्पस्वल्प सेवा घडली तरी पुरे असें मला वाटतें. त्या खारीशीं समत्व पावण्याची हौस मीं बाळगली आहे. आमच्या समाजरचनेचाही अत्यंत आश्चर्यजनक गाडा कित्येक युगें अनेक खडकाळ रस्त्यांतून चालत आला आहे. ही अनंत नदी कित्येक युगें वाहत वाहत आपणांपर्यंत येऊन पोहोचली आहे. यांत खरोखर बरें काय आहे आणि वाईट काय आहे हें ठामपणानें सांगण्याची भलतीच छाती कोणी करावी ! यांतील बरेंवाईट मीं जाणलें असें तरी कोणीं ह्मणावें ? या गाड्याचा अखेरचा मुक्काम कोठें होणार हें ठरविण्याचें साधन आपणांजवळ काय आहे ? हजारों प्रकारच्या परिस्थितांचा वेढा ह्या भूमीभोवतीं पडला आहे. यांतील कित्येकांचा कल आमची गति थांबविण्याकडे आणि कित्येकांचा कल ती वाढविण्याकडे आहे. अशा स्थितींत आमची गति कशी असावी याचा हुकूम फर्माविण्याची कोणाची छाती आहे ? याकरितां गीतेच्या अनुज्ञेप्रमाणें “ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ” हें लक्ष्यांत ठेवून चालावें हेंच योग्य आहे. आमच्या समाजाला ज्या प्रकारच्या अन्नाची भूक लागली आहे, तें अन्न त्याला देऊन मोकळें होणें इतकेंच आपलें कार्य आहे. त्याची वाढ व्हावयाची ती ठरीव मार्गांनेच होईल. ‘ तूं अमुकच मार्गांने वाढलें पाहिजे ’ असें समाजास सांगण्याचा अधिकार कोणासही नाही. आमच्या समाजरचनेंत अनेक व्यंगें आहेत ही गोष्ट कोणाहांना नाकबूल करीत नाही; पण जगांताल प्रत्येक समाजरचनेंत व्यंगें आढळत नाहींत काय ? आमच्या भूमीला विधवांच्या तप्त अश्रूंचें स्नान घडतें हें खरें; पण पाश्चात्य देशांत कुमारीकांच्या उष्ण श्वासांनीं हवा तापते हें खोटें आहे काय ? आमच्या देशांत अठरा विश्वे दारिद्र्य आहे, आणि त्यामुळें समाजाचा नाश होत आहे हें खरें; पण चैनीत लोळतां लोळतां पाश्चात्यांचे देशही मोडकळीस येत आहेत हें खोटें आहे काय ? चैनीची प्रवृत्ति हाच पाश्चात्यांचा मोठा हृद्रोग होऊन बसला आहे, आणि तो त्यांचां जिव्हारें खात आहे. खायला मिळत नाहीं म्हणून आत्महत्या करण्याची इच्छा करणारे जसे येथें आहेत, तसे अजाणें झालें म्हणून आत्महत्या करणारे तेथें आहेत. अनिष्टपणा जगांत सर्वत्र आहे. तो अमुक एका ठिकाणींच सांपडतो असें नाही. जुनाट संधिवाताच्या दुखण्यासारखें हें

अनिष्टत्वाचें दुखणेंही मोठें चिकट आहे. त्याला एका सांध्यांतून हांकलून लावले, तर तें दुसऱ्या सांध्यांत पुन्हा तयार आहेच; आणि तें तेथूनही बाहेर काढले तर तिसऱ्या ठिकाणी पुन्हां हजर व्हावयाचेंच. त्याला या जाग्यावरून त्या जाग्यावर हटविण्याचा उद्योग आपण एकसारखा करीत असतो; परंतु तेवढ्यानें तें नामशेष होतें असें नाही. याकरितां अनिष्ट वस्तूंचा नाश करण्याच्या मार्गे लागण्यापेक्षां त्यांचे अनिष्ट परिणाम कमी करूं पाहणें अधिक बरें. बरें आणि वाईट यांचा वास या जगांत जोडीनेच असतो असें आपलीं शास्त्रे आपणांस सांगत आहेत. यांतील कोणतेंही एक निर्भेळ सांपडावयाचें नाही. यांपैकीं एक हजर असलेलें जेथें आढळेल तेथें दुसरेंही अवश्य आहेच म्हणून समजावें. यांपैकीं कोणतेंही एक तुम्हास हवेंसें वाटलें, तर दुसरेंही घेण्याची तयारी तुम्ही केली पाहिजे. समुद्रांत कोठें एखादी लाट उठली म्हणजे दुसरीकडे तेवढ्या मानानें खाडा पडतोच. वास्तविक पाहतां सारा आयुष्यक्रम म्हणजे केवळ अनिष्टांची परंपराच आहे असें ह्मटलें पाहिजे. तुम्ही एक श्वासोच्छ्वास करण्याबरोबर हजारों जंतूंचा नाश होत असतो. दुसऱ्या कोणाच्या तरी तोंडचा घांस काढल्याशिवाय तो तुमच्या पोटांत जावयाचा नाही. दुसऱ्याला उपाशीं मारावें आणि आपण पोटमर जेवावें हाच आपला उद्योग अखंड चालू आहे. या जगाचा हाच कायदा आहे. तुमचें सारें तत्त्वज्ञान पुनःपुन्हा तुम्हांला हेंच सांगत आहे. याकरितां अनिष्टत्वाचें निर्मूलन करण्याचा उद्योग करीत असतां आपण एक तत्त्व नेहमीं लक्ष्यांत बाळगलें पाहिजे; तें हें कीं, आपल्या या साऱ्या उद्योगाची किंमत प्रत्यक्ष नसून परोक्ष मात्र आहे. आपल्या उद्योगानें जगांतलें अनिष्टत्व नष्ट होईल असें नाही; तथापि आपल्या त्या उद्योगाचा आपणा स्वतःसच अधिक उपयोग होईल हें मात्र खरें. आपल्या उद्योगानें जगांतल्या अमुक वाईट गोष्टीचा नाश झाला अशा बढाया आपण कितीही मारल्या तरी उपयोग काय? कारण तसें होणें मूलतःच अशक्य आहे. याकरितां आपल्या उद्योगाचें वास्तविक पर्यवसान कोठें होतें हें लक्ष्यांत ठेवून तदनुसार आपलें कर्तव्य करणें बरें. हें तत्त्व आपल्या लक्ष्यांत पकें बाणलें, तर त्यामुळें आपलें आततायित्व नाहीसें होईल. अमुक एक गोष्ट वाईट आहे असें आपल्या मनानें घेतलें, आणि तिचा नायनाट

करण्याचा उद्योग आपण आरंभिला म्हणजे आपण मोठा परोपकार करीत आहों, जगावरील एक आपत्ती आपण दूर करीत आहों असा भ्रम आपणास होतो; आणि आपल्या मार्गांत अशा वेळीं कोणी अडथळा आणण्याचा यत्न केल्यास आपलें माथें भडकून जातें. आततायित्व आपल्या अंगीं प्रवेश करतें. अशा प्रकारच्या आततायित्वाला वळी पडून अधिकाधिक हट्टानें आपण आपल्या सुधारणा, लोकांवर लादण्याचा यत्न करूं लागतो; पण आपल्या या कृतीनें, परिणाम मात्र बरोबर उलटा होतो. ज्या सुधारणा आपण लोकांवर लादूं पाहत असतो, त्यांनाच लोक अधिकाधिक विरोध करूं लागतात, आणि शेवटीं या तंत्र्याचा परिणाम भलताच होतो. इतिहासांत आपणांस असे प्रसंग अनेक वेळां घडल्याचें आढळून येतें. गुलामगिरी बंद करण्याकरितां अमेरिकेंत केवढा मोठा खटाटोप झाला होता याची माहिती आपणांपैकीं पुष्कळांस असेलच; पण या सान्या प्रचंड उद्योगाचा आणि रक्तपाताचा अखेर परिणाम काय झाला तें पहा! याचा परिणाम आज इतकाच झाला आहे कीं, पूर्वीची गुलामगिरी ही आतां बरी वाढूं लागली आहे. गुलामगिरी प्रचारांत होती तेव्हां प्रत्येक गरीब शिद्द्याला एक धनी म्हणून कोणी तरी असेच. तो शिद्दी त्याची मालमत्ता समजली जात असे. यामुळें आपल्या या मालमत्तेला सांभाळण्याची आणि त्याची वास्तपुस्त करण्याची जबाबदारी धन्याच्या मार्थी अवश्य असे. शिद्द्यांच्या आंगचे गुण नष्ट होऊं नयेत म्हणून त्यांचे धनी अवश्य काळजी घेत असत. आतां हे शिद्दी पूर्णपणें स्वतंत्र झाले आहेत. त्यांच्यावर कोणाचीही सत्ता उरली नाही; पण यामुळें झालें काय कीं, त्यांच्या जीविताचीही पर्वा कोणास उरली नाही. यामुळें एखादें खरेंखोटें कारण पुढें करून शिद्द्याला जिवंत जाळण्यासही कोणी मार्गेंपुढें पाहत नाही. शिद्द्याला कोणी गोळी घालून मारिलें, तर या गुन्ह्याची नुसती चौकशीही कोणी करीत नाही. कारण ते म्हणजे केवळ काळे 'निगर'. ऊर्फ सिद्दी. तीं मनुष्यें नव्हतच; मग तीं मेलीं काय अथवा जगलीं काय? त्यांची पर्वा कोणी करावी? पूर्वीची गुलामगिरी आततायित्वानें नष्ट झाली खरी; पण त्याच्या जागीं त्याच्याहूनही वाईट अशी 'पशुगिरी' आली याची वाट काय? असल्या प्रकारच्या अनेक प्रसंगांची नोंद इतिहासानें करून ठेवली आहे.

सद्धेतुनें पण आततायित्वानें केलेल्या सुधारणाही शेवटीं शापदायी कशा होतात हें इतिहासानें आपणांस वारंवार सांगितलें आहे. मला स्वतःलाही अशा प्रकारचे अनेक अनुभव आले आहेत. असे अनुभव मला प्रत्यक्ष आले असतां, आततायी सुधारकांच्या कंपूत मिसळून जुन्या लोकांस शिव्या देण्याचें धाष्टर्य माझ्या हातून कसें होईल बरें ? अमुक अनिष्ट आणि तमुक वाईट म्हणून सदोदित बोटें मोडण्यानें कोणता कार्यभाग साध्य होणार आहे ? प्रत्येक समाजांत बरेंवाईट आहे, ही गोष्ट प्रत्येकाला ठाऊक आहेच. ही गोष्ट आबाल-वृद्धांस आतां ठाऊक झाली आहे. सध्या स्थिति अशी झाली आहे कीं, एखाद्या शैबळ्या पोरानें उठावें आणि ठरीव पद्धतीनें आमच्या विच्याऱ्या हिंदुसमाजावर खुशाल तोंडसुख घ्यावें ! एखाद्या टोंब्या परदेशियानें यावें, आगगाडीतून दिसेल तेवढा येथला भूभाग पहावा, आणि नंतर हिंदूंच्या अनेक चालीरीतींचे वाभाडे काढीत सुटावें ! आमचा समाज सर्वांगसुंदर आहे असें आमचें मुळीच म्हणणें नाही. त्यांत अनेक प्रकारच्या उणिवा आहेत हेंही आम्ही नाकबूल करूं इच्छित नाही; पण अडचण आहे ती निराळीच आहे. अमुक गोष्ट वाईट एवढें नुसतें तोंडानें सांगण्याचें काम कोणीही करूं शकेल; पण ही सारी अडचण दूर कशी करावी याचा मार्ग जो कोणी दाखवील तोच मानवजातीचा खरा मित्र म्हण-विण्यास पात्र होईल. एकदां एक मुलगा विहिरींत बुडत असतां एक तत्त्व-वेत्ता कांठावर उभा राहून त्याला तत्त्वज्ञान सांगूं लागला; तेव्हां मुलगा म्हणाला 'पंडित महाराज, मला प्रथम बाहेर काढा. मी जगलों वांचलों तर तुमचीं व्याख्यानें अवश्य ऐकेन.' आम्हां लोकांचेंही या सर्व पंडितमन्यास हात जोडून हीच प्रार्थना आहे. व्याख्यानें ऐकून ऐकून आमचे कान किटले आहेत. सभा आणि मंडळ्या तर गळोगळीं झाल्या आहेत. वर्तमानपत्रांचाही पाऊस पडत आहे. या साऱ्या गोष्टी झाल्या आहेत; पण या दुर्गतिपकांतून आमचा हात धरून आम्हास बाहेर काढणारा कोणी आहे काय ? आमच्यावर ज्याचें खरोखर मनापासून प्रेम आहे असा कोणी आहे काय ? आमच्या हालांकडे पाहून ज्याचा जीव तिळतिळ तुटतो असा कोणी आहे काय ? अशाच मनुष्याची आज आम्हास जरूर आहे. सर्व सुधारक मंडळ्यांशीं माझा जर कांहीं विरोध असेल, तर तो हाच. आज एक शतक सुधारकांचें अस्तित्व आम्हामध्ये आहे. त्यांनीं आजपर्यंत जे कांहीं उद्योग

केले, त्यांचा प्रत्यक्ष फायदा समाजाला किती झाला याचा आढावा काढला, तर शेंकडों शिव्याशापांच्या चोपड्यांचा मात्र सुकाळ झाल्याचें आढळून येतें. हाय ! हाय ! परमेश्वरा, यापेक्षां असली सुधारणा नसती तर बरें होतें ! आमच्या जुन्या मंडळीला त्यांनीं शिव्याशापांची लाखोली वाहिली आणि आमच्या जुन्या मंडळीनेंही त्यांचाच किता गिरवून उलट भडिमार केला. शिव्यांनीं भरलेल्या चोपड्यांचा सुळसुळाट, हाच या साऱ्या प्रकाराचा परिणाम झाला. असल्या किळसवाण्या आणि देशाला लांछनास्पद अशा चोपड्यांचा भरणा साऱ्या देशी भाषांतून झाला आहे. हीच आमची सुधारणा काय ? आमच्या देशाची उन्नति होण्याचा मार्ग हाच आहे काय ? हा सारा अपराध कोणाचा आहे बरें ?

आतां यापुढें आणखीही एका महत्त्वाच्या गोष्टीचा विचार केला पाहिजे. आमच्या समाजरचनेंत राजाला नेहमीं आदिस्थान मिळालेलें आहे. राजा समाजावर सर्व प्रकारची सत्ता चालवीत असे. सर्व कायदेकानू राजानेंच करावयाचे असत; पण आतां हा प्रकार साफ बदलला आहे. आतां समाजाची काळजी घेणारा प्रमुख कोणी उरला नाहीं. समाजानें कोणत्या पद्धतीनें चालावें हें आंखून देणारा कोणी नाहीं. आमच्या सध्याच्या सरकाराला असल्या गोष्टींत पुढाकार घेण्याचा धीर होणें शक्य नाहीं. एकंदर जनतेचा कल पाहून सुकाणूं वळविणें इतकेंच सरकारच्या हातीं आहे. या पद्धती कालावधीच्या आहेत. आपल्याला खरोखर हवें काय आणि तें मिळविण्याचा रास्त मार्ग कोणता, हें बरोबर कळून त्याप्रमाणें सामान्य जनतेचें ठाम मत बनणें या गोष्टीला कालावधि लागतो. हा मधला काळ म्हणजे निवळ हात जोडून बसण्याचा काळ असतो. या एकंदर परिस्थितीचा शांतपणें विचार केला म्हणजे कांहीं विशिष्ट मुद्दे पुढें उभे राहतात. ज्यांना सुधारणा पाहिजे असे लोक किती आहेत ? अशांची संख्या प्रथम मुकुरर केली पाहिजे. सुधारणा हवी असें म्हणणारी जनता प्रथम अस्तित्वांत आहे काय ? नाहीं तर मूठभर लोकांनीं साऱ्या जनतेची शेंडी आपल्या हातांत ठेवावी असें होईल, आणि असल्या प्रकारचा जाच कोणीही सहन करणार नाहीं. मूठभर लोकांना अमुक एक गोष्ट वाईट दिसली म्हणून सारें राष्ट्र त्यांच्या डोळ्यांनीं पाहील ही गोष्ट घडणें शक्य नाहीं. आमचा सारा समाज एकीकडे आणि

मूठभर सुधारक भलतीकडेच, असा प्रकार कां होतो ? याचें कारण इतकेंच कीं, आमच्या सामान्य जनतेस सुधारकांचें म्हणणेंच कळत नाहीं. त्यांना प्रथम शिक्षण द्या. त्यांची चांगली तयारी करा. निरनिराळ्या सुधारणांना लागणारा लोकमताचा पाठिंबा प्रथम तयार करा, म्हणजे योग्य कायदेही आपोआप निर्माण होतील. जी सारी सत्ता पूर्वी राजांच्या हातांत एकवटली होती तिला आतां कोणी मालक नाहींसा झाला आहे. यामुळें तुमच्या कायद्यांना सत्तेचा पाठिंबा नाहीं. याकरितां ही सत्ता लोकांच्या हातांत जाईस केलें पाहिजे. तुम्हांस सुधारणा पाहिजे असतील तर आधीं लोकांस शहाणें केलें पाहिजे. त्यावांचून सुधारणा घडून येणें शक्य नाहीं. शिक्षणाचा प्रसार सर्वत्र होईपर्यंत तुम्ही वाट माहिली पाहिजे. सुधारणा या नांवाखालीं आजतागाईत ज्या निरनिराळ्या शकला सुचविण्यांत आल्या त्यांत दिखाऊपणाचा भागच अधिक होता. या सुधारणांचा प्रकार लक्ष्यांत घेतां, त्या फक्त वरिष्ठ वर्गापुरत्याच होत्या असें आढळून येईल. यांतील एकही सुधारणा, खालच्या जातींकरितां होती असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. उदाहरणार्थ, पुनर्विवाहाची सुधारणा घेतली तर या सुधारणेचा उपयोग हिंदुस्थानांतील शेंकडा सत्तर ब्रियांस नाहींच असें आढळून येईल. असाच प्रकार इतर साऱ्या सुधारणांचा झाला आहे. त्यांची जरूर फक्त वरच्या वर्गांतील लोकांसच आहे. हा सारा वर्ग सुशिक्षित आहे, आणि लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी गोष्ट इतकीच कीं, त्यांच्या शिक्षणाचा खर्च मुख्यत्वेकरून खालच्या वर्गांनैं भागविला आहे ! यावरून एक गोष्ट उघड होते ती हीच कीं, सुधारकांनीं फक्त आपल्या पुरताच विचार केला आहे. त्यांच्या सुधारणा म्हणजे शुद्ध आपलपोटेपणा आहे ! अशा प्रकारच्या सुधारणांनीं राष्ट्रीय हित तें काय साधणार ? याकरितां या खऱ्या सुधारणांच नव्हत असें म्हटलें पाहिजे. सुधारणा आमूलाग्र झाली पाहिजे. अगदीं तळांतला वर्गच प्रथम सुधारला पाहिजे. यालाच मी खरी सुधारणा म्हणतां. तुमचें सारें बळ तेथें खर्ची घाला. तेथें प्रथम ठिणगी पडूं द्या. म्हणजे तिची आंच आपोआप वर येऊं लागेल व अशा रीतीनें प्रथम राष्ट्र तयार होईल. अशा रीतीनें सामान्य जनसमूहाला राष्ट्रियत्व प्राप्त होईल. अशा प्रकारच्या सुधारणेस आरंभ करावयाचा म्हटलें म्हणजे या सुधारणेचा परिघ किती विशाल आहे हें लक्ष्यांत येईल.

हा परिघ अत्यंत विस्ताराचा आहे एवढेंच नव्हे, तर तो अनेक प्रकारच्या अडचणींनीही, भरलेला आहे. याकरितां घाई उपयोगाची नाही. समाजरचनेतील अडचणी, हा प्रश्न कांहीं आजकालचा नाही. शेंकडों वर्षांपूर्वीही अडचणी होत्या, आणि आजही त्या शिल्लक आहेत. बौद्धधर्मानें हिंदुस्थानाचें अनेक प्रकारें कोटकल्याण केलें होतें असें म्हणणें हें सध्या अनेक सुधारकांच्या आवडीचें झालें आहे. विशेषतः हिंदुस्थानाच्या दक्षिणभागांत तर या मताला मोठाच मान आहे; पण सध्या ज्या करुणास्पद स्थितीस आम्ही येऊन पोहोंचलों आहों, याला कारण बौद्धधर्मच आहे, हें या बिचान्यांच्या स्वप्नींही येत नसेल !

आपली सध्याची स्थिति ही बौद्धांची वारसदारी. बौद्धधर्मानें ही आपली आंठवणच जणुं काय मार्गें ठेविली आहे. बौद्धधर्माचा अवतार आणि त्याचें पर्यवसान यांचा क्रमशः अभ्यास ज्यांनीं केला नाही, अशा माणसांनीं लिहिलेल्या ग्रंथांतून या धर्माला मोठें श्रेय दिलें गेल्याचें आढळतें. बौद्धधर्माचा जो एवढा मोठा प्रसार एका काळीं हिंदुस्थानांत झाला होता त्याचें कारण त्या धर्मातील उदात्त तत्त्वांचें, आणि गौतम बुद्धाचें तेजस्वी चारित्र्य हींच होत, असें या लेखकांचें मत आहे. भगवान् बुद्धाबद्दल मला अत्यंत आदर वाटतो; तथापि बौद्धधर्माचा जो एवढा विजय झाला त्याचें कारण त्याचीं तत्त्वांचें नव्हत अथवा त्याचें विशुद्धचरितही नव्हे, असें माझे निश्चित मत आहे. या धर्माचें बाह्यस्वरूपच ज्या रीतींनीं लोकांपुढें मांडलें गेलें, त्या रीतीच त्याच्या प्रसाराचें कारण होत असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक होईल. भव्य आणि विशाल मंदिरें, त्यांतील मूर्ती आणि पूजनादिकांचे गंभीर प्रकार हींच त्याच्या प्रसाराचीं खरीं कारणें होतीं. बौद्ध धर्माचा प्रसार याच मार्गांनीं झाला होता. आमच्या प्राचीन हिंदुपद्धतीप्रमाणें घरोघर लहान देवघरें आणि त्यांतील पूजनाचा प्रकार हीं विशेषशीं मनोवेधक नव्हतीं. यामुळें सामान्य जनतेचीं मनें या भक्तेबाज प्रकारांमुळें बौद्धधर्माकडे वळलीं; पण यानंतर बौद्धधर्माला लवकरच उतरती कळा लागली आणि त्यांत जे अंतस्थ किळसवाणे प्रकार घडूं लागले त्यांची कहाणी आपल्यापुढें उघडपणें बोलणेंही अशक्य आहे. ज्या कोणाला या प्रकारांची थोडीबहुत माहिती हवी असेल त्यांनीं दक्षिणेंतील भव्य मंदिराच्या भिंतीवरील कोरीव चित्रें पाहवीं म्हणजे त्यांस ती माहिती थोडीबहुत मिळेल. बौद्धधर्मानें

जो कांहीं अजब वारसा मागें ठेविला आहे तो हाच. यानंतर भगवान् श्रीशंकराचार्यांचा अवतार झाला, आणि त्या काळापासून आज तागाईत वेदान्तमार्गाकडे सामान्य जनतेचीं मनं हळु हळु वळविण्याचें कार्य सुरू राहिलें आहे. पूर्वीच्या काळचे हे मोठे सुधारकच होत असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही; पण त्यांनीं शिव्याशापांचा वर्षाव मात्र केला नाही हें खरें. समाजांत अनेक प्रकारच्या उणिवा आहेत ही गोष्ट ते विसरले होते असें नाही; तथापि त्यावद्दल त्यांनीं समाजावर कधींही तोंड टाकलें नाही. आपल्या पूर्वीच्या साऱ्या चालीरीती मूर्खपणाच्या आहेत आणि त्यांचा एकदम त्याग केला पाहिजे असें त्यांनीं कधींही म्हटलें नाही. असें होणें शक्यच नाही हें त्यांस कळत होतें. ख्रिस्तीधर्मांनं तीनशें वर्षांत रोमन आणि ग्रीक धर्मांचा मागमूसही नाहीसा करून टाकला असें डॉ. बॅरोज म्हणतात; पण युरोपखंडांतील एकंदर जनतेचें सूक्ष्म अवलोकन ज्यानें केलें असेल तो असें कधींही म्हणणार नाही. रोमन आणि ग्रीक धर्म आजूनही जिवंत आहेत. ते रोमनक्याथोलिक देशांतच आहेत असेंही नाही; तर ते सुधारलेल्या प्रॉटेस्टंट देशांतही आहेत. त्यांत जो कांहीं फरक झाला आहे तो फक्त नांवाचा आहे. जुन्या देवदेवता, नवीं नांवे घेऊन खुशाल सभ्यपणें वावरत आहेत. देवता होत्या त्या 'मराया' झाल्या आहेत आणि देव होते ते 'संत' ऊर्फ 'सेंट' झाले आहेत. तसेंच पूर्वीच्या अर्चनपद्धतींत थोडासा फरक झाला आहे. कित्येक जुनीं नांवे आणि जुन्या पदव्या अजूनही शिल्लक आहेत. यावरून मुख्य मुद्दा इतकाच ध्यानांत आणावयाचा कीं, 'पी हळद आणि हो गोरी' असें कधींही होत नाही. यक्षिणीच्या कांडीनें समाज कधींही उलथापालथा होत नाही. त्याला कालावधीच पाहिजे. ही गोष्ट भगवान् शंकराचार्यांस पूर्ण अवगत होती. त्याचप्रमाणें भगवान् रामानुजांसही हें माहित होतें. जी कांहीं बरीवाईट रचना प्रत्यक्ष अस्तित्वांत होती तीच हातीं घेऊन तिची घटना हळु हळु सुधारावयाची असा मार्ग त्यांनीं स्वीकारिला. शास्त्रीयदृष्ट्या त्यांचें हें करणें अगदीं बरोबर होतें असें दिसून येईल. याहून अन्य मार्गाचा स्वीकार त्यांनीं केला असता, तर आपल्या गृहीततत्त्वापासून पराङ्मुख झाल्याचें पातक त्यांच्या पदरीं पडलें असतें व त्यांची गणना दांभिकांत झाली असती. उत्क्रांति हा त्यांच्या मतसमर्थ-

नाचा मूळ पाया आहे. अनेक प्रकारचीं रूपांतरें पावून व अनेक प्रकारच्या निरनिराळ्या स्वरूपांतून उत्क्रांत होत होत जीवात्मा अखेरच्या पदावर आरूढ होतो असा या आचार्यांच्या प्रतिपादनाचा मथितार्थ आहे. या करितां हेंच तत्त्व समाजरचनेसही लागू व्हावें हें योग्य आहे. समाजाला निरनिराळीं अवस्थांतरें प्राप्त व्हावीं हें अनिष्ट नसून इष्टच आहे. कारण अशीं अवस्थांतरें अनुभवूनच आत्म्यानें पूर्णत्व पावावें असा सृष्टीचा संकेत आहे. अशा स्थितींत ज्या मार्गाचा अवलंब त्यांनीं केला त्याबद्दल त्यांस दोष देण्याचें धाडस कोण करील ?

मूर्तिपूजा करणें चुकीचें आहे या मताचें सध्या इतकें चर्चितचर्चण झालें आहे कीं, तें मत आतां अगदीं शिळें झालें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. या मताबद्दल आतां ऊहापोह करण्याचें सुद्धां कारण नाही इतकें तें निर्भेळ सत्य आहे असेंही पुष्कळांस वाटतें. माझाही विश्वास या मतावर एका काळीं होता; पण परमेश्वराला जणुं काय हा माझा मूर्खपणा सहन झाला नाही, आणि मला शिक्षा म्हणूनच कीं काय कोण जाणे, त्यानें एका मूर्तिपूजाकाच्या पायांवर मला लोटांगण घालण्यास लाविलें. मूर्तिपूजा करतां करतांच माझ्या सद्गुरूंनीं मुक्तीची प्राप्ति करून घेतली. मूर्तिपूजेच्या पापाची अखेर, जर अनेक रामकृष्ण निर्माण होण्यांत होत असेल, तर आपणांस मूर्तिपूजा अधिक पसंत पडेल, कीं सुधारकांची सुधारलेली रीत आवडेल याचें उत्तर आपणच द्या. मला या प्रश्नाचें सरळ उत्तर पाहिजे. मी तर स्पष्ट असें म्हणतो कीं, मूर्तिपूजेतून असे रामकृष्ण परमहंस अनेक निर्माण होत असतील, तर तुमच्या मूर्तीच्या संख्येत आणखीही हजारों मूर्तीची भर खुशाल घाला. या कार्यासाठीं नव्या मूर्ती निर्माण करणारास परमेश्वराचा आशीर्वाद खरोखर प्राप्त होईल. रामकृष्णासारखे भागधेय निर्माण करण्यासाठीं कोणत्याही मार्गाचा उपयोग करण्यास तुम्हांस पूर्ण मुभा आहे. मूर्तिपूजेच्या मार्गांतून अशीं नररत्नें प्रत्यक्ष निर्माण होत असतांही मूर्तिपूजा पुन्हां वाईट ती वाईटच ! असें कां ? म्हणून कोणीं प्रश्न केला, तर त्याला काय उत्तर द्यावें ? याचें उत्तर इतकेंच कीं, कित्येक शतकांमागें एक यहुदी मनुष्यानें मूर्तिपूजा वाईट असें म्हटलें होतें, हेंच; पण त्यांतही एक खुबी होती. त्यानें साऱ्या मूर्ती वाईट म्हणून सांगितलें खरें; पण त्यांतून स्वतःची मूर्ति मात्र त्यानें वगळली होती ! परमेश्वराचें अचिंत्य रूप

चितनांत यावें म्हणून कोणी कितीही सुंदर मूर्ति बनविली, तर तें पाप आहे, असें त्याचें मत होतें; पण लांकडाची एखादी पेटी करून तीवर दोहों बाजूंस दोन देवदूत बसविले, तर तें मात्र त्याच्या दृष्टीनें पुण्यकारक दिसत होतें ! परमेश्वर कबुतराच्या रूपानें अवतरला, तर त्याला त्याच्या दृष्टीनें हरकत नव्हती ! पण तेंच जर का त्यानें गाईचें रूप घेतलें तर मात्र बिघडलें. तें अत्यंत पाप. कारण गाय ही मूर्तिपूजकांची आवडती; याकरितां ती त्याज्य; म्हणून तिजवर परमेश्वराचा बहिष्कार पडावा हें अगदीं रास्त आहे. 'दुनिया झुकती है' ही म्हण अनंत कालापासून एकसारखीच खरी आहे. 'दुनिया म्हणजे निवळ मूर्खांचा बाजार' असें एका कवीनें म्हटलें आहे ! तें किती खरें आहे ! प्रत्येकाला आपली चीज खरी वाटते; इतकेंच नव्हे, तर दुसऱ्यांनींही थोडा वेळ आपले डोळे उसने घेऊन त्या चिजेकडे पाहावें आणि मान डोलवावी अशीही प्रत्येकाची इच्छा असते. हेंच आम्हा मनुष्यांचें मोठें पाप होय. जगांत जी द्वेषबुद्धि आणि असूया इतकी उतास आली आहे याचें मूळही हेंच पाप आहे. अनेक प्रकारचीं तेंटे भांडणें आणि रक्तपात यांच्या मुळाशीं अखेर हेंच पाप सांपडतें. मद्रासेच्या बाहेर कांहीं जगाचा भाग आहे कीं नाहीं, हें सुद्धां ज्यांनीं आपल्या नजरेनें पाहिलें नाहीं, असल्या रांगत्या पोरानीं—मात्र त्यांना मिशांचे झुपके आले आहेत—तीस कोटी लोकांस उपदेश करावयास धांवावें ही किती आश्चर्याची गोष्ट ! हजारों वर्षांच्या उत्क्रांतीचा पूर्ण पाठिंबा ज्यांच्या मागे खडा आहे त्यांना कालच्या पोरानीं शहाणपणा शिकवूं पाहणें किती मूर्खपणाचें आहे ! असल्या अपराधाबद्दल त्यांनीं मानाच खालीं घातल्या पाहिजेत. असलें घोर पातक करण्याचें यापुढें मनांतसुद्धां आणूं नका. तुमच्या प्राचीनत्वाबद्दल तुमच्या चित्तांत इतका अनादर कोटून उत्पन्न झाला ? पांढऱ्यावर काळें करण्याइतकी अकल तुम्हांला आहे आणि तुमच्या त्या अकलेचे दिवे जगापुढें पाजळणारे प्रकाशकही तुम्हांस भेटतात एवढ्यानेंच जगाला शहाणपणा शिकविण्याचा मक्ता तुम्हांस मिळाला असें तुम्ही समजतां काय ? एवढ्यानेंच तुमचें मत म्हणजे सान्या हिंदुस्थानाचें मत असें तुम्हांस वाटतें काय ? मद्रासच्या समाजसुधारकांस मला जें कांहीं सांगावयाचें तें हेंच कीं, माझे तुम्हावर फार प्रेम आहे आणि तुमच्याबद्दल माझ्या चित्तांत आदरही आहे. तुमचीं अंतःकरणें उदार आहेत याबद्दल मी तुम्हांस मनापासून चाहतो; तसेंच

तुमच्या मनांत तुमच्या जन्मभूमीबद्दल जें प्रेम आहे त्याबद्दलही मला तुमचा आदर करावासा वाटतो; तथापि तुमचे मार्ग मात्र चुकले आहेत असेही तुम्हास स्पष्टपणें कळविणें भाग आहे. आज शंभर वर्षे या मार्गाचा अनुभव घेऊन झाला आहे आणि त्याचें फळ काय आलें आहे तें आपणां साऱ्यांच्या नजरे-समोर आहेच ! आतां आपल्या मार्गांत थोडातरी बदल करून पाहावयास नको काय ? आमच्या देशांत पूर्वी कधीं समाजसुधारक नव्हते असें नाही. हिंदुस्थानच्या इतिहासाचा आपण अभ्यास केला, तर आपणांस असें आढळून येईल कीं, आपल्या देशांत समाजसुधारकांचे अस्तित्व फार प्राचीन काळापासून आहे. श्रीरामानुज कोण होते ? भगवान् आद्य शंकराचार्य कोण होते ? नानक, चैतन्य, कबीर, दादु इत्यादि पुरुष कोण होते ? आर्यभूच्या या नील नभोदरांत ज्यांचा शुभ्र प्रकाश अजूनही पसरलेला आहे असे हे प्रकाशमान् तारक कोण होते ! खालच्या वर्गाची उन्नति व्हावी असें श्रीरामानुजांस वाटत नव्हतें काय ! महारमांगांस सुद्धां आपल्या वरच्या मंडळांत स्थान मिळावें म्हणून सारा जन्म त्यांनीं खटपट केली नाही काय ! फार काय, पण मुसलमानांसुद्धां जवळ करण्याची खटपट त्यांनीं केली. हिंदुमुसलमानांचें ऐक्य होण्यासाठीं श्रीनानकांनीं केवढा उद्योग केला ! त्या सर्वांनीं आपल्यापरी आपला कार्यभाग केला आणि अजूनही त्यांचें कार्य पुढें चालू आहेच ! या पूर्वीच्या सुधारकांचे उद्योग आणि त्यांचें फळ व आमच्या अर्वाचीन सुधारकांच्या उद्योगाचें फळ यांची परस्पर तुलना केली, तर आकाशपाताळा इतकें अंतर दिसून येतें. असें कां ? हा फरक कशानें उत्पन्न झाला ? याचें कारण इतकेंच कीं, करणें थोडें आणि वटवट फार, हें त्यांस ठाऊक नव्हतें. नुसत्या तोंडपाटिलक्या करण्याची विद्या त्या बिचाऱ्यांस अवगत नव्हती ! अलीकडील सुधारकांजवळ शिव्याशापांचा विश्वकोश आहे तोही त्यांजजवळ नव्हता. कोणाशीं भाषण करण्याचा प्रसंग आल्यास त्यांची पद्धति अशी होती कीं, “पुढां स्नेह पाझरें । माघां चालती अक्षरें । शब्द पाठीं अवतरे । कृपा आधीं ॥ तंव बोलणेंचि नाहीं ? बोलों म्हणे जरी कांहीं । तरी बोल कोणाही । खुपेल कां ॥ साच आणि मवाळ । मित आणि रसाळ । शब्द जैसे कल्लोळ । अमृताचे ॥” ही त्यांच्या भाषणाची पद्धत ! त्यांनीं कधीं कोणाचाही उपहास केला नाही. समाजानें एकसारखें उत्क्रांतावस्थेंत रहावें-

एकसारखे वाढत असावे—इतकेच लोकांस त्यांचे सांगणे असे. पूर्वी आपण जे कांहीं केले आहे ते चांगले आहेच; पण याहून अधिक चांगले असे कांहीं तरी करण्याची उमेद आपण धरली पाहिजे असे त्यांचे सांगणे असे. आतां-पर्यंत आपण विलक्षण मूर्खपणा केला असून यापुढे तो सुधारावयाचा आहे असे त्यांनी कधीही ह्मटले नाही. पूर्वीच्या चांगल्याहून अधिक चांगले संपादन करावयाचे आहे असे ते म्हणत. प्राचीन आणि अर्वाचीन सुधारकांच्या मार्गांत आरंभीच जो हा फरक पडला तो अंती अधिक विस्तार मात्र पावला; आणि दोघांच्याही अंतिम फलप्राप्तीत जे अंतर पडले ते यामुळेच. प्रत्येक राष्ट्राच्या वाढीचा मार्ग पूर्वीच आंखला गेलेला असतो, आणि त्याची वाढ त्याच मार्गाने व्हावयाची हेही ठरलेलेच असते. कित्येक शतकांच्या संवयीने तो मार्ग त्या राष्ट्राच्या आंगवळणीं इतका पडून गेलेला असतो की, तो त्याच्या स्वभावाशीच एकरूप झालेला असतो. मग इतक्या अवधीत वाढलेला स्वभाव एकदम पालटून जाणे शक्य आहे काय? पाश्चात्यांच्या देशांतलीं कलमें इकडील बुंधक्यांवर जगविणे सर्वथा अशक्य आहे; आणि असे आहे हा परमेश्वराचा केवढा मोठा आशीर्वाद आहे बरे ! दुसऱ्या राष्ट्रांच्या मार्गाचा अवलंब करून आपणांस त्यांजसारखे होतां येणे शक्य नाही ही खरोखर भगवंताची कृपाच होय. यावरून पाश्चात्यांचा उपहास मी करीत आहे असे मात्र आपण समजू नका. त्यांचे मार्ग त्यांना हितप्रद आहेतच; पण आम्हांस मात्र ते तसेच फलदायी होणार नाहीत, इतकाच माझ्या द्वाणण्याचा आशय आहे. त्यांच्या प्रकृतीच्या मानाने जो पदार्थ त्यांना अमृतासारखा उपयोगी पडतो तोच आमच्या प्रकृतिविशेषामुळे आम्हांस विषासारखा मारक झाला, तर त्यांत आश्चर्य वाटण्यासारखे कांहीं नाही. आपणास प्रथम शिकण्यासारखे जे कांहीं आहे ते हेंच. पाश्चात्यांचीं शास्त्रे वेगळीं; त्यांच्या संस्था निराळ्या प्रकारच्या आणि परंपरेने चालत आलेल्या त्यांच्या पूर्वकुलकथाही वेगळ्या. जी कांहीं त्यांची सांप्रतची समाजरचना आपणांस दिसत आहे. ती सारी इतक्या गोष्टींच्या संघटनेचे फळ आहे. आमच्या चालीरीती वेगळ्या; आमच्या आकांक्षा त्यांच्याहून अगदी भिन्न; आमची कुलपरंपरा आणि आमचे पूर्वकर्म हीं सुद्धां अगदी निराळीं. अशा स्थितीत पूर्वीच्या कित्येक शतकांचा हा बोजा आम्ही एकदम झुगारून देऊन नव्या युगास सुरुवात करूं हें शक्य तरी आहे; काय ! पूर्वकर्मानुसार

जो मार्ग आधीच रुळलेला आहे त्यावरूनच आम्हीं चालावें हें इष्ट आहे आणि तसें करणें आम्हांस भागही आहे.

आतां माझ्या भावी क्रमासंबंधीं चार शब्द आपणास सांगणें इष्ट आहे. पूर्वं कालच्या गुरूंनीं दाखविलेल्या मार्गांनीं जावें असा माझा संकल्प आहे. त्यांच्या पद्धतीचा मी अभ्यास केला आहे, आणि ते क्रोणत्या मार्गांनीं गेले याचा थोडा फार बोध मला झाला आहे असें मला वाटतें. समाजाचे ते मोठे शास्ते होते. नव्या कल्पनांचा उदय त्यांच्या ठिकाणीं सतत होत होता. समाजाचे ते खरे आधारस्तंभ होते. अचारशुद्धता म्हणजे काय आणि मानवी जीवितानें खरें रहस्य काय, याचा प्रत्यक्ष धडा ते आपल्या आचरणानें समाजाला देत असत. यामुळें त्यांनीं जो कार्यभाग उरकला त्याचें वास्तविक मोल करणेंही कठीण आहे. आपणांसही आतां अशाच प्रकारची बिनमोल कामगिरी बजवावयाची आहे. सध्या परिस्थिति थोडी बदलली आहे आणि त्या परिस्थितीस अनुकूल अशा मार्गांचा फेवरदलही आतां थोडासा करावा लागेल इतकेंच.

प्रत्येक व्यक्तीला ज्याप्रमाणें एखादें विशिष्ट साध्य साधावयाचें असतें, त्याचप्रमाणें प्रत्येक राष्ट्रालाही एक वशिष्ट साध्य साधावयाचें असतें. प्रत्येक व्यक्तीचा आणि त्याचप्रमाणें प्रत्येक राष्ट्राचा एक अंतिम हेतु असतो आणि तो हेतु त्या राष्ट्राच्या जीवनाचा प्रमुख घटक असतो. त्या राष्ट्रानें केलेले बाकीचे पंचवीस उद्योग हे त्या हेतूच्या संपादनार्थ केलेले असतात. ते उद्योग म्हणजे अंतिम साध्य नव्हे. उदाहरणार्थ, राजकीय सामर्थ्याची प्राप्ति हें इंग्लंड देशाचें ध्येय आहे. इंग्लंडांत ज्या कांहीं चळवळी दिसतात आणि ज्या जिवटपणाचा प्रत्यय तेंथें येतो त्या साऱ्या चळवळी आणि तो जिवटपणा या अंतिमसाध्याकरितांच आहे. याच रीतीनें प्रत्येक राष्ट्राला एक एक जीवनहेतू असतो. आमच्या देशाचा जीवनहेतू धर्म हा आहे. आमची सारी समाजरचना या जीवनहेतूभोवतीं गुंफली गेली आहे. कित्येक शतकांपासून पोसलेला जीवनहेतु झुगारून देण्याचा यत्न एखाद्या राष्ट्रानें केला, तर तें राष्ट्र लवकरच मृतराष्ट्रांच्या मालिकेंत जमा होईल यांत शंका नाही. अशा प्रकारची भयंकर आपत्ति आपल्या राष्ट्रावर कोसळूं नये अशी आपली इच्छा असेल, तर आपल्या साऱ्या खटपटी आपल्या जीवनहेतूस पोषक होतील अशाच

स्वरूपाच्या असल्या पाहिजेत. एखाद्या वाद्यांत ज्याप्रमाणें निरनिराळे सूर निघत असले तरी सर्वां मिळून एकच एकतानता निर्माण होते, त्याचप्रमाणें आपल्या अनेक खटपटींच्या पोटीं एकच जीवनहेतु असला पाहिजे. अनेक प्रकारच्या खटपटी आणि भानगडी करीत असतां इतर राष्ट्रं आपल्या जीवन-हेतूचा विसर कधीही पडूं देत नाहीत. अमेरिकेंत धर्मासंबंधीही कांहीं बोलावयाचें झालें तर समाजरचनेवर कोणकोणते इष्ट परिणाम धर्म घडवून आणील हें सांतगिल्या शिवाय तुमचें म्हणणें तेथें कोणीही ऐकून घेणार नाहीं. अमुक एका विशिष्ट धर्मतत्त्वानुसार तुम्हीं आचरण ठेविलें, तर तुमच्या समाजरचनेतील अमुक एक विशिष्ट व्यंग नाहीसें होईल अशीं त्यांची खात्री करून दिली पाहिजे. नमुनेदार समाजरचना हा अमेरिकनांचा जीवनहेतु असल्यामुळें सर्व प्रकारच्या विवेचनांत या हेतूचा केव्हांही लोप होऊं न देणें इष्ट आहे असें मला तेथें आढळून आलें. इंग्लंडांत वेदान्ता संबंधीं चार शब्द सांगावयाचे असले, तर वेदान्ताच्या प्रसारानें कोणकोणत्या राजकीय इष्ट सुधारणा घडून येतील हें दाखविलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें आपणांस येथें समाजसुधारणेच्या तर्फें बोलवयाचें असल्यास त्यामुळें कोणती धार्मिक सुधारणा घडून येईल हें दाखविणें जरूरीचें आहे. आमच्या राष्ट्राला अखेरीस जें कांहीं साधावयाचें आहे तें धार्मिक-जीवन हेंच होय. येथें राजकीय बाबींची चर्चा करावयाची झाली तरी हें अंतिमसाध्य त्यामुळें अधिक सुकर होईल असें दाखविल्यावांचून तुमचें म्हणणें आमच्या सामान्य जनतेच्या गर्ळी कधीही उतरावयाचें नाही. आपणांस पुढें आपल्या आयुष्यांत काय कर्तव्य आहे हें एखदा मनुष्य प्रथम आपणाशींच ठरवित असतो; आणि नंतर त्याचे सारे उद्योग त्या हेतूच्या सिद्धीकरितांच सुरू असतात. हीच गोष्ट राष्ट्रालाही लागू आहे. आमच्या राष्ट्रानें आपलें अंतिमसाध्य ठरविल्यास कित्येक शतकांचा काळ लोटून गेला आहे. आतां त्या हेतूंत फरक करणें शक्य नाही. कित्येक शतकांच्या लांबीतून वाहत आलेला हा प्रचंड ओघ आतां मार्गें परतविणें शक्य नाही. अनेक गतकालीन राष्ट्रांचा इतिहास आपल्या नजरेसमोर आहे. त्यांचे हेतु कोणते होते आणि त्यांचें अखेर पर्यवसान कोठें झालें हेंही आपणांस अवगत आहे. अशा स्थितींत आमच्या राष्ट्रानें आपल्या हेतूची जी निवड केली ती चुकली असें आपल्याच्यानें म्हणवेल काय ? जड वस्तूचा नाद सोडून

देऊन चैतन्याच्या मागे लागणे म्हणजे मोठी थोरली घोडचूक करणेच होय असे म्हणता येईल काय ? मानवी अहंकाराचा त्याग करून ईश्वराशी समत्व पावण्याची हांव धरण्यांत आमच्या राष्ट्राने मूर्खपणा केला असे म्हणावयाचे काय ? या दृष्यजगाबद्दल अत्यंत तिटकारा, पारलौकिकाच्याठायीं अत्यंत श्रद्धा, त्यागाच्या ठायीं अत्यंत आतुरता, परमेश्वराच्या ठायीं अत्यंत विश्वास आणि अमर आत्म्याच्या ठायीं अत्यंत आसक्ति हीं सारीं आम्हां हिंदूंच्या हाडांमासीं खेळत आहेत. यांपैकीं कशाचाही त्याग करण्याची छाती तुम्हांस होणारच नाही असें मी तुम्हांस निक्षून सांगतां. आपण चावीकवादाचे मोटे पुरस्कर्ते आहो असें भासविण्याचा कितीही मोठा आव तुम्ही आणिला, तरी तुमच्या या भेडसावणीनें माझ्यासारखा मनुष्य कधीही फसावयाचा नाही. कारण तुमच्या पोटीं काय आहे हें आम्हांस पक्कें ठाऊक आहे. तुम्हीं कितीही भडकल्यासारखे दिसत असलां, तरी तुमच्या धर्मस्थानीं हात घालतांच तुम्ही आपल्या जुन्या रस्त्यावर याल याबद्दल माझी बालंबाल खात्री आहे. आपला जन्मजात स्वभाव तुम्ही एकदम साफ विसराल हें शक्य तरी आहे काय ?

याकरितां येथें ज्या कांहीं सुधारणा आपणांस घडवून आणावयाच्या असतील त्यांच्या आरंभीं धार्मिक चळवळींस आपण आरंभ केला पाहिजे. सामाजिक अथवा राजकीय कल्पनांचा प्रसार करूं लागण्यापूर्वी धार्मिक कल्पनांच्या लाटा सर्वत्र उसळूं लागल्या पाहिजेत. आमच्या उपनिषद्ग्रंथांत, पुराणांत, मठांत, देवळांत, अरण्यांत आणि इतरत्र जेथें जेथें सत्यप्रमेयें आडोशास लपून बसलीं आहेत तेथून त्यांस बाहेर काढून त्यांचा प्रसार सर्वत्र जारीनें करणें हें आपलें सध्याचें आय कर्तव्य आहे. हीं आमचीं सत्यरत्नें सध्या विशिष्ट वर्गाच्या भांडारांत कुजत पडलीं आहेत. तेथून त्यांस बाहेर काढून हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत तीं सर्वांच्या नजरेस पडेशीं केलीं पाहिजेत. तीं सर्वांच्या मालकीचीं झालीं पाहिजेत. या तत्त्वांचें श्रवण सर्वांस झालें पाहिजे. कारण हीं तत्त्वे सर्वांच्या गळीं उतरविण्याच्या कार्यांत श्रवण ही पहिली पायरी आहे. प्रथम श्रवण, नंतर मनन आणि नंतर निदिध्यास या आत्मप्राप्तीच्या पायऱ्या आहेत. हीं तत्त्वे जनतेच्या श्रवणसंपुटांत घालण्याकरितां जो कोणी यत्न करील त्यानें खरोखर सत्कर्मांचें आचरण केलें असें होईल. कलियुगांत एकच कर्म प्रधान आहे असें भगवान् व्यासांनीं सांगितलें आहे. यज्ञ आणि महातपस्या

यांचा उपयोग या युगांत नाही. कर्मांच्या अनेक प्रकारांपैकी सध्या एकाचाच उपयोग आहे. ते कर्म म्हणजे दान हेंच होय; आणि दानाच्या अनेक प्रकारांपैकी अध्यात्मज्ञानदान हें अत्युच्च कोटीचें दान आहे. याच्या खालोखाल योग्यतेचें दान म्हटलें म्हणजे ऐहिक विद्येचें दान हें आहे. या नंतर प्राणदान आणि प्राणदानाहून कमी योग्यतेचें दान म्हणजे अन्नदान. आमचा देश हा पृथ्वीवरील सर्व देशांत कंगाल आहे अशी याची प्रसिद्धि आहे. असें असतांही या देशांत होणाऱ्या दानधर्माकडे पाहिलें म्हणजे आमचा देश खरोखर अत्यंत दानशूर आहे अशी खात्री झाल्यावांचून राहत नाही. उत्तरसीमेपासून दक्षिणटोंकापर्यंत तुम्ही कोठेंही गेलां, तरी मित्राप्रमाणें तुमची बरदास्त सर्वत्र ठेविली जाते. जोंपर्यंत भाकरीचा तुकडा मिळण्यासारखा आहे, तोपर्यंत आमच्या या देशांत एकही भिकारी उपाशी मरावयाचा नाही. अशा या दानशूर देशानें आतां आपल्या या सदृष्टीचा ओघ अधिक उच्च दिशेकडे वळवून सर्वांत अत्युच्च दान करण्यास सुरुवात करावी हें वरें. अध्यात्मविद्येचें दान आतां आपण सुरू केलें पाहिजे. आपलें हें दान एकट्या हिंदुस्थानापुरतेंच करावयाचें असें नाही. या दानाचा प्रसार सान्या जगभर झाला पाहिजे. पूर्वी हा प्रकार अनेक वेळां घडला आहे. बाहेर देशांस अध्यात्मविद्या द्यावयाचें कार्य आज नव्यानेच सुरू करावयाचें आहे असें नाही. अध्यात्मविद्या हिंदुस्थानाबाहेर गेली नाही आणि हें कार्य करणारा मीच पहिला संन्यासी आहे, असें जे कोणी समजतात त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या देशाचा पूर्वतिहास ठाऊक नाही असें म्हटलें पाहिजे. जगाला ज्या ज्या वेळां या विद्येची अपेक्षा उत्पन्न झाली त्या त्या वेळां या विद्येचा ओघ आमच्या देशांतून बाहेर निघून सर्वत्र पसरला आहे. राजकीय ज्ञानाच्या प्रसारासाठीं रणशिमें, तुताऱ्या वाजवाव्या लागतात; सामाजिक आणि ऐहिक विद्येच्या प्रसारासाठीं तरवारीची मदत घ्यावी लागते; पण अध्यात्मविद्येच्या प्रसारासाठीं यांपैकीं एकाही वस्तूची गरज लागत नाही. या विद्येच्या प्रसाराचें कार्य अत्यंत स्तब्धपणें घडून येत असतें. दंव पडतांना ज्या प्रमाणें तें कोणास दिसत नाही अथवा त्याचा आवाजही ऐकूं येत नाही त्याचप्रमाणें या विद्येच्या प्रसाराचें कार्य चालू असतां कसल्याही प्रकारचा गोंगाट होत नाही; पण सान्या जगभर शांतीची सुगंधित पुष्पें मात्र या प्रसारांतूनच निर्माण होतात. आजपर्यंत अनेक वेळां आमच्या

या देशानें हें दान जगला दिलें आहे. एखाद्या विजयी राष्ट्राच्या निशाणाखालीं अनेक मानवशाखांचें एकीकरण होण्याची जेव्हां जेव्हां वेळ आली, व प्रवासाच्या साधनांस थोडीफार सुरक्षितता मिळाली तेव्हां तेव्हां आमच्या देशांतून अध्यात्मविद्येचा प्रवाह बाह्य देशीं जाऊन पसरला असल्याचें आढळून येतें. जगाची उन्नति व्हावी ह्याणून अनेक राष्ट्रांनीं ज्या अनेक प्रकारच्या खटपटी केल्या, त्यांत आमची खटपट या प्रकारची होती. भगवान् बुद्धाचा जन्म होण्यापूर्वीही कित्येक शतकें असा प्रकार घडून आला आहे; आणि त्याच्या खुणा चीन देशांत, एशिया मायनरमध्ये व मलायाच्या द्वीपकल्पांत अजूनही आढळून येतात. ग्रीस देशाच्या विजयाच्या वेळीं अनेक मानवकुलांचा संबंध परस्परांशीं येऊं लागला त्या वेळीं वरील प्रकार घडून आला. त्यावेळीं जी लाट आमच्या भूमींतून बाह्य देशीं गेली तिच्याच अस्पष्ट खुणा आज पाश्चात्य संस्कृतीच्या रूपानें दिसत आहेत. ज्या सुधारणेबद्दल पाश्चात्यांस एवढा अभिमान वाटतो, ती सुधारणा आमच्या पूर्व संस्कृतीची छाया मात्र आहे. हीच संधी सध्या प्राप्त झाली आहे. इंग्लंड देशाच्या निशाणाखालीं अनेक राष्ट्रांचें एकीकरण होत आहे. अनेक राष्ट्रांच्या हितसंबंधांची सांगड जशी सध्याच्या काळीं बांधली जात आहे, तशी ती पूर्वी कधीही बांधली गेली नव्हती. व्यापाराची मध्यवर्ती पीठें जशीं सध्या प्रत्येक देशांत जागोजाग निर्माण होत आहेत, तशीं तीं पूर्वी कधीही निर्माण झालीं नव्हतीं. जगाचें एक टोंक आज इंद्रजानां दुसऱ्या टोंकाशीं जोडलें आहे. जगभर रस्त्यांचें जाळें एकसारखें पसरलें गेलें आहे. एकंदरीनें जगभर पसरलेल्या मानवकुलांचा संबंध आजच्या इतका पूर्वी कधीही निकटवर्ती झाला नव्हता. अशा वेळीं आपल्या पूर्व ब्रीदास अनुसरून आर्यभूमीही आपला अध्यात्मज्ञानाचा प्रवाह बाहेर सोडीत आहे. ही गोष्ट आमच्या समजुतींत येत असेल अथवा नसेलही; पण असें घडत आहे हें मात्र खरें. हा प्रवाह आतां या सर्व रस्त्यांच्या जाळ्यांतून सर्वत्र पसरत पसरत साऱ्या जगभर पसरल्यावांचून राहणार नाहीं. मी अमेरिकेला गेलों हें काहीं मी केलें अथवा तुम्ही केलें असें म्हणतां येणार नाहीं. आपल्या मातृभूमीच्या अधिष्ठात्री देवतेच्या आज्ञेनें हें घडून आलें आहे. या आर्यभूमीच्या भवितव्यतेचीं सूत्रें ज्या देवतेच्या हातीं आहेत त्या देवतेनें माझी रवानगी केली आणि माझ्यासारख्या आणखीही शेंकडों हस्तकांची रवानगी ती देवता

बाह्यदेशीं करील. तिच्या या कार्यांत आडकाठी घालण्याचें सामर्थ्य या जगांत कोणालाही नाही. आपणांस जीं कांहीं कार्यें या जगांत करावयाचीं आहेत, त्यांपैकीं हेंही एक आहे. जगांतील सर्व देशांत जाऊन अध्यात्मविद्येचा प्रसार करावयाचा हें आपलें प्रमुख कार्य आहे. तुझीं हें कार्य सर्वत्र करूं लागलां म्हणजे तुम्हांला ज्या प्रकारच्या ऐहिक ज्ञानाची आज गरज आहे त्या ज्ञानाचा, प्रवाह तुमच्या देशांत वाहूं लागेल; पण येथें आणखीही एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. धर्मज्ञानाला रजा देऊन नुसत्या ऐहिक विद्येचा प्रसार हिंदुस्थानांत करण्याची खटपट तुम्ही केली, तर तुमच्या तसल्या खटपटीला कधीही यश येणार नाही; कारण असल्या कोरळ्या ज्ञानाला येथें कोणीही विचारणार नाही. शुद्ध नीतीच्या मार्गें लागलेल्या बौद्ध धर्माची डाळ येथें फार काळ शिजली नाही याचें हेंही एक कारण आहे.

या सर्व मुद्द्यांचा विचार करून माझा पुढील बेत काय आहे, हेंही आपणांस कळविणें इष्ट आहे. आमच्या धर्मग्रंथांतील प्रमेयें लोकांस सुलभपणें समजावून सांगण्यासाठीं तरुण प्रचारक तयार करावे, असा माझा बेत आहे. असे प्रचारक तयार करण्यासाठीं प्रथम एक संस्था निर्माण करावयास पाहिजे. या प्रचारकांची कामगिरी फक्त हिंदुस्थानापुरतीच असावयाची असें नाही. त्यांनीं परदेशींही प्रवास करून आमच्या धर्माचा तिकडे प्रसार करावा, अशी माझी इच्छा आहे. याकरितां प्रथम माणसांची मदत मला हवी आहे. बाकीच्या साऱ्या गोष्टींची जुळवाजुळव करणें फारसें अवघड नाही. त्याची तरतूज आपोआप होईल. पण मुख्य अडचण म्हटली म्हणजे धैर्यशाली आणि जोमदार माणसांची आहे. आपल्या कार्याची अव्यभिचारी भक्ति ज्यांच्या चित्तांत बाणली आहे आणि ज्यांच्या ठिकाणीं अढळ श्रद्धेचें बळ आहे, असलीं माणसें मला हवीं आहेत. फार काय सांगावें, पण जर असलीं शंभर माणसें मिळालीं, तर तीं सारें जग उलटें करून टाकतील, यांत शंका नाही. आपण अमुक एक गोष्ट करणारच अशी अत्यंत दृढ श्रद्धा, वाटेल त्या गोष्टी करूं शकेल. अशा प्रकारच्या खऱ्या श्रद्धेला अशक्य असें कांहीं नाही. अशा प्रकारची श्रद्धा ही खुद्द भगवंताची देणगीच होय. तिच्या ठिकाणीं खुद्द भगवंताच्या सामर्थ्याचा वास असतो. समर्थांच्या सेवकाला शंक्या नजरेनें पाहण्याची कोणाची छाती होणार आहे? आपल्या धर्मा-

तील रहस्यें सर्व जगभर प्रसार पावतील असें तुम्ही केलें पाहिजे. जग, या रहस्याच्या प्राप्तीसाठीं चातकासारखें वाट पाहत बसलें आहे. आज कित्येक शतकें आम्ही आमच्या कमीपणाच्याच गोष्टी ऐकत आलों आहों. आम्ही अज्ञानग्रस्त झालों आहों, मागसलों आहों, हीच भाषा आमच्या कर्णपटावर एकसारखी आदळत आहे. आमची सामान्य जनता म्हणजे मनुष्येच नव्हत, असें आम्ही आजवर ऐकत आलों आहों; आणि साऱ्या जगभरही आज हाच प्रकार चालू आहे. पाश्चात्य देशांतली ही सामान्य जनता आज हेंच ऐकत आहे. आज कित्येक शतकें हीच गोष्ट एकतां एकतां जगांतील सामान्य जनता आतां खरोखरच पशुत्वाच्या मार्गाला लागली आहे. त्यांची खरी योग्यता काय आहे आणि त्यांच्या ठिकाणीं कसल्या प्रकारच्या चैतन्याचा वास आहे, हें त्यांना कोणीही सांगितलें नाही. जें चैतन्य कधीं जन्म पावत नाही आणि जें कधीं मरतही नाही, ज्याला तरवार तोडूं शकत नाही, ज्याला अग्नि जाळूं शकत नाही, ज्याला वारा कोरडें करूं शकत नाही, जें नित्य आहे, जें अनाद्यनंत आहे, जें शुद्ध आहे, जें सर्व शक्तिमान् आहे आणि जें सर्वव्यापी आहे, त्याच चैतन्याचा वास अत्यंत कमी प्रतीच्या वस्तूंतही आहे, ही गोष्ट सामान्य जनतेच्या कर्णसंपुटावर कधींही गेलेली नाही. आमच्या सामान्य जनतेला या साऱ्या रहस्यांची पूर्ण माहिती करून दिली पाहिजे. या रहस्यांबद्दल पूर्ण श्रद्धा त्यांच्या चित्तांत बाणविली पाहिजे, ह्मणजे आत्मविश्वास तेथें उत्पन्न होईल. मनुष्यमात्राच्या ठिकाणीं आत्मविश्वास प्रथम पाहिजे. ह्मणजे अशा लोकांत आणि आह्मां लोकांत जो कांहीं फरक आहे तो हाच. त्यांच्या धर्माबद्दल अथवा त्यांच्या कर्तव्यकर्मांच्या कल्पनांबद्दल अनेक गोष्टी तुमच्या कानांवर आल्या असतील, पण त्यांच्यांतील व आमच्यांतील हा फरक महत्वाचा नाही. महत्वाचा फरक वेगळाच आहे. पाश्चात्य लोकांत आत्मश्रद्धा आहे आणि आपल्या लोकांत ती नाही, हाच महत्वाचा फरक आह्मां दोघांमध्ये आहे. एखाद्या इंग्रजाला असें वाटत असतें कीं, मी इंग्रज आहे, त्याअर्थी मला या जगांत अशक्य असें कांहीं नाही. स्वतःच्या 'इंग्रजपणावर' त्याची इतकी दृढ श्रद्धा असते. आत्मविश्वास त्याच्याठिकाणीं पूर्ण बाणलेला असतो. या परमेश्वरी देणगीचा विसर त्याला कधींही पडत नाही, आणि यामुळें परमेश्वरी सामर्थ्यापासून तो कधींही

लांब जात नाही. अशा स्थितीत तो ह्मणेल तें कळू शकतो, यांत नवल तें काय ? आतां आमच्या लोकांची गोष्ट पहा. आमच्या कार्नीकपार्ळी आज कित्येक दिवस एकच ओरड चालू आहे. ती ही कीं, तुम्हां हिंदु लोकांच्या हातून कसल्याच प्रकारची कर्तबगारी होणार नाही. ही ओरड ऐकतां ऐकतां आम्हांस खरोखरच स्वतःच्या कर्तबगारीबद्दल शंका वाटू लागली. यामुळें आज स्थिति अशी झाली आहे कीं, आम्ही केवळ शून्याच्या किंमतीचे होऊन बसलों आहों. याकरितां आमच्या सांप्रतच्या स्थितीत आम्हांस जर खरोखर कशाची अत्यंत जरूर असेल, तर ती आत्मश्रद्धेची आहे. आम्ही वाटेल तें कळू शकूं, असा भरंवसा आमच्या ठिकाणी उत्पन्न झाला पाहिजे. धर्माच्या नांवाखालीं मोडणाऱ्या नाना प्रकारच्या गारुड्यांचें आणि भोंदूंचें जें आज येथें एवढें फावतें, त्याचेंही कारण आमची ही दुर्बलताच होय. आमचें मनोदैर्बल्य आज अशा थराला पोहोचलें आहे कीं, कोणी कसल्याही भाकडकथा आम्हांस सांगितल्या तरी त्यांची योग्यता आम्हांस वेदवाक्यासारखी वाटू लागली आहे. या गारुड्यांच्या सांगण्यांतही कदाचित् कांहीं तथ्य असेल; पण आज त्यांनीं आम्हांवर एवढें वर्चस्व स्थापिलें आहे कीं, त्याखालीं आमचा बहुतांशी चक्काचूर उडून गेला आहे. आतां आम्हांला आपले ज्ञानतंतू अधिक बळकट केले पाहिजेत. आतां आपल्या देहांत लोखंडाचे स्नायू आणि पोलादाचे ज्ञानतंतू निर्माण केले पाहिजेत. रडून रडून आपल्या डोळ्यांतील पाणीही संपून गेलें आहे. आतां रडणें बस झालें. यापुढें खरे मर्द होऊन तुम्ही स्वावलंबनाचा धडा शिकला पाहिजे. आम्हांला खरे मर्द बनवील, आमच्या अंगांत पौरुषाचा संचार होईल, असा धर्म आम्हांला आज हवा आहे. आमच्या साऱ्या उपपत्तींनीं यापुढें एकच गोष्ट आम्हांस शिकविली पाहिजे; ती गोष्ट ह्मणजे पौरुष. आमच्या साऱ्या शिक्षणाचें ध्येय यापुढें एकच असलें पाहिजे; तें ध्येय ह्मणजे पौरुष. ज्या ज्या गोष्टींमुळें तुमच्या ठिकाणीं शारीरिक, मानसिक अथवा आध्यात्मिक दैर्बल्य उत्पन्न होत असेल, त्या त्या साऱ्या गोष्टीं एकदम दूर झुगारून द्या. असल्या गोष्टी ह्मणजे हलाहल विषच होय. विष आणि जीवित हीं एकत्र कशीं राहूं शकतील ? असल्या गोष्टी कधींही खऱ्या मानूं नका. सत्याचा अवलंब केला तर पौरुषाचा उद्भव झालाच पाहिजे. मग ज्याच्या प्रहणानें तुमच्या ठिकाणीं दैर्बल्य उद्भवतें, तें सत्य कसें ह्मणवेल ?

सत्य ह्यणजे शुचिता; सत्य ह्यणजे ज्ञान. सत्याचें काम दौर्बल्याचा विध्वंस करावयाचा हें आहे. सत्य प्रकाशमय आहे. त्याच्यायोगें बुद्धि प्रकाशमान झाली पाहिजे, आणि तुमच्या ठिकाणीं उत्साहाचा संचार झाला पाहिजे. सध्याचे गारुडी धर्मप्रवर्तक जें कांहीं सांगतात, त्यांत कांहीं सत्यांश आहे हें खरें, पण त्यांच्या धर्मशिक्षणाचा परिणाम तुम्ही भिन्ने आणि दुबळे होण्यांत होत आहे याची वाट काय? या गारुड्यांचा अनुभव घेतां घेतां माझा जन्म आतां संपत आला; आणि या अनुभवा अंतीं माझी अशी पक्की खात्री झाली आहे कीं, असल्या धर्मशिक्षणाचा जर कांहीं टिकाऊ परिणाम होत असेल, तर तो तुमच्या ठिकाणीं अपौरुषाची स्थापना होत आहे, हाच होय. मीं साऱ्या हिंदुस्थानभर प्रवास केला आहे. या देशांतील सारीं दरींखोरीं मीं धुंडाळलीं आहेत आणि हिमालयांत जाऊन राहिलोंही आहे. हिमालयांत ज्यांनीं आजन्म वास केला, अशा लोकांच्याही मीं भेटी घेतल्या आहेत. माझ्या या मातृभूमीसंबंधीं माझ्या हृदयांत जो उमाळा उठतो, त्याचें वर्णन क्णत्या शब्दांनीं करूं? तुमची अवनति होत आहे, हें पाहून माझे हृदय तिळतिळ तुटतें. आतां तुमच्या पुरुषत्वाचा अधिक अधिक भंग होत आहे, हें माझ्या डोळ्यांनीं मला पाहवणार नाही. यामुळें तुमच्या बऱ्यासाठीं आणि सत्यासाठीं उच्च घोषानें 'थांबा' एवढाच शब्द उच्चारणें मला भाग पडत आहे. आतां यापुढें आणखी एकही खालची पायरी तुम्हीं उतरूं नये ह्यणून कंठशोष करणें मला भाग आहे. ज्या मानवकुलांत माझा जन्म झाला, त्या कुलाची अवनति स्वतःच्या डोळ्यांनीं पहात असतां मी स्वस्थ कसा वसेन? याकरितां पुनः पुनः तुम्हां सर्वास हीच विनंति मी करितों कीं, असल्या दौर्बल्य-दायक गारुडीविद्येचा त्याग करा, आणि समर्थ व्हा. पौरुषाचा संचार तुमच्या अंगां होऊं या. उपनिषद्ग्रंथांत काय सांगितलें आहे, हें जरा डोळे उघडून पहा. त्या प्रकाशमय, ज्ञानदायि आणि बलदायि ग्रंथरत्नाकडे वळा. असल्या गारुडीविद्येला यापुढें चिकटून बसूं नका. सत्याला इतके आडपडदे आणि इतकी चोरी असण्याचें यत्किंचित् तरी कारण आहे काय? सत्य अगदीं साधें-भोळें आहे. ज्याचा अनुभव तुम्हांला नित्यशः वाटेला तितका होतो, तेंच सत्य. आम्ही जिवंत आहों ही गोष्ट जितकी उघड आणि जितकी साधी आहे, तितकेंच सत्यही उघड आणि साधें आहे. उपनिषद्ग्रंथांनीं तुमच्यापासून कांहीं

सुद्धां चोरून ठेविलेलें नाहीं. मग तुझाला जें कांहीं हवें असेल तें त्यांजपा-
शींच कां मागत नाहीं? त्यांच्याच पायीं लागा, त्यांचेंच आराधन मनोभावे
करा ह्मणजे हिंदुस्थानच्या उन्नतीचा काळ खास अगदीं नजिक येईल.

आतां आणखी दोनच शब्द बोलून मी आपली रजा घेतों. देशभक्ति हा
शब्द सध्या आपल्या बऱ्याच परिचयाचा झाला आहे. याचा घोष बऱ्याच
ठिकाणांहून आपल्या कर्णपथावर येत असतो. देशभक्ति मलाही प्रिय आहे,
आणि देशभक्तीची खरी व्याख्या काय, याचाही थोडा बहुतविचार मी आपल्या
मनाशीं केला आहे. जगांत ज्याला कांहींतरी पुरुषार्थ संपादावयाचा असेल,
त्याला तीन गोष्टींची आवश्यकता आहे. पहिली गोष्ट ह्मणजे अंतःकरणजागृती
ही होय. अमुक एक गोष्ट करावीशी वाटली तर त्या वाटण्याचा उमाळा थेट
अंतःकरणाच्या तळापासून निघाला पाहिजे. अशा कामीं विवेचक बुद्धि लंगडी
आहे. अमुक एक गोष्ट केवळ विवेचक बुद्धीला पटली ह्मणून ती करावयाची,
असें होतां कामा नये. कारण बुद्धीचा प्रदेश फार आकुंचित आहे. याकरितां
कोणत्याही कार्याला अंतःकरणाचा उमाळा पाहिजे. अंतःकरणांत खरा उमाळा
उत्पन्न झाला, तर कार्याची सहज स्फूर्ति निर्माण होते. खऱ्या प्रेमाच्या उमा-
ळ्याचा जोर असा विलक्षण आहे कीं, अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टींही सहजा-
सहजीं होऊन जातात. या विश्वांत जीं अनंत रहस्यें भरलीं आहेत त्या
साऱ्यांच्या किंवा एका प्रेमाच्या—भक्तीच्या—हातीं सांठविलेल्या आहेत.
माझ्या भावी सुधारक बंधूंनी, प्रथम अंतःकरण जागृत करा. माझ्या प्रिय
देशभक्तांनो, तुम्हीही प्रथम अंतःकरणजागृतीच्या मार्गें लागा. तुम्ही तोंडानें
ज्या कांहीं गोष्टी बोलतां त्यांचा प्रतिध्वनि तुमच्या अंतःकरणाच्या खोल दरांत
कोठेंतरी उठत आहे काय? देवांचे आणि ऋषींचे वंशज आज पशूंच्या राज्यांत
सामील व्हावयास योग्य झाले आहेत, असें तुम्हांस खरोखर अंतःकरणपूर्वक
वाटतें काय? लक्षावधि लोकांच्या पोटांच्या दामट्या वळल्या आहेत, याबद्दल
तुमच्या अंतःकरणाला थोडातरी ओलावा येतो काय? कित्येक शतकें लक्षा-
वधि लोक एकसारखे कंगाल स्थितींत राहिले आहेत, याबद्दल तुमच्या अंतः-
करणाला कांहीं द्रव येतो काय? काळ्याकुट्ट दगांनीं आकाश भरलें ह्मणजे
ज्याप्रमाणें उदासीन अंधकार सर्वत्र पसरतो, त्याप्रमाणें अज्ञानाच्या उदासीन
काळोखांत आमची मातृभूमि बुडून राहिली आहे, याबद्दल तुमच्या अंतःकर-

णांत कांहीं कालवाकालव होते काय ? या साऱ्या परिस्थितीमुळे तुमच्या अंतःकरणांत विलक्षण अस्वस्थता उत्पन्न होते काय ? यामुळे तुमची कर्धी झोंपमोड झाली आहे काय ? या साऱ्या स्थितीची कहाणी तुमच्या रक्तांत भिनून साऱ्या देहभर फिरत आहे काय ? तुमच्या हृदयाच्या प्रत्येक ठोक्याबरोबर या दुदैवाच्या कहाणीचा ध्वनि उमटत आहे काय ? अद्यापि तरी तुम्ही जवळजवळ वेडे होण्याच्या मार्गास लागलां आहां काय ? आपल्या मातृभूमीच्या अवनतीशिवाय बाकीच्या साऱ्या कल्पना तुम्ही विसरलां आहां काय ? कीर्ति, बायकापोरें, घरदार, -फार काय पण प्रत्यक्ष आपला देहसुद्धां- तुम्ही विसरलां आहां काय ? तुम्हांस या साऱ्यांचा पुरा विसर पडला आहे काय ? तुम्हांस देशभक्त व्हावयाचें असेल, तर त्या मार्गांतली ही पहिली पायरी आहे; पण ही अगदीं पहिलीच पायरी आहे हें विसरूं नका. महाधर्म-परिषदेंत भाषण करावें ह्मणून मी अमेरिकेस गेलों नाहीं, हें तुम्हांपैकीं पुष्कळांस ठाऊक असेल; पण माझ्या छातीवर आतांच सांगितलेल्या विचारांचें विलक्षण दडपण पडलेलें होतें, आणि तें कमी करण्याचा कांहीं उपाय पाहावा ह्मणून मी देशांतर केलें. हिंदुस्थानांत बारा वर्षे मी फिरलों. या अवधींत माझ्या देशबांधवांच्या उपयोगीं पडण्याचा कांहीं मार्ग मला दिसेना. हा मार्ग शोधण्यासाठीं मी अमेरिकेस गेलों. त्या वेळीं मला जे ओळखीत होते, त्यांना ही गोष्ट खास आठवत असेल. महाधर्मपरिषदेची पर्वा मला काय आहे ? माझ्याच हाडामांसाचे माझे बांधव प्रत्येक दिवशीं अधिकाधिक खालीं जात आहेत, हें पाहत असतां अमेरिकनांसंबंधीं नुसता विचारही माझ्या चित्तांत येणार नाहीं. मी अमेरिकेला गेलों त्याचें खरें कारण हें आहे. तिकडे जाण्यांत माझ्या कार्याची पहिली पायरी मी चढलों.

याकरितां अंतःकरणाची तयारी प्रथम पाहिजे; पण सध्यां नुसती बडबड करण्यांत जो कालाचा अपव्यय तुम्ही करीत आहां, त्यापेक्षां चालू स्थितींत बदल पाडण्याचा एखादा प्रत्यक्ष मार्ग तुम्ही शोधून कां काढीत नाहीं ? आपल्या देशबांधवांचीं अंतःकरणें दुःखाच्या डागण्यांनीं पोळलीं आहेत, हें पाहून त्यांजवर अपशब्दांचे आणखी डाग देण्यापेक्षां गोड शब्दांच्या अमृताचा वर्षाव करणें अधिक युक्त नाहीं काय ? मृत्यूच्या दाराशीं बसलेल्या आपल्या बांधवांवर तरवार उगारण्यापेक्षां त्यांना हातीं धरून जिवंत सृष्टींत

परत आणणें तुझांला बरें वाटत नाही काय ? नुसतीं शब्दांचीं रणें माजविण्यापेक्षां असें करण्याचा कांहीं प्रत्यक्ष मार्ग तुझीं शोधून कां काढूं नये ? इतकें तुझीं केलें तरी तुमचे घोडे गंगेस न्हाले असें तुझीं समजूं नका. पर्वतप्राय अडचणीही उल्लंघून जाण्याची तुमची तयारी आहे काय ? सारें जग हातीं तरवार घेऊन उभें राहिलें तरी आपल्या चित्ताला जें बरें वाटेल, तेंच करण्याची तुमची तयारी आहे काय ? बायकापोरांनीं सोडिलें, घरादाराचें वाटोळें झालें, कीर्ति बुडाली आणि भीक पदरीं पडली तरी स्वतःच्या अंतःकरण-प्रवृत्तीलाच चिकटून बसावयाची छाती तुझांस आहे काय ? कांहीं झालें तरी आपल्या सध्याच्या अव्यभिचारी भक्तींत अंतर पडूं द्यावयाचें नाही असा तुमचा दृढ निश्चय आहे काय ? राजा भर्तृहरि झणतो, “ वानोत निंदोत सुनीतिमंत । चलो असो वा कमला गृहांत । हो मृत्यु आजीच घडो युगांतीं । सन्मार्ग टाकून भले न जाती ॥ ” हें भलेपण तुमच्या अंगीं दृढ झालें आहे काय ? हे गुण तुमच्या अंगीं खरोखर बाणले असतील, तर तुमच्या-पैकीं प्रत्येकाच्या हातून खरोखरच चमत्कार घडतील. मग तुझांला वर्तमान-पत्रांत चन्हाटें वळण्याचें कारण नाही, आणि व्याख्यानें देत फिरण्याचेंही कारण नाही. तुमच्या चेहऱ्यावर उमटलेलें नुसतें तेजच तुमचें सारें काम करील. अशा स्थितींत तुझी एखाद्या डोंगराच्या दरींत जाऊन बसलां तरी तुमचे विचारतरंग तीं दगडी कपाटें फोडून साऱ्या जगभर प्रवास करतील. त्यांनां राहावयास योग्य असें मेंदूचें वसतिस्थान मिळेपर्यंत ते प्रवास करीत राहतील, आणि योग्य स्थान सांपडतांच तेथें शिरून तेथून प्रत्यक्ष कार्यास सुरवात करतील. अत्यंत विशुद्ध मनोभावाच्या ठिकाणीं एवढें सामर्थ्य असतें.

मित्रहो, माझें हें लांबलचक चन्हाट ऐकतां ऐकतां तुझी कंटाळलां असाल, अशी मला भीति वाटते, तथापि आणखी क्षणभरच कळ काढा. सज्जनहो, देशबांधवहो, माझ्या लाडक्या लेकरांनो, आपलें हें राष्ट्रीय जहाज कोट्यवधि जीवांस आपल्या पोटांत घेऊन कालसमुद्रांतून प्रवास करीत आहे. आज क्रिस्त्येक शतकें त्याचा प्रवास अखंड चालू आहे. त्याच्या पोटांतून लक्षावधि जीवांनीं सुखरूपणें प्रवास केला आहे आणि ते परतीरीं आनंदभूमीवर जाऊन बसले आहेत. सध्यां कदाचित् तुमच्याच गुणांमुळें हें जहाज थोडें

खिळखिळें झालें आहे. ह्याला एक लहानसें छिद्र पडून गळतें झालें आहे; पण याकरितां त्याला शाप देणें तुझ्यांस उचित आहे काय ? जगांत जें कार्यं कोणीही केलें नाहीं, तें कार्यं आजपर्यंत ज्यानें बिनबोभाट बजाविलें, त्याला शिव्या देणें उचित आहे काय ? या जहाजाला. भोंकें पडलीं असतील तर तीं वुजविण्याचें काम तुमचें आहे. आपण हीं भोंकें बंद करूं या. आमच्या हृदयाच्या रक्तानें हीं भोंकें बंद होण्यासारखीं असलीं, तरी तें रक्त देऊनही तीं बंद करण्याचें आपलें काम आहे. हें काम करण्यांत आपणाला आनंद वाटला पाहिजे. आमच्या हातून हें कार्यं होण्यासारखें नसेल तर आपण सुखानें देहपात करूं या. कांहीं झालें तरी शिव्याशाप देण्याचें साहस मात्र यापुढें करणें नको. आपल्या समाजावद्दल वाईट अक्षरही तोंडावाटे काढूं नका. पूर्वकाळच्या त्याच्या वैभवावद्दल माझ्या अंतःकरणांत अपूर्व भक्ति वसत आहे. मित्रांनो, तुझ्यां सर्वांवर माझे इतकें प्रेम आहे, याचें कारण हेंच कीं, तुम्ही देवदेवतांचीं लेकरें आहां. तुम्ही आपल्या महानुभाव पूर्वजांचे वंशज आहां. अशा तुझाला शाप देण्याचें भलतेंच धाडस मी कसें करूं ? छे ! छे ! कधींही मी असें करणार नाहीं. परमेश्वराचा तुझ्यां सर्वांवर वरदहस्त असो. बाळांनो, माझे पुढील बेत काय आहेत, हें सांगण्यासाठींच मी येथें आलों आहे. तुझाला ते पसंत पडले तर तुमच्याबरोबर कंबर बांधून काम करण्यास मी तयार आहे. तुझाला ते पसंत न पडले आणि लाथा मारून तुम्ही मला येथून घालवून दिलें, तरी पुनः परत येऊन पुन्हां हेंच सांगेन कीं, ' बाबांनो, तुम्ही बुडत आहां.' मी आतां कायमचा तुमच्यांत येऊन वसलों आहे. आपण बुडावें अशीच भवितव्यता असेल, तर आपण सारे बरोबरच बुडूं या; पण बुडत असतांही अपशब्द मात्र तोंडावाटे काढूं नका.

ईश्वराचे अवतार.

भरती आणि ओहटी हीं या विश्वाच्या मुळाशीं आहेत, असें आर्यतत्त्वज्ञांचें मत आहे. प्रथम विश्व प्रतीत होतें अथवा दिसूं लागतें. नंतर त्याची उत्क्रांति होत होत तें कांहीं काळ पूर्ण स्थिर अशा अवस्थेस प्राप्त होतें व नंतर कांहीं काळ तें अपक्रांत होत जातें. अपक्रांतीची क्रिया पूर्ण झाली ह्मणजे कांहीं काळ तें अगदीं निष्पंदावस्थेंत असतें व त्यानंतर तें पुन्हां उत्क्रांत होऊं लागतें. अशा रीतीनें उत्क्रांतीच्या व अपक्रांतीच्या लाटा एकसारख्या चालू आहेत, असें आर्यतत्त्वज्ञांचें ह्मणणें आहे. उत्क्रांतीमागून अपक्रांति व अपक्रांतीमागून उत्क्रांति अशा रीतीनें विश्वाच्या भरती-ओहटीचें हें राहाटगाडगें अखंड चालू आहे. विश्वाच्या घडामोडींत ज्याप्रमाणें ही भरती-ओहटी चालू आहे, त्याचप्रमाणें या विश्वांतील प्रत्येक घटकांतही तशाच प्रकारची भरती-ओहटी चालू आहे. आपणा मनुष्यांच्या सामान्य जीवितक्रमांतही हीच भरती-ओहटी चालू असल्याचें आढळून येतें. या भरती-ओहटीच्या रहाटमाळेंत मोठमोठीं राष्ट्रंही गोंवलीं असल्याचें प्रत्यंतर इतिहासांतरीं आढळून येतें. चढ आणि पड अथवा भरती आणि ओहटी यांच्या तडाक्यांतून कोणतेंही राष्ट्र सुटलेलें नाहीं. राष्ट्राच्या उदयानंतर त्याला उतरती कळा लागते व तें पूर्णपणें पश्चिम क्षितिजावर गेलें ह्मणजे कांहीं काळानें त्याचा पुन्हा उदय होऊं लागतो व या उदयाच्या वेळीं त्यानें कांहीं अधिक सामर्थ्य कमाविलें असल्याचाही प्रत्यय येतो. अशा रीतीनें ही सारी घडामोड अखंड चालू आहे. धर्माच्या बाबतींतही याच प्रकारची भरती-ओहटी आढळून येते. प्रत्येक राष्ट्राची धार्मिक बाजू पाहिली, तर ती बाबही या नियमास अपवाद नाहीं असें आढळून येईल. राष्ट्राची अवनति झाली कीं, तिजबरोबर त्या राष्ट्राच्या साऱ्या घटकांत विस्कलितपणा येतो. कांहीं काळानें संघटनक्रियेस सुरवात होते व या क्रियेबरोबरच राष्ट्राच्या उदयासही सुरवात होते. अशा वेळीं या संघटनांत एखाद्या प्रचंड लाटेचें अस्तित्व प्रत्ययास येतें. भरतीच्या लाटा ज्याप्रमाणें एकाहून एक मोठ्या येतात व भरती पूर्ण होण्याच्या वेळीं ज्याप्रमाणें एक लाट सर्वाहून मोठी येते, त्याचप्रमाणें उदयो-

मुख राष्ट्रांत नानाप्रकारच्या संघटनात्मक लाटा येऊं लागतात. या सर्वांत जी लाट प्रचंड असते, तिच्या शिखराच्या मध्यबिंदूवर एक अत्यंत तेजोमय असा जीवात्मा विराजमान झालेला असतो व आपण त्याला अवतारी पुरुष असें ह्मणतो. त्या राष्ट्राचा व त्या अवतारी पुरुषाचा परस्पर जन्यजनकसंबंध असतो. एका अर्थी त्या राष्ट्रानें तो अवतार निर्माण केलेला असतो ह्मणून त्याच्या पितृत्वाचा मान त्या राष्ट्रकडे जातो. पण उलटपक्षां त्या राष्ट्राला पूर्णत्व देण्याचें कार्य तो पुरुष करीत असतो त्या अर्थी तो त्या राष्ट्राचा जनक आहे, असें ह्मणावयास हरकत नाही. राष्ट्राचा आणि त्याच्या अवतारी पुरुषाचा जन्यजनकसंबंध परस्परावलंबी असतो. ज्या ज्या प्रकारच्या निरनिराळ्या लाटांनीं त्या राष्ट्राची संघटनात्मक क्रिया पूर्णत्व पावावयाची असते, त्या त्या लाटांचे प्रवाह सुरू होण्यास अवतारी पुरुषाच्या मदतीची अपेक्षा असते. त्याचें सामर्थ्य समाजांत संचार करूं लागतें व समाजाच्या व्यवस्थित घटनेस सुरवात होते. उलटपक्षां व्यवस्थित घटनेबरोबर जें सामर्थ्य आपोआप निर्माण होत असतें, तें त्या अवतारी पुरुषांत संचरतें. अशा रीतीनें अवतारी पुरुष आणि समाज हीं परस्परांचें पोषण करीत असतात. हेच पुरुष जगाचे शास्ते असतात. परमेश्वराकडून संदेश घेऊन आलेले महात्मे अथवा जगाचे नेते हेच पुरुष होत.

एकच धर्म, एकच महात्मा आणि परमेश्वराचा एकच अवतार असणें या जगांत शक्य आहे, अशी कल्पना मनुष्याच्या मनांत असते; पण ही कल्पना चुकीची आहे. आजपर्यंत झालेल्या महात्म्यांच्या चरित्रांचें आपण अवलोकन केलें, तर एकेकाकडे एकेक विशिष्ट कामगिरी सोंपविली होती असें आपणांस आढळून येईल. या अनेक प्रकारच्या कामगिन्यांचें योग्य मिश्रण होणें हेंच अखेरच्या एकतानतेस कारणीभूत असतें. यापैकी कोणत्याही एका-मुळेंच संकलित कार्य निर्माण होत नाही. ज्याप्रमाणें अनेक मानवी वंशांपैकी कोणत्याही एकाच वंशाला पृथ्वीवरील भोग भोगण्याचा ताम्रपट कोणी दिलेला नाही, त्याचप्रमाणें हें आहे. 'या सान्या जगाचे भोक्ते आद्वीच' असें ह्मणावयाची छाती कोणाही एकाच मानवी वंशास होणार नाही. प्रत्येक मानववंशाला निरनिराळ्या प्रकारचा कार्यभाग करावयाचा असतो आणि ईश्वरी हेतूची सार्थकता होण्यासाठीं या प्रत्येक कार्याची आवश्यकता असते.

अनेक प्रकारच्या मानववंशानीं केलेल्या अनेक कारणांमुळेच एक ईश्वरी हेतू साध्य होत असतो.

याचप्रमाणें कोणत्याही एकाच महात्म्याचें साम्राज्य जगावर सर्वकाळ चालूं शकणार नाही. आजपर्यंत ही गोष्ट शक्य झाली नाही आणि यापुढेंही ती शक्य होणार नाही; कारण प्रत्येक महात्मा हा संकलित कार्यापैकीं एखाद्या अंशाचाच प्रवर्तक असतो; आणि या दृष्टीनें पाहिलें ह्मणजे तो अंश जगाच्या पोषणासाठीं सर्वकाल आवश्यक असल्यामुळे, प्रत्येक महात्मा हा जगाचा सार्वकालिक शास्ताच आहे असें म्हणावयास हरकत नाही.

आपणांपैकीं प्रत्येक जण वैयक्तिक धर्माचा जन्मादारभ्य अनुयायी आहे, असें ह्मणावयास हरकत नाही. आपण तत्त्वांविषयीं आणि उपपत्तींविषयीं बोलत असतो, व तें सर्व ठीकही आहे; पण आपला प्रत्येक विचार, आपली प्रत्येक हालचाल आणि आपलीं सर्व कर्मे यांचें अवलोकन केल्यास आपणांस असें आढळून येईल कीं, हीं तत्त्वे व या उपपत्ती एखाद्या व्यक्तीकडून आलेल्या असल्यामुळेच आपणांस त्या ग्राह्य झाल्या आहेत. कोणा प्रत्यक्ष व्यक्तीनें यांचें कथन केल्याशिवाय त्या आपणांस ग्राह्य होत नाहीत. प्रत्यक्ष सृष्टीत वावरणाऱ्या एखाद्या महात्म्याकडून एखादें तत्त्व प्राप्त झालें म्हणजेच आपल्या मनांत तें बरोबर उतरतें. प्रत्यक्ष उदाहरण पाहिल्यानंतर त्या उदाहरणाच्या पोटीं असलेल्या तत्त्वाचें आकलन आपल्या बुद्धीस करतां येतें. प्रत्यक्ष उदाहरणाशिवाय अथवा प्रत्यक्ष सृष्टीतील एखाद्या देहधारी महात्म्याच्या सांगण्याशिवाय हीं तत्त्वे आपणांस आकलन करितां आलीं असतीं, तर खरोखर फार बहार उडाली असती; पण दुःखाची गोष्ट इतकीच कीं, आपलीं मनें अद्यापि अशा प्रकारच्या परिणतावस्थेस पोचलेलीं नाहीत; आणि यामुळेच आपणांपैकीं बहुतेकांनीं आपलीं मनें या महात्म्यांच्या चरणीं वाहिलीं आहेत. ख्रिश्चन काय, बौद्ध काय अथवा हिंदू काय यांपैकीं प्रत्येकांनें कोणाना कोणा महात्म्याच्या चरणीं आपलें मन वाहिलें आहे. अशा प्रकारें एकाच व्यक्तीस परमेश्वराचा अवतार मानून त्याची पूजा करूं नये असा अज्ञाहास महंमदी धर्मप्रवर्तकांनीं आरंभापासूनच केला आहे. महात्म्यांची अथवा अवतारी पुरुषांची पूजा करूं नये अगर त्यांच्या चरणीं लीन होऊं नये, असें त्यांचें म्हणणें होतें; पण यामुळे एकाच अवताराच्या अथवा महा-

त्म्यांच्या जागी संत आणि महंत निर्माण झाले, हे काहीं खोटें नाही. मुसल-
मानीधर्माचे अनुयायी एकाच अवतारी पुरुषाच्या अभावीं हजारों संतमहं-
तांची पूजा करूं लागले; ही गोष्ट मानवी मनाच्या घटनेविरुद्ध आहे असें
म्हणतां यावयाचें नाहीं. आपल्या मनाची सामान्य घटनाच अशी असल्यामुळें
जें झालें तें युक्तच झालें, असें म्हटलें पाहिजे. व्यक्तींच्या चरणीं मन वाहणें
हें आपणांस अपरिहार्य आहे, आणि हें आपल्या बऱ्यासाठींच आहे. “पर-
मेश्वराची भेट करून दे” असें येशू ख्रिस्ताला कोणी झटलें. तेव्हां तो झणाला,
“ज्यांनीं मला पाहिलें, त्यांनीं परमेश्वरालाच पाहिलें.” येशू ख्रिस्त हा मानव-
देहधारी होता, इतकीच गोष्ट आपल्या लक्षांत राहिली आहे. तो देहधारी
होता, ही गोष्ट त्यांनें शिकविलेल्या तत्त्वापासून आपणांस वेगळी करतां येत
नाहीं. आपल्या मनाची घटनाच अशी आहे कीं, तत्त्वे आणि तत्त्वदर्शी यांची
जोडी फोडणें आपणांस शक्यच नाहीं. या खोलींत उजेडाच्या किरणांचे स्पंद स-
र्वत्र व्यापून आहेत. असें असतां आपणांस ते सर्वत्र कां आढळत नाहीं? हे स्पंद
आपणांस पहावयाचे असले, तर ते फक्त दिव्याच्या रूपानेंच दिसतात असें
कां? याचें कारण इतकेंच कीं, आपल्या डोळ्यांची रचनाच अशी आहे; पर-
मेश्वर सर्वव्यापी आहे; तो नाहीं असें ठिकाण या जगांत कोठेंही नाहीं. पण
आपली मनोभूमिकाच अशा प्रकारें रचली गेली आहे कीं, त्याची ओळख
आपणांस अवतारी पुरुषाच्या ओळखीनेंच होते. ज्या ज्या वेळीं हे अवतारी
पुरुष निर्माण होतात, त्या त्या वेळींच ईश्वराच्या अस्तित्वाची साक्ष मानवी
मनास पटते. जन्मापासूनच या अवतारी पुरुषांची आणि आपणां सामान्य
मनुष्यांची दिशा वेगवेगळी असते. आपण या जगांत जन्म घेतों तेव्हां केवळ
भिकाऱ्यासारखे असतो. महात्मे हे बादशहाप्रमाणें असतात. आपण एखाद्या
पोरक्या पोरप्रमाणें असतो. वाट चुकलेला मनुष्य ज्याप्रमाणें इतस्तः भटकत
असतो, व कोणत्या दिशेनें जावें याचा उमज त्यास न पडल्यामुळें तो भांबा-
वून गेलेला असतो, तशीच आपणां सामान्य मनुष्यांची स्थिति आहे. आपण
जन्म कां घेतला, आपलें कर्तव्य काय आहे, इत्यादि अनेक प्रश्नांस आपल्या-
च्यानें उत्तर देवत नाहीं. आमच्या जन्माचा आणि आयुष्यक्रमाचा अंतिम
हेतू काय, हें आपणांस सांगतां येत नाहीं. आज आपण एका प्रकारें वर्तत
असतो आणि उद्यां पहावें तों काहीं भलताच प्रकार आढळून येतो. एखादी

गवताची काडी समुद्रांत पडली असतां, ज्याप्रमाणें ती प्रत्येक लाटेबरोबर वर खालीं होत असते, त्याचप्रमाणें आपलीही गोष्ट आहे. वावटळींत सांपडलेलें एखादें पसि ज्याप्रमाणें कुठें तरी वहावलें जातें, त्याचप्रमाणें संसाराच्या वावटळींत सांपडलेले आपले जीव कोठेंतरी वाहवत आहेत. मानवी जातीचा इतिहास आपण अवलोकन केला तर आपणांस असें आढळून येईल कीं, हे अवतारी पुरुष नेहमीं जन्म घेत असतात, आणि त्यांच्या जन्मापासूनच त्यांच्या कार्याची दिशा ठरलेली असते. त्यांचें कार्य आणि त्यांचे मार्ग हीं सारीं आंखून पूर्णपणें तयार केलेलीं असतात, आणि या आंखलेल्या रेषेबाहेर एक तसूभरसुद्धां हे महात्मे पाऊल टाकीत नाहीत, असेंही आपणांस आढळून येईल. कारण, या महात्म्यांचा जन्म एका विशिष्ट हेतूच्या साध्यासाठीच असतो. परमेश्वराचा एखादा विशिष्ट संदेश सगळ्या मानवी जातींस पोंचवावा, हेंच यांचें कार्य असतें. कडाक्याचे वादविवाद करावे, अथवा बुद्धिवादानें आपलें ह्मणणें सिद्ध करावें, हा यांचा हेतूच नसतो. यामुळें बुद्धिवादाच्या भरीस ते कधीही पडत नाहीत. त्यांना जीं कांहीं प्रमेयें सांगवयाचीं असतात, त्यांचें सत्यत्व त्यांनीं बुद्धिवादानें सिद्ध केल्याचें कोठेंही ऐकिवांत नाही. यांपैकीं एकाही महात्म्यानें कधीही बुद्धिवाद केलेला नाही; आणि त्यांनीं बुद्धिवाद तरी कां करावा? कारण जीं प्रमेयें ते प्रत्यक्ष अवलोकन करतात आणि ज्यांचा प्रत्यक्ष अनुभव त्यांस घडत असतो, तेवढींच तत्त्वे ते लोकांना सांगत असतात. सत्याशीं त्यांची प्रत्यक्ष भेट झालेली असते, इतकेंच नव्हे, तर इतरांची भेट करून देण्याचीही त्यांची तयारी असते. “परमेश्वर आहे काय?” असा प्रश्न तुझीं मला विचारला आणि “होय” असें त्याचें उत्तर मीं दिलें, तर ताबडतोब तुझीं मला “असें कशावरून?” असा दुसरा प्रश्न करतां. हा तुमचा प्रश्न माझ्या कर्णसंपुटांत आदळल्याबरोबर माझी जी त्रेधा उडते, तिचें काय वर्णन करावें? कसल्यातरी प्रकारची कारणपरंपरा तुमच्यापुढें उभी करून माझें ह्मणणें तुझाला पटवावें, याकरितां माझ्या बुद्धीची विलक्षण धडपड सुरू होते; पण एखाद्या अवतारी पुरुषाला तुझीं असाच प्रश्न केला तर प्रत्यक्ष परमेश्वराचीच भेट करून देण्याचें सामर्थ्य त्याला असतें. “परमेश्वर आहे कशावरून?” या प्रश्नाला त्याचें उत्तर “हा पहा!” हेंच. त्याची व परमेश्वराची भेट बुद्धिगम्य मार्गांनीं झालेली नसते. बुद्धीच्या

घटपटाची खटपट करून परमेश्वराचें अस्तित्व त्यानें सिद्ध केलेलें नसतें. परमेश्वराचें अस्तित्व प्रत्यक्ष भेटीनेंच त्याला पटलेलें असतें. तो कोठेंतरी अंधारांत चांचपडत नसतो. प्रकाश त्याच्या दृष्टीसमोरच असतो. हें टेबल माझ्या नजरेनें मला दिसत आहे, आणि त्याचें अस्तित्व नाही असें कोणी कसल्याही प्रकारच्या बुद्धिवादानें मला सांगूं लागला तरी त्याचें ह्मणणें मला पटेल काय? मी ज्या अर्थी तें प्रत्यक्ष पहात आहे, त्या अर्थी विरुद्धपक्षीं केवढाही पुरावा असला तरी तो मला ग्राह्य होणार नाही. हीच गोष्ट महात्म्यांसही लागू आहे. त्यांचें अवतारकार्य, त्यांचे मार्ग आणि अंतिम हेतू हीं सारीं त्यांच्या नजरेसमोर असतात. यामुळें इतर प्रकारच्या कोणत्याही परिस्थितीनें त्यांचें चित्त भ्रम पावत नाही. आत्मविश्वास त्यांच्या ठिकाणीं पूर्णपणें असतो. अशा प्रकारचा आत्मविश्वास कोणत्याही प्रतीच्या सामान्य मनुष्यांत आढळवयाचा नाही. “ परमेश्वराचें अस्तित्व तुम्हांस मान्य आहे काय? ” “ पुनर्जन्म तुम्हांस मान्य आहे काय? ” अथवा “ अमुक एक जन्म तुम्हांला मान्य आहे काय? ” इत्यादि प्रश्न आपण एकमेकांस विचारीत असतो; पण या प्रश्नांचीं निश्चित उत्तरें मिळण्यास जो मूळ आधार लागतो, त्याचीच वाण आपणापाशीं आहे. मूळ पायाच आपण विसरलों आहों. हा पाया ह्मणजे आत्मविश्वास. ज्याला आत्मविश्वास नाही, त्याच्या ठिकाणीं इतरांविषयीं विश्वास कसा उत्पन्न होणार? माझे अस्तित्व तरी निश्चित आहे कीं नाही, याचीच मला खात्री नाही. माझे अस्तित्व सर्वकालीन आहे असें एका क्षणीं वाटत असतां, दुसऱ्या क्षणीं मृत्यूच्या भीतीनें मी थर थर कांपूं लागतो ‘मी अमर आहे’ असें मला वाटत असतें आणि दुसऱ्या क्षणीं एखाद्या यत्किंचित् कारणानें मी कोण आहे, आणि कोठें आहे, याचें भान मी विसरून जातो. मी जिवंत आहे कीं मेलेलों आहे हें सुद्धां मला समजत नाही. एका क्षणीं मी परमेश्वराचा अंश आहे, मी मोठा धार्मिक पुरुष आहे, असें मला वाटत असतें आणि दुसऱ्या क्षणीं मला अशी एखादी थप्पड बसते कीं, मी अगदीं चित्त होऊन जातो. असें कां व्हावें? याचें कारण इतकेंच कीं आत्मविश्वास माझे ठिकाणीं नाही. ज्या मूळ पायावर पुढील इमारत उभारावयाची तो पायाच उखडून गेलेला आहे, हें या परिस्थितीचें कारण होय. महात्मे आणि आपण सामान्य मनुष्ये यांजमध्ये जो फरक आहे, तो हाच. त्यांच्या ठि-

कार्णी आत्मविश्वास पूर्ण असतो, असं आपणांस नेहमी आढळून येईल. इतका पूर्ण आत्मविश्वास कसा उत्पन्न होतो, हें आपणांस सांगतां येत नाहीं. महात्मे स्वतःविषयीं जें कांहीं सांगतात, त्याची उपपत्ति आपण अनेक मार्गांनीं लावण्याची खटपट करीत असतो, याचेंही कारण हेंच. महात्म्यांच्या एका वचनावर हजारोंजणांच्या हजारों उपपत्ति बाहेर पडतात, याचेंही कारण हेंच. त्यांना त्यांचा अनुभव कसा मिळाला, याची किल्ली आपणांस ठाऊक नसते, आणि यामुळे त्यांचें वचन ताबडतोब आपल्या गळीं उरत नाहीं. मग त्यासाठीं हजारों प्रकारच्या उपपत्ति बसविण्याची खटपट आपण करूं लागतो. महात्मे बोलूं लागले ह्याणजे सारें जग एकतानतेनें त्यांचें भाषण ऐकूं लागतें. त्यांच्या भाषणांतील प्रत्येक शब्द शुद्ध अनुभवाचा असल्यामुळे तो प्रत्येकीं एकेक बाणच असतो. त्यांच्या प्रत्येक शब्दाच्या पाठीमागें विश्वशक्ति उभी असते. अशा शक्तीच्या सहाय्याशिवाय नुसत्या फुसक्या शब्दाला काय किंमत आहे? पण तुमच्या भाषणाला पाठिंबा असला ह्याणजे तुझीं कसलीही भाषा वापरली आणि कसल्याही प्रकाची वाक्यरचना तुझीं केली तरी काय हरकत आहे? व्याकरणदृष्ट्या तुझीं शुद्ध बोलतां कीं नाहीं, अथवा तुमची भाषा सुंदर आहे कीं नाहीं, असल्या प्रश्नांना काय महत्व आहे? तुझांला जें कांहीं सांगावयाचें आहे, त्यांत वास्तविक तात्पर्य काय आहे, हाच काय तो महत्त्वाचा मुद्दा आहे! इतर आनुषंगिक गोष्टींना काडीचेंही महत्व नाही. जर तत्त्व तुझांपाशीं असेल तर तें कोणत्याही वेज्यावाकज्या रूपानें तुझीं द्या. रूपाचा प्रश्न यत्किंचितही महत्त्वाचा नाही. तुझास जें कांहीं दान करावयाचें आहे, तें करण्याचा शब्द हा एक मार्ग आहे. अनेक प्रकारच्या मार्गांपैकी हासुद्धां एक मार्ग आहे. केवळ मौन धरूनसुद्धां आपलें विशिष्ट कार्य साध्य होण्यासारखें असतें. संस्कृतांत पुढील अर्थाचा एक श्लोक आहे. “सद्गुरु वृक्षाखालीं बसलेले मी पाहिले. त्यांचें वय सोळा वर्षांचें होतें. त्यांच्या सन्निध त्यांचा शिष्य बसला होता. तो ८० वर्षांचा होता. सद्गुरु अगदीं स्तब्ध बसले होते आणि याच मार्गानें त्यांचें अध्यापन सुरू होतें. याच मार्गानें त्यांनीं शंकिताच्या सर्व शंकांचें निवारण केलें.”

कित्येक वेळां हे महात्मे अगदीं मूकवृत्तीनें राहणारे असतात; तथापि केवळ मनावर आघात करून ते सत्याचा प्रसार करीत असतात. लोक-

शिक्षणाचें त्यांचें कार्य केवळ मनोद्वारा घडत असतें. हें कार्य करण्यासाठीं च त्यांचा अवतार असतो. संदेश पोहोचविणें हेंच त्यांचें कार्य असतें. शांतपणें ते हुकूम करीत असतात आणि ते हुकूम आपण मान्य करीत असतो. "जा आणि मी तुझांस जें कांहीं सांगितलें आहे, तें सर्व जगास जाऊन सांगा. तुझांस जे कांहीं हुकूम मी केले आहेत, ते त्यांसही पाळण्यास सांगा." अशा अर्थाचें एक वाक्य बायबलांत तुझांस आढळलें असेलच. स्वतःचें अंतिम कार्य काय आहे, याचा विसर ख्रिस्ताला कधीही पडला नव्हता, आणि त्या कार्यावरील त्याचा विश्वास अढळ होता, हा मुद्दा त्याच्या एकंदर जीवनक्रमांत अनेक वेळां आढळून येतो. महात्मे ह्मणून ज्यांची पूजा जग करीत असतें, त्या सर्वांच्या ठिकाणीं अशाच प्रकारचा आत्मविश्वास आपणांस आढळून येतो.

असे महात्मे हे पृथ्वीवरील जिवंत परमेश्वरच होत. अशांच्या चरणीं आर्क्षीं आपलीं मनं वाहूं नयेत तर तीं वाहावीं तरी कोठें ? परमेश्वर कसा असावा याची कल्पना मी आपल्या चित्ताशीं ठरवूं लागतो; आणि असा विचार करतां करतां शेवटीं एखादी क्षुल्लक आणि खोटी कल्पना माझ्या चित्तांत उद्भूत होते. असल्या क्षुद्र कल्पनेच्या मार्गें लागून परमेश्वर शोधण्याचा यत्न करणें ह्मणजे खरोखर महा पातकच होय. डोळे उघडून मी महात्म्यांच्या चारित्र्यांकडे पाहूं लागलों ह्मणजे माझें मन आश्चर्यानिं थक्क होऊन जातें. परमेश्वराच्या विशालत्वाचा प्रत्यक्ष अनुभव त्यांच्या ठिकाणीं मी घेऊं लागतो. माझी स्वतःची कल्पनाशक्ति केवढीही विस्तृत करून मी परमेश्वर-विषयीं जीं अनुमानें बांधलेलीं असतात, त्यांहून कितीतरी पटीनें अधिक विशालत्व महात्म्यांच्या ठिकाणीं मला दृग्गोचर होतें. उदाहरणार्थः-दयेचीच कल्पना घ्या. माझें स्वतःचें दयालुत्व इतकें विशाल असतें कीं, माझ्या खिशांतून एखादी पर्ई कोणी काढून घेतली तर त्याच्यामागें लागून त्याला तुरंगांत बसविण्याची खटपट मी प्रथम सुरू करतो. असल्या विशाल दयालु बुद्धीच्या पुरुषाच्या ठिकाणीं दयालुत्वाची कल्पना कितपत विशाल असेल, याचा तुझींच विचार करा. क्षमेविषयीं तरी माझ्यासारख्या क्षुद्र मनुष्याची कल्पना कितपत मोठी असेल ? ती कितीही विशाल झाली तरी माझ्या स्वतःच्या बाहेर ती असूं शकणार नाही, हें उघडच आहे; आणि माझें

अस्तित्व झटले तर तें केवळ एकाच शरिरानें बांधलेलें; तेव्हां त्यांतील कल्पना किती विशाल होतील, याचा निराळा हिशोब करण्याचें कारण नाही. स्वतःच्या शरिराबाहेर भराच्या मारण्याचें सामर्थ्य आपणांपैकीं कितीकांस आहे ? स्वतःच्या मनाबाहेर उद्वाण करण्याचें सामर्थ्य कितीकांस आहे ? आपणांपैकीं एकांतही हें सामर्थ्य नाही, अशी माझी खात्री आहे. आपल्या चालू आयुष्यक्रमांत ज्या कांहीं प्रेमांशाचा अनुभव आपणांस होतो, त्याबाहेर परमेश्वरी प्रेमाची कल्पना आपणांस करतां येणें शक्य आहे काय ? ज्याचा आपणांस कधींही अनुभव आलेला नाही, अशा प्रकारच्या कोणत्याही वस्तूची कल्पना करणें आपणांस शक्य नाही. यामुळें परमेश्वराविषयीं कांहीं कल्पना करण्याचा केवढाही मोठा यत्न मी केला, तरी तो फुकट जाणार हें निश्चित आहे. प्रेम, दया, क्षमा आणि पावित्र्य इत्यादि गोष्टी महात्म्यांच्या ठिकाणीं मला प्रत्यक्षच आढळून येतात. त्यांजविषयीं केवळ कल्पना करून माझ्या चित्ताला रिझविण्याचें मला काम पडत नाही. या सर्व गोष्टी त्यांच्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष रूपानें अवतरलेल्या मला आढळतात. ज्यांच्याबद्दल मला कल्पना करणेंही शक्य नसतें, अशा अनेक गोष्टी मला त्यांच्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष आढळून येतात. मग, त्यांना प्रत्यक्ष परमेश्वर समजून त्यांच्या चरणीं मी अगदीं लीन होऊन जावें, यांत आश्चर्य तें काय ? कोणीही झाला, तरी त्याची स्थिति अशीच होणार. तोंडानें तो कितीही बडबड करीत असला, तरी महात्म्यांच्या दर्शनावरोबर त्याची स्थिति अशीच होणार, यांत तिलप्राय शंका नाही. तोंडाची वायफळ बडबड ह्मणजे कांहीं प्रत्यक्ष कृति नव्हे. परमेश्वर आणि त्याचें निराकारत्व इत्यादि अनेक गोष्टी-विषयीं केवळ बडबड करणें ठीक आहे; पण हे अवतारी परमेश्वर हेच जगाचे खरे परमेश्वर होत. जगांतील सर्व राष्ट्रें आणि सर्व मानववंश यांची पूजा करीत असतात. मनुष्याच्या मनाची घटना आहे अशीच राहिल, तोंपर्यंत या अवतारी पुरुषांची पूजा करण्याची बुद्धि त्याला सोडून जाणार नाही. आजपर्यंत हे पुरुष वंदनीय समजले जात आहेत आणि पुढेंही ते तसेच समजले जातील. यांच्या ठिकाणीं आपला विश्वास असणें, हाच आपल्या भावी अभ्युदयाचा आशातंतु आहे. सत्याची व आपली भेट कधीं-काळीं होणें शक्य असलें, तर ती याच मार्गानें होईल. अमूर्त तत्त्व कितीही

उच्च असलें, तरी आपल्या सामान्य दृष्टीनें आपणांस तें धुक्यासारखें भासतें. मग असल्या धुक्याच्या मागें लागून खरी यशःप्राप्ति कशी होणार ?

मला जें कांहीं तुझांस सांगावयाचें आहे, त्यांतला मुद्दा इतकाच कीं, पूर्वीं होऊन गेलेल्या अनेक प्रकारच्या महात्म्यांची पूजा करणें शक्य आहे, इतकेंच नव्हे, तर वाभी महात्म्यांसही पूज्य मानणें शक्य आहे. हा माझा प्रत्यक्ष अनुभव आहे. एखाद्या आईच्या पुढें तिचा मुलगा कसल्याही प्रकारच्या पोषाखांत आला, तर ती त्याला ओळखणार नाही, असें होईल काय ? तिनें ओळखलें नाही तर ती त्याची आईच नव्हे, असें मी निःसंशय झणतो. त्याचप्रमाणें सत्य आणि परमेश्वर यांचें अस्तित्व एखाद्या विशिष्ट पुरुषाच्याच ठिकाणीं आहे आणि दुसऱ्या कुठेही तें नाही, असें तुझीं झणूं लागलां, तर परमेश्वराच्या अस्तित्वाची ओळखच तुझांस नाही, असें निःसंशय सिद्ध होतें. एखाद्या पंथाच्या प्रवर्तकाचे नुसते शब्दच तुझीं आपल्या चित्तांत सांठविले आहेत, एवढेंच त्यावरून दिसून येतें; पण हा कांहीं खरा धर्म नव्हे. आपल्या पूर्वजांनीं खणलेल्या कृपांतील खारें पाणी पिऊन, दुसऱ्याच्या शुद्ध जलाचा त्याग करणारे मूर्ख पुरुष जगांत पुष्कळ असतात. धर्माच्या नांवाखालीं जे अनेक अत्याचार जगांत आजपर्यंत घडून आले आहेत, त्यांच्या उगमाचा आरोप धर्मावर करणें युक्त नाही, असें मी माझ्या अनुभवानें झणतो. मला जो कांहीं थोडासा अनुभव प्राप्त झाला आहे, त्यावरून माझी अशी खात्री झाली आहे कीं, एखाद्याचा छळ करणें किंवा एखाद्या बाईला डाकीण झणून जाळणें, असल्या प्रकारच्या अत्याचारांस कोणत्याही धर्मानें अनुमति दिलेली, नाही. असले अत्याचार करण्यास लोक प्रवृत्त झाले, याचें मूळ कारण धर्म नसून, त्या वेळची राजकीय परिस्थिति हेंच त्याचें कारण होय. ही राजकीय परिस्थिति धर्माच्या नांवाखालीं खपली तर तो अपराध कोणाचा ?

“माझा महात्मा हाच एक खरा महात्मा आहे” असें ज्या वेळीं एखादा मनुष्य झणत असतो, त्या वेळीं तो खोटें बोलत असतो, असें झणावयास हरकत नाही. धर्माच्या बाबींत त्याला मुळाक्षरांचीही ओळख नाही, असें खुशाल समजावें. धर्म ही कांहीं वायफळ बडबडीची गोष्ट नव्हे. तसेंच ती केवळ उपपत्तीची अथवा बुद्धिगम्य मार्गाचीही गोष्ट नव्हे. अंतरात्म्याच्या अत्यंत गूढ भागांतील प्रत्यक्ष अनुभवाची ती गोष्ट आहे. परमेश्वराचा

प्रत्यक्ष अनुभव होणे हाच धर्म. या विश्वाला व्यापून राहिलेल्या आदित-
त्वाचा अंश मी आहे आणि त्याचप्रमाणे त्या आदितत्वाची जी जी भव्य
दृश्य रूपे आहेत, त्यांचाही मी अंश आहे, असा प्रत्यक्ष अनुभव होणे याचें
नांव धर्म. जर परमेश्वराच्या अंतर्गृहांत तुमचा खरोखर प्रवेश झाला असेल, तर
परमात्मा आणि त्याचीं सर्व लेंकरें यांची व तुमची ओळख झाली असली
पाहिजे. त्याच्या घरांत जाऊन त्याच्या मुलांची ओळख नसणे, हें कसे संभ-
वेल? त्याच्या मुलांची ओळख नसणे, याचा अर्थ त्याच्या अंतर्गृहांत तुमचा
प्रवेश झाला नाही, हाच होय. परमेश्वराचे अवतार कोणत्याही युगांत आणि
कोणत्याही देशांत झाले असले, तरी मूलतः त्या सर्वांची एकवाक्यता आहे,
असें आपणांस आढळून येईल. त्यांच्या अंतरात्म्याची व आपली खरी ओ-
ळख झाली, ह्मणजे त्या सर्वांच्या ठिकाणीं अभेद आहे, असें आपल्या प्रत्ययास
येईल. ज्या ज्या वेळीं आपली अशा महात्म्यांशीं भेट होते, त्या त्या वेळीं
त्यांच्या अमृतस्पर्शानें आपलें मन तावडतोब प्रकाशित होतें व सर्वत्र अस-
लेला प्रकाश त्याला दिसूं लागतो. या बाबतींत महंमदीधर्मांचे अनुयायी
अत्यंत आकुंचित बुद्धीचे आहेत, असें ह्मटलें पाहिजे. परमेश्वर एकच आहे
आणि महंमद हाच त्याचा दूत आहे, हें त्यांचें आद्यसूत्र आहे. याबाहेर जें
काहीं असेल तें सर्व वाईट आहे, इतकेंच नव्हे, तर त्याचा नाश केला पा-
हिजे, असें त्यांचें मत आहे. कोणीही स्त्री अथवा पुरुष या आदिसूत्रावर
भरंवसा ठेवणारा नसला तर त्याचा खुशाल वध करावा. त्यांच्या पूजामार्गांत
ज्या ज्या वस्तूंचा अंतर्भाव होत नाही, ती वस्तू त्याज्य समजावी. तिची मोड-
तोड करण्यास यत्किंचितही हरकत नाही. या आदिसूत्राहून भिन्न मतांचें
प्रवर्तन जे जे ग्रंथ करीत असतील, ते सर्व जाळून टाकावे. महंमदीयांच्यां
असल्या प्रकारच्या धर्ममतांमुळे पासिफिकपासून अटलांटिक महासागरपर्यंत
पांचशें वर्षेपर्यंत सर्व जगभर रक्ताचे पूर वाहत होते. महंमदीधर्म ह्मटला तर
इतकाच! असें असलें तथापि मुसलमान लोकांत जे काहीं खरे तत्त्ववेत्ते
निर्माण झाले, त्यांनीं असल्या अत्याचारांचा निषेधच केला आहे. असा
निषेध करण्यानें परमेश्वराची व त्यांची पुसट तरी ओळख झाली आहे; व
सत्याचा अंश तरी त्यांच्या पदरीं पडला आहे, असें उघड दिसतें. धर्म
ह्मणजे पोरखेळ नव्हे, ही गोष्ट त्यांना समजली होती. केवळ बापदाद्यांनीं धर्म

झणून जीं कांहीं कमें केलीं, तींच आपणही करावयाचीं, असा या तत्त्ववेत्त्यांचा बाणा नव्हता. त्यांच्या बुद्धीस जें सत्य झणून वाटलें, तें त्यांनीं स्वतःच्या पौरुषाला उचित अशा रीतीनें स्पष्टपणें बोलून दाखविलें.

मनुष्यप्राणी दिवसेंदिवस उच्चतर स्थितीस जात आहे, अशी उपपत्ति सांप्रतच्या उत्क्रांतिवादानें सूचित केली आहे; पण याबरोबरच दुसरीही एक परिस्थिति निर्माण होऊं पहात आहे. ही स्थिति झणजे परिवर्तन. धर्माच्या बाबतीत जुनाट समजुतीकडे हळूहळू परत जाण्याची बुद्धि सांप्रतच्या समाजांत निर्माण होऊं लागली आहे. ही स्थिति चांगली आहे असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. आपण स्वतः अगदीं नव्या विचारांची दिशा कां पत्करूं नये ? आपल्या विचारपरंपरेंत चुकीचाही अंश असूं शकेल; पण तसें असलें तरी आपण नवाच मार्ग शोधित असावें, असें माझे मत आहे. केवळ जुन्या अंधपरंपरेंत चालण्यापेक्षां चुकीचा असला तरी नवा मार्ग शोधणें, आपणांस अधिक श्रेयस्कर आहे. आपण आपल्याच बुद्धीनें अखेर गांठण्याचा यत्न कां करूं नये ? आपणांस पुष्कळशा ठेंचा लागल्या, तरी प्रत्येक ठेंचेचे वेळीं आपण अधिक शहाणे होत जाऊं यांत संशय नाहीं. काल अनंत आहे. स्वतंत्रपणें मार्ग आक्रमीत असतां केव्हां ना केव्हां आपण अखेर गांठूच. या समोरच्या भिंतीकडे पहा. या भिंतीनें खोटें बोलण्याचें पाप कधीं तरी केलें आहे काय ? कधींच नाहीं. तथापि भित ती भितच. खोटें बोलण्याचें पाप कधीं न करतांही कालाच्या अखेरपर्यंत ती भित भितच रहावयाची. मनुष्यप्राणी पुष्कळ वेळां खोटें बोलतो, पण नारायण होण्याचें सामर्थ्यही नरालाच आहे, हेंही खरें आहे. याकरितां अनेक चुका आपल्या हातून घडत असल्या, तरी नव्या मार्गाचें संशोधन पुनःपुन्हा करीत राहणें यांतच पुरुषार्थ आहे. कांहीं न करतां शुद्ध दगड होऊन बसणें, यापेक्षां चुका करणेंही अधिक श्रेयस्कर आहे; याकरितां सदोदित कार्यव्यापृत रहा. कसल्यातरी विचारांची परंपरा चित्तांत एकसारखी घोळत राहूंया. तुझी सरळ रस्त्यानें जात आहां कीं चुका करीत आहां, याकडे लक्ष देऊं नका. असल्या कुशकांना थारा न देतां अट्टहासानें धर्ममार्ग आपणांस धुंडाळिले पाहिजेत. माझ्या बापदाद्यांनीं या बाबतींत कधीं विचार केला नाहीं, झणून मीही हात जोडून स्वस्थ बसावें, आणि अखेरीस स्वतःच्या विचारशक्तीचाही ओळख विसरावी, हें योग्य आहे काय ? असा

मृत्पिंड होऊन बसण्यापेक्षां मीं मेलों तरी पुरवलों. जर आपल्या ठिकाणीं जिवंत कल्पनांचा वास नसेल आणि धर्माच्या बाबतींत आमच्या स्वतःच्या बुद्धीला पूर्णपणें पटलेलीं अशीं तत्त्वे आह्मांपाशीं नसतील, तर आमच्या या जीविताची खरी किंमत तरी काय ? या बाबींत शुद्ध नास्तिकही अधिक चांगले असें ह्मणावयास हरकत नाही. इतरांशीं त्यांचा मतभेद असला तथापि ते स्वतः स्वतंत्र विचाराचे असतात, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. जे लोक धर्माच्या बाबतींत कसलाही स्वतंत्र विचार करीत नाहीत, त्यांचा धार्मिक जगांत अद्यापि जन्मच झाला नाही, असें ह्मणावयास हरकत नाही. या बाबतींत त्यांचें अस्तित्व किडघामुंगीच्या अस्तित्वाहून अधिक किंमतीचें नाही. धर्माच्या बाबतींत ज्यांना विचार सुचत नाहीत, त्यांना धार्मिक जीवनाची फारशी पर्वाच नाही असें समजावें. अंधपरंपरेवर विश्वास न ठेवणाऱ्या नास्तिकांस धार्मिक जीवनाची अधिक चाड आहे, असें ह्मटलें पाहिजे. कारण ते चुकत असले तरी पुढें सरण्याची खटपट ते करीत असतात व त्यांच्या विचारांची धडपड बंद पडलेली नसते. याकरितां सदोदित कांहींतरी विचार करा. परमेश्वराकडे जाणाऱ्या मार्गावर आरूढ होण्याची निदान धडपड तरी सदोदित सुरू असूंदे. तुझी चुका केल्या तरी हरकत नाही. एखादी विचित्र उपपत्ति तुमच्या डोक्यांत घर करून बसली तरी हरकत नाही. लोक आपली चेष्टा करतील अशी भीति तुह्यांस असली तर आपली विचारपंक्ति आपल्यापाशींच ठेवा. तिचा उच्चार करूं नका ह्मणजे झालें. कसेंही असलें तरी मार्गावर आरूढ होण्याची तुमची धडपड कमी करूं नका, इतकाच माझ्या ह्मणण्याचा मुख्य आशय आहे. या मार्गावर आरूढ होण्याची तुमची धडपड अखंड सुरू राहिली तर तुमचा मार्ग केव्हां ना केव्हां प्रकाशित होईलच. मला कोणी जन्मभर भरवूं लागला तर हातानें खाण्याची अक्कल मला कधींही यावयाची नाही. मेंढरांसारखें गतानुगतिक मार्गानें चालणें ह्मणजे आपल्या धार्मिक जीवनाच्या भोंवतीं कालपाश गुंडाळणेंच होय. अशाप्रकारची स्तब्धता ह्मणजे तो मृत्यूच. ज्या ज्या ठिकाणीं जिवंत विचारांची धडपड सुरू असेल, त्या त्या ठिकाणीं मतभेदही असावयाचेच. असे मतभेद हे आपल्या आयुष्यांत मिठासारखे उपयोगी आहेत. मीठ ज्याप्रमाणें रोगहारक जंतूंचा संहार करतें, त्याचप्रमाणें अशा बाबतींतील मतभेद हे आपल्या विचारपरंपरेतील

रोगजंतू नष्ट करीत असतात. असे रोगजंतू नष्ट झाले ह्मणजे आपली विचार-पंक्ति अधिक शुद्ध, अधिक सुंदर आणि अधिक संग्राह्य होते. असे मतभेद असणें हें जिवंतपणाचें लक्षण होय, मग त्यांना आपण कां भ्यावें ? -

एथपर्यंत केलेलें विवेचन नीट लक्ष्यांत धरलें, ह्मणजे अवतारी पुरुषांच्या कार्याविषयी विचार करण्यास आपणांस ठीक पडेल. इतिहासदृष्ट्या था गोष्ठी-चाच विचार केला, तर आपणांस असें आढळून येईल कीं, ज्या वेळीं स्वतंत्र धार्मिक विचारांची उत्पत्ति होत असे, आणि ज्या वेळीं परमेश्वराच्या भेटी-विषयी खरी आतुरता उत्पन्न होत असे, त्याच वेळीं जीवात्मा परमेश्वराकडे जाणाऱ्या मार्गावर आरूढ होत असे. अशा रीतीनें तो आरूढ झाला ह्मणजे केव्हांतरी, क्षणमात्र कां होईना, सत्याच्या प्रकाशाचा अनुभव त्याला प्रत्यक्ष होत असे. अशा वेळीं सर्व संशयांचें पटल गळून पडलें, कर्मांचा आणि त्यांच्या फलभोगाचा निःपात झाला, असा अनुभव त्या जीवात्म्याला होत असे. जो अत्यंत दूर पदार्थांहूनही दूर आणि अत्यंत निकटवर्ति पदार्थांहून निकटवर्ती अशा परमेश्वराची व त्याची प्रत्यक्ष भेट होत असे. धर्म या शब्दाचा खरा अर्थ हाच. धर्म या शब्दाच्या पोटी जी कांहीं असंख्य ग्रंथसंपत्ति निर्माण झाली आहे, तिच्या सारांतील सार हेंच. यावांचून जें कांहीं शिल्लक राहिलें ती नुस्ती शाब्दिक उपपत्ति; किंवा फार झालें तर परमेश्वराकडे जाणाऱ्या अनेक मार्गांपैकीं एक मार्ग होत. आपली सध्यांची परिस्थिति पाहिली तर फळें खाब्धांत पडलीं असतां आपण टोपलीसाठीं हिसकाहिसक करीत आहों असें आढळून येईल. दोन मनुष्ये धर्माविषयीं भांडण करीत असलीं तर आपण त्यांना इतकेंच विचारावें कीं, तुम्हीं परमेश्वरास पाहिलें आहे काय ? ज्या गोष्ठीविषयीं तुम्हीं तेंटे करीत आहां, त्या गोष्ठी तुम्हीं प्रत्यक्ष पाहिल्या आहेत काय ? यावर एक उत्तर देईल कीं, 'येशू ख्रिस्त हाच खरा परमेश्वराचा दूत आहे,' पण त्यानें ख्रिस्ताला तरी पाहिलें आहे काय ? इतकाच आमचा प्रश्न आहे. त्यानेंच काय, पण त्याच्या बापानें अथवा आजानेंही ख्रिस्ताला पाहिलें नाहीं, ही गोष्ट त्याला कबूल करावी लागेल. अशा स्थितींत आंतील फळें पडून गेलेल्या रिकाम्या टोपलीची ओढाताण हे लोक करीत आहेत, असें ह्मणणें चुकीचें होईल काय ? अकलवान् स्त्रीपुरुषांस अशा बाबतींत भांडणें करण्याची खरोखर लाज वाटली पाहिजे.

हे सारे परमेश्वराचे दूत आणि संदेशवाहक सारख्याच दर्जाचे महापुरुष होते. यांपैकीं प्रत्येकजण एकएका महत् प्रमेयाचा प्रवर्तक होता. उदाहरणार्थ हिंदुस्थानांतील महापुरुषांचीच गोष्ट घ्या. अनेक धर्मप्रवर्तकांपैकीं हे प्रवर्तक अत्यंत जुनाट होत. प्रथम भगवान् श्रीकृष्ण यांचेंच उदाहरण घेऊं. भगवद्गीता तुझ्यांपैकीं ज्या कोणी वाचली असेल, त्यांना तींतील अनासक्ततेची सर्वत्र ओळख पटली असेल. अनासक्ततेचा एकच सिद्धांत सर्व ग्रंथभर ठिकठिकाणीं दृग्गोचर होत आहे. जगांतील सर्व वस्तुजातापासून अनासक्त रहा, हा गीतेचा मुख्य उपदेश आहे. तुमच्या चित्तांतील सर्व आसक्ति ही फक्त परमेश्वराकरितांच असली पाहिजे. जो केव्हांही बदलत नाही, अशा सर्वकाल सम राहणाऱ्या परमेश्वरालाच ती सारी आसक्ति अर्पण करा. जें कांहीं बदलत असेल—परिस्थितीप्रमाणें ज्याच्या स्वरूपांत फेरफार होत असेल—अशा कोणत्याही वस्तूला आपलें अंतःकरण अर्पू नका. कारण, हें समर्पण शेवटीं दुःखास मात्र कारणीभूत होईल. आपलें अंतःकरण तुझीं एखाद्या मनुष्याला अर्पण केलें आणि कांहीं कारणानें तो मृत्युवश झाला तर दुःख मात्र तुमच्या पदरीं पडेल. मित्र झणून आज एखाद्यास तुझीं आपलें अंतःकरण अर्पण केलें आणि दैवशात् तोच उद्यां आपला शत्रु झाला तर आपल्या प्रेमाची वाट काय होईल बरें? तुझीं आपल्या पत्नीला अथवा पतीला हें प्रेम अर्पण केलें आणि तो अथवा ती उद्यां मरण पावली, तर तुमच्या प्रेमाचा मोबदला तुझ्यांस कोणत्या प्रकारचा मिळेल? सारें जग याच परंपरेनें चालत आहे. याकरितां भगवान् श्रीकृष्ण झणतात, “ परमेश्वर हाच एक स्थिर आहे. तो केव्हांही बदलत नाही, त्याच्या प्रेमांत केव्हांही व्यत्यय येत नाही. आपण कोठेंही असलों आणि कांहींही करीत असलों, तरी त्याची दया कमी होत नाही आणि त्याच्या प्रेमांत उणेपणा येत नाही. तो कधींही बदलत नाही अथवा क्रुद्धही होत नाही. आपल्या कृतीनें त्याच्या अंतःकरणांत बदल होत नाही. परमेश्वरानें आझांवर कोप कां करावा? आपलीं मुलें पुष्कळ वेळां अनेक प्रकारच्या खोऱ्या करीत असतात, झणून आपण त्यांचा कधींतरी खरोखर राग करतो काय? आपलें स्वरूप अखेरीस काय होणार आहे, हें परमेश्वराला माहित नाही काय? लवकर अथवा उशिरां पण अखेरीस आपण पूर्णरूप होणार हें तो जाणून आहे. पर-

मेश्वराच्या ठिकाणी अमर्याद धीर आहे. याकरितां आपलें सारें प्रेम केवळ त्याच्याकरितांच राखून ठेविलें पाहिजे. तो आहे ह्मणूनच आपलें अस्तित्व आहे. प्रेमार्पणाची हीच खरी गुरुकिल्ली आहे. पत्नीवर तुझी प्रेम करा, पण तें प्रेम खरोखर केवळ पत्नीसाठीं नव्हे हें मात्र विसरूं नका. त्या पत्नीच्या ठिकाणी परमेश्वराचा जो अंश असतो, त्यावरच तुमचें प्रेम आहे, ही गोष्ट कधीही विसरूं नका. पतिपत्नीमधील प्रेम अथवा मायलेंकरांमधील प्रेम हें वस्तुतः याच स्वरूपाचें आहे, असें वेदान्त मत आहे. आपलें प्रेम नवऱ्यावर आहे असें एखाद्या स्त्रीस वाटत असलें, तरी तिचें प्रेम खरोखर तिच्या पतींत जो ईश्वरी अंश असतो, त्यावरच जडलेलें असतें. अत्यंत लोभनीय असा परमेश्वर मात्र आहे. त्याहून अन्य कोणीही आपल्या प्रेमास योग्य नाही. अज्ञानामुळें त्या स्त्रीला या गोष्टीची ओळख पटलेली नसते, तथापि अज्ञानानें झालें तरी तिचें प्रेम वस्तुतः परमेश्वरालाच अर्पण केलेलें असतें आणि अज्ञानाचा पडदा मध्यंतरीं असल्यामुळें हें प्रेमार्पण अतीं दुःखास कारणीभूत होतें. हा पडदा दूर झाला आणि हें अर्पण सम्यग्ज्ञानानें झालें ह्मणजे तीच मुक्ति. याप्रमाणें आमच्या धर्मग्रंथांचें कथन आहे. ज्या ज्या ठिकाणी प्रेम आहे आणि ज्या ठिकाणी आनंदाचा अंश आहे, त्या त्या ठिकाणी परमेश्वराचाही अंश निश्चितपणें आहे. कारण तोच आनंदरूप आणि प्रेमरूप आहे. त्याच्यावांचून प्रेमाचा आणि आनंदाचा संभवच नाही.

भगवान् श्रीकृष्णांनीं जें कांहीं सांगितलें आहे, त्यांतील मुख्य आशय हाच. हिंदु मानववंशाच्या चित्तावर त्यांनीं याच आशयाचा ठसा उमटविला आहे. एखादा हिंदु पाणी पिण्यासारखें क्षुल्लक कर्म करीत असला तरी तें करतांना “कृष्णार्पण” ह्मणतो. एखाद्या बुद्धानुयायानें एखादें सत्कार्य केलें तर तो ह्मणतो, “माझ्या कृत्यांत जो कांहीं चांगला भाग असेल, तो जगाकडे जावो; माझें कर्म सत्कर्म असेल तर त्याचा उपयोग जगाला होवो; आणि जगांत जें कांहीं वाईट असेल तें मजकडे येवो.” हिंदुलोकांचा परमेश्वराच्या अस्तित्वावर फार भरंवसा आहे. परमेश्वर सर्वशक्तिमान् आहे आणि तो सर्व आत्म्यांचा अंतरात्मा आहे, असें हिंदूंचें मत आहे. याकरितां सर्व सत्कार्यें त्याला अर्पण करणें, हाच महायज्ञ होय. कारण या यज्ञाच्या द्वारें तीं सत्कार्यें सर्व विश्वाला उपयुक्त होतात.

भगवान् श्रीकृष्ण आणखी ह्मणतात, “या जगांत राहत असतां आणि कर्मे करीत असतां त्यांचे फलार्पण जो कोणी परमेश्वराला करील त्याला जगांतील वाईट वस्तूंचा उपसर्ग लागणार नाही. कमळ पाण्यांत उगवले असतांही पाण्यापासून वर फुटून उमलते, आणि त्याच्या संसर्गापासून अलिप्त राहाते. त्याचप्रमाणे कर्मफलांचे अर्पण परमेश्वरास करणारा मनुष्य जगाच्या संसर्गदोषांपासून अलिप्त राहतो.

‘ एकसारखे कार्यरत रहा ’ असा भगवान् श्रीकृष्णांचा आणखीही उपदेश आहे. अहोरात्र आपण कार्यरत राहिले पाहिजे असे त्यांचे सांगणे आहे. यावर कोणी असा प्रश्न करील की, “सदोदित कर्मरत असल्यावर चित्ताला विश्रांति कुठली ? गाडीला जुंपलेल्या बैलाप्रमाणे जर मी कार्याशीं एकसारखा जन्मभर जखडला गेलों, तर या जगांत जन्म घेतल्याचा मला काय उपयोग ? यावर भगवान् उत्तर देतात, “तुझ्याला शांति मिळेल, हाच या मार्गाचा मुख्य उपयोग आहे. कर्मविमुख होणे हा शांतीचा मार्ग नव्हे. आपली कर्तव्ये झुगारून देऊन दरीखोऱ्यांचा आश्रय आपण केला तरी काय उपयोग ? कारण, आपले मनही तेथे आपणाबरोबर येईल आणि एकसारखे परिभ्रमण करीत राहील. ” कोणी एकाने एका संन्याशाला विचारिले, “स्वामीमहाराज, आपणांस एखादे चांगले स्थळ या हिमालयांत आढळले आहे काय ? हिमालयांत किती वर्षे आपण परिभ्रमण करीत आहां ? ” संन्याशाने उत्तर दिले, “मी चाळीस वर्षे इथे फिरत आहे. येथे अनेक सुंदर स्थले आहेत, तथापि कोणत्याही स्थलीं मी कायमचा वास केला नाही. कारण, माझे चित्त एकसारखे परिभ्रमण करीत असल्याने नुस्ते शरीर एका ठिकाणी ठेवून काय उपयोग ? ” आपण सर्व शांतीच्या पाठीमागे लागलो आहो. शांति मिळविणे हा आपला सर्वांचा हेतू आहे; पण चित्ताच्या सतत परिभ्रमणामुळे तो असाध्य झाला आहे.

गाईचे वासरू चोरण्याकरितां गोठ्यांत शिरलेल्या इसापनीतींतील चोराची गोष्ट तुझ्यांस आठवत असेलच. एक चोर चोरी करण्यासाठीं रात्रीच्या वेळीं एका गोठ्यांत शिरला; तेथे एक आस्वल येऊन बसले होते. चोराने त्याला हात लावला तोंच त्या आस्वलानेही त्याला मिठी मारली. चोराचा बाहेर उभा असलेला सोबती त्याला हाका मारू लागला; तेव्हां चोर झगला, “हं

वासरुं बाहेर येत नाही आणि मलाही बाहेर येऊं देत नाही.” अशीच गोष्ट आपल्या मनाचीही झाली आहे. आपण आस्वलास मिठी मारून बसलों आहों. आपलें चित्त आपणास आवरत नाही, आणि आपण स्वतःच आवरुं लागलों तर तसेही तें करुं देत नाही. आपण सर्व सध्यां आस्वलाच्या मिठींत सांपडलों आहों. ‘शांत असावें,’ अशी इच्छा आपणा सर्वांच्या ठिकाणी आहे. शांतिस्तोत्राचा पाठ आपण नित्य करीत असतो. अशा प्रकारें नुसता पाठ करण्याचें काम एखादें पोरही करुं शकेल; पण नुस्त्या पाठाचा काय उपयोग? आपण नुस्ते कार्यविमुख झालों तर तेवढ्यानें शांतीचा लाभ होणार नाही. सर्व कर्तव्यें झुगारून देऊन पृथ्वीवरील सर्व पर्वतांचा आश्रय आपण केला तरी या आस्वलाच्या मिठींतून आपली मुक्तता कशी होणार? आपलें मन जोंपर्यंत जगाला मिठी मारून बसलें आहे, व प्रत्यहीं नवा नवा संसार रचण्याचें तें कार्य करीत आहे, तोंपर्यंत शरीर स्तब्ध ठेवण्यानें आपला अंतिम हेतू सिद्ध होणार नाही. याकरितां जगापासून त्रास होत असेल अशा वेळीं, सभोवतालच्या परिस्थितीस दोष देण्याचें कारण नाही. अस्थिर-तेचें वास्तव्य जोंपर्यंत आमच्या मनांतच आहे, तोंपर्यंत बाह्य जगाला दोष देण्यांत काय अर्थ आहे? अमुक परिस्थिति चांगली आहे, आणि अमुक परिस्थिति वाईट आहे, असें ह्मणून आपण आनंदाच्या अथवा दुःखाच्या लहरीबरोबर हेलकावे खात असतो. यामुळे शांति आपणांपासून सदोदित दूर असते. मनाचें स्थैर्य स्थापित झाल्याशिवाय हे हेलकावे थांबणार नाहीत. प्रथम मन स्थिर करा ह्मणजे सर्व मार्ग सुकर होईल.

‘कधीही कर्तव्यविमुख होऊं नका’ असें भगवान् श्रीकृष्णाचें सांगणें आहे. प्रत्येक कर्तव्याला धैर्यानें तोंड द्या आणि त्याच्या फलाचें अर्पण परमेश्वराला करा. आपली वृत्ति सदोदित एखाद्या नोकरासारखी असली पाहिजे. धन्याचें काम ज्याप्रमाणें नोकर निमूटपणें बजावीत असतो, त्याचप्रमाणें आपण सदोदित निमूटपणें कार्यरत असलें पाहिजे. हें असें कां? आणि तें तसें कां? असले निरर्थक प्रश्न विचारण्याचें आपलें काम नाही. सेनापतीचा हुकूम एखादा शिपाई ज्याप्रमाणें बजावतो, त्याचप्रमाणें कर्तव्यकर्माचा हुकूम आपणही बजाविला पाहिजे. कार्य किती कठीण आहे, अथवा सोपें आहे, हा विचार आपल्या चित्तास शिवूं देऊं नका. चित्त अलिप्त करा,

आणि एकदम कार्यरत व्हा. तुमचें चित्त अलिप्त असेल तर कर्माच्या भर समुद्रांत तुझी उडी घेतली तरी तुझाला कशाचीही भीति नाही. जें जें कर्तव्य प्राप्त झालें असेल, त्याला प्रथम तोंड द्या. अशा रीतीनें तुझीं अनासक्त चित्तानें कार्यरत राहिलां, ह्मणजे तुझांस तुमचा योग्य मार्ग दिसूं लागेल. अत्यंत कार्यव्यापृत असतांही, अत्यंत शांतीचा लाभ ज्याला होतो आणि अत्यंत शांत असतांही कार्यव्यापृती ज्याला सोडित नाही, तोच योगी; तोच महापुरुष; तोच पूर्णत्वाच्या मार्गास लागलेला आहे, असें समजावें.

अशा रीतीनें या जगांतील सर्व कर्तव्यांस. पवित्रता प्राप्त होते. फलाचें अर्पण केल्यानें बाह्यतः अपवित्र दिसणारें कर्मही अंती पवित्ररूप होतें. अमुक एक कार्य कमी दर्जाचें आहे, असें ह्मणण्याचा अधिकार आपणांस नाही. प्रत्येकाचीं कर्तव्ये त्याच्या परिस्थित्यनुसरूप योग्यच असतात. या करितां केवळ कर्तव्यदृष्टीनें सिंहासनावरील चक्रवर्ती राजा आणि रस्त्यांतील भिकारी, यांच्या कर्तव्यांची योग्यता वस्तुतः एकसारखीच आहे असें ह्मणलें पाहिजे.

भगवान् बुद्ध ह्मणतात 'मी' आणि 'माझें' ही कल्पना चित्तांतून प्रथम हट्टपार करा. ज्या ज्या कर्मांपासून 'मी' आणि 'माझें' या कल्पनेचा उद्भव होत असेल तीं कर्मे त्याज्य समजावीं. याकरितां पुत्रकलत्रांचा अथवा कुटुंबाचा संग्रह त्याज्य समजावा. या जगांत अडकून राहूं नका. आत्मत्याग करावा, अशी इच्छा पुष्कळ संसारी मनुष्याच्या चित्तांत उद्भवते, पण स्त्रीच्या मुखाकडे पाहिल्याबरोबर ती तितक्याच लवकर मावळतेहि. त्यागाची इच्छा करणारा मनुष्य पत्निमुखदर्शनानें ताबडतोब पुन्हां भोगी होतो. लौकिक वस्तूंचा लोभ सोडावा, असें एखाद्या स्त्रीला वाटतें, पण स्वतःच्या लेंकराचा चेहरा दृष्टीस पडतांच लौकिक वस्तूविषयींचा तिचा लोभ अनावर होतो. हीच साऱ्या जगाची राहाटी आहे. लौकिक वस्तूंच्या लोभानें आपण त्यांच्यामार्गे लागलों, कीं आपल्या स्वत्वाचा लोप होतो. आपल्यांतील खरा 'पुरुष' मरण पावतो. 'मनुष्य' या पदवीपासून आपण पतन पावतो. अशा स्थितींत आपण एखाद्या पशूची बरोबरी पावलेले असतो. आपलीं कर्मे आपले धनी, आणि आपण त्यांचे गुलाम हें नातें येथें उत्पन्न होतें. पौरुष विसरल्यामुळें आपण इतर मनुष्येही विसरून जातो. आपणाप्रमाणें इतरांसही कांहींतरी

मनुष्यत्वाचे हक्क आहेत ही गोष्ट आपण पार विसरून जातो. 'जो तो आपापल्यापुरता' हेंच आपलें आदिसूत्र होऊन बसतें. आपलपोटेपणा विसरून परक्याच्या उपयोगी पडावें, ही बुद्धि नष्ट होते.

भगवान् श्रीकृष्णांनीं जें काय सांगितलें आहे, त्याचा आपणांस फार उपयोग आहे. त्यांच्या या संदेशाच्या अभावीं आपणांस कोणतेंही कर्तव्य करतां आलें नसतें. या उपदेशाचें ग्रहण केल्यावांचून आनंदानें आणि शांत चित्तानें कोणतेंही कर्तव्य आपणांस हातीं घेतां यावयाचें नाहीं. एखादें कर्तव्य अकार्य आहे, अशी शंका चित्तांत आल्याबरोबर आपलें चित्त बावरून द्विधा होतें, शांति नष्ट होते आणि आनंद मावळून जातो. पण भगवान् श्रीकृष्ण म्हणतात, 'एखाद्या कर्मांत वाईटाचा अंश असला, तरी घाबरूं नका; कारण ज्यांत वाईटाचा अंश नाहीं असें एकही कर्म नाहीं. फलासक्ति चित्तांत ठेऊं नका, आणि सर्व कर्मफलें बरीं अथवा वाईट असलीं तरी तीं भगवंतास अर्पण करा; ह्यणजे त्यांच्या संसर्गाचा दोष तुझांस लागणार नाहीं.

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥

—गीता अ० ४.

काल एकसारखा धांवत आहे, आणि जगांत सर्वत्र दुःख भरून राहिलें आहे. या जगांतील प्रत्येक वस्तूला अंत आहे. तुझीं कितीही चांगले चांगले पदार्थ भक्षण केले, व भपकेदार पोषाख केले, तरी या सर्वांचा शेवट केव्हां ना केव्हां होणारच. गुडघाभर उंच गादीवर झोंप घेणाऱ्या स्त्रीपुरुषांनो, लक्षावधि लोक या जगांत 'अन्न,' 'अन्न' करीत आहेत आणि क्षुधेनें व्याकुल होऊन प्राण सोडीत आहेत, याचा विचार तुमच्या चित्तास कधीं स्पर्श तरी करतो काय? जगांत दुःख किती भरून वाहात आहे, याचा विचार तुझीं कधीं केला आहे काय? मूल जन्मास आल्याबरोबर प्रथम रडूं लागतें. मूल रडतें, ही गोष्ट अक्षरशः खरी आहे; कारण हें जग ह्यणजे खरोखर रडण्याचीच जागा आहे. याकरितां अवतारी पुरुषांनीं आत्मत्यागाचा—आपलपोटेपणा विसरण्याचा—जो उपदेश आम्हांस केला आहे, तो चित्तांत सांठवून त्याप्रमाणें आचरण करावें, हेंच आपणास उचित आहे. भगवान् ख्रिस्त म्हणतात, "स्वर्गाचें राज्य जवळ आहे. तें मिळविण्याची तयारी करा." भगवान् श्रीकृ-

ष्णांच्या उपदेशाप्रमाणें अनासक्त चित्तानें कर्में करीत असतांही कित्येक वेळां त्या उपदेशाचें आपणास विस्मरण होतें, आणि कर्मांच्या ठिकाणीं आपलें चित्त गुरफटून जातें. अशा वेळीं भगवान् बुद्धाचा उपदेश आठवतो. बुद्ध म्हणतात, ' या जगांतील वस्तूंत क्षणोक्षणीं बदल होत आहे, आणि त्या नाश पावत आहेत. हें सारें जग दुःखानें भरलें आहे. ' हा उपदेश आठवल्याबरोबर आपलें चित्त पुनः बावरतें. या अस्थिर जगांतील दुःखें उत्पन्न करणारीं कर्में करावीं कीं करूं नयेत, असा भ्रम आपल्या चित्तांत उद्भवतो. इतक्यांत आणखी एका तिसऱ्या उपदेशाचा आघात आपल्या चित्तावर होतो. ' स्वर्ग जवळ आहे; तो प्राप्त करून घेण्याची तयारी करा. ' एक क्षणही वायां न घालवितां सत्कार्य करीत रहा. उद्यांकरितां झणून एकही सत्कार्य आज शिळक ठेऊं नका. मृत्यु केव्हां झडप घालील याचा नियम नाही.

मुसलमानी धर्माचा आद्यप्रवर्तक महंमद हाही एक संदेशवाहक होता. महंमदी धर्मांत चांगलें तें काय असणार ? अशी शंका तुमच्या चित्तांत उद्भवेल; पण इतका काळ तो जिवंत कां राहिला, याचा विचार करा. जें चांगलें असतें, तेंच पुष्कळ काळपर्यंत टिकून राहतें. चांगल्या कर्मांतच जिवटपणा असतो. पावित्र्य ही मोठी शक्ति आहे. पवित्रपणा असल्यावांचून जिवटपणाही असूं शकणार नाही. भगवान् महंमदाच्या उपदेशांत चांगल्याचा अंश नसेल, तर महंमदीधर्म इतका काल टिकून राहिला नसता. सर्व मनुष्यप्राणी एकाच ईश्वराचीं लेकरें असल्यामुळें सर्वांत समता आहे, व सर्व मनुष्यांत परस्पर बंधुत्वाचें नातें आहे, असा महंमदाचा उपदेश आहे. या विवेचनाचा एकंदर विचार करतां, आपणांस एक गोष्ट मुख्यत्वानें आढळून येते. ती ही कीं, प्रत्येक अवतारी पुरुषाला एकेक विशिष्ट कार्य करावयाचें होतें. एका विशिष्ट गोष्टीचा उपदेश त्यास करावयाचा होता. त्यांनीं केलेला उपदेश चित्तांत धरून त्यांच्या चारित्र्यक्रमाकडे तुझीं पाहिलें झणजे तो सर्व क्रम स्पष्टपणें तुझ्यांस दिसूं लागतो. त्यांच्या आयुष्यक्रमांतील सर्व खांचाखोंचा तुमच्या नजरेस येतात. या महात्म्यांच्या उपदेशावर स्वतःच्या मनाप्रमाणें अनेक उपपत्ती रचून, महात्म्यांच्या नांवांवर त्या विकू पाहाणारे हजारों मूर्ख या जगांत आहेत. त्यांनीं केलेल्या उपदेशावर स्वतःचें वेडेंवांकडें भाष्य रचणारे अनेक लोक आहेत. वास्तविक पहातां या अवतारी पुरुषांच्या उपदेशाचें रहस्य अवगत करून

ध्यावयाचें असेल, तर त्यांच्या आयुष्यक्रमाचें सूक्ष्म अवलोकन करणें हाच राजमार्ग होय. स्वतः उपदेशिलेल्या सूत्रांवर स्वतःच्या चारित्र्यरूपानें अवतारी पुरुषांनीं भाष्यें रचिलीं आहेत. भगवान् श्रीकृष्णांचा चारित्र्यक्रम आपण अवलोकन केला, तर गीतेंतील तत्त्वहस्यांचें उद्घाटन त्यांत पूर्णपणें झालें असल्याचें आढळून येईल.

भगवान् महंमदाचा आयुष्यक्रम पाहिल्यास त्यांत सर्वत्र समता आणि बंधुभाव हीं तत्त्वे प्रथित झाल्याचें आढळून येईल. कुल, जात, पंथ, वर्ण इत्यादि कोणत्याही उपाधि महंमदी धर्मांत लक्ष्यांत घेतल्या जात नाहीत. तुर्कांच्या सुलतानानें आफ्रिकेंतील एखादा शिद्दी विकत घेऊन त्याला गुलाम करून आपल्या देशीं नेलें, तरी त्यानें मुसलमानी धर्माचा स्वीकार करतांच त्याचें दास्य नष्ट होतें. त्याच्या ठिकाणीं योग्य गुण आणि सामर्थ्य असलें तर प्रत्यक्ष सुलतानाच्या मुलीबरोबरही तो विवाह करू शकतो. अमेरिकेंतील ताम्रवर्णा इंडियन लोकांस अमेरिकन लोक कसे वागवितात याचा विचार करा, ह्मणजे भगवान् महंमदाच्या उपदेशाची खरी किंमत तुझांस कळून येईल. आम्हां हिंदू लोकांचीं तत्त्वे कितीही उदार असलीं तरी प्रत्यक्ष आचारांत आम्हां हिंदुलोक अत्यंत संकुचित वृत्तांचे झालेले आहोंत. आमच्या अन्नाला एखाद्या स्त्रियनानें स्पर्श केला तर आमच्या दृष्टीनें तें अन्न ताबडतोब त्याज्य ठरतें. अशा दृष्टीनें विचार केला ह्मणजे समता आणि बंधुभाव यांचा जो उपदेश भगवान् महंमदानें केला आणि तो स्वतः आचरून आपल्या अनुयायांस आचारावयास लाविला, त्याची खरी किंमत कळून येते.

‘यापुढेंही असेच महापुरुष निर्माण होतील काय?’ असा प्रश्न कोणी करील. “होय. ते निर्माण होतील” असें उत्तर स्पष्टपणें द्यावयास हरकत नाही; पण भावी पुरुषांच्या अवताराकडे डोळे लाऊन बसणें हें मात्र शहाणपणाचें नाही. पूर्वी होऊन गेलेल्या सर्व उपदेशांचें रहस्य एकत्र करून व त्यांतून नवीं सूत्रें निर्माण करून आपणांपैकीं प्रत्येकानें स्वतःच महापुरुष बनण्याची खटपट करावी, हें उचित होय. पूर्वीच्या उपदेशांचें सार आपल्या स्वतःच्या चारित्र्यांत उतरवून व स्वतःच्या अनुभवांचें संमीलन त्यांत करून भावी पिढीचा मार्ग प्रकाशित करून ठेवणें, हेंच आपणांस भूषण आहे. आजपर्यंत जितके अवतारी पुरुष होऊन गेले, ते सर्वच मोठ्या योग्यतेचे

पुरुष होते. त्यांनी आपणा सर्वांसाठी काहीं ना काहीं ठेवा मार्गे ठेविला आहे. हेच पुरुष आपले देव होत; तथापि त्यांस नमन करीत असतांही आपली स्वतःची योग्यता विसरण्याचें कारण नाही. त्यांस नमन करीत असतांही आपण स्वतःसही नमन करावें; कारण ते ज्याप्रमाणें परमेश्वराचीं लेकरें होते, त्याचप्रमाणें आपणही त्याच परमेश्वराचीं लेकरें आहोंत. ते पूर्णत्व पावले होते, आणि आपण पूर्णत्व पावण्याच्या मार्गांत आहों. याकरितां मी अवतारी पुरुष होईन, मी परमेश्वराचें लेकरूं होईन—नव्हे नव्हे, मी प्रत्यक्ष परमेश्वरच होईन—असा निश्चय याच क्षणीं आपण करूं या.

भगवान् बुद्ध.

केवळ अहेतुक कर्म करून आत्मनिरत राहणाऱ्या पुरुषांचा एक वर्ग प्रत्येक धर्मांत निर्माण होत असतो, असें आढळून येते. अशा वर्गांत भगवान् बुद्धाची मुख्य स्थानी योजना केली पाहिजे. तितकी आत्मनिरतता इतर कोठेही आढळून यावयाची नाही. भगवान् बुद्धांनी स्थापिलेला धर्म आणि ब्राह्मणधर्म यांजबद्दल अनेक प्रकारचे चुकीचे समज आहेत. विशेषतः अमेरिकन लोकांचा या बाबतीत गैरसमज होण्याचा बराच संभव आहे. बौद्ध धर्म हा सनातन धर्मांचा एक पंथ अथवा ही एक शाखा आहे, असें ह्मणणे युक्त होईल. गौतम नांवाच्या महापुरुषानें या धर्माची स्थापना केली आहे. गौतमाच्या वेळीं निव्वळ घटपटाची खटपट फार वाढली होती; व त्याचप्रमाणें कर्मकांडाचाही फार प्रसार झाला होता. यज्ञयागादि कर्मांचा व कोरज्या बुद्धिवादाचा गौतमास वीट आला होता. जातिभेदाचें बंडही त्या वेळीं फारच बळावले होते. अमुक एका विशिष्ट परिस्थितींत आमचा जन्म झाला, ह्मणूनच इतरांपेक्षां आझीं मोठे, असा भ्रम कित्येक जातींस झाला होता. अशा प्रकारच्या जातिभेदाचा व हा भेद बळावण्यास मूळ कारणीभूत होणाऱ्या भिक्षुकवर्गाबद्दल गौतमाच्या मनांत तिरस्कार उत्पन्न झाला होता. गौतमानें ज्या धर्माचा उपदेश केला. त्यांत त्याचा स्वतःचा असा कोणताही हेतू नव्हता. त्याला स्वतःला कोणताही लाभ करून घ्यावयाचा नव्हता. त्याचप्रमाणें परमेश्वराचें अस्तित्व आणि सृष्टिरचना इत्यादि स्थूलेंद्रिय बाह्य विषयांचीही वाटाघाट गौतमानें आपल्या धर्मांत केली नाही. परमेश्वर आहे कीं नाही, असा प्रश्न त्याला कोणीं केला, तर ' मला माहित नाही ' एवढाच जबाब तो देत असे. मनुष्याची योग्य वर्तणूक ह्मणजे कशी, या प्रश्नाला उत्तरादाखल तो ह्मणे, ' चांगले व्हा, आणि चांगलीं कर्मे करा. ' एके वेळीं पांच ब्राह्मण त्याच्याकडे आले, व आपला तंटो मिटविण्याविषयीं त्याला सांगूं लागले. एक ब्राह्मण ह्मणाला, " परमेश्वर अमुक अमुक प्रकारचा आहे, व त्याच्याकडे पोहोचण्याचा मार्ग अमुक आहे, असें माझ्या या ग्रंथांत सांगितलें आहे. " यावर दुसरा ह्मणाला, " याचें हें ह्मणणे चुकीचें आहे; कारण,

माझ्या ग्रंथांत निराळ्याच मार्गाची उपपत्ति सांगितली आहे. याच प्रमाणे बाकीचे तिघेही ब्राह्मण बोलू लागले. त्यांचे ह्मणणे गौतमाने शांतपणे ऐकून घेतले आणि नंतर प्रत्येकास तो ह्मणाला, “ तुम्हां साऱ्यांजवळील कोणत्याही पुस्तकांत परमेश्वर दुष्ट आहे, तो कोणाचाही घातपात करतो, अथवा तो अपवित्र आहे, असे सांगितले आहे काय ? ” ब्राह्मण ह्मणाले, “ नाही; परमेश्वर पवित्र आणि चांगला आहे, याबद्दल सर्वांची एकवाक्यता आहे. ” हें उत्तर ऐकून गौतम ह्मणाला, “ तर मग माझ्या मित्रांनो, तुम्हां स्वतःही चांगले आणि पवित्र व्हा, ह्मणजे परमेश्वर कसा आहे, याची प्रत्यक्ष ओळखच तुम्हांस होईल.

भगवान् बुद्धांनी सांगितलेलीं सर्व तत्त्वे मला मान्य आहेत असे काहीं मी ह्मणत नाहीं. पुष्कळ बाबींत माझा मतभेद आहे. तथापि त्यांच्याशीं माझा मतभेद असला ह्मणून त्या पुरुषांत जें सौंदर्य व्यक्त झालें आहे, त्याजकडे मी पाहूं नये काय ? मीपणा अथवा अहंकार ज्यांच्यांतून समूळ नष्ट झाला, असे पुरुष भगवान् बुद्ध हेच होत. दुसरेही अनेक महापुरुष निर्माण झाले. ते स्वतःस परमेश्वराचे अवतार ह्मणवीत; आणि जे कोणी आपणांवर विश्वास ठेवतील त्यांस स्वर्गप्राप्ति होईल असेही ते म्हणत; पण भगवान् बुद्धांनीं अशा प्रकारची आत्मश्लाघा यावज्जन्म कधीही केली नाहीं. अगदीं देहपाताच्या वेळींही ते म्हणाले, “ तुमच्या मार्गांत तुम्हांस कोणीही मदत करूं शकणार नाहीं. मुक्तीकरितां तुम्हां स्वतः खटपट केली पाहिजे. आपला स्वतःचा मोक्ष आपण स्वतःच साधला पाहिजे. ” स्वतःविषयीं ते म्हणाले, “ आकाश ज्याप्रमाणें अनंत आहे, त्याचप्रमाणें ज्ञानही अनंत आहे; आणि त्या अनंत ज्ञानाला बुद्ध असें नांव आहे. मी गौतम त्या ज्ञानस्थितीला पोहोचलों आहे आणि तुम्हां अविरत श्रम कराल तर तुम्हांही सर्व त्याच स्थितीला पोहोचाल. भगवान् बुद्धाच्या ठिकाणीं अहंकाराचा लेशही नव्हता. यामुळे त्यांस स्वर्गही नकोसा होता; कारण, मला अमुक पाहिजे ही भावनाही त्यांच्या ठिकाणीं नष्ट झाली होती. त्यांस द्रव्याची जरूर नव्हती. सिंहासनाचा आणि सर्व प्रकारच्या मोठेपणाचाही त्यांनीं त्याग केला होता. ते दारोदार भीक मागत असत आणि समुद्राप्रमाणें विशाल आणि उदार अंतःकरणानें मनुष्य आणि पशु या दोघांच्याही बऱ्यासाठीं उपदेश करीत असत. यज्ञांत मारल्या

जाणाऱ्या एखाद्या पशूचा जीव वांचविण्यासाठी आपल्या जीवितावरही पाणी सोडण्याची त्यांची तयारी होती. एकदां एका राजाला ते ह्मणाले, “पशूचा वध करून जर तुम्हांस स्वर्गप्राप्ति होते, तर मनुष्यवधाने त्याहून एखाद्या मोठ्या लोकाची प्राप्ति तुम्हांस होईल. याकरितां माझा वध करा.” भगवान् बुद्धांचीं सर्व कर्मे अगदीं अहेतुक होतीं. स्वतःच्या गौरवासाठीं अथवा स्वतःचा अमुक एक हेतू साधावा यासाठीं त्यांनीं कोणतेंही कर्म केले नाहीं. अहेतुकपणें एकसारखें कर्तव्यरत कसें राहतां येईल याचा नमुना पहावयाचा असेल, तर तो भगवान् बुद्धाच्या ठिकाणींच सांपडेल. त्याचप्रमाणें केवळ अहेतुक कर्मे एकसारखीं करीत राहिल्यानें मनुष्यास कोणती पदवी प्राप्त करून घेतां येईल, याचाही बोध त्यांच्या चरित्रापासून घेण्यासारखा आहे. केवळ अहेतुक कर्मे करून भगवान् बुद्ध हे अवतारी पुरुषांची पदवी पावले होते.

परमेश्वराच्या ठिकाणीं ज्यांचा परमावधीचा विश्वास आहे, अशा मनुष्यांचा मार्ग अधिक सुखकर होतो हें खरें; तथापि परमेश्वरावर विश्वास नसतांही, कोणत्याही प्रकारच्या तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांचा अभ्यास न करतां, स्वतःला कोणत्याही पंथाचा न म्हणवितां, एखाद्या देवळांत पाऊलही न ठेवतां आणि शुद्ध जडवादी असतांही एखाद्या मनुष्याला अत्यंत उच्च पदवी कशी प्राप्त करून घेतां येते, हें भगवान् बुद्धाच्या चरित्रावरून स्पष्टपणें दिसून येईल. भगवान् बुद्ध कसे होते, हें सांगण्याचा अधिकार आपणांस नाहीं. भगवान् बुद्धांच्या अंतःकरणाचा एक लक्षांश भागही मला प्राप्त होईल तर मी स्वतःस धन्य समजेन, इतकेंच मी ह्मणतो. भगवान् बुद्धांचा विश्वास परमेश्वरावर असेल अथवा नसेल; त्याशीं मला कांहीं कर्तव्य नाहीं. निःस्सीम भक्तीनें, योगानें अथवा ज्ञानानें जी पूर्णावस्था प्राप्त होते, तीच पूर्णावस्था बुद्धांनीं मिळविली होती. अमुक एका मार्गावर विश्वास ठेवला एवढ्यानेंच पूर्णत्व प्राप्त होत नाहीं. मोक्षाच्या मार्गांत नुसत्या वायफळ बडबडीला कांहींच किंमत नाहीं. नुसती बडबड पोपटही करतात. स्वत्व विसरून अहेतुकपणें केलेलीं कर्मे हींच मोक्ष मिळविण्याचीं साधनें होत.

भगवान् येशू ख्रिस्त.

समुद्रावर एका ठिकाणीं एका क्षणीं उंच लाट उठते, आणि दुसऱ्या क्षणीं तेथेंच मोठा खाडा आढळून येतो. पुन्हां थोड्या वेळानें कदाचित् पहिल्या-पेक्षांही मोठी अशी लाट तेथें उठते आणि कांहीं काळानें ती नष्ट होते. अशाच रीतीनें चढतीपडतीचा खेळ एकसारखा सुरू आहे. कालाच्या परिभ्रमणांत ज्या लाटा उमटतात आणि जे खाडे पडतात, त्यांपैकीं उंच लाटा मात्र विशेषणें आपल्या अवलोकनांत येतात; आणि खाड्यांचा विसर आपणांस पडतो; पण विश्वरचनेसाठीं या दोहोंचीही आवश्यकता आहे. या-करितां चढती आणि पडती हीं दोन्हीही मोठीं आहेत, असें ह्मणावयास हरकत नाही. विश्वाचें अस्तित्व या दोहोंच्याही अस्तित्वावर अवकंबून आहे. चढतीपडतीचा हा क्रम आपणांस सर्वत्र आढळून येतो. आपल्या विचारांच्या साम्राज्यांत, आपल्या संसारांत, आपल्या समाजांत आणि आपल्या धार्मिक जीवनांतही अशाच प्रकारची चढतीपडती आढळून येते. जगाच्या सर्व प्रकारच्या व्यवहारांत चढतीपडतीचें हें रहाटगाडगें अखंड चालू आहे. उदारमतांची एखादी लाट कांहीं काळ एकदम उठते आणि थोड्या वेळानें नष्ट होते. मधल्या शांततेच्या काळांत ते विचार जणूं काय, पूर्वजगाची पाहणी करीत असतात. जणूं काय ते आपल्या विस्कळित झालेल्या शक्तीची पुन्हां संघटना करण्याचा यत्न करीत असतात व हा यत्न सिद्ध होऊन त्यांची शक्ति एकवटली ह्मणजे लाटेच्या रूपानें ते पुन्हा उद्भवतात; एवढेंच नव्हे, तर त्यांची उंची पूर्वीपेक्षांही अधिक झालेली असते.

राष्ट्रांचा इतिहास आपण अवलोकन केला, तरीही अशी स्थिति आढळून येते. येशू ख्रिस्त ज्या मानवकुलांत जन्मला, त्या कुलाचा त्या वेळीं पडतीचा काळ होता. येशू ख्रिस्ताच्या जन्माच्या वेळीं त्या कुलाला उतरती कळा लागली होती. येशू ख्रिस्ताचीं वचनें आणि त्याचीं कृत्ये यांचें विस्कळित आणि लहानसें टिपण मात्र आज आपणांस उपलब्ध आहे. त्याचीं सर्व कृत्ये आणि सर्व संभाषणे कोणी पूर्णत्वानें लिहून ठेविलीं असती, तर स्वतःच्या विस्तारानें त्यांनीं जग व्यापिलें असतें. त्यानें तीनच वर्षें उपदेशाचें कार्य केलें; पण त्या तीनच वर्षांत ज्ञानदृष्टीनें जणूं काय एक संबंध युग

सांठविलें होतें. संबंध युगांत उपलब्ध होणाऱ्या ज्ञानाचा अर्थ जणू काय या तीन वर्षांच्या अवधींत सांठविला गेला. जें ज्ञान त्या तीन वर्षांत सांठविलें गेलें, त्याचा अंशतः विस्तार व्हावयास आज १९०० वर्षें लागलीं; आणि आणखी किती वर्षें पुढें लागतील हें कोणी सांगावें ! तुमच्या आमच्यासारख्या सामान्य मनुष्यांत ज्ञानाच्या जोमाचा अत्यंत अल्प अंश सांठविलेला असतो. कांहीं थोडीशीं मिनिटें, थोडेसे तास अथवा फारच झाले तर थोडीशीं वर्षें तो जोम खलास करण्यास पुरेशीं होतात. तेवढ्या कालांत त्या सर्व जोमाची इतिश्री होते, आणि नंतर आपण एकदा जे नष्ट होतो ते अखेरचेच. उलटपक्षां या महात्म्याकडे पहा. कित्येक शतके आणि युगें लोटून जातात, तथापि त्यानें सांगितलेल्या ज्ञानाचा जोम अद्यापिही पूर्णपणें विस्तार पावलेला नाही, व अद्यापिही त्याच्या सामर्थ्याची परमावधी झाली आहे असें नाही. सामान्य मनुष्याच्या जोमाची परमावधी फारच झाले तर कांहीं थोड्याशा वर्षांत होते, पण कित्येक युगांचा काळ लोटून गेला, तरी महात्म्यांचा जोम परमावधीस पोचत नाही; एवढेंच नव्हे, तर युगें जशीं एकामागें एक लोटत जातात, तशी त्या जोमांत आणखी भरच पडते. ख्रिस्ताच्या चरित्राचा आपण विचार केला तर आपणास असें आढळून येईल कीं, त्याच्या जीवनांत, त्या युगाच्या समवायी जीवनाचें रहस्य सांठविलें गेलें होतें. त्या एकंदर काळांत व एकंदर जगांत जें ज्ञान सांठविलें गेलें, तें अर्करूपानें त्याच्या ठायीं वास करीत होतें. एका अर्थी प्रत्येक मनुष्याच्या जीवनांत असाच प्रकार आढळून येतो. मनुष्यप्राणी जन्म घेतो, त्या वेळीं स्वतःच्या कुलाचे सर्व पूर्वसंस्कार तो बरोबर आणतो. भोंवतालच्या परिस्थितीच्या रूपानें आणि शिक्षणाच्या रूपानें हे पूर्वसंस्कारच त्याच्या ठिकाणीं पुन्हां दृग्गोचर होऊं लागतात. प्रत्येक जीवात्म्याभोंवतालच्या छायेत त्याच्या पूर्वीचें सारें जग प्रतिबिंबित झालेलें असतें. “आपण स्वतः आज कोण आहों ?” असा प्रश्न केला तर गत झालेल्या अनंत कालाचें आपण व्यक्तरूप आहों, हेंच उत्तर या प्रश्नास देतां येईल. अनेक परिस्थितींच्या अनंत समुद्रावरील तरंगांसारखे आपण आहों. समुद्रावरील लाटा ज्याप्रमाणें अनिवार्यपणें इकडून तिकडे फेंकल्या जातात व ज्याप्रमाणें त्यांस विश्रांति कशी ती कधींच मिळत नाही, त्याचप्रमाणें आपणही अनंत काल-

च्या परिस्थितीरूप समुद्रावरील तरंग असल्यामुळे अनिवार्यपणे इतस्ततः फेंकले जात आहो व आपणांस विश्रांति कशी ती ठाऊकच नाही. तुमच्या आमच्यासारखे सामान्य लोक हे या समुद्रावरील लहानशा बुडबुड्यांप्रमाणे आहेत. कित्येक वेळां या विशाल समुद्रावर डोंगराएवढ्या लाटाही उठत असतात. तुमच्या आमच्यासारख्या क्षुद्र बुडबुड्यांत पूर्वज्ञानाचा अत्यंत अल्प अंश मात्र सांठविलेला असतो; पण या डोंगराएवढ्या लाटांत पूर्वा-नुभवाचा बहुधा सर्व अंश आलेला असतो. या पूर्वानुभवाचा जोम या प्रचंड लाटांत एवढा मोठा असतो की, त्या जागच्या जागांच विराम न पावतां पुढें सरकण्याचा यत्न करीत असतात. बंदरावरील दिवा नाविकास ज्याप्रमाणें मार्गदर्शक होतो, त्याचप्रमाणें आह्मां सामान्य मनुष्यांस आमच्या प्रवासांत या प्रचंड लाटा मार्गदर्शक होतात. या लाटा इतक्या उंच असतात की, त्यांच्या छायेत सर्व पृथ्वी झांकली जाते आणि मार्गदर्शकाचें काम या लाटा अनंत कालपर्यंत करीत राहतात. येशू ख्रिस्त एका ठिकाणीं म्हणतो, “ पवित्र परमेश्वराची भेट त्याच्या पुत्राच्या साहावांचून कोणत्याही कालीं कोणासही झाली नाही. ” हें म्हणणें सर्वस्वी खरें आहे. “सद्गुरूवांचोनि सांपडेना सोय,” असा अनुभव सर्वत्रांस आणि सर्व कालीं आलेला आहे. आपणांस परमेश्वराचें प्रत्यक्ष रूप पाहावयाचें असलें तर तें त्याच्या पुत्रावांचून दुसऱ्या कोठें सांपडणार ? आपण सर्वच त्या परमेश्वराचे अंश आहोंत; इतकेंच नव्हे, तर अत्यंत क्षुद्र जंतूतही त्याचें रूप व्यक्त झालें आहे ही गोष्ट खरी; प्रकाशाचे तरंग सर्वत्र सारखे भरून राहिले आहेत हेंही खरें; तथापि तो प्रकाश आपल्या दृष्टिपथांत येण्यास आपणांस काडी ओढून दिवा लावावा लागतो. अत्यंत गाढ अशा अंधःकारांतही प्रकाशकिरण नाहीत असें नाही; पण त्या प्रकाशाचा आपणांस अनुभव होण्यास दिवा लावावा लागतो. त्याचप्रमाणें सर्वत्र भरून उरलेल्या परमेश्वराचें व्यक्तरूप आपणांस पाहावयाचें असेल, तर तें या अत्यंत उज्वल दीपांच्या ठिकाणींच आपणांस दृग्गोचर होईल. हे पुरुष परमेश्वराचे अवतार होत. परमेश्वर यांच्या रूपानें जणू काय, प्रत्यक्षच अवतरला आहे.

परमेश्वर आहे हें आपणां सर्वांस ठाऊक आहेच. तथापि आपण त्याला पाहूं शकत नाही, अथवा जाणूही शकत नाही, ही गोष्टही खरी आहे. परमे-

श्वराचें स्वरूप कसें असावें, याविषयीं जें कांहीं चित्र आपण आपल्या कल्पनेनें आपल्या चित्तपटावर रंगविलेलें असतें, त्याशीं या अवतारी पुरुषांची तुलना केली, तर त्यांच्या तेजापुढें आपलें चित्र अगदींच फिकें पडतें, असें आपणांस आढळून येईल. आपली कल्पनाशक्ति कितीही उज्वल झाली तरी ती इतकी अंधुक असते कीं, परमेश्वराची अंशतःही कल्पना तिला करवत नाही. या अवतारी पुरुषांनीं ज्या स्वरूपाचा अनुभव स्वतः घेतला व आपणांपुढें मांडिला, त्या अनुभवाचा अत्यंत अल्प अंशही आपल्या स्वतःच्या कल्पनेत प्रविष्ट होत नाही. अशा अवतारी पुरुषांत आणि आपणांसारख्या सामान्य मनुष्यांत इतकें अंतर असतां, त्यांस परमेश्वर मानून आपण त्यांची पूजा केली, तर त्यांत वावगें तें काय झालें ? परमेश्वराचें इतकें व्यक्तरूप आपणांस या जगांत दुसऱ्या कोठें आढळणार ? आपल्या अत्यंत विशाल कल्पनेतही जें येत नाही, असें स्वरूप जर त्यांच्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष व्यक्त झालें असेल, तर त्यांची पूजा करण्यांत वाईट तें काय ? यांत वाईट कांहींच नाही. इतकेंच नव्हे, तर परमेश्वराच्या पूजनाचा हाच काय तो शक्य आणि प्रत्यक्ष मार्ग आहे. आपण कितीही खटपट केली आणि कोणत्याही मार्गानें परमेश्वराचें स्वरूप जाणण्याची घडपड केली, तथापि जोंपर्यंत आपण मनुष्ये आहोंत, आणि जोंपर्यंत आपण मानवी जगांत बांधले गेलों आहोंत, तोंपर्यंत आपलें जग मानवी, आपला धर्म मानवा, आणि आपला परमेश्वरही मानवीच असणार. असें असणें ही गोष्ट निसर्गसिद्धच आहे. तत्त्वे कितीही सुंदर असलीं तरी तीं अमूर्त असणार, आणि तीं अमूर्त असल्यामुळे आपणांस तीं आपल्या आटोक्यांत आणतां यावयाचीं नाहीत. त्यांचें प्रत्यक्ष रूप कोठें पहावयास मिळेल तर तीं आपल्या आटोक्यांत येतील. अशा स्थितींत प्रत्यक्ष रूपाचा त्याग करून परोक्ष तत्त्वांच्या मार्गें लागणारा कोण असा शकेल ? याच कारणाकरितां सर्व देशांत आणि सर्व युगांत या अवतारी पुरुषांची पूजा सामान्य लोक आजपर्यंत करीत आले आहेत.

येशू ख्रिस्ताचा जन्म यहूदी वंशांत झाला. ख्रिस्ताचा जन्म झाला त्या वेळीं या वंशाला उतरती कळा लागली होती, हें मी पूर्वी सांगितलेंच आहे. ही उतरती कळा ह्मणजे अखेरचीच उतरती कळा आहे, असें मानण्याचें कारण

नाहीं. पूर्वीची लाट उतरून गेल्यानंतर नवी लाट उठण्यापूर्वी ज्याप्रमाणें तेथें कांहीं काळ समता असते, त्याचप्रमाणें ही स्थितिही होय. उच्चतमावस्थेस जाऊं पाहणारें मानवी मन जणूं काय येथें कांहीं वेळ स्थिरावलेलें असतें. या स्थितींत पूर्वसंग्रहाचा सांठा तें स्थिर करीत असतें. पूर्वी जो कांहीं संग्रह केला, त्यांतील सर्व वस्तूंची निवडानिवड करून त्यांतील बारिक-सारिक गोष्टी वेचावयाचें त्याचें काम सुरू असतें. तें सर्वत्र आणि सर्व-कालीन लागू होणाऱ्या सिद्धांतांच्या मागें लागलेलें नसतें. विशिष्ट परिस्थिति आणि विशिष्ट संस्कार एवढ्यापुरताच विचार तें त्या कालीं करीत असतें. अशा कालीं पुढें सरण्यापेक्षां आहे तेंच कायम राखण्याकडे त्याचा ओढा असतो. अविरत श्रम करावयाचा नाद अशा काळीं त्याला नसून फक्त स्वस्थ राहून जगाचे आघात सोसावे, इतकीच स्थिर बुद्धि त्याच्या ठिकाणीं अवतीर्ण झालेली असते. या स्थितीला दोष देण्याची माझी इच्छा आहे असें आपण समजूं नका. अशा स्थितीची निवडानिवड करून तिच्यांतील बरेवाईटपणा पाहण्याचा आपणांस अधिकारच नाही; कारण, हें कुल या स्थितीस पांचलें नसतें-अशी अवनतावस्था त्याला प्राप्त झाली नसती-तर त्याचें जें उन्नतरूप ख्रिस्ताच्या रूपानें उद्भवलें, तेंही उद्भवलें नसतें. अशा अवनतावस्थेच्या अभावीं त्या उन्नतरूपाचा जन्म होणें अशक्यच झालें असतें. त्या वेळीं अनेक ढोंगी यहुदी लोकांत जन्मास आले होते. न करण्यासारख्या अनेक गोष्टी त्यांनीं केल्या हें खरें, आणि ते अत्यंत दांभिक होते हेंही खरें; तथापि अशा प्रकारची परिस्थिति भोंवतालीं नसती, तर ख्रिस्ताचा जन्मही झाला नसता. त्याच्या जन्माला ही परिस्थिति कारणरूप असून तो स्वतः त्या परिस्थितीचें कार्य होता. समाजाच्या एका टोंकाला हे लोक ओढूं लागल्यामुळें दुसऱ्या टोंकाला ख्रिस्ताच्या रूपानें उलट शक्तीचा जन्म झाला. पूजेचे बाह्यविधी व धर्माच्या नावाखालीं मोडणाऱ्या त्या विधींतील बारिकसारिक गोष्टी आणि यज्ञयागादि प्रकार हे आपल्या दृष्टीनें कितीही हास्यास्पद वाटत असले, तरी त्यांत एक प्रकारच्या शक्तीचा वास आहे, ही गोष्ट विसरतां येत नाही. आपण पुढें धांवत असतां आपल्या शक्तीचा बराच क्षय होत असतो. मनानें जो जो आपण पुढें धाऊं लागतो व अधिक विशाल होण्याचा यत्न करूं लागतो, तो तो आपल्या मनाची शक्ति पुष्कळ

वेळां क्षीण होऊं लागते. धर्माच्या बाबतींत विचारौदार्य ज्याच्या ठिकाणीं आहे, त्याच्यापेक्षां एखाद्या धर्मवेळ्याजवळ अधिक मनोबल असतें, ही गोष्ट कांहीं खोटी नाही. या दृष्टीनें विचार करतां धर्मवेडांतही एक मोठा गुण आहे असें द्वाटले पाहिजे. धर्मवेडे लोक पुष्कळसा जोम सांठवीत असतात. एक धर्मवेडा ज्याप्रमाणें हा जोम सांठवीत असतो, त्याचप्रमाणें एखादा सारा मानववंशही या जोमाची संघटना करीत असतो. ख्रिस्ताच्या जन्माच्या वेळीं यहुदी लोकांची परिस्थिति कशी होती तें पहा. चॅहॉ-बाजूनीं ते शत्रूनीं वेढले गेले होते. इराण, हिंदुस्थान आणि अलेक्झांड्रिया यांजमधून निघणाऱ्या लाटा त्यांजवर जाऊन आदळत होत्या. कायिक, वांचिक आणि मानसिक अशा त्रिविध आपत्तीनीं त्यांस पूर्णपणें घेरून टाकलें होतें. अशा स्थितींतही या कुलानें जो जोम सांठविला होता, तोच जोम त्या कुलाच्या वंशजांच्या ठिकाणीं आजही दृग्गोचर होत आहे. जरूसलेम आणि यहुदी धर्म या स्वरूपानें त्यांनीं हा जोम सांठविण्याचें कार्य केलें. जें कांहीं सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणीं अशा परिस्थितींत उरलें होतें, तें स्वतःच्या धर्मरूपानें सांठविण्याचा यत्न त्यांनीं केला. विस्तार पावलेली शक्ति अत्यंत सूक्ष्म अशा एका केंद्रांत सांठविली गेली, झणजे फार काळ ती तशीच आकुंचित स्थितींत राहूं शकत नाही असा नियम आहे. अशी केंद्रीभूत शक्ति विस्तार पावण्याची खटपट पुन्हां करूं लागते. लहानशा केंद्रांत पुष्कळ काळपर्यंत सामाऊन राहिल अशी एकही शक्ति या विश्वांत नाही. भविष्यकाळीं जिचा स्फोट होणार नाही, अशी एकही केंद्रीभूत शक्ति नाही.

यहुदी लोकांनीं जी शक्ति त्या वेळीं एका केंद्रांत आणून ठेविली होती, तिचाच स्फोट पुढें ख्रिस्ती धर्माच्या रूपानें झाला; त्या शक्तीचे जे लहान लहान झरे सर्वत्र वहात होते, ते एकत्र झाले. हळूहळू त्या लहान ओढ्यांची एक मोठी नदी झाली आणि त्या नदीची जी प्रचंड लाट उद्भवली, त्या लाटेच्या टोंकावर येशू ख्रिस्त उभा असल्याचें आपणास आढळून आलें. अशाच रीतीनें प्रत्येक अवतारी पुरुष हा स्वतःच्या पूर्ववंशाचा प्रतिनिधिरूप असतो. त्याच्या वंशानें जो कांहीं जोम पूर्वकालीं सांठविलेला असतो, त्याचें समवायी मूर्तस्वरूप त्याच्या ठिकाणीं उद्भवलेलें असतें. या एकवटलेल्या पूर्वकालीन शक्तीच्या जोरावर भविष्यकाळाची रचना तो करूं लागतो.

तो भविष्यकाळाचा शास्ता होतो. पूर्वी जें कांहीं कारणरूप होतें, तेंच त्याच्या ठिकाणीं आज कार्यरूप झालेलें दिसतें; व हें कार्यरूप स्वतः भावी कार्यांचें कारणरूप होतें. हीच या सान्या अवतारी पुरुषांची स्थिति असते. एखादा अवतारी पुरुष ज्या मानवकुलांत जन्म पावतो, त्या कुलाच्या ठिकाणीं जें कांहीं पावित्र्य आणि जो कांहीं मोटेपणा असतो, तो सारा त्याच्या ठिकाणीं एकवटलेला असतो. कित्येक युगपर्यंत तें कुल ज्या ज्ञानाचा संग्रह करण्यास धडपडत असतें, तें सारें ज्ञान त्या अवतारी पुरुषांच्या ठिकाणीं एकवटलेलें असतें; आणि या एकवटलेल्या ज्ञानाच्या जोरावर तो अवतारी पुरुष केवळ स्वतःच्याच कुलास नव्हे, तर पृथ्वीवरील दुसऱ्या अमित मानवी कुलांस पुढें ढकलीत असतो.

या विवेचनांत आणखीही एक गोष्ट लक्ष्यांत ठेविली पाहिजे. ती गोष्ट अशी कीं, येशू ख्रिस्तावद्दल जे कांहीं विचार मी प्रकट करणार आहे, ते पौर्वात्यांच्या दृष्टीनें करणार आहे. खुद्द येशू ख्रिस्त हा पौर्वात्य होता; एवढेंच नव्हे, तर पौर्वात्यांचा अगदीं अर्क होता, ही गोष्ट आपण पुष्कळ वेळां विसरत असतां. त्याचें चित्र काढतांना त्याच्या केंसांचा रंग तुझ्यां पिवळा आणि डोळ्यांचा रंग निळा दाखविला तरी तेवढ्यानें त्याचा पौर्वात्यपणा जात नाही. बायबलांत वारंवार येणाऱ्या कल्पना, त्यांत वर्णन केलेले देखावे, त्यांतील स्थलें, त्यांतील पात्रें, त्यांतील आवेश, त्यांतील कवित्व आणि त्यांतील चिन्हें हीं सारीं शुद्ध पौर्वात्य आहेत. त्याच्या वर्णनांत येणारें निरभ्र आकाश, त्यांतील उष्ण हवेचीं वर्णनें, त्यांत असलेले सूर्याविषयींचे उल्लेख, अरण्यांचीं वर्णनें आणि तान्हेलेल्या माणसांचीं व पशूंचीं वर्णनें हीं सारीं त्याच्या पौर्वात्य स्वरूपाचें उद्घाटन करीत आहेत. विहिरीवर घागरी भरून त्या मस्तकावर वाहून नेणाऱ्या स्त्रीपुरुषांचीं वर्णनें त्यांत आहेत. पशूंच्या खिल्लारांचीं, शेतकऱ्यांचीं आणि शेतकीचीं वर्णनेंही त्यांत आहेत. पाणचक्क्या आणि दगडी जातीं यांचींही वर्णनें तेथें आढळतात. या सर्व वस्तू त्या पूर्वीच्या स्वरूपांत आजही आशियाखंडांत आढळून येतात.

आशियाखंडानें जेव्हां जेव्हां बोलण्यासाठीं आजपर्यंत तोंड उघडलें, तेव्हां तेव्हां धर्माचा उपदेशच त्यानें केला आहे. युरोपखंडानें फक्त राजनीतीचा उपदेश केला आहे. हे दोन्ही उपदेश आपापल्यापरी मोटेच आहेत.

युरोपखंड जें कांहीं ज्ञान आज सांगत आहे, तें ग्रीकज्ञानाचा परिपाक होय. ग्रीक लोकांची दृष्टि फक्त स्वतःच्या समाजापुरतीच होती. स्वतःच्या समाजा-वाहेरील मानवक्षेत्र अवलोकन करण्याइतकी ती विशाल नव्हती. ग्रीक लोक कायतेच परमेश्वराचे लाडके व या सृष्टीचा उपभोग घेण्यास योग्य असून इतर सारे लोक रानटी आहेत, अशी त्यांची भावना होती. ग्रीक मनुष्य जें जें कांहीं करील तें सर्व यथायोग्य आणि बरोबर असावयाचेंच. याखेरीज जगांत जें कांहीं उरलें, तें सर्व चुकीचें आणि त्याज्य. याकरितां स्वतःवांचून इतरांस जगण्याचाही अधिकार नाही असें त्यांस वाटत होतें. यामुळें ग्रीक लोकांच्या विचारांशांत मनुष्यत्व अधिक आढळून येतें. कारण, त्यांची दृष्टि अत्यंत आकुंचित असल्यामुळें तिच्यांत परमेश्वराचें विशालत्व भरू शकलें नाहीं. त्यांचें सारें ज्ञान अत्यंत ऐहिक आहे; आणि त्यांतलें सौंदर्यही ऐहिक आहे. ग्रीक मन ऐहिक विषय सोडून वाहेर गेल्याचें केव्हांही आढळून येत नाहीं. तें केवळ कल्पनाविवश झालें आहे व कल्पनातरंगांबरोबर उच्छृंखलपणें वहा-वत आहे, असें कधीही दिसून येत नाहीं. ग्रीकांचें कवित्वही ऐहिक विषया-पलीकडे भरान्या मारीत नाहीं. त्यांच्या देवताही मनुष्यप्राणीच आहेत. हीं दैवतेंसुद्धां मनुष्यत्वाचे पलीकडे गेल्याचें दिसून येत नाहीं. सामान्य मनुष्याला ज्याप्रमाणें अनेक विकार असतात, त्याचप्रमाणें या देवतांच्या ठिकाणीं तेच विकार आत्यंतिकपणें आढळून येतात. आपणासारखी सामान्य मनुष्ये क्रोधलोभादि विकारांस ज्याप्रमाणें बळी पडतात, त्याचप्रमाणें ग्रीक देवताही या मानवी विकारांस बळी पडल्या असल्याचें आढळून येतें. ग्रीक लोक सृष्टिसौंदर्याचे भोक्ते होते, ही गोष्ट खरी, तथापि त्यांतही त्यांची दृष्टि केवळ जडसृष्टीमध्येच गुंतून राहाणारी होती. सूक्ष्मसृष्टीतील सौंदर्य पाहाणारी अंतर्वर्ती दृष्टि त्यांजपाशीं नव्हती. पर्वतांचें सौंदर्य, शुभ्र बर्फाचें सौंदर्य आणि फुलांचें सौंदर्य पाहाणारी दृष्टि त्यांजपाशीं होती. सुंदर मानवी चेहरा आणि शरिराचा सुंदर आकार यांचा उपभोग घेणारी दृष्टि त्यांजपाशीं होती. हेच ग्रीक लोक त्यानंतर झालेल्या युरोपीय संस्कृतीचे आद्यगुरू होत. याकरितां सध्यांचे त्यांचे शिष्य जें कांहीं ज्ञान आज सांगत आहेत, तें त्यांस ह्याच गुरूंच्या मुखानें प्रथम प्राप्त झालें आहे.

आशियाखंडांत याहून निराळ्या प्रकारची विचारपरंपरा निर्माण झाली आहे. आशियाखंडाचें विशालत्व मेघांच्याही वर गेलेलीं आणि प्रत्यक्ष आ-

काशास स्पर्श करूं पाहणारीं त्यांतील उत्तुंग पर्वतशिखरें, कित्येक मैल विस्तृत असलेले वालुकामय प्रदेश, कीं ज्यांत पाण्याचा थेंबही प्राप्त व्हावयाचा नाही, अथवा गवताची एक पातीही उगवावयाची नाही, त्यांतील अत्यंत विशाल आणि घोर अरण्यें आणि समुद्राकडे धांवत जाणाऱ्या लांबच लांब नद्या यां साऱ्या गोष्टींचें अवलोकन आपण मनोमय दृष्टीनें करा. अशाप्रकारें सर्व सृष्टि सभोवार नटली असतां, पौर्वात्यांचें मन तींतील सौंदर्य आणि उदात्तपणा यांजकडे वेधले गेलें आणि त्यामुळें त्यांची वाढ निराळ्याच दिशेनें झाली. तें अधिक अंतर्वर्ती बनलें. सृष्टीच्या भव्यतेचा आणि उदात्ततेचा ठसा त्याजवर उमटल्यामुळें त्याचें बाह्यवर्तित्व जाऊन त्याला अंतर्वर्तित्व प्राप्त झालें. सृष्टि-सौंदर्यावलोकनाची आवड तुद्वांप्रमाणें पौर्वात्यांसही आहे. तुद्वांप्रमाणें सामर्थ्याची आवडही त्यांस आहे. स्वतःच्या मोटेपणाच्या कल्पना आणि इतरांबद्दल तुच्छ बुद्धि हीं ग्रीक लोकांप्रमाणेंच पौर्वात्यांतही आहेत; पण यांतही एक भेद आहे. ग्रीक लोकांची दृष्टि आकुंचित होती. केवळ स्वतःच्या समाजापलीकडे ती वावरत नव्हती. पौर्वात्यांची दृष्टि केवळ ऐहिक आणि आकुंचित असली, तरी ती अधिक विस्तृत आहे. तिच्या अवलोकनांत येणारा परीघ ग्रीक लोकांच्या परिघाहून मोठा आहे. केवळ जन्म, वर्ण अथवा भाषा एवढ्या त्रयीनेंच तेथें मानवपक्ष निश्चित होत नाही, तर तो धर्माच्या कसोटीवर टरविला जातो. अनेक वर्णांचे अथवा अनेक भाषा बोलणारे लोक एकच धर्माचे म्हणवीत असले, तर ते एकाच मानववंशांतले ह्मणविले जातात. ख्रिस्ती धर्म पाळणारे, महंमदी धर्म पाळणारे, अथवा बौद्धधर्म पाळणारे हे सर्व त्या त्या मानववंशांतले समजले जातात. बुद्धाचा धर्म पाळणारा कुणी चिनी असला अथवा तोच धर्म पाळणारा दुसरा कोणी इराणी असला, तथापि ते आपणांस बंधु बंधु समजतात. एकच धर्म पाळीत असल्यामुळें एकाच कुलांत उत्पन्न झालेल्या बंधुत्वाचें नातें त्यांजमध्ये जडतें. त्यांस एकत्र बांधणारा प्रमुख तंतु ह्मणजे धर्म. सर्व मानवजाती कधीं काळीं बंधुभावानें वागण्याचा काळ येईल, तर तोही धर्माच्या पायावरच येईल, असें पौर्वात्यांचें मत आहे. सर्व मानवजाती एका सूत्रांत बांधावयाची असली तर तें सूत्र धर्मसूत्रच होय. याच कारणाकरितां पौर्वात्य मनुष्य पाश्चात्यापेक्षां अधिक कल्पनाविषय असतो. विचारसृष्टीत अथवा स्वप्नसृष्टीत वाहावण्याची

त्याला अधिक चटक असते. हा गुण पौर्वात्याच्या ठिकाणी जन्मादारभ्यच आलेला आहे. धबधब्यांतून उडणाऱ्या व शुभ्र मोत्यांच्या सरांप्रमाणे शोभणाऱ्या जलधारा, पक्ष्यांचीं मंजुल गाणी, चंद्र, सूर्य आणि तारामय आकाश हीं सारीं आनंददायी आहेत ही गोष्ट खरी; पण पौर्वात्याच्या मनास आनंदाचा पूर आणण्यास एवढींच साधनें पुरेशीं नाहीत. यांपलीकडेही कांहीं असल्यास पहावे, या विचारानें तो स्वप्नसृष्टींत शिरण्याची इच्छा करीत असतो. केवळ वर्तमानकाळ त्याला पुरेसा वाटत नाही. त्यापलीकडे उद्वाण करण्याची तो इच्छा करीत असतो. पौर्वात्यभूमि ही मानवी प्राण्यांचें आद्यक्रीडाभुवन होय. कित्येक युगेंपर्यंत या अंगणांत मानवी प्राणी आपले खेळ खेळला आहे. दैवाचे विचित्र खेळ येथें आढळून आले आहेत. येथें अनेक राज्ये निर्माण झालीं आणि रसातळास गेलीं, सामंतचक्रांचा येथें उद्भव आणि विलय झाला, सामर्थ्य, संपत्ति आणि विजय यांच्या पताकाही येथें फडकल्या, विद्येचेही अनेक झरे येथें निर्माण झाले; पौर्वात्यभूमीचें स्वरूप या प्रकारचें आहे. सामर्थ्य, सत्ता आणि संपत्ति या त्रयीचा उपभोग अनेक काल घेऊन पौर्वात्य मन आतां त्यांच्या सौंदर्याला विटलें आहे. यामुळें ऐहिक वस्तूविषयीं तुच्छता बुद्धि त्याच्या ठिकाणीं निर्माण होणें हें साहजिकच आहे. अशा रीतीनें बाह्यजग-विमुख झाल्यानंतर तें अंतर्मुख व्हावें हें रास्तच आहे. जगांतील सौंदर्य नष्ट होणारें आहे असा अनुभव आल्यानंतर, ज्यांत कालत्रयीही बदल होणार नाही, अथवा जें मृत्युवश नाही, अशा चिरस्थायी तत्त्वाच्या शोधामार्गे तें लागलें. दुःखानें भरलेल्या व मृत्यूला वश असणाऱ्या या जगांत चिरस्थायी आणि सदोदित आनंददायी असें तत्त्व कांहीं असेल काय ? असा प्रश्न येथें आपोआपच उपस्थित झाला. “या जगाच्या बाहेर चला, आणि ऐहिक वस्तूंचा त्याग करा.” या उपदेशाचें पुनःपुनः चर्चण करण्यांत कोणाही पौर्वात्य महापुरुषाला कंटाळा येत नाही. आजपर्यंत जितके म्हणून अवतारी पुरुष निर्माण झाले, तितके सारे एकजात पौर्वात्य होते ही गोष्टही लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

आपण ज्याबद्दल सांप्रत विचार करीत आहों, त्याच्या आयुष्यक्रमांतही एक तत्त्व मुख्यसूत्र म्हणून आढळून येतें. “या जगांत राहूं नको; याहून उच्चतर अशा जगांत जावयाचें आहे.” पौर्वात्यांच्या स्वभावास अनुरूप अशी

त्याची वागणूक याच तत्त्वास धरून होती. तुम्ही पाश्चात्य लोकही स्वतःच्या तत्त्वांस मूर्तरूप देण्यांत असेच उत्सुक असतां. तुमच्या सैन्यरचनेंत, तुमच्या राजकीय कारभारांत आणि लौकिक गोष्टींत स्वतःच्या तत्त्वांस प्रत्यक्ष अथवा मूर्तरूप देण्याची तुम्हीही नित्य खटपट करीत असतां. या गोष्टींत तुमच्यासारखी पौर्वात्यांची तयारी नाही; पण आपल्या स्वतःच्या क्षेत्रांत आपल्या कल्पनांस मूर्तरूप देण्याची त्यांची तयारी आहे. धर्मतत्त्वे रोजच्या व्यवहारांत कशी उतरतील या विचारांत पौर्वात्यमन गुंतले आहे. आज कोणी एखाद्या तत्त्वाचा उपदेश त्यांस केला तर त्याचा प्रत्यक्ष आचार करावयास शेंकडों लोक उद्यां तयार होतील. एका पायावर उभे राहिले असतां मोक्षप्राप्ति होते असें कोणी त्यांस सांगितले, तर तसें करावयास निदान पांचशें माणसें आज आज सिद्ध होतील. या गोष्टी तुमच्या दृष्टीनें अत्यंत हास्यास्पद दिसत असतील, पण यांतील रहस्य तुम्ही लक्ष्यांत घ्या. धर्मतत्त्वांचा प्रत्यक्ष आचार करावयाची त्यांची किती तयारी आहे, हें यावरून लक्ष्यांत आणा. उलटपक्षां तुम्हां पाश्चात्यांचा तत्त्वाभ्यास ह्मणजे केवळ बुद्धीच्या पकडी असतात हेही लक्षांत आणा. धर्मतत्त्वे अमुक आहेत आणि तमुक आहेत अशी बडबड तुम्ही करतां, पण यांतील एकाही तत्त्वाचा प्रत्यक्ष आचार कसा करावा हे कोणी सांगत नाही, अथवा प्रत्यक्ष करूनही दाखवीत नाही. विचारसृष्टीतील तत्त्वे आचारसृष्टींत उतरल्याचा प्रत्यय तुम्हां पाश्चात्यांच्या वावर्तीत कधीही येत नाही. केवळ उच्च विचार जो कोणी तोंडाने अघळपघळ बोलेल तोच तुम्हां पाश्चात्यांच्या दृष्टीनें मोठा तत्त्वदर्शी ह्मणविला जातो. विचार आणि आचार यांची सांगड असण्याचें कारण नाही.

या दृष्टीनें ख्रिस्तचरिताचा आपण विचार केला, तर तो अत्यंत पौर्वात्य होता आणि स्वतःच्या तत्त्वांचा आचार करण्यास अत्यंत उत्सुक होता, असें आढळून येईल. क्षणोक्षणी बदलणाऱ्या या जगावर आणि त्यांतील वस्तूंवर त्याचा लोभ नव्हता. ग्रंथांतील पाठांची गुंडिका करावी आणि त्यांतील अर्थांचा कीस पाडावा, असेंही त्यास वाटत नव्हतें. तुम्हां पाश्चात्यांत सध्यां याच गोष्टींची आवड अधिक उत्पन्न झाली आहे. ग्रंथांतील मूळपाठांची एवढी ओढाताण करावयाची की, त्यापुढें अधिक ओढाताण करणें शक्यच नाही. ग्रंथांतील पाठ ह्मणजे रबर नव्हे; आणि रबर झाला तरी

त्याच्याही ताणलें जाण्याच्या शक्तीला कांहीं सीमा आहेच. ही सारी खटपट धर्मतत्त्वे स्वतःच्या आचारास व विचारास अनुरूप करून घ्यावीं यासाठीं केलेली असते. स्वतःचें आचरण त्या तत्त्वांस अनुरूप नसलें तरी चालेल; एवढेंच नव्हे, तर त्या तत्त्वांनीं आपल्या आचारांस अनुरूप असावें, हीच इच्छा या खटपटींत दृग्गोचर होते. इंद्रियमुखलालसेच्या तृप्तीकरितां धर्मतत्त्वांची अशी ओढाताण करण्याचें आतां तरी सोडून द्या. अधिक प्रामाणिकपणा तरी आपण आपल्या ठिकाणीं जागृत करूं या. धर्मतत्त्वांनीं सांगितलेल्या आदर्शास अनुसरण्याचें आपणांस साधत नसलें, तर आपला दुर्बळपणा कबूल करणें, हेंच योग्य आहे. त्या आदर्शास खालीं ओढणें हें आपणांस उचित नाहीं. त्या आदर्शास तुझी पोहोंचूं शकत नसलां, तर निदान त्याला पदच्युत तरी करूं नका. येशू ख्रिस्ताच्या चरित्राचे जे वाभाडे तुझीं पाश्चात्य लोकांनीं काढिले आहेत, ते पाहून एखाद्याच्या अंतःकरणास खरोखर पीळ पडेल. ख्रिस्त अमुक प्रकारचा होता अथवा अमुक प्रकारचा नव्हता, हें ठरविण्याचा अधिकार मला नाहीं. तो मोठा राजकीय पुरुष होता, असा निष्कर्ष त्याच्या चरित्रांतून कोणी काढतील, तो मोठा योद्धा होता अथवा मोठा देशभक्त यहुदी होता असेही कोणी ठरवूं पाहतील; पण असें झणावयास ग्रंथांतरीं यत्किंचित तरी आधार आढळतो काय? एखाद्या महापुरुषानें चरित्र अवलोकन करावयाचें असलें, तर तसें करावयास मुख्य आधार झटला झणजे त्याचें स्वतःचें चरित्र हाच होय. येशू ख्रिस्त झणतो, “कोल्ह्यांस रहावयास गुहा असतात आणि पक्ष्यांना घरटीं असतात, पण मानवी प्राण्याला डोकें टेंकावयास जागा नाहीं.” ख्रिस्त झणतो, “मुक्तीचा मार्ग हाच.” पूर्ण त्यागी बनणें, हाच ख्रिस्ताच्या दृष्टीनें मुक्तीचा राजमार्ग होय. दुसरा कोणताही मार्ग त्यानें सांगितला नाहीं. आपणांस हा मार्ग अवलंबणें शक्य नाहीं असें नाक मुठींत धरून आपण कबूल करूं या. मी आणि माझे ही कल्पना आपल्या चित्तांतून अद्यापि गेलेली नाहीं. घरदार, जमीनजुमला आणि पैका आपणांस पाहिजे. ख्रिस्तानें सांगितलेला मार्ग अनुसरण्याचें सामर्थ्य आपणांत नाहीं, असें आपण अत्यंत खेदानें पण स्पष्टपणें कबूल करूं या. त्याच्या विचारांची ओढाताण करून त्याला लाज येईल असें कृत्य करण्याचें पातक तरी आपण टाळूं या. येशू ख्रिस्ताला कसल्याही प्रकारचा संसारबंध नव्हता. देहविषयक कल्पना त्याच्या

चित्तांत होत्या असें तुझांस वाटतें काय ? शुद्ध प्रकाशरूप असा अवतारी पुरुष एखाद्या पशूची बरोबरी करण्यासाठीं जन्म पावला असें तुझांस वाटतें काय ? तथापि ख्रिस्तानें अमुक अमुक प्रकारचा उपदेश केला, असा आरोप त्याजवर करणारे लोकही पुष्कळ आढळतात. हा पुरुष आणि ही स्त्री अशा प्रकारचा लिंगभेदही त्याजपाशीं नव्हता. अशा प्रकारच्या कल्पनाच तो विसरला होता. तो केवळ आत्मरूप झाला होता. मनुष्यमात्राच्या कल्याणासाठीं हा विशुद्ध आत्मा देहबंधांत राहून कार्य करित होता. मनुष्यमात्राच्या कल्याणाचें साधन इतक्याच अर्थानें त्यानें जडदेहाशीं संबंध राखिला होता. आत्म्याचे ठिकाणीं लिंगभेद नाही. त्याचप्रमाणें आत्म्याचे ठिकाणीं विकारही नाहीत आणि त्याचा व जडदेहाचा नित्य संबंधही नाही. आपणांस ज्या ठिकाणास पोहोंचावयाचें आहे, तें फार दूरवर असेल; पण तसें असलें तरी एकसारखें त्या दिशेनें चालत राहिलें पाहिजे. तें आपलें साध्य आहे, तोच आपला अखेरचा हेतु आहे—इतकें तरी निदान आपण चित्तांत वागवूं या. आज आपणांस तेथें पोहोंचण्याची शक्ति नाही ही गोष्ट वेगळी.

आपण शुद्ध आत्मरूप आहों, यावांचून अन्य कोणतीही भावना ख्रिस्ताच्या चित्तांत वागत नव्हती. त्याच्या ठिकाणीं जडदेहाचा आणि आत्म्याचा संबंध तुटला होता. तो केवळ मुक्त आत्मा होता; इतकेंच नव्हे, तर सर्व देहधारी हे वस्तुतः आत्मरूपच आहेत. असाही प्रत्यय त्याला आला होता. कोणी स्त्री असो अगर पुरुष असो, यहुदी असो अगर इतर कोणत्याही जातीचा असो, श्रीमंत असो अगर गरीब असो, सत्पुरुष असो अगर दुर्जन असो, तोही आत्मरूपच आहे असें दाखविणारी दिव्यदृष्टि त्याला प्राप्त झाली होती. आपण गरीब आहों अथवा आपण हलक्या दर्जाचे आहों, असल्या प्रकारच्या खोख्या भावनांचा त्याग करण्याविषयीं त्यानें वारंवार उपदेश केला आहे. आपण गुलाम असून आपणांवर इतर लोक जुलूम करतात, असल्या प्रकारच्या विचारांस चित्तांत थारा देऊं नका, असें त्याचें वारंवार सांगणें असे. वस्तुमात्राच्या ठिकाणीं ज्या तत्त्वाचा वास आहे, तें तत्त्व पायाखालीं तुडविलें जाणारें नव्हे अगर मारलेंही जाणारें नव्हे. तुझीं सर्व अमर आणि परमेश्वराचे पुत्र आहां, स्वर्गाचें राज्य तुमच्या अंतरात्म्यांतच आहे, असें ख्रिस्त ह्मणत असे. मी आणि माझा पिता हे एकच आहों, मी परमेश्वराचा पुत्र आहे, एवढेंच नव्हे,

तर मी आणि माझा पिता एकच आहो—असा अनुभव माझ्या अंतरात्म्याच्या ठिकाणी मला येईल असे तो झणत असे. येशू ख्रिस्ताचा उपदेश या प्रकारचा होता. ऐहिक वस्तु आणि संसार यांविषयी तो कधीही भाषण करित नसे. संसारविषयक बाबतीशी त्याचा कोणताही संबंध नव्हता. जगाला हातीं धरून त्याला पुढे सरकवावे व प्रकाशमय परमेश्वरापर्यंत त्याला पोहोचवावे, याच शुद्ध हेतूने तो जगांत वावरत होता. आपण आत्मरूप आहो, आपण अमर आहो आणि सदैव आनंदरूप आहो, असा अनुभव प्रत्येकास यावा याच हेतूने त्यानें जगाशी संबंध ठेविला होता.

त्याजविषयी लिहिलेल्या निरनिराळ्या गोष्टी आपल्या वाचनांत आल्या आहेत. विद्वानांनीं त्याजविषयीं काय लिहिलें आहे आणि त्याच्या वचनांवर कशीं भाष्ये लिहिलीं आहेत, हेंही आपणांस अवगत आहे. नवा करार खरा कीं खोटा, याजविषयीं वादविवाद करण्याचा आपला उद्देश नाही. ख्रिस्ताच्या चरित्रापैकीं किती भाग खरा आणि इतिहासाशीं सुसंगत आहे, हेंही आपणांस ठरवावयाचें नाही. येशू ख्रिस्ताच्या जन्मानंतर नवा करार लिहिला जाईपर्यंत पांचशें वर्षांचा काळ लोटला कीं नाही, हा आपल्या दृष्टीनें महत्त्वाचा मुद्दा नाही. फार काय, पण त्याच्या चरित्रांत खरा भाग किती आणि खोटा भाग किती, हा भागसुद्धां आपल्या दृष्टीनें महत्त्वाचा नाही. या साऱ्या वादविवादाच्या अंतर्भागीं जें तत्त्व आहे, तेंच आपणांस पहावयाचें आहे. त्याच्या चरित्रापैकीं आपणांस कोणत्या भागाचें अनुकरण करतां येईल, हें आपणांस पहावयाचें आहे. आपणांस खोटे बोलवयाचें असलें तरी त्याजवर सत्याचा आरोप केल्यावांचून भागत नाही. जिला कधीं अस्तित्वच नव्हतें अशा कोणत्याही गोष्टीचें अनुकरण आपण करूं शकत नाही. जी गोष्ट आपल्या—दृष्टीपथांत कधींही आली नाही, अशा गोष्टीचें अनुकरण आपण कधींही करूं शकत नाही. ख्रिस्ताच्या चरित्रांत कितीही खोटा भाग असला तथापि प्रचंड शक्ति तेथें उत्पन्न झाली होती ही गोष्ट निर्विवाद आहे. ज्या आत्मिकशक्तीचा तेथें अवतार झाला होता, तिजविषयींच आपणांस बोलावयाचें आहे. त्या शक्तीचें अस्तित्व जोपर्यंत आहे, तोपर्यंत पंडितांनीं केलेल्या प्रखर टीकेलाही भीक घालण्याचें कारण आपणांस नाही. ख्रिस्ताची पूजा आझीं करतो ती तो परमेश्वरस्वरूप होता इतक्याच नात्यानें करतो. अशा प्रकारें त्याचें पूजन

करण्याचा अधिकार आपणांस नाही असें तुझांस वाटतें काय ? त्याच्या उच्चासनावरून त्याला खाली ओढणें व तो एक थोडासा मोठा मनुष्य होता असें समजण्यापेक्षां त्याचा एकदम त्याग करणेंच अधिकच चांगलें. जे प्रकाशमय आहेत, जे इतरांस प्रकाश देतात, किंबहुना जे स्वतःच प्रकाशरूप आहेत, त्यांचें पूजन तुझीं केलें तर ते तुमच्याशीं एकरूप होतील व तुझीं त्यांशीं एकरूप व्हाल, असें आमच्या शास्त्रांत सांगितलें आहे.

परमेश्वराची ओळख मनुष्याला तीन मार्गांनी होते. ज्याची बुद्धि असंस्कृत आहे, अशा आडमुठ्या मनुष्याला परमेश्वर अत्यंत दूर आहे असें वाटतें. तो आकाशांत कुठें तरी सिंहासनावर वसला असून आपल्या बऱ्यावाईट कृत्यांचा निवाडा करतो, अशी त्याची कल्पना होते. त्याच्या दृष्टीनें परमेश्वर रुद्ररूप आहेसा भासतो. त्याचें स्वरूप भयंकर आणि भीति उत्पन्न करणारें आहे, असा त्याचा समज असतो. ही कल्पनाही कांहीं वावगी आहे असें नाही. मानवी प्राणी असत्यांतून निघून सत्याकडे धांव घेत आहेत ही कल्पना चुकीची आहे, हें आपण लक्ष्यांत ठेवा. अंधुक सत्यांतून उज्वळ सत्याकडे त्याचा प्रवास चालला आहे, अथवा कमी प्रतीच्या सत्यांतून अधिकाधिक वरच्या दर्जाच्या सत्याकडे तो धांव घेत आहे, असेंही पाहिजे तर ह्याणा; पण तो मूळ असत्यांतून निघाला आहे, असें मात्र कधीही ह्याणू नका. आपण येथून सूर्याकडे जाण्यासाठीं सरळ रेषेनें निघालों आहों अशी कल्पना करूं. येथून सूर्य लहानशा गोळ्याएवढा दिसतो. आपण येथून दहा लक्ष मैलांवर गेलों, तर तोच हळींच्याहून बराच मोठा दिसेल. आपण जों जों जवळ जाऊं, तों तों तो अधिकाधिकच मोठा होत जाईल. अशा निरनिराळ्या जागांहून आपण सूर्याचे वीस हजार फोटो घेतले व त्यांची एकमेकांशीं तुलना केली, तर ते प्रत्येकीं एकमेकांहून भिन्न आहेत असें आपणांस दिसून येईल. हे निरनिराळे फोटो त्या एकाच सूर्याचे आहेत, ही गोष्ट आपण नाकवूल कराल काय ? अशाच रीतीनें धर्माचे निरनिराळे प्रकार हे एकाच परमेश्वराकडे जाण्याचे मार्ग आहेत. त्यांत कांहीं कनिष्ठ असले अथवा कांहीं श्रेष्ठ असले तरी त्या सर्वांचें अंतिम साध्य एकच आहे. त्यांत जो फरक आहे तो फक्त श्रेष्ठपणाचा अथवा कनिष्ठपणाचा आहे. सत्य अथवा असत्य असा फरक त्यांत नाही. यामुळें परमेश्वर सृष्टिवाह्य आहे असें आडमुठ्या

लोकांचा धर्म सांगतो. कमी प्रगल्भबुद्धीच्या लोकांत सर्व जगभर हाच प्रकार आढळून येतो. परमेश्वर आकाशांत राहतो व तेथून या पृथ्वीचें शासन करतो. तो दुष्कृत्ये करणारास शिक्षा करतो व सत्कृत्ये करणारास बक्षिस देतो असें या असंस्कृत धर्मांत सांगितलें आहे. मनुष्याची बुद्धि जसजशी अधिकाधिक संस्कृत होत चालली, तसतशी परमेश्वराचें सर्वव्यापित्व ती पाहूं लागली. परमेश्वर सर्वत्र आहे, तो कोठें लांब नाहीं आणि तो सर्व आत्म्यांचा अंत-रात्मा आहे असें तिला दिसूं लागलें. ज्याप्रमाणें माझा आत्मा माझ्या शरिराचा चालक आहे, त्याचप्रमाणें तो महदात्मा आह्मां सर्वांच्या आत्म्यांचा चालक आहे, असें या बुद्धीला वाटूं लागतें. जे थोडे भाग्यवान् पुरुष याच्याही पलीकडे गेले आणि पवित्र झाले, त्यांना परमेश्वराचें प्रत्यक्ष दर्शन झालें. “जे कोणी पवित्र आहेत ते परमेश्वरास पाहतील, असें नव्या करारांत सांगितलें आहे, प्रत्यक्ष दर्शनावरोवर आपण व परमेश्वर वस्तुतः एकरूपच आहों असा अनुभव त्यांस अखेर आला.

याप्रमाणें परमेश्वराला पोंचण्याच्या मार्गांत तीन पायऱ्या आहेत. या तिन्ही पायऱ्यांचें वर्णन येशू ख्रिस्तानें नव्या करारांत केलें आहे. एका स्तोत्रांत तो ह्मणतो, “हे परमेश्वरा, जो तूं आकाशांत राहतोस, त्या तुझ्या नांवाचा जयजयकार असो.” ही प्रार्थना केवळ बालबुद्धीची दर्शक आहे. हीत साधेपणा ओतप्रोत भरून राहिला आहे. हिला सामान्य प्रार्थना असे नांव त्यानें दिलें आहे; कारण, सामान्य लोकांच्या उपयोगाकरितां ती आहे. याहून जे वरच्या दर्जाला गेले आहेत, त्यांना ख्रिस्त ह्मणतो, “माझा वास माझ्या पित्याच्या ठिकाणी आहे; आणि तुझी मजमध्ये असून मी तुमच्या ठिकाणी आहे.” ही दुसरी पायरी झाली. “तूं कोण ?” असा प्रश्न यहुदी लोकांनी त्याला केला, तेव्हां तो ह्मणाला, “मी आणि माझा पिता हे एकच आहों. त्याचें हें भाषण परमेश्वराचा अपमान करण्यासारखें आहे, असें यहुदी लोकांना वाटलें; पण असें ह्मणण्यांत ख्रिस्ताचा काय आशय होता, हेंही आपण पाहिलें पाहिजे. “तुम्ही सर्व परमेश्वर आहांत आणि परमेश्वराचीं लेकरें आहांत” असें इतर भविष्यवाद्यांनींही म्हटलें आहे. अशा रीतीनें या भविष्यवाद्यांनीं या तीन पायऱ्या सांगितल्या आहेत, असें आपणांस आढळून येईल. त्यांचा आश्रय कमाक्रमानें करून अखेरीस शेवटच्या पायरीवर पाय ठेवणें, हेंच आपणांस सुखावह आहे.

परमेश्वराला पोहोंचण्याचा मार्ग दाखविण्यासाठी हा दूत जगावर अवतीर्ण झाला होता. केवळ बाह्यस्वरूपांत धर्म नाही असें त्यानें सांगितले. तत्त्वग्रंथांतील कूट प्रश्नांचा काथ्याकूट करणे हा आत्मदर्शनाचा मार्ग नव्हे, हें त्यानें स्पष्ट केलें. असें करण्यापेक्षां तुझीं अशिक्षित राहिलां तरी पुरवले. ग्रंथ वाचून त्यावर कोरडा वादविवाद करण्यापेक्षां कांहीं न वाचणें हें अधिक चांगलें. मुक्तीसाठीं ग्रंथवाचनाची आणि वादविवादाची मुळींच आवश्यकता नाही. त्यासाठीं संपत्ति नको, मानपान नको, सामर्थ्य नको, अथवा मोठी विद्वत्ताही नको. जें काय हवें आहे तें एकच ह्मणजे पावित्र्य. “ज्यांचीं अंतःकरणें पवित्र असतील ते धन्य होत” असें येशू ख्रिस्त ह्मणतो. कारण, पावित्र्य हेंच अंतरात्म्याचें स्वरूप आहे. पावित्र्य हें परमेश्वराचा अंश आहे. तें खुद्द परमेश्वराकडूनच प्राप्त झालें आहे. ‘आत्मा हा परमेश्वराचा श्वास आहे,’ असें वायवलांत सांगितलें आहे. ‘तो परमेश्वराचा अंश आहे’ असें कुराणांत ह्मटलें आहे. परमेश्वराचा आत्मा अथवा परमेश्वराचा अंश हा कधीतरी अपवित्र असेल अशी कल्पना तरी तुमच्या चित्तांत येते काय? आमच्या स्वतःच्याच वऱ्या वाईट कर्मानें त्याजवर कित्येक युगांच्या धुळींचें आणि घाणीचें पटल बसलें आहे, हें मात्र मोठ्या दुःखानें कबूल करणें भाग आहे. जीं हजारों कुकमें आमच्या हातून घडलीं व त्यांजमुळें जें अज्ञान उत्पन्न झालें, त्याचा पडदा आमच्या अंतरात्म्यावर पडला आहे. ही घाण काढून टाकणें इतकेंच कार्य करण्याची आवश्यकता आहे. हा मळ दूर झाला ह्मणजे तो स्वतःच्या प्रकाशानें प्रकाशूं लागेल. याच करितां “जे पवित्र आहेत ते परमेश्वरास पाहतील” असें वायवलांत ह्मटलें आहे. “स्वर्गाचें राज्य तुमच्या अंतरात्म्यांत आहे, मग त्याचा शोध वाहेर कोठें करतां ?” असा प्रश्न येशू ख्रिस्त तुझांस विचारीत आहे. आत्म्यांवर चढलेलें पटल तुझीं काढून टाका ह्मणजे तेंथेंच स्वर्गाचें राज्य तुझांस मिळेल. ‘मिळेल’ असें ह्मणण्यापेक्षां तें अगोदरच तुमचें आहे असें ह्मणणें अधिक युक्त आहे. जें पूर्वीं तुमचें नव्हतें तें तुझांस कसें मिळेल ? तुमचा त्याजवर पूर्वींचाच हक्क होता; आणि जें तुझांस मिळावयाचें तें पूर्वींच्याच हक्कानें मिळावयाचें. अशा प्रकारचा उपदेश येशू ख्रिस्तानें केला आहे. या साध्या उपदेशांतील मुख्य सार ह्मणजे त्याग हेंच होय. हाच उपदेश इतरांनींही केलेला आहे. अंतरात्मा शुद्ध

करण्यास मार्ग कोणता ? या प्रश्नाला, 'त्याग' हेंच उत्तर सर्व धर्मींनी दिलेलें आहे. " त्यागेनैकेन अमृतत्वमानशुः " हेंच सर्व धर्मींचें सांगणें आहे. एका श्रीमंत तरुण पुरुषानें ख्रिस्ताला विचारलें, " सद्गुरु, अमृतत्व मिळण्याचा मार्ग कोणता ? " यावर ख्रिस्तानें उत्तर दिलें, "याला एकाच गोष्टीची जरूर आहे. आल्या मार्गीनें परत जा, आणि तुजजवळ जें कांहीं असेल, तें सर्व गरीब लोकांस वांटून टाक, ह्मणजे तुला स्वर्गांत खजिना सांपडेल. नंतर परत येऊन माझ्या मागोमाग चालूं लाग." हें उत्तर ऐकून त्या तरुण पुरुषास मोठें दुःख झालें व तो तेथून चालता झाला. त्याजजवळ विपुल संपत्ति होती ह्मणून तिचा त्याग करण्याचें त्याच्या जिवावर आलें. कमी अथवा अधिक प्रमाणानें आपण सर्व या तरुणासारखेच आहों. परमेश्वराचा हा संदेश अहोरात्र आपल्या कानांत घुमत आहे. जगांतील सुखाच्या भोंवऱ्यांत आपण सांपडलों असतां, या उपदेशाचा विसर आपणांस पडतो; पण क्षणभर विश्रांतीचा काल आपणांस मिळाल्याबरोबर हा उपदेश आपल्या कर्णसंपुटांत घुमूं लागतो. " तुजजवळ जें कांहीं असेल तें गरिबांस देऊन टाक आणि माझ्यामागें ये. " " जो कोणी संग्रह करील त्याचा नाश होईल, आणि जो कोणी मजसाठीं सर्व अर्थ दान करील, त्याला सर्व पुन्हां प्राप्त होईल. " परमेश्वरासाठीं जो कोणी आपल्या आयुष्यावर पाणी सोडतो, त्याला अमर जीविताची प्राप्ति होते. या संसाराच्या चक्राकार परिभ्रमणांत आपण सांपडलों असतां एखादा तरी विश्रांतीचा क्षण आपणास प्राप्त होतो; आणि त्या वेळीं आपणांस हा उपदेश पुन्हा ऐकूं येऊं लागतो. " सर्वस्वाचा त्याग कर, आणि माझ्यामागें ये. " - ' त्याग ' हें एकच साध्य येशू ख्रिस्तानें सांगितलें आहे. जगांत अवतीर्ण झालेल्या सर्व भविष्यवाद्यांनीं ' त्याग ' हें एकच साध्य सांगितलें आहे. आतां त्याग ह्मणजे काय, याचा विचार केला पाहिजे. त्याग ह्मणजे स्वत्व विसरणें. सर्व नीतीच्या मुळाशींही त्याग हीच कल्पना मुख्यत्वानें आहे. आपलपोटेपणा साफ विसरून जाणें हाच सर्व नीतिमार्गाचा मूळ पाया आहे. त्यागी पुरुषाचा आंगरखा कोणी घेतला तर आपली बंडीही तो त्याला देतो.

उच्चतमावस्थेस पोहोचलेल्या या मार्गदर्शकांस पदच्युत न करतां, आपण शक्य त्या मार्गीनें त्यांजकडे जाण्याचा यत्न करित राहणें, हें आपणांस योग्य

आहे. पूर्णत्याग हें आपलें अखेरचें साध्य आहे. ज्या वेळीं आपण स्वत्व विसरून जातो, ज्या वेळीं 'मी' आणि 'माझे' ह्याणावयास आपणापाशीं कांहीं उरत नाही आणि ज्या वेळीं केवळ स्वतःबद्दलची अशी एकही कल्पना आपल्या चित्तांत उमटत नाही, अशा वेळीं परमेश्वर आपणांमध्ये प्रगट होतो. अशा प्रकारच्या मनुष्यांत त्याची स्वतःबद्दलची इच्छा पूर्णपणें नाश पावलेली असते. हेच पुरुष आपले मार्गदर्शक होत. त्यांच्या पायरीस पोचणें, हें आपलें साध्य आहे. सध्यां आपणास ती स्थिति प्राप्त होणें शक्य नाही; तथापि त्या स्थितीचें मनोमय पूजन आपण केलें पाहिजे. त्या स्थितीस आपणास पोहोंचावयाचें आहे, हें निरंतर चित्तांत वागविलें पाहिजे; आणि अनेक अडचणी आल्या तरी हळू हळू कां होईना, पण त्या साध्याकडे जाण्याचा यत्न सदोदित सुरू ठेविला पाहिजे. हें साध्य कदाचित् उद्यां सिद्ध होईल अथवा कदाचित् हजार वर्षांनीं सिद्ध होईल; पण अखेरीस हेंच साध्य आपणांस साधावयाचें आहे. त्याग, हें केवळ अखेरचें साध्य आहे असें नाही, तर तें सिद्ध करावयाचें साधन ह्याणजेही त्यागच. त्यागानेच त्याग सिद्ध करावयाचा आहे. पूर्णपणें स्वत्व विसरणें आणि अहंकार पूर्णपणें नष्ट करणें ह्याणजे आपलें मनुष्यत्व मारणें होय. आपलें मनुष्यत्व मेले ह्याणजे ईश्वरच तेथें प्रगट होईल. "मरण माझें मरूनि गेलें, मज केलें अमर ।" असें त्या वेळीं आपणांस ह्याणतां येईल.

आजपर्यंत जितके अवतारी मार्गदर्शक पुरुष होऊन गेले, ते सारे स्वत्व विसरलेले होते. आपण अशी कल्पना करूं कीं, येशू ख्रिस्त उपदेश करीत असतां कोणी मनुष्य त्याजकडे आला आणि ह्याणाला, "तुझा सर्व उपदेश उत्तम आहे. या उपदेशाप्रमाणें वागल्यास मला पूर्णत्व प्राप्त होईल, याबद्दल मला शंका नाही. याकरितां या मार्गानें जाण्याची माझी तयारी आहे; पण तुला परमेश्वराचा एकच पुत्र मानून तुझी पूजा करण्याची माझी इच्छा नाही." यावर ख्रिस्तानें काय उत्तर दिलें असतें? तो खरोखर असेंच ह्याणाला असता कीं, "ठीक आहे; कोणत्याही रीतीनें त्या साध्याला तूं पोहोंचावेंस इतकीच माझी इच्छा आहे. तूं कोणत्याही मार्गानें तें सिद्ध केलेंस तरी माझी हरकत नाही. तुला योग्य वाटेल त्या मार्गानें तूं तें साध्य सिद्ध कर. हा मार्ग दाखविल्याचें श्रेय तुझ्या मनांतून मला देण्याचें नसेल तर तें

तू देऊं नको. तुला मार्ग दाखवावा आणि त्याच्या मोवदल्यांत मोठेपणा मिळवावा, अशा रीतीचा वाणीपणा मजपाशीं नाही. धर्माचें मी दुकान घातलेलें नाही. सत्य काय आहे, इतकेंच सांगण्याचें माझें काम आहे. सत्य हें कांहीं कोणाचें बांधलेलें नाही. त्याजवर कोणाही विशिष्ट व्यक्तीचा वारम-दारीचा हक्क आहे असें नाही. सत्य आणि परमेश्वर हीं एकरूपच आहेत. याकरितां पुढें सर, आणि कोणत्याही मार्गानें आपलें साध्य सिद्ध कर.” आतां याच येशू ख्रिस्ताचे हल्लींचे शिष्य काय सांगतात ते पहा. ते ह्मणतात कीं, “ ख्रिस्तानें दाखविलेल्या मार्गानें तुझीं गेलां नाही, आणि त्यानें सांगितलेल्या तत्त्वांचा प्रत्यक्ष आचार केला नाही तरी हरकत नाही. फक्त त्याजवर विश्वास ठेवा, ह्मणजे तुझीं मुक्त व्हाल. जर तुमचा त्याजवर विश्वास नसेल तर तुझांस मुक्तीचा लाभ होणार नाही. ” अशा रीतीनें ख्रिस्तानें सांगितलेलें उच्च ध्येय पदच्युत झालें आहे. तें पायाखालीं तुडविलें गेलें आहे; आणि आतां जीं भांडणें सुरू आहेत, तीं ख्रिस्तावर विश्वास ठेवावा कीं नाही याबद्दलचींच आहेत. ख्रिस्त हा अवतार होता कीं नाही, व तो पूजनीय होता कीं नाही, हाच काय तो आतां मोठ्या कडाक्याच्या वादविवादाचा विषय शिळक उरला आहे. त्यानें काय प्रतिपादन केलें हा मुख्य मुद्दा विसरला गेला आहे. यामुळें या ख्रिस्तशिष्यांची अशी फसगत झाली आहे कीं, आपल्या गुरूचा मान वाढवावा ह्मणून जी खटपट ते करितात, ती सारी फुकट जाते. ज्या साधनांनीं ते त्याचा मान वाढवूं पाहतात, तींच साधनें उलट त्या सद्गुरूला कमीपणा मात्र आणतात. ज्या प्रकारच्या कल्पना येशू ख्रिस्ताच्या चित्तांत आल्या असत्या तर त्याला लाज वाटली असती, अशा प्रकारच्या कल्पनांचा प्रसार त्याचे शिष्य करित आहेत. आपणां स्वतःला कोणी मान देतो कीं नाही, याबद्दल ख्रिस्तानें कधीं पर्वासुद्धां केली नाही. परमेश्वराचा संदेश पोहोंचविणें इतकेंच त्याचें कार्य होतें आणि तें त्यानें केलें. त्याला जर हजार जीव असते तर जगांतल्या अत्यंत शुद्ध मनुष्यालाही बांचविण्याकरितां ते त्यानें मोठ्या खुषीनें अर्पण केले असते. त्याच्या शत्रूंनीं एक लक्ष वेळ त्याचे हाल केले असते, तरी स्वतःच्या शत्रूंचाही उद्धार करण्याकरितां त्यानें आपला जीव एक लक्ष वेळां अर्पण केला असता. असें करण्यांत कांहीं कीर्ति संपादन करावी आणि मोठें नांव मिळवावें ही

कल्पनाही त्याच्या चित्तांत खचित आली नसती. कोणत्याही प्रकारची अपेक्षा चित्तांत नसतां परमेश्वर ज्याप्रमाणें सदैव कार्यरत असतो, त्याच-प्रमाणें कीर्तीची अथवा दुसरी कसलीही अपेक्षा चित्तांत न ठेवतां आपलें कार्य करावें, हीच ख्रिस्ताची इच्छा होती. आतां त्याचेच शिष्य काय ह्मणत आहेत पहा. ते ह्मणतात, “तुझीं कितीही निरपेक्ष व्हा, अथवा तुझीं पूर्णत्व पावलेले असा, पण जर तुमचा ख्रिस्तावर विश्वास नसेल, तर तुझांस मुक्ति मिळणार नाही.” असल्या मूर्खपणाच्या कल्पनांचा उगम कसा झाला असावा ? परमेश्वर फक्त एकदांच अवतार घेऊं शकतो, या मूलकल्पनेपासूनच हें सारें अज्ञान निर्माण झालें आहे. ही आरंभीची चुकीची कल्पना भावी अनर्थपरंपरेस कारणीभूत झाली आहे; पण एकंदर सृष्टीचा विचार करतां ही कल्पना सर्वथा चुकीची आहे, असें उघड दिसून येईल. सृष्टींत जें कांहीं आज निर्माण झालेलें दिसतें, तें पूर्वी निर्माण झालें होतें आणि तें पुढेंही निर्माण होईल. याबद्दल शंका घेण्याचें कारण नाही. ही गोष्ट निसर्गसिद्ध असल्यामुळे तिच्या सिद्धीचें निराळें प्रयोजन नाही. मग एखादा अवतार आज झालेला दिसत असला तर तसा अवतार पूर्वी झाला नव्हता अथवा पुढें होणार नाही असें ह्मणण्यास काय जागा आहे ? असें ह्मणणें हें निसर्ग-नियमांच्या विरुद्ध आहे. सर्व सृष्टि कायद्यानें बांधली गेली आहे. तींत कोणतीही गोष्ट अनियमितपणें घडत नाही. मग या एकाच बाबतींत सृष्टि अनियमित झाली असें कां ह्मणावें ? अवतार वारंवार होत असतात, असा आह्मां हिंदू लोकांचा सिद्धांत आहे. भगवान् श्रोकृष्ण हेही एक अवतारी पुरुषच होते. ते ह्मणतात,

अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

भगवद्गीता, अ० ४.

ज्या ज्या वेळीं पृथ्वीवर अधर्म माजतो, त्या त्या वेळीं लोकांचा मार्ग सुरक्षित करण्याकरितां परमेश्वर अवतार घेतो. तो अमुक एका स्थलीच अथवा अमुक एका कालीच अवतार घेतो असें नाही, तर निरनिराळ्या

जागी आणि निरनिराळ्या काली आवश्यकतेप्रमाणे तो अवतार घेतो. दुसऱ्या एका स्थळी भगवान् श्रीकृष्ण द्वाणतात, “ ज्या ज्या ठिकाणी एखादा मोठा शक्तिमान् व पवित्र महात्मा मनुष्यांचा मार्ग प्रज्वलित करीत असल्याचें तुला दिसून येईल, त्या ठिकाणी माझेच तेज निर्माण झालें आहे आणि त्या महात्म्यांच्या निमित्तानें मीच तें कार्य करीत आहे असें तूं समज. ”

याकरितां परमेश्वर फक्त ख्रिस्ताच्या रूपानें अवतरला होता, या चुकीच्या कल्पनेचा त्याग केला पाहिजे. त्याच्यापूर्वी जे अवतार होऊन गेले व त्याच्या नंतर जे झाले आणि यापुढेही जे होतील, त्या सर्वांचें पूजन करावयास आपण सिद्ध असलें पाहिजे. एखाद्या विशिष्ट स्थळांच अथवा एखाद्या विशिष्ट व्यक्ती-चेंच पूजन करावयाचें, ही कल्पना अत्यंत आकुंचित आहे. या कल्पनेंत बद्ध झालेलें आपलें मन आपण मोकळें केलें पाहिजे. सर्व अवतार हीं त्या एका परमेश्वराचीच स्वरूपें होत. तीं सर्वच शुद्धरूपें, होतीं. सर्व अवतारी पुरुष स्वार्थ विसरले होते. आपणासारख्या क्षुद्र मनुष्यांस मार्ग दाखवावा एवढ्याच हेतूनें त्यांनीं अनेक खटपटी केल्या. याच हेतूनें प्रेरित होत्साते त्यांपैकीं कित्येकांनीं आपला जीवही गमावला. केवळ आपणासाठीच नव्हे तर आपणा-नंतर जीं मनुष्ये जन्मास येणार आहेत, त्यांच्याकरितांही त्यांनीं खटपट केली आहे आणि हाल भोगिले आहेत.

एका पक्षां पहातां तुझीं सर्वच भविष्यवादी आहां, असें द्वाणावयास हरकत नाही. जगाचें बरें करण्याचें ओझे एखाद्या महात्म्याप्रमाणेंच तुझापैकीं प्रत्येकाच्या खांद्यावर आहे. केवळ संसार करीत असतांही अनेक प्रकारचीं ओझीं आपल्या खांद्यावर असत नाहींत काय ? आपल्या संबंध्यांसाठीं आणि पुत्र-कलत्रासाठीं आपण ओझीं वाहात नाहीं काय ? आपलें प्रत्येक कार्य केवळ स्वार्थाचेंच असतें असें नाही. आपण आपल्या परीं परक्याचें ओझे वाहात असतो. अशा रीतीनें परक्याचें ओझे शांतपणें आणि धैर्यानें वाहणारीं स्त्री-पुरुषे आपणास नेहमीं आढळतात. अवतारी पुरुष साऱ्या जगाचें ओझे वाहतात. त्यांची शक्ति प्रचंड असल्यामुळें सारें जग हेंच त्यांचें कुटुंब असतें, आणि त्या कुटुंबाचें ओझे ते वाहतात. त्यांच्याशीं तुलना करतां आपण केवळ जंतु आहोंत ही गोष्ट खरी; तथापि अत्यंत अल्प प्रमाणावर तरी आपण तेंच कार्य करीत आहों. अत्यंत अल्प प्रमाणांत आणि अगदीं लहा-

नशा परिघांत आपण कार्य करीत आहों; तथापि त्या कार्यांचें मूलरूप तेंच आहे. असें कार्य मुळींच न करण्याइतका अधम आणि निरुपयोगी प्राणी कोणीही नाही. यच्चयावत् प्राणिमात्र अल्पस्वल्प प्रमाणावर हें कार्य करीत आहेत. आपण कितीही चुका करीत असलों, कितीही दुष्टपणाचे विचार आपल्या चित्तांत येत असले, आणि कांहीं दुष्कर्म आपल्या हातून घडत असली तरी भावी आशेचा एखादा सुवर्णतंतू आपणापाशीं शिलक असतोच. एखाद्या प्रसंगीं तरी आपण स्वार्थ विसरत असतो. याच तंतूच्या द्वारे आपण परमेश्वराशीं संबंध जोडीत असतो. याच तंतूवर आपलें जीवन अवलंबून आहे. परमेश्वराशीं संबंध तुटला कीं, त्याच क्षणीं आपण पूर्णपणें नाश पावूं आणि ज्या अर्थी आपण कधीही नाश पावणें शक्य नाही, त्या अर्थी आपल्या अंतर्गामींच्या अत्यंत गूढ भागांत कोठें तरी या सुवर्णतंतूचें अस्तित्व असलें पाहिजे, हें उघड होय. आपण कितीही भुद्र असलों—कितीही हलक्या दर्जाचे असलों, तथापि आपल्यांत जो लहानसा प्रकाशकिरण आहे, त्याच्या द्वारे परमेश्वराशीं आपला अखंडसंबंध चालू आहे. ज्या अवतारी पुरुषांचीं वचनें आणि ज्यांचा आयुष्यक्रम आज आपणांस प्राप्त झाला आहे, त्या सर्व अवतारी पुरुषांच्या चरणीं शतशः प्रणाम असोत ! त्यांचा जन्म कोणत्याही देशांत, कोणत्याही जातींत अथवा कोणत्याही धर्मांत झालेला असो, ते सारे आह्मांस सारखेच माननीय आहेत. मनुष्यजातीस साद्य करण्याकरितां जीं स्त्रीपुरुषें स्वार्थत्याग करीत आहेत, तीं कोणत्याही जातींचीं, वर्णांचीं अगर धर्मांचीं असोत, त्यांना आह्मीं प्रणाम करतो. आमच्या भावी वंशजांकरितां जे अवतार भविष्यत् कालीं होणार आहेत, त्यांच्या चरणींही आह्मीं वंदन करितों.

माझे सद्गुरु.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदान्मानं सृजाम्यहम् ॥

असें भगवान् श्रीकृष्णांनीं गीतेंत ह्मटलें आहे. जगांत नित्य घडून येणाऱ्या अदलावदलीमुळे आणि भिन्नभिन्न परिस्थिति उत्पन्न झाल्यामुळे, जेव्हां त्यार्चा घडी विघडते, त्या वेळीं ती नीट वसविण्याकरितां एखाद्या अवतारी पुरुषाचा जन्म होत असतो. या अवतारी पुरुषाचें स्वरूप दोन प्रकारचें असतें. एका पक्षां दैवीसंपत्तीनें तो परिपूर्ण असतो. या दृष्टीनें पाहतां तो त्यागी असतो; आणि दुसऱ्या पक्षां त्याला लौकिक रूपही असतें. या दृष्टीनें पाहतां तो सामान्य मनुष्याप्रमाणें शुद्ध व्यवहारी आहेसा भासतो. केवळ व्यवहाराच्या दृष्टीनें पाहतां या वाजूचें धुरीणत्व सांप्रत युरोपखंडाकडे असून उलट ह्मणजे धार्मिक वाजूचें धुरीणत्व आशियाखंडाकडे आहे. जगाचा आजपर्यंतचा उपलब्ध इतिहास पहातां धार्मिक वाजूचें धुरीणत्व एकसारखें आशियाकडेच आहे असें दिसून येतें. धार्मिक वाजूची विस्कटलेली घडी सध्यां पुन्हा वसविण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली आहे. सांप्रत काळीं शुद्ध व्यावहारिक कल्पनांनाच मोठें महत्त्व आणि सत्ता हीं प्राप्त झालीं आहेत. आपण परमेश्वराचे अंशभूत आहों, ही कल्पना मनुष्यप्राणी सांप्रत अगदीं विसरून गेला आहे. त्याचें जीवित जड वस्तूवर अधिकाधिक अवलंबून राहूं लागलें आहे. यापुढें मनुष्यप्राणी ह्मणजे केवळ पैसा उत्पन्न करणारें यंत्रच होऊन वसेल, असें सांप्रत दिसूं लागलें आहे. अशा काळीं ही विस्कटलेली घडी पुन्हा वसविण्याची आवश्यकता भासूं लागली आहे. ही घडी वसविणारी शक्ति लवकरच निर्माण होणार, असा ध्वनी उमटला आहे. जडवादाच्या मेघांस इतस्ततः उडवून लावणारा प्रचंड वारा लवकरच निर्माण होणार, असा ध्वनी झाला आहे. मनुष्यप्राणी जें आपलें मूळचें रूप विसरला आहे, त्या मूलस्वरूपाची आठवण देणारी शक्ति लवकरच हालूं लागेल. ज्या ठिकाणाहून या शक्तीचें कार्य सुरू होईल, तें ठिकाण पुन्हा आशियाखंडच असेल. श्रमविभागाचें तत्त्व

सर्व जगाच्या व्यवहारांत भरून राहिले आहे. सर्व कामे एक मनुष्य करू शकेल अथवा सर्व वस्तूंचा तो एकटाच मालक होऊ शकेल, हे ध्वजणें चुकीचें आहे; पण आपण किती वालिश बुद्धीचे लोक आहोंत ! या साऱ्या विश्वांत जर कांहीं लोभनीय वस्तू असेल, तर ती आपली वाहुलीच असें लहान मुलांस वाटत असते. त्याचप्रमाणें ऐहिक वस्तूंचा मोठा सांठा ज्या राष्ट्रानें जमविला आहे, त्या राष्ट्राला तेवढीच कायती लोभनीय परिस्थिति आहे असें वाटत असते. तीच काय ती मानवी प्रगतीची उच्च दशा आहे, असें त्यास वाटत असते. सर्व संस्कृती या जडवस्तुसंग्रहांत सांठविली आहे आणि ज्या राष्ट्रापाशीं या वस्तूंचा संग्रह नसेल अथवा तो करण्याचें सामर्थ्य नसेल, त्या राष्ट्रांचें जीवित फुकट असून तीं जगण्यासही योग्य नाहींत, असा भ्रम त्या राष्ट्रास झाला आहे. या आकाशाच्या छताखाली उत्पन्न झालेल्या अखिल वस्तुजातावर तुमची सत्ता असली, पण धर्म तुमच्यापाशीं नसला तर तुमची ती सत्ता कवडीच्याही किंमतीची नाहीं, असें सांगणारा एक ध्वनी पूर्वादिशेस उमटला होता. त्याग हा पूर्वेचा प्रमुख हेतु असून, भोग हा पश्चिमेचा प्रमुख हेतु आहे.

हे दोन्हीही हेतू आपापल्यापरी मोठेच आहेत. या दोन्हीही हेतूंत निरनिराळें विशिष्ट प्रकारचें मोठेपण आहे. या दोन्हीही हेतूंचें एकीकरण करून व त्यांतील वितुष्ट नाहींसें करून त्यांतून एकतानता उत्पन्न करणें, हें प्रस्तुतच्या अवताराचें कार्य आहे. पौर्वात्यांच्या दृष्टीनें धार्मिक जीवनाला जितकें महत्त्व आहे, तितकेंच पाश्चात्यांच्या दृष्टीनें व्यावहारिक जीवनाला आहे. आपल्या सर्व इच्छा कधीं तृप्त व्हावयाच्या असतील, तर त्या धार्मिक जीवनानेंच होतांल, अशी आशा पौर्वात्यांस वाटत असते. धार्मिक जीवन हा आपल्या जन्माचा आदिहेतू आहे, असें त्यांस वाटत असते. पौर्वात्यांच्या या धार्मिक जीवनाच्या कल्पनेस पाश्चात्य लोक स्वप्नसृष्टि असें नांव देत असतात. त्यांच्या दृष्टीनें पौर्वात्य मनुष्य ध्वजजे स्वप्नांतल्या स्वर्गामार्गे धांवणारा प्राणी होय. उलटपक्षीं पाश्चात्य लोक ध्वजजे मृगजलाच्या मार्गे धांवणारे प्राणी आहेत, असें पौर्वात्यांस वाटत असते. मायावी जगांतील खेळणीं प्राप्त करून घेण्याचा उद्योग पाश्चात्य लोक करीत असतात, असें त्यांस वाटते. वयोवृद्ध स्त्रीपुरुषांनींही या असल्या तुच्छ खेळण्यांमार्गे लागावें आणि केवळ

क्षणैक टिकणाच्या वस्तूचा संग्रह करण्याची धडपड करावी, या गोष्टीचें आह्मां पौर्वात्यांस मोठे आश्चर्य वाटते. अशा रीतीनें पौर्वात्य आणि पाश्चात्य हे एकमेकांस स्वप्नसृष्टीतील प्राणी समजत आहेत. जगाची वाढ होण्यास पाश्चात्य ध्येय जितकें उपयुक्त आहे, तितकेंच पौर्वात्य ध्येयही आवश्यक आहे. किंवाहुना पौर्वात्य ध्येयाचाच आवश्यकता मनुष्यजातीच्या वाढीस अधिक आहे. नुसत्या यांत्रिक साधनांनीं मनुष्यजातीला आजपर्यंत सुखाची प्राप्ति कधीही झाली नाही आणि पुढेही ती कधी होणार नाही. सुखाची कल्पना ही यंत्रांत नसून मनांत आहे. ज्यानें आपल्या मनाचें धनीपण प्राप्त करून घेतलें आहे, तोच मनुष्य सुखी होऊं शकेल. त्यावांचून दुसऱ्या कोणालाही सुखाची प्राप्ति होणार नाही. यंत्रांचें सामर्थ्य ही चीज तरी काय आहे? तारेंतून विद्युत्प्रवाह लांबवर पाठविणाऱ्या मनुष्यास मोठा आणि बुद्धिवान् कां समजावें? याहूनही हजार पटीनें मोठ्या अशा गोष्टी निसर्ग निर्माण करीत नाही काय? मग निसर्गाचीच पूजा आपण कां करूं नये? सर्व जगावर तुझीं आपली सत्ता स्थापिली आणि विश्वांतील प्रत्येक परमाणू तुमचें स्वामित्व कवूल करूं लागला, तरी त्याचा काय उपयोग? सुखाची किळी तुमच्या अंतरंगांत असल्यावांचून या विश्वसत्तेचाही तुझांस उपयोग नाही. सृष्टीवर प्रभुत्व गाजवावें, हा मानवी जीविताचा हेतू आहे, असें पाश्चात्य लोक ह्मणतात आणि ते खरेंही आहे; पण सृष्टि ह्मणजे केवळ जड अथवा बाह्य जग इतकाच अर्थ त्यांच्या मनांत असतो. भव्य पर्वत, विशाल समुद्र, लांबचलांब नद्या आणि सृष्टींत दिसून येणारें वैचित्र्य आणि सामर्थ्य हीं सारीं उदात्त आहेत हें खरें; तथापि मनुष्याच्या अंतर्गत भावना जड सृष्टीहूनही अधिक उदात्त आहेत. सूर्य, चंद्र, तारे आपली ही पृथ्वी आणि बाह्य दृष्टीला दिसणारें हें सारें विश्व या सर्वांहून वरिष्ठ प्रतीच्या भावना मानवी अंतरंगांत आहेत. या भावनांचा अभ्यास करणें, हें मानवी प्रगतीचें आणखी एक नवेंच साधन आहे. जड साधनांची पूर्तता करण्याकरितां पाश्चात्य लोक ज्याप्रमाणें जड सृष्टीच्या पाठीमागें हात धुऊन लागले आहेत, त्याचप्रमाणें सूक्ष्म साधनें पूर्ण करण्यास, सूक्ष्म सृष्टीच्या मागें पौर्वात्य लोक लागले आहेत. पाश्चात्य लोक ज्याप्रमाणें आपल्या मार्गांत पूर्णत्व पावले आहेत, त्याचप्रमाणें पौर्वात्यही स्वतःच्या मार्गांत गुरुपदीं विराजमान झाले

आहेत. याकरितां धार्मिक जीवनाची घडी नीट बसवावयाची असेल, त्या वेळीं तें काम करावयास पौर्वात्यांची योजना व्हावी हे रास्तच आहे. एखादें यंत्र तयार करावयाचें असेल, त्या वेळीं ती कला शिकण्यासाठीं पाश्चात्यांच्या पदां लीन व्हावें हें पौर्वात्यांस युक्त आहे. त्याचप्रमाणें आत्मा, परमात्मा आणि धर्म यांचा अभ्यास एखाद्या पाश्चात्यास करावयाचा असेल आणि विश्वांतील अनेक कृतांचा उलगडा करून त्यांचा अर्थ समजून घ्यावयाचा असेल, तेव्हां पौर्वात्यांच्या पायांपाशीं त्यांनीं शिष्यत्व पत्करिलें पाहिजे.

हिंदुस्थानांत धर्माची नवी लाट ज्यानें उठविली, अशा एका पुण्य पुरुषाचें चरित्र आज मी आपणांस कथन करणार आहे; पण भसें करण्यापूर्वीं हिंदुस्थान देशाचें वास्तविक स्वरूप काय आहे, हें मी आपणांस प्रथम सांगणार आहे. जडसृष्टीतील वस्तूंच्या लखलखाटानें ज्यांचे डोळे दिपले आहेत, खावें, प्यावें आणि मजा करावी, हीच ज्यांची इतिकर्तव्यता, पैसा हाच ज्यांचा परमेश्वर, लौकिक भोग भोगणें हीच ज्यांची आयुष्यांतील कर्तव्यसीमा, याहून अधिक पलीकडे ज्यांची नजर फेहोंचूं शकत नाही आणि स्वतःच्या परिघाभोंवतालच्या वाहेर दुसऱ्या कांहीं उच्चतर वस्तू असूं शकतील अशी कल्पनाही ज्यांस शिवत नाही, अशा मनुष्यांच्या दृष्टीनें हिंदुस्थानचें स्वरूप कसें दिसेल ? दारिद्र्य, धर्मभोळेपणा आणि अज्ञान यांचें साम्राज्य त्यांच्या दृष्टीनें येथें सर्वत्र दिसेल; कारण, त्यांच्या दृष्टीनें उंची उंची कपडे, बौद्धिक शिक्षण आणि व्यावहारिक सौजन्य हेंच काय तें ज्ञान आणि हाच काय तो प्रकाश ! आपली व्यावहारिक परिस्थिति नीट नेटकी करावी, याकरितां पाश्चात्यांनीं आटोकाट श्रम केले आहेत; पण हिंदुस्थानानें निराळाच रस्ता आंखला आहे. इतर देशांस जिकण्याकरितां ज्यांनीं आपली सरहद्द कधीही ओलांडली नाही, असा मानववंश साऱ्या जगांत फक्त हिंदुस्थानांतच आढळून येतो. मानवी सृष्टीच्या आजतागायतच्या इतिहासांत असा वंश हा एकच आहे. परकीयांच्या वस्तूंचा लोभ या वंशानें कधीही धरला नाही. त्यांनीं जो काय अपराध केला तो इतकाच क्रीं, आपल्या सुपीक भूमीवर स्वहस्ते श्रम करून त्यांनीं आपली संपत्ति जमा केली, आणि अज्ञा रीतीनें परकीयांच्या लोभास चालन दिलें. त्यांनीं उत्पन्न केलेल्या संपत्तीमुळे दुसऱ्यांचा लोभ चाळवला. स्वतःची संपत्ति गेली तरी तिचीही त्यांस पर्वा

नाहीं. त्यांस कोणी रानटी द्यटलें तरीही त्याचा राग त्यांस नाही. अशा प्रकारच्या किंमतीच्या मोबदल्यांत धर्मविषयक ज्ञान ते जगाकडे पाठवीत आहेत. मानवी अंतरंगांतील रहस्ये जगास ते उघडों करून दाखवीत आहेत. या जड देहाच्या आंत वावरणाऱ्या पुरुषाचें खरें रूप काय आहे हें ते जगास दाखवीत आहेत. या खऱ्या स्वरूपावर असलेल्या पडदा दूर करण्याचा उद्योग ते करीत आहेत. कारण, ही सृष्टि स्वप्नवत् आहे, अशी त्यांची खात्री झाली आहे. या जड स्वरूपाच्या मार्गे सत्य अस्तित्व आहे व ज्याला कोणतेही पातक स्पर्श करूं शकत नाहीं असें पुण्यरूप या बाह्य आकाराच्या मार्गे आहे, अशी त्यांची खात्री झाली आहे. या स्वरूपाला पातक कलंकित करूं शकत नाहीं, त्याला अग्नि जाळू शकत नाहीं, पाणी विझवूं शकत नाहीं, अथवा मृत्यु मारूं शकत नाहीं. ज्याप्रमाणें बाह्य देह पाश्चात्यांस सत्य आहेसा भासतो, त्याचप्रमाणें मनुष्याचें हें अंतर्गतरूप सत्य आहे, अशी पौर्वात्यांची खात्री आहे. ज्याप्रमाणें तोफेच्या तोंडावर उडी घेण्यास तुझीं आनंदानें धांडून जातां, ज्याप्रमाणें स्वदेशाच्या नांवानें तुझीं मोठमोठीं शौर्याचीं कृत्ये करतां आणि ज्याप्रमाणें स्वदेशासाठीं तुझीं प्राणही मोठ्या आनंदानें वेंचतां, त्याचप्रमाणें परमेश्वराच्या प्राप्तीसाठीं देहपातही करण्यास पार्वत्य लोक सिद्ध असतात. बाह्यसृष्टि केवळ कल्पनामय आहे आणि ती केवळ स्वप्नांतील सृष्टि आहे, अशी जेव्हां एखाद्या मनुष्याची खात्री होते, त्या वेळीं दिगंबर बनून आपल्या सर्व वित्तावर त्यानें पाणी सोडावें, यांत कांहीं नवल नाहीं. स्वतःच्या म्हणण्याचें सत्यत्व तो या मार्गानें सिद्ध करीत असतो. मनुष्याचा आत्मा अमर आहे अशी खात्री एक वेळ झाली म्हणजे नदीतीरीं वसून आपला देह तिथें तो खुशाल अर्पण करतो. तुम्ही जितक्या लीलेनें गवताची काडी फेंकून देतां. तितक्याच लीलेनें देह फेंकून देणारे पुरुष हिंदुस्थानांत आहेत. असें करण्यांतच त्यांचें शौर्य आढळून येतें. सख्खा भाऊ म्हणून प्रत्यक्ष शत्रूला मिठी मारण्यांत त्यांचें धैर्य उघड होतें. कारण आपणाला कोणीही मारूं शकत नाहीं, यावद्दल त्यांची पूर्ण खात्री झाली आहे. परकीयांच्या स्वाऱ्या आणि त्यांजबरोबर उत्पन्न होणारा जुलूम आणि यातना यांच्या प्रचंड चकाखाली शेंकडों वर्षे भरडले जात असतांही हिंदुस्थानांतील लोकांचा जिवटपणा कायम आहे, याचेंही कारण हेंच होय. हिंदुस्थान आज

जिवंत आहे आणि प्रचंड आपत्तीच्या काळीही अवतारी पुरुष त्यांत निर्माण झाले आहेत. पाश्चात्य देशांत ज्याप्रमाणे भौतिक शास्त्रे आणि राजनीति यांचे प्रवर्तक असे महाबुद्धिवान् पुरुष निर्माण होतात, त्याचप्रमाणे आशिया-खंडांत मोठे धर्मप्रवर्तक निर्माण होतात. चालू शतकाच्या आरंभी पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रवेश हिंदुस्थानांत होत असतां, ज्या वेळीं पाश्चात्य लोक हातांत तरवार घेऊन हिंदुस्थानांत आले आणि तेथील लोकांस तुम्ही शुद्ध रानटी आहां, तुमचा धर्म म्हणजे शुद्ध भाकडकथा आणि हजारों वर्षे पूर्ण त्यागी वनून ज्या ज्ञानासाठीं तुम्ही घडपड केली तें सर्व ज्ञान पोकळ आहे, हिंदुलोक हे निव्वळ स्वप्नसृष्टीतील लोक आहेत, असें सांगूं लागले, त्यावेळीं आमचा आम्हांसच भ्रम पडूं लागला. हजारों वर्षांचे आमचे सारे परिश्रम फुकट गेले कीं काय, असें आम्हांस वाटूं लागलें. आमचे जुने ग्रंथ आणि जुने तत्त्व-ज्ञान भस्मसात् करून जुन्या पंडितांस रजा देऊन आणि जुनीं देवळें मोडून टाकून पाश्चात्य पद्धतीनें नव्या राज्यास पुन्हां सुरवात करावी कीं काय, असा खल आमच्या विश्वविद्यालयीन तरुणांत होऊं लागला. पाश्चात्य लोकांनीं आम्हांस जिंकलें होतें. स्वतःच्या धर्माची सिद्धि तरवार आणि बंदुक यांच्या जोरावर केली होती. अशा विजयी लोकांनीं ज्या अर्थी आमचा धर्म अगदीं पोकळ आणि मूर्खपणाचा ठरविला, त्या अर्थी तो खरोखरच पोकळ असेल काय, असा आम्हांस भ्रम झाला. नवीन शिक्षणांत पाश्चात्य पद्धतींत तर-वेज झालेले व पाश्चात्य कल्पनांचें ज्यांनीं आकंठ पान केलें होतें अशा तरुणांत अशा प्रकारचा वादविवाद होऊं लागला. या एकंदर शिक्षणपद्धतीचा आणि परिस्थितीचा विचार करितां असें झालें यांत आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही; पण भ्रामक कल्पनांचा त्याग करून सत्याच्या शोधार्थ निघावयाचें, या युक्त मार्गाचा अवलंब या तरुण वांडांनीं केला नाही. सत्य ह्मणजे पाश्चात्य लोक जें ह्मणतात तेंच, असा त्यांनीं कायमचा समज करून घेतला. भिक्षुक वर्ग नामशेष झाला पाहिजे, वेद ग्रंथ जळून गेले पाहिजेत असें ते ह्मणूं लागले, आणि याला कारण काय, तर पाश्चात्य लोक तसें ह्मणतात ह्मणून. सत्याचा मार्ग शोधण्याची त्यांची ही पद्धत होती. अशा स्थितींत आणि अशा प्रकारें उसळलेल्या अस्वस्थतेत हिंदुस्थानांत “सुधारणेची” लाट उसळली. जर तुम्हांस खरोखर सुधारक बनावयाचें असेल तर तसें व्हावयास

तीन गोष्टींची आवश्यकता आहे. प्रथम तुमच्यांत अंतःकरण निर्माण झाले पाहिजे. खरी सुधारणा व्हावी अशाविषयी तुमच्या अंतःकरणास पीळ पडला पाहिजे. आपल्या बांधवांची स्थिति अनुकंपनीय आहे, आणि ती सुधारली पाहिजे असें तुझ्यांस खरोखर अंतःकरणपूर्वक वाटतें काय ? जगांत खरोखर निव्वळ दुःख, अज्ञान आणि धर्मभोळेपणा यांचा पूर आला आहे, अशी भावना तुमच्या अंतःकरणांत जळू लागली आहे काय ? सर्व लोक द्वणजे खरोखर आपले बंधु आहेत, अशी तीव्र भावना तुमच्या चित्तांत उद्भवली आहे काय ? या भावनेनें तुमचें सर्व जीवन व्याप्त झालें आहे काय ? तिवें अभिसरण रक्ताच्या प्रत्येक थेंबाबरोबर होत आहे काय ? तुमची प्रत्येक धमनी आणि शीर याच भावनेनें उडत आहे काय ? असें होत असेल तरच तुझी सुधारक होण्यास योग्य आहां. सुधारक होऊं इच्छिणाराची ही पहिली तयारी आहे. ही पहिली पायरी आक्रमित्यांनंतर उपाय शोधून काढणें ही दुसरी पायरी आहे. समाजाला झालेल्या रोगाच्या निवारणासाठीं योग्य औषध आपणापाशीं आहे कीं नाहीं, याचाही विचार तुझीं केला पाहिजे. जुन्या कल्पना केवळ धर्मभोळेपणाच्या असतील, पण या कल्पनांच्या पोटीं सुवर्णाचा आणि सत्याचाही अंश आहे, ही गोष्ट विसरतां उपयोगी नाहीं. या कल्पनांतील भोळेपणा जाळून टाकून व त्यांतील सत्य शोधून तें निराळें काढावयाचें याला कांहीं युक्ति आर्झी शोधली आहे काय ? अशी युक्ति तुझ्यांस सांपडली द्वणजे दुसऱ्या पायरीवर तुझीं आरूढ झालां. या नंतर तुमचः हेतू काय, याचाही विचार केला पाहिजे. असें करण्यांत तुमचा कांहीं स्वार्थ आहे काय ? संपत्तिमान् होण्याची, कीर्तीची अथवा सत्तेची अपेक्षा तुमच्या चित्तांत आहे काय ? याचाही विचार तुझीं केला पाहिजे. सर्व जग तुझांवर उलटलें आणि तुमच्या नाशास प्रवृत्त झालें, तरीही आपला मार्ग सोडावयाचा नाहीं अशी चिकाटी तुमच्यापाशीं आहे काय ? स्वतःचा जीव गमावण्याची पाळी आली तरी आपणांस जें काय हवें आहे, तें सिद्ध करावयाचें आणि कोणाच्याही मदतीची अपेक्षा न करतां केवळ एकाकीच हा कार्यभार उचलावयाचा, असा तुमचा पक्का निश्चय झाला आहे काय ? हृदयाचें शेवटचें उडणें चालू असेपर्यंत आणि रक्ताच्या शेवटच्या थिंबूचें अभिसरण सुरू असेपर्यंत हेंच कार्य करावयाचें, असा निश्चय तुझीं केला

आहे काय? या सर्व गोष्टींची सिद्धता ज्या वेळीं तुमच्यापाशीं होईल, त्याच वेळीं तुम्हीं खरे सुधारक होऊं शकाल, त्याच वेळीं मानवजातीच्या सद्गुरूच्या ठिकाणीं तुमची योजना होईल. त्याच वेळीं मानवजातीचें काल्यण तुम्हीं साधूं शकाल; पण मनुष्यप्राणी किती अधिन्या स्वभावाचा आणि किती कोत्या दृष्टीचा आहे पहा. त्याला धोर कसा तो ठाऊकच नाही. दूरवर दृष्टि पोचविण्याचें सामर्थ्य त्याला नाही. मनुष्यजातीनें आपल्यापुढें नमून असावें, अशी त्याची इच्छा आहे. कार्याला आज सुरवात झाली कीं फलप्राप्ति त्याला उद्यां पाहिजे. “पी हळद आणि हो गोरी” अशांतला त्याचा प्रकार आहे. याचें कारण इतकेंच कीं संपत्तीची, कीर्तीची अथवा दुसऱ्या कसल्या तरी विषयाची तीव्र लालसा, हीच त्याच्या कार्याची प्रवर्तक असते. परक्याच्या बऱ्या-विषयां खरी आस्था त्याच्या अंतःकरणांत यत्किंचितही नसते. एखादें कार्य केवळ कर्तव्य या दृष्टीनें करावें, अशी बुद्धि त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न झालेली नसते. “कर्मण्यवाधिकारस्ते माफलेपु कदाचन” या सिद्धांताची त्याला यत्किंचितही ओळख नसते. केवळ कर्तव्य करणें व फलाची यत्किंचितही अपेक्षा न बाळगणें हेंच आपलें काम आहे, अशी भावना आपल्या चित्तांत आपण बाळगिली पाहिजे. पण ही भावना उत्पन्न होण्यास लागणारा धोर मनुष्यापाशीं नसतो. यामुळें कसल्याही प्रकारच्या कल्पनेमागें लागून कसल्याही प्रकारच्या कार्यास तो प्रवृत्त होतो. सुधारक या नांवाखालीं मोडणारे जितके प्राणी आज जगांत वावरत आहेत, त्यांपैकीं बहुतेक याच वर्गांत मोडणारे आहेत.

पूर्वकालीं ऋषींनीं जें कांहीं ज्ञान सांठवून ठेविलें होतें, त्याजवर पाश्चात्य जडवादाची लाट येऊन आदळली, आणि तिच्या तडाक्यांत तें ज्ञान धुऊन जाण्याच्या मार्गास लागलें, अशा वेळीं सुधारणेच्या कल्पनेचा उदय हिंदुस्थानांत झाला; पण अशा प्रकारच्या हजारों लाटांचे तडाखे निमूटपणें गिळण्याची संवय आम्हां लोकांस कित्येक शतकांपासून झाली होती. यादूनही प्रचंड लाटा पूर्वीं आम्हां गिळून टाकिल्या होत्या. पूर्वींच्या लाटांच्या तुलनेनें सांप्रतची लाट अगदीं अल्प आहे. पूर्वकालीं लाटांमागें लाटा आमच्या समाजावर येऊन आदळत होत्या. एका हातांत तलवार आणि दुसऱ्या हातांत कुराण असा प्रकारही आम्हीं पूर्वीं पाहिला होता. “अह्ला हो अकबर”

अशा प्रचंड आरोळ्यांनीं आमचें आकाश दुमदुमून गेलें होतें. पण कांहीं काळानें या लाटा ओसरल्या आणि आह्मीं जसेच्या तसेच आहोंत असें दिसून आलें.

हिंदुस्थानचें राष्ट्र नामशेष करणें शक्य नाही. मृत्यु त्याला माहं शकत नाही आणि जोपर्यंत त्याचा अंतरात्मा कायम आहे, तोपर्यंत तें कायम राहिलच. जोपर्यंत त्याचें धार्मिक जीवन नष्ट झालें नाही, तोपर्यंत तें राष्ट्र नष्ट होणार नाही. हिंदुस्थानांतील लोक कंगाल असतील, अठरा विसवे दारिद्र्य त्यांच्या घरींदारीं लोळत असेल, पण जोपर्यंत परमेश्वराचा विसर त्यांस पडला नाही आणि आपण ज्ञानवान् ऋषींचे वंशज आहों, याची ओळख ते विसरणार नाहीत, तोपर्यंत तें जिवंत रहावयाचेंच. एखाद्या लुटारू पण श्रीमंत सरदाराचे आपण वंशज आहों, असें ह्यणविण्यांत ज्याप्रमाणें एखाद्या पाश्चात्यास भूषण वाटतें, त्याचप्रमाणें फलमूलांवर उपजीविका करणाऱ्या एखाद्या कंगाल ऋषींचे आपणास वंशज ह्यणविणें, एखाद्या हिंदू राजासही भूषणास्पद वाटतें. झाडाच्या साली नेसणारा, अरण्यांत वास करणारा, आणि परमेश्वराचें चिंतन करणारा अशा प्रकारचा आपला पूर्वज होता, असें सांगण्यांत एखाद्या महाराजासही भूषण वाटतें. ही बुद्धि हिंदू लोकांत कायम आहे आणि पावित्र्यावद्दलचा खरा आदर त्यांच्या चित्तांत वास करीत आहे, तोपर्यंत हिंदुस्थान नामशेष होणें शक्य नाही.

“ एक खरा महात्मा ” या मथळ्याखालीं “ नाइन्टीन्थ सेंच्युरी ” नांवाच्या मासिकांत प्रोफेसर मॅक्समुल्लर यांनीं लिहिलेला लेख तुमच्यापैकीं पुष्कळांच्या अवलोकनांत आला असेलच. श्रीरामकृष्ण यांचें एकंदर चरित्र फार उज्ज्वल आहे; कारण, ते तोंडानें जें कांहीं बोलत त्याचप्रमाणें ते तंतोतंत वागणूकही करीत. “ बोले तैसा चाले, ” या उक्तींत त्यांच्या जीवनक्रमाचें सारें रहस्य सांठविलें आहे. हिंदुस्थानाहून अत्यंत भिन्न अशा परिस्थितींत वाढलेल्या तुझ्या पाश्चात्यांच्या दृष्टीनें त्यांच्या चरित्रांत तुझ्यांस थोडा विक्षिप्तपणा आढळून येईल. तुमच्या चालीरीती आणि तुमच्या जीवनक्रमांतील अखंड धडपड यांचा मेळ हिंदुस्थानांतल्या चालीरीतीशीं कधीही पडावयाचा नाही. यामुळे त्यांच्या चरित्रांतील कित्येक गोष्टी तुझ्यांस विलक्षण वाटण्यासारख्या आहेत. तथापि यामुळेच त्यांचें चरित्र तुझ्यांस

मनोरम वाटेल; कारण, ज्या अनेक गोष्टींविषयीं तुमच्या चित्तांत भ्रम आहे, त्यांजवर एक नवाच प्रकाश पडला असल्याचें तुझांस आढळून येईल.

एका वाजूस अनेक प्रकारच्या सुधारणांचा जन्म होत असतां, त्याच वेळीं दुसऱ्या वाजूस वंगाल्याच्या एका कोपऱ्यांतल्या खेड्यांत एका गरीब ब्राह्मणाच्या पोटीं इसवी सन १८३३ च्या फेब्रुवारी महिन्याच्या विसाव्या तारखेस एका मुलाचा जन्म झाला. या मुलाचीं आईबापें अगदीं जुन्या पद्धतीचीं माणसें होतीं. खऱ्या जुन्या पद्धतीनें वागणाऱ्या ब्राह्मणाचा जीवनक्रम झटला झणजे केवळ त्यागी होण्याचा असतो. लौकिक व्यवहारापैकीं पुष्कळशा गोष्टी त्याच्या दृष्टीनें त्याज्य असतात. केवळ ऐहिक असा कोणताही धंदा करणें जुन्या पद्धतीच्या ब्राह्मणांच्या दृष्टीनें युक्त नसतें. आणि असें असतांही भिक्षावृत्तीचा अवलंब करणें हेंही त्याला योग्य नसतें. अशा स्थितींत सारा संसार किती अडचणीचा होत असेल, याचा तुझींच विचार करा. ब्राह्मण आणि भिक्षुक वर्ग याबद्दल अनेक प्रकारच्या गप्पा तुमच्या कानांवर आल्या असतील; पण असल्या प्रकारचा हा कंगाल वर्ग साऱ्या समाजाच्या शिरोभागीं कसा आरूढ झाला, असा प्रश्न तुमच्या चित्तांत कधींही उद्भवला नसेल. साऱ्या देशांत हा वर्ग झणजे अत्यंत दरिद्री, अशा स्थितींत तो सर्व समाजाचा शास्ता व्हावा, ही गोष्ट आश्चर्योत्पादक नाहीं काय ? हें सामर्थ्य त्यास कोठून प्राप्त झालें ? त्याग हेंच त्यांच्या सामर्थ्याचें रहस्य आहे. संपत्तीची पर्वा त्यांनें कधींही केली नाहीं. भिक्षुकवर्ग साऱ्या जगांत आहे; पण त्याच्या इतका दरिद्री भिक्षुकवर्ग अन्यत्र कोठेंही आढळणार नाहीं. पण यामुळेच हिंदुस्थानांतील भिक्षुकवर्ग सर्वांत अत्यंत शक्तिमान झाला आहे. घरांत असें दारिद्र्य असतांही दारावरून जाणाऱ्या एखाद्या भिकाऱ्याला गोळाभर अन्न घातल्यावांचून ब्राह्मण स्त्री त्याला पुढें जाऊं देणार नाहीं. बुभुक्षितांस अन्नदान करणें हें गृहमातेचें पहिलें कर्तव्य आहे, असा आह्मां हिंदुलोकांचा समज आहे. सर्वांचें भोजन झाल्यावांचून गृहमाता भोजन करणार नाहीं. तिची पाळी सर्वांच्या शेवटीं असावयाची. याचकरितां परमेश्वर आणि माता यांची योग्यता हिंदुस्थानांत सारखीच समजली जाते. आमच्या पूजनीय दैवतांपैकीं मातृदैवत फार श्रेष्ठ समजलें जातें. आपल्या चरित्रनायकांची माता ही या मातृवर्गापैकींच एक प्रमुख स्त्री होती. हिंदु-

स्थानांत जों जों अधिक उच्च जात तों तों तिला निर्बंधही अधिक असतात. हलक्या वर्गाच्या लोकांनीं कसल्याही प्रकारचे पदार्थ खुशाल भक्षण करावे; पण जातीची पायरी जसजशी उच्च होत जाईल, तों तों खाद्यपेयाचे तिचे निर्बंधही अधिक कडक होत जातात. ब्राह्मणांची जात ही सर्व वर्णांत उच्चतम असल्यामुळे तिचे निर्बंधही सर्वांत अत्यंत कडक आहेत. तुम्हां पाश्चात्यांच्या चालीरीतीशीं तुलना करतां, त्यांचा जीवनक्रम एकसारखा त्यागाचा असतो असें म्हटलें पाहिजे. हिंदुलोक हे सान्ना जगाहून विभक्तपणें राहणारे लोक आहेत. इंग्रजांप्रमाणेंच त्यांच्या ठिकाणीं अत्यंत स्थैर्य आहे; पण तें इंग्रजांहून अधिक विस्तृत आहे. तें अधिक दूरवर पोचणारें आहे. ते एखाद्या कल्पनेच्या मार्गें लागले तर अखेरची फलप्राप्ति होईपर्यंत मध्ये कोठेंही न थांबतां त्यांचा उद्योग एकसारखा सुरू असतो. अपेक्षित फलाची प्राप्ति होईपर्यंत पिढीमागें पिढी त्या कल्पनेच्या मार्गें लागलेली असते. एखादी नवी कल्पना त्यांना या ह्मणजे ते तिला इतकी वळकट मिठी मारतील कीं, ती त्यांच्यापासून परत हिरावून घेणें अशक्य होईल; पण नवी कल्पना त्यांच्या चित्तांत रुजविणें हेंच फार दुरापास्त आहे.

जुन्यापद्धतीचे हिंदूलोक जगापासून अलिप्तपणें राहतात, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. स्वतःच्या विचारांच्या आणि भावनांच्या क्षितिजापलीकडे ते पाऊलही टाकावयाचे नाहीत. त्यांचा सारा आयुष्यक्रम जुन्या ग्रंथांत आंखून दिलेला आहे. त्यांत अत्यंत बारीकसारीक बाबींचाही विचार पूर्णपणें केलेला आहे. अत्यंत क्षुल्लक गोष्टींतही या ग्रंथांतील आधाराप्रमाणें चालावयाचें, असा या जुन्या वर्गाचा बाण आहे. आपल्या स्वतःच्या जातीच्या मनुष्यानें न शिजविलेलें असें अन्न खाण्यापेक्षां ते एकवार मृत्यूही पत्करतील. त्यांचें वर्तन कितीही सदोष असलें, तथापि त्यांत अत्यंत चिकाटी आणि अत्यंत मनःपूर्वकता हीं आढळून येतात; त्यांच्या या वर्तनांत ढोंगाचा अंशही नसतो. ग्रंथांवर अत्यंत विश्वास आणि धर्माचरणाचा कडकपणा हीं या जुन्यापद्धतीच्या ब्राह्मणांतच नेहमीं आढळून येतात; कारण आपला मार्ग बरोबर आहे अशी पूर्ण खात्री त्यांच्या चित्तांत उत्पन्न झालेली असते; आणि या खात्रीमुळेंच हा वर्ग जुन्याचा पूर्ण अभिमानी बनलेला असतो. त्यांच्या मार्गांत अनेक गोष्टी चुकीच्या आहेत अशी आपली खात्री झाली असली, तरी त्यांच्या दृष्टीनें तो

मार्ग सर्वथा बरोबरच असतो. कसलीही विपत्ति प्राप्त झाली तरी मनुष्याने दातृत्व सोडून नये, असे आमच्या ग्रंथांत सांगितले आहे. बुभुक्षिताला अन्नदान करण्याकरितां स्वतःच्या तोंडचा घांसही द्यावा व बुभुक्षिताचे प्राण रक्षण करावे, अशी आमच्या धर्मग्रंथांची आज्ञा आहे. धर्मग्रंथांच्या आज्ञा ब्राह्मणवर्गांने पाळल्या पाहिजेत, अशी सामान्य अपेक्षा असते. महाभारत ज्यांनी वाचले असेल, त्यांना याविषयीची त्यांतील एक गोष्ट स्मरत असेलच. एका भिकाऱ्याचा प्राण वांचविण्याकरितां स्वतःचे सर्व अन्न त्याला देऊन, एका साऱ्या कुटुंबाने प्राणत्याग केला, अशी एक कथा महाभारतांत आहे. ही केवळ फुगवून सांगितलेली गोष्ट आहे असें तुझी समजू नका; कारण अशा गोष्टी सांप्रतही घडतात. माझ्या सद्गुरूचीं मातापितरें हीं जवळ जवळ अशाच प्रकारचीं माणसें होतीं. विपन्नावस्थेनें त्यांना ग्रासिलें होतें, तथापि आपलें ताट एखाद्या भिकाऱ्याला देऊन माझ्या सद्गुरूचीं माता स्वतः कित्येक वेळां सारा दिवस उपाशीं रहात असे. अशा प्रकारच्या मातापितरांच्या पोटीं हें मूल जन्मास आलें. बालत्वापासूनच या मुलांतील विशिष्टपणा आढळून येऊं लागला होता. जन्मादारभ्यच आपल्या पूर्वचरिताचें त्याला स्मरण होतें. आपण ह्या जगांत जन्म कां घेतला, हें तो विसरला नव्हता. ज्या कारणाकरितां आपण जन्म घेतला, त्या कार्याच्या पूर्तीकडे त्यानें आपली सर्व शक्ति लहानपणापासून वळविली.

हा मुलगा लहान असतांच त्याचा बाप वारला, आणि याच सुमारास तो शाळेंत जाऊं लागला. ब्राह्मणाच्या मुलानें विद्याध्ययन करणें अत्यावश्यक मानलें जातें. वर्णनियमाप्रमाणें अध्ययन हें ब्राह्मणाच्या प्रमुख कर्तव्यांपैकीं एक आहे. जुन्या चालीची शिक्षणपद्धति अद्यापिहि हिंदुस्थानांत पुष्कळ ठिकाणीं चालू आहे. ही पद्धति अर्वाचिन पद्धतीहून भिन्न आहे. या पद्धतीप्रमाणें आपल्या गुरूला कांहीं वेतन देणें शिष्यांस भाग पडत नाहीं. ज्ञान ही पवित्र वस्तु असल्यामुळें तिचा क्रयविक्रय करणें योग्य नाहीं, अशा समजुतीवर ही पद्धत रचिली गेली आहे. कोणत्याही प्रकारचा मोबदला न घेतां ज्ञानदान सडळ हातानें केलें पाहिजे. कोणत्याही प्रकारचा मोबदला न घेतां शिक्षक आपल्या घरीं शिष्यांस बाळगीत असत; इतकेंच नव्हे, तर कित्येक वेळां त्यांस अन्नवस्त्रही पुरवीत असत. या गुरुवर्गाचा योगक्षेम चालावा

झणून लग्नासारख्या उत्सवप्रसंगी श्रीमंत लोक त्यांस पारितोषकें देत असत. कित्येक देणग्यांवर त्यांचा प्रथम हक्क आहे, अशी समजूत होती आणि या देणग्यांच्या मोबदल्यांत ते शिष्यांस विद्यादान करीत असत. लग्नासारखा एखादा प्रसंग विशेषतः श्रीमंत कुटुंबांत प्राप्त झाला असतां या गुरूंस बोलाविण्यांत येतें आणि तेही अशा प्रसंगास हजर राहून अनेक प्रकारच्या विषयांवर संभाषणें करीत असतात. अशा प्रकारच्या गुरूकडे या मुलास पाठविण्यांत आलें होतें. हे गुरू आपल्या नेहमींच्या पद्धतीस अनुसरून न्याय, ज्योतिष इत्यादि गहन विषयांवर वादविवाद करीत असत. या वादविवादाचें रहस्य समजण्याइतकें या मुलाचें वय नव्हतें. लहानपणापासूनच या मुलांत कांहीं विशिष्ट गुण होते, हें मी अगोदरच सांगितलें आहे; आणि अशा प्रकारचे वादविवाद ऐकून त्यानें त्यांतील इतकेंच सार काढलें कीं, या पंडितांच्या साऱ्या ज्ञानाचें पर्यवसान केवळ वादविवादांत होतें. केवळ पैशाकरितां हे लोक इतक्या अटीतटीचीं भांडणें करतात. वादविवादांत यांपैकीं जो कोणी अत्यंत नैपुण्य दाखवील, त्याला भारी किंमतीची शालजोडी मिळणार असल्यामुळे, एवढ्या अट्टहासानें ते लोक वादविवाद करीत असतात. यापुढें यांच्या शाळेंत जाणार नाही, असा निश्चय या मुलानें केला आणि तो निश्चय त्यानें पाळलाहि. या मुलाच्या शिक्षणाची इतिश्री अशा प्रकारें झाली. तथापि त्याचा वडील बंधू हा स्वतः फार विद्वान् होता आणि शिक्षणाकरितां त्यानें त्याला कलकत्याला नेलें. ऐहिक शिक्षणाचा हेतू केवळ ऐहिक विषयांची प्राप्ति करून घेण्याचा आहे, अशी या मुलाची कांहीं काळानें खात्री झाली व असल्या प्रकारचें शिक्षण न घेतां केवळ धर्मज्ञान संपादन करावयाचें, असा त्यानें निश्चय केला. वडील वारले असल्यानें व कुटुंबाची सांसारिक स्थिति ओढाताणीची असल्यानें या मुलाला प्रथम स्वतःच्या उदरभरणाचा उद्योग करावा लागला. कलकत्याजवळील एका देवळाचें पुजारीपण त्यानें पत्करिलें. देवळांतील पुजारी होणें हें कमीपणा आणणारें आहे, असा समज आहे. आमचीं देवळें आणि ख्रिस्ती लोकांचीं चर्चें यांत बराच फरक आहे. सर्व लोकांनीं जमून प्रार्थना करावी, याकरितां ख्रिस्ती देवळें उभारण्यांत येतात. सर्व लोकांनीं जमून प्रार्थना करण्याची चालच हिंदुस्थानांत नसल्यामुळे, या हेतूनें कोणी देवळेंही बांधीत नाहीत. देऊळ

बांधणें हें एक मोठें धार्मिक व पुण्याचें कृत्य आहे, असें समजून श्रीमंत लोक देवळें बांधात असतात.

एखाद्या मनुष्याजवळ पुष्कळ पैसा असला तर तो एखादें देऊळ बांधतो. त्या ठिकाणीं तो परमेश्वराच्या एखाद्या प्रतिमेची स्थापना करितो व त्या प्रतिमेच्या पूजेअर्चेची व्यवस्था करितो. आमचा हा प्रतिमापूजनाचा प्रकार रोमन कॅथोलिक पंथांतील पूजनप्रकारासारखाच आहे. धूप, दीप, नैवेद्य व आरति इत्यादि प्रकार या पूजनांत आहेत. एखाद्या महापुरुषाची संभावना आपण ज्या रीतीनें करतो, त्याच रीतीनें या प्रतिमेचीही संभावना होत असते; देवळांतील पूजा एवढ्यानेच संपते. एखादा मनुष्य देवळांत नित्य जाणारा असला तर तेवढ्यानेच तो मोठा पुण्यात्मा आहे, असें कोणी समजत नाही. देवळांत न जाणाराहून त्याची योग्यता कांहीं विशेष आहे, असें कोणासही वाटत नाही. धर्मबंधनाचें स्वरूप आमच्या दृष्टीनें खासगी रीतीचें आहे. हिंदुस्थानांतील प्रत्येक घरांत देवघर ह्याणून एक स्वतंत्र जागा असते. या जागीं कुटुंबांतील पुरुष जातो आणि तेथें देवपूजा करितो. या जागीं तो बहुधा मानसिक पद्धतीनें पूजा करितो व तो काय करीत आहे अथवा तोंडानें काय ह्याणत आहे, याचा बोध कोणा दुसऱ्यास होत नाही. तो तेथें बसला असतां दुसऱ्या कोणी त्यास पाहिलें, तर त्याचे नुसते ओंठ हालत आहेत अथवा त्याच्या हाताचीं बोटें हालत आहेत अथवा नाक धरून तो प्राणायाम करीत आहे, इतकेंच त्यास आढळून येईल. यापलीकडे तो काय करीत आहे याचा मागमूस त्याच्या प्रत्यक्ष भावाला अगर बायकोलाही लागावयाचा नाही. अशा रीतीनें पूजेचें अथवा प्रार्थनेचें काम अगदीं खासगी पद्धतीनें चालत असतें. कित्येक लोक संध्यावंदनादि प्रार्थनाकार्यासाठीं नद्या, तळीं अथवा समुद्र यांच्या कांठीं जातात. तसेंच कित्येक लोक देवळांत जाऊन मूर्तीस वंदन करितात. देवळाचा पुजारी होणें ही गोष्ट ब्राह्मणत्वास कमीपणा आणणारी आहे, असा समज मनुष्या काळापासून आहे. हें कर्म ब्राह्मणाला दूषणीय आहे, असें कित्येक ग्रंथांत स्पष्टपणें सांगितलें आहे. या समजाला आणखीही एक कारण आहे. देवळांतील पुजाऱ्याला त्याच्या कामाबद्दल वेतन मिळत असतें आणि वेतन घेऊन पूजा करणें हें वेतन घेऊन शिक्षण देण्यापेक्षांही अधिक दोषास्पद मानलें जातें. पूज्य वस्तूचा अशा

रीतीनें क्रयविक्रय करणें अत्यंत अनुचित मानलें जातें. यामुळें केवळ पोटा-साठीं असल्या प्रकारचा धंदा आपणास पत्करावा लागला, याबद्दल त्या मुलास किती खेद झाला असेल, याची तुम्हींच कल्पना करा.

बंगाल्यांत अनेक कवी आजपर्यंत होऊन गेले असून, त्यांनीं रचिलेलीं पद्यें अत्यंत लोकप्रिय झालीं आहेत. रस्त्यांतून जाणाऱ्या येणाऱ्या सामान्य लोकांच्या तोंडूनही हीं पद्यें ऐकूं येतात. हीं पद्यें बहुधा धार्मिक विषयांवर असतात, आणि यांत परमेश्वरभक्ति अथवा परमेश्वरविषयक अनुभव हा एकच विषय बहुधा असतो. जितके धर्मग्रंथ आजवर हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध झाले आहेत त्या सर्वांत हा स्वानुभवाचा उल्लेख सांपडतो. मनुष्यानें परमेश्वराची भेट घेतली पाहिजे, त्याला प्रत्यक्ष जाणलें पाहिजे, पाहिलें पाहिजे आणि त्याच्याशीं संभाषण केलें पाहिजे, याचेंच नांव खरा धर्म. ज्यांनीं परमेश्वराची प्रत्यक्ष भेट घेतली आहे, अशा संतांच्या कथांनीं हिंदुस्थानांतील वातावरण भरून गेलें आहे. यांतून प्रसार पावणाऱ्या मतांनींच हिंदुस्थानांतील धर्माचें स्वरूप सिद्ध केलें जात असतें. जुने धर्मग्रंथ ज्यांनीं लिहिले ते सर्व स्वानुभवी पुरुष होते. ज्यांचा अनुभव स्वतःच्या अंतःकरणांत त्यांनीं घेतला, अशाच गोष्टी त्यांनीं आपल्या ग्रंथांत लिहून ठेविल्या आहेत. हे ग्रंथ केवळ ब्रुद्धिवादि लोकांकरितां लिहिले गेले नसून, केवळ बुद्धीच्या अभिमानी लोकांनीं ते वाचिले तर ते त्यांस समजावयाचेही नाहीत. स्वानुभवी लोकांनीं लिहिलेल्या ग्रंथांतील रहस्य दुसऱ्या स्वानुभवी पुरुषांसच समजावयाचें. ज्या उच्च वातावरणांत असतां हे ग्रंथ त्या पुरुषांनीं लिहिले, त्या उच्च वातावरणांत प्रवेश झाल्यावांचून त्यांतील रहस्य समजावयाचें नाही, हें उघड आहे. याच आयुष्यांत परमेश्वराची भेट होणें शक्य आहे, आणि ही गोष्ट प्रत्येकास साध्य होण्याजोगी आहे, असें या स्वानुभवी पुरुषांचें द्वाणें आहे. स्वानुभवाच्या मार्गास लागणें हाच खऱ्या धर्ममार्गाचा आरंभ होय. जगांतील सर्व धर्मांतही हीच कल्पना प्रामुख्यानें आढळून येते. एखादा मोठा वृत्त्ववान् पुरुष न्यायशास्त्राच्या कसोटीला पूर्णपणें उतरणारें आणि ज्यांत उच्च तत्त्वे गोंविलीं आहेत, असें भाषण करित असतां त्यास वेळीं एकही श्रोता मिळत नाही आणि उलट पक्षां त्याला व्याकरणशुद्ध भाषाही बोलतां येत नाही, अशा एखाद्या सामान्य मनुष्याभोंवतीं अर्धमुधें राष्ट्र

जमा होतें आणि त्याला परमेश्वर समजून त्याची पूजा करितें. यांतील रहस्यही हेंच कीं, एकाची बडबड कोरडी असून दुसरा पुरुष स्वानुभवी असतो. एखाद्या मनुष्यास अनुभव प्राप्त झाला आहे, तो निव्वळ बुद्धीच्या पलीकडे गेला आहे, अंधारांतील आपला प्रवास संपवून तो पूर्ण प्रकाशांत आला आहे, आणि परमेश्वराचें स्वरूप व आत्मानुभव यांची प्राप्ति त्यास झाली आहे, अशी कुणकुण लागतांच देशाच्या सर्व भागांतून हजारों लोक त्याजकडे धांव घेऊं लागतात आणि कांहीं काळानें परमेश्वरस्वरूप झणून त्याची पूजा करूं लागतात !

ज्या देवळांत आपला चरित्रनायक पुजारी झणून राहिला, त्यांत जगन्मातेची मूर्ति वसविली होती. त्या ठिकाणीं हा मुलगा सकाळसंध्याकाळ पूजा करीत असे. हळू हळू एका विशिष्ट कल्पनेचा उदय त्याच्या चित्तांत होऊं लागला “ या पाषाण प्रतिमेच्या अंतरंगीं दुसरी कांहीं वस्तू असूं शकेल काय ? जगाचें कल्याण करणारी माता या विश्वांत खरोखरीच असूं शकेल काय ? या विश्वांत राहून ती या विश्वाचें नियमन करिते, ही गोष्ट खरी असूं शकेल, कीं हें सारें स्वप्नच ? धर्मांत कांहीं शक्यता असेल काय ? ” अशा प्रकारचे संशय हिंदु मुलाच्या मनांत नेहमीं येत असतात. आमच्या देशाच्या वातावरणाचा हा एक विशिष्ट गुणच आहे. आपण जें काय करतो तें बरोबर आहे कीं नाही, असा संशय त्यांना नेहमीं येतो; आणि केवळ शाब्दिक उपपत्तींनीं त्यांचें समाधान होत नाही. परमेश्वरविषयक अनेक उपपत्तींच्या जंत्री आमच्या देशांत पूर्वीच सिद्ध करून ठेविल्या आहेत; तथापि केवळ ग्रंथांनीं अथवा त्यांतील उपपत्तींनीं आमचें समाधान होत नाही. या ग्रंथांत सांगितलेल्या उपपत्तींचा प्रत्यक्ष अनुभव कसा येईल, हीच कल्पना आम्हांपैकीं हजारों लोकांच्या चित्तांत नित्य धोळत असते. परमेश्वराचें अस्तित्व खरोखरच आहे काय ? आणि जर असेल तर त्याचा अनुभव आपणांस कसा होईल आणि सत्याची व आपली भेट कशी होईल, हीच चिंता हजारों लोकांस सदैव पोळीत असते. हें सारें मृगजलवत् आहे असें तुझ्यां पाश्चात्य लोकांस कदाचित् वाटेल, पण आमच्या दृष्टीनें हा मृगजलाभास नसून, त्यांत पूर्ण सत्य आम्हांस दिसत असतें. तुमच्या दृष्टीनें या गोष्टी तुझ्यांस असाध्य कोटीतल्या वाटतात आणि आम्हांस त्या साध्य दिसतात. स्वानुभवाकरितां प्राण-

त्यागास सिद्ध होणारीं माणसेंही हिंदुस्थानांत आहेत. सर्व लौकिक सुखांवर पाणी सोडून दऱ्याखोऱ्यांचा आश्रय करणारीं अथवा पवित्र सरितांच्या कांठीं स्वानुभवासाठीं अश्रु ढाळणारीं माणसें हिंदुस्थानांत आहेत. त्यांचा हेतु परमेश्वराचें ज्ञान केवळ बुद्धीनें करून घेण्याचा नसतो. विवेकक बुद्धीनें वाद-विवाद करावा हा त्यांचा हेतु नसतो. बुद्धीच्या मार्गे लागून अंधारांत चांच-पडत पडावें हें त्यांस प्रिय नसतें. ज्या इंद्रियांनीं आपणास जगाचा अनुभव होतो, त्या इंद्रियांच्या आटोक्यापलीकडे असणाऱ्या मार्गांनें जाऊन परमेश्वराची प्रत्यक्ष भेट घ्यावी, हा त्यांचा हेतु असतो. यासंबंधीं कोणताही विशिष्ट सिद्धांत सांगण्याचें सध्या प्रयोजन नाही; पण ही गोष्ट अशा प्रकारच्या लोकांच्या चित्तावर पक्की बिबलेली असते, हें मात्र खरें, अशा प्रकारच्या यत्नांत हजारों लोक मृत्युमुखीं गेले तर दुसरे हजार त्यांची जागा पटकविण्यास सिद्ध होतात. या एकाच कल्पनेच्या मार्गे लागून हजारों वर्षे सबंध राष्ट्रानें संन्यस्तवृत्तीचा व त्यागाचा धडा गिरविला आहे. या एकाच कल्पनेच्या नादानें हजारों हिंदु लोक प्रतिवर्षीं आपलीं घरे-दारें सोडीत आहेत व अनेक प्रकारच्या आपत्ति भोगाव्या लागल्यानें प्राणत्याग करीत आहेत. तुझ्या पाश्चात्यांच्या दृष्टीनें हें सारें मृगजलाचें शोधन आहे आणि असें तुझ्या कां वाटतें, याचेंही कारण मला समजतें; पण पाश्चात्य देशांत वास केल्यानंतरही ही गोष्ट साध्य कोर्टींतील आहे, अशी माझी अद्यापही समजूत आहे.

इतर कोणत्याही गोष्टींच्या विचारांत जो क्षण जातो तो फुकट जातो असें मला वाटतें. भौतिक शास्त्रांतील चमत्कारही माझ्या दृष्टीनें तुच्छ होत. परमेश्वरविषयक विचारांवाचून अन्य कोणत्याही गोष्टींचा विचार करण्यांत माझे जितकें आयुष्य जातें, तितकें आयुष्य मी फुकट घालविलें असें मला वाटतें. मानवी जीवित क्षणभंगुर आहे. तुम्ही अत्यंत ज्ञानी ज्ञालां अथवा एखाद्या पशूप्रमाणें अज्ञानी राहिलां, तरी तुम्हांवर मृत्यु केव्हां झडप घालील याचा नियम नाही. अंगावर चिंध्या पांघरण्याइतकें दारिद्र्य तुम्हापाशीं असलें अथवा चक्रवर्ति राजाचें ऐश्वर्य तुम्हांस प्राप्त झालें असलें, तरी कालाच्या जबड्यांत तुम्ही केव्हां जाल हें सांगतां येत नाही. एखाद्या भिकार झोंपडीचें छत तुमच्या मस्तकावर असलें अथवा लक्षावधि लोकांवर प्रभुत्व गाजविणाऱ्या राजाचा मुकुट

तुमच्या मस्तकीं असला, तरी मृत्यु तुमचें केव्हां हरण करील, याचा नियम नाही. तुम्ही भीमाप्रमाणें सशक्त असलां अथवा हजारों व्याधीनीं तुमचें शरीर पोखरून टाकिलें असलें, तरी मृत्यूला या दोहींची किंमत सारखीच. तुम्ही स्वभावानें कितीही आनंदी असलां अथवा कितीही दुःखी असलां, तरी मृत्यु तुम्हांला एकाच दृष्टीनें पाहतो. या आपल्या मानवी जीवितांत जीं अनंत अगम्य कोडीं आहेत, त्या सर्वांचें उत्तर आपणांस एकाच वेळीं मिळेल. ज्या वेळीं आपण परमेश्वराची प्रत्यक्ष भेट घेऊं, त्याच वेळीं आपल्याला जीविताचें कोडें उलगडेल. या कोड्याचा उलगडा न झाला तर आपलें आयुष्य काष्ठ-लोष्टासारखें केवळ जड आहे असेंच म्हटलें पाहिजे. मानवी जीविताविषयीं आम्हां हिंदुलोकांच्या कल्पना या प्रकारच्या आहेत. केवळ बुद्धिवादानें त्यांचें सत्यत्व प्रत्यक्ष सिद्ध करतां येणार नाहीं. फारच झालें तर त्या शक्य कोटीं-तील आहेत, इतकीच गोष्ट बुद्धिवादानें सिद्ध होईल. बुद्धिवादाची मजल या-पलीकडे जाऊं शकणार नाहीं. केवळ भौतिक शास्त्रांतही कित्येक सिद्धांत असे आहेत कीं, त्यांची सिद्धता अद्यापि केवळ शक्य कोटीपलीकडे गेली नाही. प्रत्यक्ष गोष्टींचें स्वरूप त्यांस अद्यापि प्राप्त झालें नाहीं. प्रत्यक्ष स्वरूप हें इंद्रियगम्य स्वरूप आहे. कोणत्याही गोष्टींचें प्रत्यक्षत्व अनुभवानें सिद्ध व्हावें लागतें; आणि अशाच रीतीनें धर्माच्या सत्यत्वाचाही प्रत्यक्ष अनुभव घ्यावा लागतो. परमेश्वर आहे, ही गोष्ट सिद्ध करण्यासही परमेश्वराची प्रत्यक्ष भेट घेतली पाहिजे. धर्मांत सांगितलेल्या गोष्टी खऱ्या आहेत हें पटण्या-करितां त्या गोष्टींचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतला पाहिजे. कितीही वादविवाद केला तरी नुसत्या शब्दावडंवरानें या गोष्टींची खात्री पटणार नाहीं. या गोष्टी खऱ्या आहेत अशी प्रतीति केवळ अनुभवानेंच येईल व त्यांजवरचा भासा विश्वासही अढळ होईल.

अशा प्रकारच्या कल्पनेचा उदय आपल्या चरित्रनायकाच्या ठिकाणीं झाला आणि त्या कल्पनेतच त्याचें सारें चित्त गुंतून राहिलें. त्यानें दिवसभर एक-सारखें रडत बसावें आणि झणावें 'माते, तूं आहेस ही गोष्ट खरी आहे काय? कीं ही सारी कवींची कल्पनाच आहे? जगन्मातेचें अस्तित्व ही भ्रमिष्ठ लोकांच्या डोक्यांतून अथवा कवींच्या डोक्यांतून निघालेली कल्पना तर नसेल ना?' लौकिक समजुतीप्रमाणें आपला चरित्रनायक सुशिक्षित नव्हता.

कसल्याच प्रकारें शिक्षण त्याला मिळालें नव्हतें. यामुळें निसर्गापासून तो फारसा लांब गेलेला नव्हता. अंतरंगापासून बुद्धीनें त्याला फार लांब ओढिलेलें नव्हतें. बुद्धीच्या जागृतीनें उत्पन्न होणारे संशय आणि भ्रम त्याच्या चित्तांत उद्भवले नव्हते. यामुळें त्याचें मन अधिक शुद्ध आणि अधिक सुदृढ होतें. परक्याच्या विचारांचें मिश्रण त्याच्या चित्तांत झालें नव्हतें. यामुळें त्याचे विचार अधिक शुद्ध आणि एकमार्गी होते. त्याचा विश्वविद्यालयांत प्रवेश झाला नसल्यानें परकीयांचे विचार त्याच्या चित्तांत घुसले नव्हते. यामुळें त्याच्या स्वतःच्या विचारांस वावरण्यास अधिक अवसर सांपडला होता. विश्वविद्यालयांतील शिक्षण घेतलें असल्यानें आपल्या विचारांत परकीयांच्या विचारांची सरमिसळ झाली आहे. याच करितां आपला चरित्रनायक हा अधिक शुद्ध विचारांचा होता; असें प्रोफेसर मॅक्समुल्लर यांनीं त्याच्या चरित्रलेखांत झटलें आहे. स्वतःच्या डोक्यांत उद्भवलेले विचारच आपला चरित्रनायक बोद्धून दाखवीत असे; आणि याचें कारण हेंच कीं, त्याचा प्रवेश विश्वविद्यालयाच्या हद्दींत झाला नव्हता. परमेश्वरविषयक विचार त्याच्या चित्तांत एकसारखे घोळूं लागले व शेवटीं दुसऱ्या कोणत्याही विषयाचें चिंतन तो करीनासा झाला. नित्यपूजाही त्याच्या हातून नीट रीतीनें पार पडेनाशी झाली. पूजेंत ज्या पद्धती सांगितल्या आहेत, त्यांत त्याच्या हातून चुका होऊं लागल्या. केव्हां केव्हां नैवेद्य दाखविण्याचें भान त्यास राहूं नये, केव्हां केव्हां आरति करण्याचें त्यानें विसरावें अथवा केव्हां केव्हां तासांचे तास आरतीच करीत सुटावें, असें होऊं लागलें.

त्याच्या चित्तांत आतां एकाच कल्पनेस अवसर राहिला होता. “माते, तूं आहेस कीं नाहीं ? तूं बोलत कां नाहींस ? तूं मृत झाली आहेस काय ?” हेच प्रश्न तो सदोदित विचारूं लागला. आपणांपैकीं पुष्कळांच्या आयुष्यक्रमांतही एक वेळ असा येत असतो कीं, त्या वेळीं आपणांस हा सारा बुद्धिवाद कंटाळवणा आणि शुष्क वाटतो. ज्या ग्रंथांतून आह्मांस खरोखरच ज्ञानाची प्राप्ति फारशी होत नाहीं, अशा ग्रंथांच्या वाचनाचा आपणांस कंटाळा येतो. अशा वेळीं आपली स्थिति फार चमत्कारिक झालेली असते. ग्रंथ कंटाळवाणे वाटले तरी त्यांचें वाचन सुटत नाहीं. अफूची संवय असणाऱ्या मनुष्याप्रमाणें ठरलेल्या वेळीं त्यांचें सेवन केल्यावांचून आपणांस चैन पडत नाहीं.

अशा वेळीं आपल्याही चित्तांत कित्येक वेळां असे उद्गार निघतात कीं, “या अंधारांतून मार्ग दाखविणारा कोणी तरी मला या विश्वांत भेटणार नाहीं काय ? जर कोणी असा असेल, तर तो मला मार्ग कां दाखवीत नाहीं ? तो माझ्याशीं कां बोलत नाहीं ? ग्रंथांच्या रूपानें दूत पाठविण्यापेक्षां तो स्वतःच मजकडे कां येत नाहीं ? हजारों मतांनीं आणि मतांतरांनीं भरलेल्या या जगांत मी खरें तरी काय मानावें ? जर परमेश्वराचें अस्तित्व खरोखरच असेल, तर मजसारख्या आपल्या दीन लेंकरांची उपेक्षा तो कां करतो ? आपलें चित्त अत्यंत उदास झालें असतां तेथें अशा प्रकारचे विचार उद्भवतात; पण आपल्या भोंवतीं असलेल्या वस्तूंचें जाळें इतकें मोहक आहे कीं, क्षणार्धानेंच या विचारांचा आपणांस विसर पडतो. स्वर्गाचीं कपाटें खुलीं होत आहेत, असा क्षणमात्र भास होत असतो आणि प्रकाशमय प्रदेशांत आपण एकदम उडी घेणार असें वाटतें न वाटतें तोंच आपल्यांतील जड विषय जागृत होतात आणि या शुद्ध बुद्धीचें उच्चाटन करतात. ही बुद्धि नष्ट झाल्याबरोबर आपण पुन्हां पदच्युत होतो आणि जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत पुनःपुनः सांपडतो. या सामान्य कोटीस अपवादक अशांही कांहीं माणसें जन्मास येतात. त्यांचें मन इतक्या सोप्या रीतीनें मोहवश होत नाहीं. एक वार ईश्वराभिमुख झालेलें त्यांचें मन तेथून परत फिरत नाहीं. त्यांच्या भोंवतीं कितीही मोहक वस्तूंचा गराडा पडला असला, तरी सत्याकडे जाणाऱ्या मार्गापासून ते परावृत्त होत नाहींत. आपलें जीवित आणि मोहक वस्तु हीं दोन्ही क्षणभंगुर आहेत, अशी त्यांची खात्री झालेली असते. या जीविताचा उपयोग मोठ्या अर्थाचा लाभ करून घेण्यांत करावा असें त्यांस वाटत असतें. जीवित आणि मृत्यु, वरें आणि वाईट इत्यादि अनेक द्वंदांपलीकडे जाऊन मानवी जीविताचें कोडें उलगडण्याहून अधिक मोठा पुरुषार्थ तो कोणता ?

शेवटीं या देवळांत नोकरी करणें आपल्या चरित्रनायकास अशक्य झालें. जवळच असलेल्या एका लहानशा वनांत तो निघून गेला आणि तेथें राहूं लागला. या वेळच्या स्वतःच्या जीवनक्रमाबद्दल अनेक वेळां माझे सद्गुरु मला सांगत असत. सूर्य केव्हां उगवला आणि केव्हां मावळला, याचेंही भान त्यांस रहात नसे. आपला जीव कसा राहिला हें त्यांस आठवत नव्हतें. स्वतः-

बद्दलचा त्यांचा सर्व विचार मावळला होता आणि कांहीं खाण्याचेंही भान त्यांस राहिलें नव्हतें. या वेळीं त्यांच्या एका आप्तानें मोठ्या प्रेमानें त्यांचें संगोपन केलें. तो त्यांस भरवीत असे आणि ते केवळ एखाद्या यंत्राप्रमाणें घांस गिळीत असत.

अशा रीतीनें दिवसामागें दिवस आणि रात्रीमागें रात्री जाऊं लागल्या. संबंध दिवस संपून संध्याकाळ झाली आणि संध्याकाळची आरतीची देवळांतली घंटा वाजू लागून तिचा आवाज त्यांच्या कानीं पडूं लागला, ह्मणजे ते फार खिन्न होत असत आणि ह्मणत, “ माते, आणखीही एक दिवस फुकट गेला; आणि तूं तर अद्यापिही येत नाहीस ! या क्षणभंगुर आयुष्यातील आणखी एक दिवस कमी झाला आणि मला अद्यापिही सत्य कळलें नाही.” असें ह्मणतां ह्मणतां ते मोठ्यानें रडूं लागत आणि या यातना असह्य होऊं लागल्या ह्मणजे आपलें डोकें भुईवर आपटून घेत आणि पुन्हां मोठ्यानें रडूं लागत. सदोदित ते एकच प्रकारची बडबड करीत असत. “ जगन्माते, तूं माझ्या हृदयांत प्रगट हो. तुझ्यावांचून मला आतां दुसऱ्या कशाची गरज उरली नाही. मला फक्त तूच हवी आहेस.” स्वतःच्या साध्याची पूर्तता करणें, एवढाच त्याचा हेतु या वेळीं होता. सर्वस्वाचा त्याग केल्यावांचून आणि अहंकाराच्या सर्व कल्पना नष्ट झाल्यावांचून मातेचें दर्शन होऊं शकत नाही, असें त्यांनीं ऐकिलें होतें. प्रत्येकाकडे जाण्याची मातेची इच्छा आहे, पण मनुष्यच तिला येऊं देत नाही, असेंही त्यांच्या श्रवणपथावर आलें होतें. नानाप्रकारच्या मूर्खपणाच्या कल्पनांमागें मनुष्य धांवत असतात. केवळ चैन करावी असा त्यांचा उद्देश असतो. तीं मातेच्या दर्शनासाठीं उत्सुक नसतात. ज्या क्षणीं सर्व कल्पनांचा त्याग करून तीं फक्त तिचेंच ध्यान करतील, त्याच क्षणीं ती त्यांस प्राप्त होईल, असेंही त्यांनीं ऐकिलें होतें. याकरितां या एकाच कल्पनेचा पिच्छा ते पुरवूं लागले. सर्वसंगपरित्याग करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. स्वतःजवळ असलेलें कुडुकमिडुक त्यांनीं फेंकून दिलें. नाण्याला यापुढें स्पर्शही करावयाचा नाही, अशी त्यांनीं शपथ वाहिली. लक्ष्मीच्या त्यागाची त्यांची ही बुद्धि इतकी दृढ झाली होती कीं, ती त्यांच्या सूक्ष्म देहाचा एक भागच बनून गेली होती. ते निद्रित असतां त्यांच्या हाताला एखाद्या नाण्याचा स्पर्श केला, तर तो हात ताबडतोब वांकडा होत

असे. आणि सर्व शरीर पक्षघात झाल्याप्रमाणे निर्जीव भासत असे. तुझांला हें सांगणें चमत्कारिक वाटेल, परंतु ही गोष्ट माझ्या अनुभवाची आहे. या-शिवाय दुसऱ्याही एका कल्पनेचा उदय त्यांच्या चित्तांत झाला होता. काम हा मनुष्याचा भयंकर शत्रू आहे, असे त्यांस वाटूं लागले. मनुष्याचें खरें रूप ह्मणजे त्याचा आत्मा, आणि आत्म्याच्या ठिकाणीं लिंगभेद नाही, असें ते आपल्या चित्तास शिकवूं लागले. कनक आणि कामिनी या दोनच प्रबळ कल्पनांच्या मार्गे लागल्यामुळे मनुष्यप्राण्याला, मातेचें दर्शन होत नाही असें त्यांस वाटूं लागले. सर्व विश्व हें जगन्मातेचेंच व्यक्त रूप असल्यामुळे प्रत्येक स्त्रीचा देहसुद्धां तिचेंच व्यक्त रूप होय. प्रत्येक स्त्रीच्या ठिकाणीं ज्या अर्थां जगन्मातेचें प्रतिनिधित्व आहे, त्याअर्थां मातेवांचून दुसऱ्या कोणत्या दृष्टीनें मी तिजकडे पाहणार ? असा विचार सदेवित ते आपल्या चित्तांत करीत असत. प्रत्येक स्त्रीकडे ते केवळ मातेच्या दृष्टीनें पाहात. प्रत्येक स्त्री जगन्माता दिसावी अशी स्थिति मनाला सहाजिकपणें यावी, याकरितां त्यांनीं प्रयत्न केला, आणि अखेरपर्यंत कोणत्याही स्त्रीकडे मातेवांचून अन्य दृष्टीनें पाहिलें नाही.

आत्मानुभवाची इच्छा एकवार मानवी अंतःकरणांत प्रगट झाली ह्मणजे एकसारखी ती वाढतच जाते. एके वेळीं मला सद्गुरु ह्मणाले, “ बाळा, एखाद्या खोलींत सोन्याचा एक मोठा ठेवा आहे आणि शेजारच्या खोलींत एक चोर बसला आहे अशी कल्पना कर. अशा वेळीं त्या चोराला झोंप तरी येईल काय ? शेजारच्या खोलींत प्रवेश कसा करावा आणि त्या सोन्यावर हात कसा मारावा, हें एकच चिंतन त्याला इतकें जाळूं लागेल कीं त्याची झोंप साफ उडून जाईल. त्याचप्रमाणें या सर्व दृश्य विश्वाच्यामार्गे सत्य आहे. त्याच्या मार्गे परमेश्वराचा वास आहे. जो कधीही मरत नाही, जो सदा पूर्णानंद स्वरूप आहे, आणि ज्याच्या आनंदाच्या तुलनेनें इंद्रियविषयक आनंद शुद्ध पोरखेळसे भासतात असा परमात्मा उभा आहे, अशी ज्याची बालंबाल खात्री झाली आहे असा मनुष्य परमात्मप्राप्ति झाल्यावांचून स्वस्थ राहील असें तुला वाटतें काय ? त्याच्या प्राप्तीसाठीं तो एकसारखी धडपड करीत राहणार नाही काय ? ही धडपड एक क्षणतरी थांबून राहील काय ? नाही; परमात्मप्राप्ति होईपर्यंत तो धडपड करीत राहीलच. या एकाच इच्छेनें तो

अगदी वेडावून जाईल.” परमात्मप्राप्तीच्या वेडाने आपल्या चरित्रनायकाला या वेळीं पूर्णपणे पछाडले होते. या वेळीं त्याला कोणी मार्गदर्शक भेटला नव्हता. कोणा उपदेशकाच्या संगतीची प्राप्ति त्याला झाली नव्हती. तो वेडा झाला आहे असे सर्वांस वाटत होते. जगाचा हा व्यवहार निरंतर असाच आहे. लौकिक व्यवहाराचा ज्याने त्याग केला आहे, त्याला जग वेडा समजतें; पण अशाच प्रकारच्या पुरुषांच्या अस्तित्वावर हें जग अवलंबून आहे. ज्या शक्तीने हें जग चालतें, त्या शक्तीचा उगम अशा प्रकारच्या वेडांतूनच झाला आहे. भविष्यत् कालींही ज्या शक्तीने या विश्वाचे व्यवहार चालावयाचे आहेत, ती शक्तीही अशाच वेडांतून निर्माण होणार आहे.

अशा रीतीने दिवसांमागे दिवस आणि महिन्यांमागे महिने जात चालले, आणि सत्याचा शोध सुरू राहिला. याच शोधार्थ चालणाऱ्या धडपडीमध्ये एक क्षणाचाही खळ पडला नाही. शेवटीं आपल्या चरित्रनायकाचे हृदय-कपाट हळूहळू उघडूं लागले. त्याला दृष्टांत होऊं लागले. मानवी जीविताच्या कोड्याचे उद्घाटन होऊं लागले. जणू काय, पडद्यामागे पडदा गळून पडूं लागला. जगन्मातेने त्याचे गुरुत्व स्वीकारिलें; आणि या विश्वाच्या कोड्याचा उलगडा ती आपल्या शिष्यासमोर करूं लागली. या वेळीं त्या अरण्यांत एक स्त्री आली होती. ती फार देखणी होती, व तिचे ज्ञान अतुल होते. ती प्रत्यक्ष सरस्वती देवीच होती असें कित्येक वेळां सद्गुरू द्वाणत असत. मनुष्यरूपानें प्रत्यक्ष विद्यादेवीच अवतरली होती असें ते सांगत. हिंदुराष्ट्राचा एक विशेष येथेही आढळून येतो. हिंदु स्त्रिया अत्यंत अशिक्षित असतांही आणि पाश्चात्यांच्या दृष्टीने त्यांच्या मागे कडक निर्बंध लागलेले असतांही अशा प्रकारच्या स्त्रीवर्गांतूनच एक अत्यंत ज्ञानी स्त्री निर्माण झाली. ही स्त्री संन्यासिनी होती. तिनें सर्व-संगपरित्याग केला होता. ती स्त्री त्या अरण्यांत गेली व आपल्या चरित्रनायकास तिनें पाहिलें. हीच त्यांची पहिली गुरु होती. त्याला काय हवें आहे हें तिनें जाणिलें आणि ती त्याला द्वाणाली, “ बाळा, अशा प्रकारचें वेड ज्याला लागतें तो पुरुष धन्य होय. हें सारें विश्व मात्र खरोखर वेडें आहे. कित्येक संपत्तीच्या मागे लागून वेडे होतात; कित्येक चैनीसाठीं वेडे झालेले आहेत; कित्येकांना कीर्तीचें वेड आहे आणि दुसरे कित्येक अशाच प्रकारच्या अनेक वस्तूंच्या नादानें वेडावलेले आहेत. कोणाला सोनें हवें, कोणाला पुत्रकलत्र हवें,

श्रीमंत होण्यासाठी कोणी धडपड करितात आणि दुसऱ्यांवर प्रभुत्व गाजविण्यासाठीही कोणी खटपट करितात; पण परमेश्वराच्या प्राप्तीसाठी वेडावलेला मात्र कोणीही आढळून येत नाही. हे सारे वेडे एकमेकांस मदत करण्यास उत्सुक असतात. आपल्या स्नेह्याच्या वेडाबद्दल त्यांच्या चित्तांत सहानुकंपा असते; पैशासाठी कोणी वेडा झाला तर त्यांच्या चित्तांत दया उत्पन्न होते. तो कांहीं वावगें करीत आहे असे त्यांस वाटत नाही. वेड्याला दुसरा वेडा ज्याप्रमाणें अत्यंत ज्ञानी वाटतो, त्याचप्रमाणें लौकिक वस्तूंनी वेडावलेल्या या लोकांचा एकमेकांबद्दल समज असतो. असल्या लोकांना परमेश्वराच्या वेडाची कल्पना कशी व्हावी ? त्यांनी त्याला मूर्ख समजावें, आणि त्याचें मन थाऱ्यावर नाही असें ह्मणावें हें योग्यच आहे. ते त्याच्या वाऱ्यासही उभे राहत नाहीत, यांत कांहीं नवल नाही. याच करितां ते तुलाही वेडाच समजतात; पण असें वेड लागणें हें मोठें भाग्य आहे. भगवंताचें वेड ज्याला लागलें, त्याहून अधिक भाग्यवान् असा दुसरा कोण आहे ? अशीं मनुष्ये फारशी पाहण्यांत येत नाहीत. ”

ही स्त्री त्या अरण्यांत कांहीं वर्षे राहिली होती. त्या काळांत आपल्या चरित्रनायकाला तिनें धर्माचें ज्ञान करून दिलें, आणि योगाचे प्रकारही सांगितले. जणूकाय, धर्माच्या प्रचंड नदींत पोहावयासच तिनें त्याला शिकविलें.

यानंतर आणखीही एक संन्याशी त्या अरण्यांत आला. भिक्षावृत्तीनें राहणारे असे अनेक संन्यासी हिंदुस्थानांत इकडून तिकडे हिंडत असतात. अशांपैकींच हाही एक संन्यासी होता. तो मोठा तत्त्वदर्शी होता. या जगाला खरोखर अस्तित्व आहे, ही गोष्ट तो खोटी मानीत असे, आणि आपल्या या तत्त्वाचा प्रत्यक्ष आचार म्हणून सदोदित उघड्या जागीं तो राहत असे. घराचा अथवा मठाचा आश्रय त्यानें कधीही केला नाही. हवेंत मोठें वादळ झालें अथवा सूर्याचा ताप अत्यंत प्रखर पडला, तरी अशा वेळींही तो उघड्या जागेंतच असे. या संन्याशानें आपल्या चरित्रनायकाला धुर्तीतील तत्त्वज्ञानाचें अध्यापन केलें. या शिष्याला शिकवीत असतां तो कित्येक बाबतींत आपणाहूनही श्रेष्ठ आहे, असा अनुभव या संन्याशाला लवकरच आला. तो कित्येक महिने तेथें राहिला होता आणि तेथून निघून जातांना त्यानें आपल्या चरित्रनायकाला संन्यासदीक्षा दिली.

आपला चरित्रनायक पुजारी होता व त्याची विचित्र पूजापद्धति पाहून लोक त्याला वेडा म्हणूं लागले; त्या वेळीं त्याच्या आप्तेष्टांनीं एका लहान

मुलीबरोबर त्याचा विवाह केला. अशा रीतीने त्याला संसारपाशांत बद्ध केलें तर त्याचें वेड जाईल अशी त्यांची समजूत होती; पण त्यांचा हा समज अगदी चुकीचा होता असें लवकरच अनुभवास आलें. आपल्या चरित्रनायकाचें वेड दिवसेंदिवस अधिकच वाढत चाललें. आमच्या देशांत मुलांमुलींची लहानपणींच लग्नें होतात. त्यांचे विवाह त्यांचे खुषीनें होत नसून मातापितरेंच ते घडवून आणीत असतात. वास्तविक पाहतां अशा प्रकारच्या विवाहांना वाङ्निश्चयाहून अधिक महत्त्व देतां येत नाहीं. आपला चरित्रनायक स्वतःच्या विवाहाची गोष्ट पूर्णपणें विसरला होता. आपलें लग्न झालें असून आपणांस एक स्त्री आहे, या गोष्टीचें भान त्यास राहिलें नव्हतें. आपल्या चरित्रनायकाची पत्नी हा वेळपर्यंत माहेरीच राहिली होती. आपला जांबई भक्त झाला असून कित्येक लोक त्याला वेडा समजतात, असें त्या मुलीच्या आईबापांनीं ऐकिलें होतें. आपल्या यजमानांची स्थिति खरोखर काय आहे, हें स्वतःच्या दृष्टीनें पाहण्याचा या स्त्रीनें निश्चय केला, आणि त्या अरण्यापर्यंत ती पायीच चालत गेली. आपल्या चरित्रनायकानें तिजकडे पाहिलें आणि तिचा पत्नीत्वाचा हक्क कबूल केला. वास्तविक पहातां संन्यासी हा व्यवहारापलीकडला असल्यामुळें त्याजवर कोणाचाही कसल्याही प्रकारचा हक्क चालूं शकत नाहीं. सद्गुरु आपल्या पत्नीच्या पायां पडले आणि ह्मणाले, “प्रत्येक स्त्रींत माझ्या मातेचें अस्तित्व आहे, असें खुद्द जगन्मातेनेंच मला सांगितलें आहे; याकरितां तुजकडेही मी मातेच्याच दृष्टीनें पाहीन. लौकिक व्यवहारांत शिरून मी पुन्हां संसारबंधनांत पडावें अशी तुझी इच्छाच असली तर तसें करण्यासही माझी तयारी आहे.”

ती स्त्री फार पवित्र आणि उदार अंतःकरणाची होती. आपल्या पतीला कशाचें वेड लागलें आहे हें तिनें जाणलें. संसारपाशांत जखडण्याची आपली यत्किंचितही इच्छा नाहीं, असें तिनें त्यांना ताबडतोब उत्तर दिलें. त्यांच्या पायापाशीं राहून त्यांची सेवा करावी, इतकीच इच्छा तिनें प्रदर्शित केली. तिनें त्यांचें शिष्यत्व पत्करिलें आणि ते परमेश्वराचे अवतार आहेत, अशा एकांतिक भावनेनें तिनें मनापासून त्यांची सेवा केली. अशा रीतीनें तिच्या अनुमोदनानेंच त्यांच्या मार्गातील सर्व कांटे दूर झाले आणि स्वेच्छेप्रमाणें वागण्यास त्यांस मोकळिक मिळाली.

यानंतर दुसऱ्याही अनेक धर्मातील रहस्ये जाणण्याची इच्छा सद्गुरूंस झाली. हा वेळपर्यंत स्वतःच्या धर्मावांचून दुसऱ्या कोणत्याही धर्माची माहिती त्यांस झाली नव्हती. दुसऱ्या धर्माचे स्वरूप कसे आहे, हे जाणण्यासाठी परधर्माच्या गुरूंचा शोध त्यांनी केला. गुरु या शब्दाचा आद्धानां पौर्वात्यांचा अर्थ तुद्धानां पाश्चात्यांच्या अर्थाहून अगदी भिन्न आहे. ज्याच्याजवळ नुसती पुस्तकी विद्या आहे, त्याला आम्ही गुरु समजत नाही. परमात्मतत्त्वाचा ज्याला स्वानुभव झाला आहे, त्यालाच आम्ही गुरु ह्मणतो. मुसलमानी धर्माच्या माहितीसाठी सद्गुरु एका मुसलमानी महंताकडे गेले, आणि कांहीं काल त्याजपाशी राहिले. या काळांत महंताच्या आज्ञेनुरूप ते वागत होते. अशा रीतीने वागत असतां ज्या पदावर आपण आपल्या मार्गाने आरूढ झालों, त्याच पदीं आरूढ होण्याचा हाही एक मार्ग आहे अशी त्यांची खात्री झाली व त्यांस फार नवलही वाटले. येशू ख्रिस्ताने सांगितलेला मार्गही शेवटीं त्याच स्थितीस पोहोचवितो, असाही अनुभव त्यांस आला. सर्व प्रकारच्या पंथांतील महात्म्यांच्या भेटी त्यांनी घेतल्या. हा सारा उद्योग त्यांनी अत्यंत अंतःकरणपूर्वक केला. शिक्षण आणि अनुभव यांची प्राप्ति करून घ्यावी यावांचून दुसरा कोणताही हेतू त्यांच्या चित्तांत नव्हता. ते एखाद्या गुरुपाशी जात, तेव्हां त्याच्या सांगण्याप्रमाणे तंतोतंत वर्तणूक करीत असत. अशा रीतीने सर्व धर्मांचे साध्य एकच आहे, असा अनुभव त्यांस आला. सर्वांचे साध्य एकच असून फरक आहे तो फक्त मार्गांत अथवा भाषेत आहे अशी त्यांची खात्री झाली. अंतर्दामीं सर्व धर्म आणि सर्व पंथ एकाच साध्यासाठी खटपट करीत आहेत, आणि या निरनिराळ्या पंथवाल्यांत आणि धर्माभिमान्यांत जे तंटे होतात, त्यांचे कारण स्वार्थबुद्धीच आहे, असें त्यांस आढळून आले. सत्याचा शोध करावा या बुद्धीपेक्षा “माझी कीर्ति” आणि “तुझी कीर्ति” ही बुद्धि या अनेक धर्माभिमान्यांत अधिक प्रबल आहे, असें त्यांस दिसून आले. दोन पंथवाले एकच सत्य सांगत असतां, त्यांपैकीं एक दुसऱ्यास म्हणतो, “तुझे ह्मणणे खोटे आहे; कारण त्याजवर माझ्या हातचा सत्यत्वाचा शिक्षा पडलेला नाही. याकरितां तुझे ह्मणणे कोणीही ऐकू नये. यावर दुसरा ह्मणतो, “तुझे ह्मणणे अगदीं खोटे आहे. जी गोष्ट मी सांगतो तीच तूं सांगत असलास तरी ज्या अर्थी माझ्या नांवाने ती तूं सांगत नाहीस, त्या अर्थी तुझा मार्ग चुकीचा.”

अशा रीतीने निरनिराळ्या धर्माभिन्यांत भांडणें कां होतात, याचें कारण सद्गुरूंनीं शोधून काढलें; आणि स्वतः लीनतेचा अभ्यास ते करूं लागले. लीनतेचें महत्त्व प्रत्येक धर्मांत वर्णिलें असल्याचें त्यांस आढळून आलें. “या जगांत मी नसून तूं आहेस” असें प्रत्येक धर्मांत सांगितलें असल्याचें त्यांस आढळून आलें. जो ‘मी’ ला रजा देतो. त्याच्या अंतःकरणांत परमेश्वर प्रकट होतो. मानवी हृदयांतून अहंकार जो जो मावळत जाईल, तो तो ईश्वर तेथें प्रकट होत जाईल. जगांतील प्रत्येक धर्मांत या तत्त्वाचा उल्लेख त्यांस प्रमुखत्वानें आढळून आला आणि त्याचा अभ्यास त्यांनीं सुरू केला. कोणत्याही प्रकारचा अभ्यास सुरू केला ह्मणजे नुसत्या शाब्दिक अवडंबराला स्वतःस बांधून न घेतां तत्त्वाप्रमाणें प्रत्यक्ष आचारांसच सुरवात करावयाची, अशी त्यांची रीत असे, हें मी पूर्वीं एकवार सांगितलेंच आहे. परोपकाराबद्दल लांब लांब बाता झोडणारे आणि सर्व मनुष्यांच्या समान हक्काबद्दल गप्पा झोडणारे अनेक लोक आपल्या पाहण्यांत येतात; पण त्यांची वाचा आणि कृती यांचा मेळ पाहिला तर बहुधा ३६ चाच आंकडा दिसून यावयाचा. ज्याची कृती आणि उक्ति यांत पूर्ण मेळ आहे, असा पुरुष महद्भाग्यानें आढळून आला. स्वतःला जें योग्य वाटतें त्याचा आचार कोणाचीही भीडभाड न ठेवतां तंतो-तंत करवावयाचा अशी माझ्या सद्गुरूंची रीत असे. ही कला त्यांना पूर्णपणें अवगत झाली होती.

त्यांच्या रहाण्याच्या ठिकाणापासून जवळच एका अंत्यजाचें घर होतें. हिंदुस्थानांत या जातीची वरीच मोठी संख्या आहे. हे लोक अस्पृश्य आहेत अशी आमची समजूत आहे. एखाद्या ब्राह्मणानें सु-प्रभातीं या जातीच्या एखाद्या मनुष्याचें तोंड पाहिलें, तर त्यानें सारा दिवस उपवास करावा, असें कांहीं ग्रंथांत सांगितलें आहे. एखादा अंत्यज शहरांत शिरला तर त्याने स्वतःच्या मस्तकावर आपल्या जातीची खूण ह्मणून कावळ्याचें पीस लावलें पाहिजे, अशीही कित्येक शहरांत चाल आहे. त्याचप्रमाणें कित्येक शहरांत “अंत्यज येत आहे, विटाळ होईल, दूर सरा हो !” असें ओरडत त्याला चालावें लागतें ! तो असें ओरडल्याबरोबर लोकही जादून भारल्यासारखे पळत सुटतात ! कारण त्याचा स्पर्श झाला तर कपडे बदलून त्यांस सचैल स्नान करावें लागतें. हजारों वर्षांच्या संवयीनें खुद्द अंत्यजांनाही या

गोष्टीत कांहीं वावगें वाटत नाही. आपल्या नुसत्या स्पर्शानें लोकांना विटाळ होतो, या गोष्टीवर त्यांचा पूर्ण भरंवसा आहे. अशा प्रकारच्या एका अंत्य-जाच्या घरी जाऊन माझ्या सद्गुरूंनी त्यांच्या आंगणांतील झाडलोट सुरू केली. शहरांतील रस्ते झाडण्याचें काम या लोकांकडे आहे. त्यांना कोणाच्या घरी जावयाचें असलें, तर पुढच्या दारानें न जातां मागच्या दारानें त्यांस जावें लागतें; आणि ते निघून गेल्याबरोबर घराचा धनी त्या जागीं थोडेंसें गंगोदक शिंपडतो; आणि अशा रीतीनें ती जागा पवित्र करून घेतो. ब्राम्हण हा जन्मादारभ्यच पवित्र असून, अंत्यज अपवित्र असतो असा समज आहे. अशा रीतीनें जन्मादारभ्य पवित्रपणा ज्यांच्या आंगी होता, अशा माझ्या सद्गुरूंनीं एका अंत्यजाचें घर झाडण्याबद्दल त्याची परवानगी विचारिली. त्या अंत्यजानें अर्थातच अशाप्रकारची परवानगी दिली नाही. ब्राह्मणाला आपल्या घरीं अशाप्रकारचें हलकें काम करूं दिल्यास आपणांस मोठें पाप लागेल व आपलें कुळ नष्ट होईल, असा अंत्यजांचा समज आहे. अंत्यजानें परवानगी नाकारतांच सद्गुरु त्यांच्या घरीं मध्यरात्री चोरून जाऊन त्याचें घर झाडूं लागले. “माते, मी त्या अंत्यजाचा चाकर आहे, अशी भावना माझ्या चित्तांत उत्पन्न कर. त्या अंत्यजापेक्षांही मी अधिक हलक्या दर्जाचा आहे, असें मला वाटूं दे.” अशी प्रार्थना ते करीत असत. “माझ्या भक्तांची जे पूजा करितात, ते माझे परम भक्त होत. सर्व जगांतील मनुष्ये हीं माझीं लेकरें आहेत आणि त्यांच्या उपयोगीं पडणें हा माझा हक्क आहे.” असें हिंदूधर्म ग्रंथांत सांगितलें आहे.

अशाप्रकारें ज्या अनेक तत्त्वांचा अभ्यास श्रीरामकृष्णांनीं केला, त्याचें वर्णन करावयाचें झटलें तर पुष्कळ वेळ लागेल; आणि माझा उद्देश, त्यांचें चरित्र तुझ्यांस थोडक्यांत सांगावें इतकाच आहे. त्यांचा हा अभ्यासक्रम एकंदर चाळीस वर्षे सुरू होता. पूर्णत्व पावण्यास लिंगभेदाच्या कल्पनेचें समूळ उच्चाटन झालें पाहिजे, अशी त्यांची खात्री झाली होती. ‘आत्म्याच्या ठिकाणीं लिंगभेद नसल्यामुळें जगांतही ही स्त्री आणि हा पुरुष’ असा भेद पहाणें चुकीचें आहे; भेद आहे तो फक्त शरिराचा आहे. बाह्यदेहाचा विचार सोडून ज्याला आत्मानुभव ध्यावयाचा असेल, त्यानें या भेददृष्टीचा त्याग अवश्य केलाच पाहिजे. भेदबुद्धि घालविल्यावांचून अभेदबुद्धीनें मिळ-

णारा आत्मानुभव कसा प्राप्त होईल ? श्रीरामकृष्णांना पुरुषाचा देह मिळाला होता, आणि आपण पुरुष आहोत हे विसरण्याकरितां स्वतःवर त्यांनीं स्त्रीत्वाचा आरोप केला. ते स्त्रियांसारखा पोषाख करू लागले. ते स्त्रियांसारखे नाजुक बोलू लागले. पुरुषांनीं करावयाचे सर्व धंदे त्यांनीं सोडून दिले, आणि एका चांगल्या कुटुंबांतील स्त्रियांच्या मेळ्यांत ते जाऊन राहिले. अशाप्रकारच्या कित्येक वर्षांच्या अभ्यासानंतर लिंगभेदाची कल्पना त्यांच्या चित्तांतून पूर्णपणे मावळली. ही कल्पना मावळल्यानंतर साऱ्या जगाचें स्वरूपही त्यांना निराळेंच दिसू लागलें.

स्त्रीपूजनाचा प्रकार पाश्चात्यदेशांतही आढळून येतो, पण तेथें स्त्री सुंदर आणि तरुण असेल तरच तिची पूजा व्हावयाची. श्रीरामकृष्णांनीं स्त्रियांचें पूजन केलें, तें त्या जगन्माता आहेत या दृष्टीनें केलें. स्त्रियांच्या ठिकाणीं याहून दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारची भावना त्यांच्या चित्तांत नव्हती. ज्यांना कोणी स्पर्शही करणार नाही अशा प्रकारच्या स्त्रियांपुढें त्यांनीं उभें राहावें आणि त्यांच्या पायां पडून सद्गदित अंतःकरणानें ह्मणावें, “ माते, एका आकारानें तूं रस्त्यांत फिरतेस आणि दुसऱ्या आकारानें हें विश्व भरून टाकतेस ” हा प्रकार माझ्या स्वतःच्या अवलोकनांत अनेक वेळां आलेला आहे. अशा प्रकारें रस्त्यांतून जाणाऱ्या अनेक सामान्य स्त्रियांच्या ते पायां पडत असत. ज्यांच्या हृदयांतून अशा रितीनें काम नष्ट झाला आहे तेथें शुद्ध आनंदाचा वास किती असेल, याची नुस्ती कल्पनाच केली पाहिजे. प्रत्येक स्त्री ही विश्वजननीचें स्वरूप आहे आणि मनुष्यजातीचें संरक्षण ती करते, इतकीच भावना ज्या हृदयांत स्त्रियांबद्दल उत्पन्न होते, तेथें शुद्ध आनंदाला काय तोटा ? आपलें चित्त स्त्रियांबद्दल इतकें निर्मळ झालें पाहिजे. तेथें दंभाचा यत्किंचित् अंशही उपयोगी नाही. दंभानें जगन्माता फसेल असें तुझ्यांस केव्हांही वाटूं देऊं नका. पूर्वी ती कधीं फसली नाही, आणि पुढेंही ती कधीं फसणार नाही. तुमच्या चित्तांत दंभाचा यत्किंचित् अंश जरी शिल्लक असला, तरी तो ती हुडकून काढील. तुमचें अंतःकरण खरोखरच पवित्र आहे कीं नाही, हें तिला समजतें. आत्मानुभव आपणांस हवा असेल तर आपणांस आपलें अंतःकरण इतकें पवित्र केलें पाहिजे.

भगवान् श्रीरामकृष्णांचें अंतःकरण इतकें पवित्र झालें होतें. कोणत्याही प्रकारच्या वासनेची यत्किंचित् छायाही त्याजवर नव्हती. आपल्या जीवनक्र-

मांत नित्य प्राप्त होणाऱ्या द्वंद्वपलीकडे ते गेले नव्हते. स्वतःच्या आयुष्याचा पाऊण हिस्सा खर्च करून जी दिव्य ज्ञानरत्ने त्यांनी संपादन केली होती, त्यांचा उपयोग इतरांस होण्याची वेळ आता प्राप्त झाली आणि त्यांनी उपदेशाचें कार्य सुरू केलें. उपदेशाची आणि अध्यापनाची त्यांची रीत कांहीं विशेष प्रकारची होती. आमच्या देशांत संतमहंत हे ईश्वराप्रमाणेंच पूज्य मानले जातात आणि त्यांस तितकाच मान दिला जातो. जो मान आझी आमच्या आईबापांसही देत नाही, तो आझी आमच्या गुरूंना देत असतो. मातापितरें फक्त देह देतात, आणि सद्गुरु हा मोक्षाचा दाता असतो. मोक्षमार्गांत पडण्याबरोबर आझीं सद्गुरूंना पितृत्व अर्पण करतो. एखादा सद्गुरु प्रकट झाल्याबरोबर हजारों हिंदुलोक त्याच्याकडे धांव घेतात, आणि त्याच्या चरणाभोवतीं गराडा घालून बसतात. श्रीरामकृष्ण हे अशाच प्रकारचे सद्गुरु होते; पण ते मानापानाचे मात्र भुकेले नव्हते. आपण सद्गुरु आहों ही भावना त्यांच्या चित्तास शिवली सुद्धां नव्हती. जें कांहीं कार्य घडत आहे, तें आपण करीत नसून जगन्माता तें करीत आहे, अशी त्यांची भावना होती. ते नित्य म्हणत असत कीं, माझ्या तोंडून जें कांहीं चांगलें निघतें तें जगन्माताच बोलत असते. मी तें बोलत नसल्यामुळें माझा त्याच्याशीं कांहीं संबंधही नाही. स्वतःच्या कार्याबद्दल त्यांची कल्पना या प्रकारची होती; आणि अशा प्रकारची कल्पना चित्तांत वागवून देहपातापर्यंत त्यांनी आपलें कार्य केलें. ते आपण होऊन कोणाच्याही मार्गें जात नसत. व्याख्यानें देत फिरण्याचा उद्योग त्यांनीं केला नाही. प्रथम आपली दानत दृढ करावी आणि आत्मानुभव मिळवावा ह्याणजे सर्व गोष्टी सुरळीत घडून येतील, हें त्यांच्या आचरणाचें मुख्य बीज होतें. “कमल फुलल्याबरोबर मधुपानासाठीं भुंगे धावून येतात. याकरितां आपल्या दानतीचें कमळ प्रफुल्लित करा, म्हणजे सर्व कांहीं आपोआप घडून येईल.” असें ते नित्य म्हणत असत. आपणांस आपल्या आयुष्यांत हा मोठा धडा प्रथम शिकावयाचा आहे. माझ्या सद्गुरूंनीं हा धडा मला शेंकडों वेळ शिकविला, पण अद्यापिही पुष्कळ वेळां तो मी विसरत असतो. नुसत्या विचारांत सामर्थ्य किती आहे याचा अंदाज बहुतेकांस करितां येत नाही. यांतील रहस्य जाणणारे अगदीं विरळा. एखाद्या मनुष्यानें स्वतःस गुहेंत कोंडून घेतलें, आणि एखाद्या मोठ्या तत्त्वाचा विचार

करतां करतां त्याचा देहपात झाला, तर त्याचा तो विचार त्या गुहेच्या भिंती फोडून बाहेर पडेल, आसमंतात दुमदुमून राहिल आणि कालेकरून अखेरीस सर्व मनुष्यजातीस भारून टाकील. नुसत्या विचारांतही या प्रकारचें सामर्थ्य आहे. याकरितां आपले विचार लोकांच्या कानावर घालण्याची फार घाई करूं नका. आपले विचार जगापुढें मांडण्याच्या लायकीचे आहेत कीं नाहींत, हें आपण प्रथम पाहिलें पाहिजे. ज्याच्या विचारांत खरोखरच इतकी योग्यता असेल, तोच गुरू होऊं शकेल. तोंडानें नुसती बडबड करणें हें गुरूत्वाचें खरें चिन्ह नाहीं. दुसऱ्याचें गुरूत्व स्वीकारणें ह्मणजे त्याला कांहीं मते शिकविणें एवढ्यानेंच भागत नाहीं. त्याला अनुभव प्राप्त करून देणें हेंच गुरूत्वाचें मुख्य लक्षण होय. अशा रीतीनें स्वानुभवाचा आस्वाद दुसऱ्याला देणें हें गुरूचें काम आहे. मी तुझ्यांस ज्याप्रमाणें फुलासारखी एखादी वस्तु देऊं शकतो, त्याचप्रमाणें खरा सद्गुरू आपल्या शिष्यांस स्वानुभव देऊं शकतो. ही गोष्ट अक्षरशः खरी आहे, हें पक्कें लक्षांत बाळगा. आमच्या देशांत फार जुन्या काळापासून सद्गुरूची हीच कसोटी ठरली गेली आहे. याकरितां दानत प्रथम शुद्ध केली पाहिजे. आपलें हेंच पहिलें कर्तव्य आहे. सत्याचा अनुभव प्रथम तुझी स्वतः ध्या; ह्मणजे अनेक शिष्यांस तो तुझी देऊं शकाल. स्वानुभव तुझ्यांस झाला, ह्मणजे हजारों शिष्य तुमच्याकडे घाऊन येतील. मग त्यांस शोधित बसण्याचें कारण तुझ्यांस पडणार नाहीं. माझे सद्गुरू अशाच रीतीनें वागत होते. त्यांनीं कोणावरही टीका केली नाहीं, कोणत्याही धर्माचा अथवा पंथाचा उपहास त्यांनीं केला असल्याचें मला स्मरत नाहीं. मी कित्येक वर्षे त्यांजपाशीं होतो, पण कोणाच्याही निंदेचे शब्द त्यांच्या तोंडून मी कधी ऐकिले नाहींत. सर्व धर्मांबद्दल आणि पंथांबद्दल त्यांच्या मनांत सारखाच पूज्यभाव होता. सर्व धर्मांचें साध्य एकच आहे, हें त्यांस कळून चुकलें होतें. एखादा मनुष्य बुद्धिमार्गी असेल, दुसरा एखादा भक्त असेल व तिसरा कोणी योगी अथवा कर्ममार्गीही असू शकेल. निरनिराळ्या धर्मांचे नमुने अशा प्रकारें निरनिराळे असू शकतील; तथापि हे सर्व मार्ग जेथें एकवटले आहेत अशीही मनुष्ये यापुढें निर्माण होतील, अशी त्यांची कल्पना होती. याकरितां त्यांनीं कोणासही कधीं दुखविलें नाहीं. परक्यांचे ठिकाणीं जो चांगला गुण असेल, तेवढाच ते पहात असत.

श्रीरामकृष्णांचें भाषण ऐकण्याकरितां हजारों लोकांच्या झुंडी त्यांजकडे धांऊन येऊं लागल्या. त्यांच्या भाषणांतील प्रत्येक शब्दांत विलक्षण प्रकारचा जोम आणि प्रकाश हीं होती. मनुष्याच्या भाषणाला जें कांहीं वजन असतें, तें त्याच्या विचारांना अथवा त्याच्या भाषेला नसून, त्याच्या दानतीला असतें. पुष्कळ वेळां या गोष्टीचा आपणालाही अनुभव येतो. एखादें वक्तृत्वपूर्ण भाषण आपण ऐकतो. तें भाषण तर्कशास्त्राच्या कसोटीला पूर्णपणें उतरण्याजोगें असतें; पण घरीं जाण्याबरोबर आपण काय ऐकिलें याचाही विसर आपणांस पडतो. त्या भाषणाचा यत्किंचितही ठसा आपल्या चित्तावर उमटलेला नसतो. दुसऱ्या एखाद्या वेळीं एखादा सामान्य मनुष्य मोडक्या-तोडक्या भाषेंत चार शब्द बोलतो; पण त्यांचा आपल्या चित्तावर इतका परिणाम होतो कीं, ते चार शब्द आपल्या चित्तावर दृढमूल होतात आणि आपल्या जीवनक्रमांत त्यांचा परिणामही दिसून येतो. ज्यां मनुष्याच्या शब्दांच्या मागें त्याच्या दानतीचें पाठबळ उभें असेल, त्याचेच शब्द परिणामकारक होतात; पण अशा मनुष्याची दानतही अत्यंत उच्च असली पाहिजे. शिक्षक आणि शिष्य यांच्यांत 'दे, घे'चा संबंध असतो. गुरु दाता असतो आणि शिष्य घेणारा असतो; पण गुरूपाशीं खरोखर देण्यासारखें कांहींतरी असलें पाहिजे, व त्याप्रमाणें शिष्याची घेण्याचीही तयारी पाहिजे.

श्रीरामकृष्ण कलकत्याजवळ राहावयास आले. हें मुख्य राजधानीचें शहर असून हिंदुस्थानांतील एक प्रमुख विश्वविद्यालयही येथें आहे. या विश्वविद्यालयांतून प्रतिवर्षी शेंकडों जडवादी आणि अज्ञेयवादी बाहेर पडत असतात. अशा प्रकारचे शेंकडों निरीश्वरवादी आणि अज्ञेयवादीही श्रीरामकृष्णांचें भाषण ऐकण्यासाठीं येत असत. मीही एके वेळीं यांचें भाषण ऐकण्याकरितां गेलों. बाह्यतः ते एखाद्या सामान्य मनुष्याप्रमाणेंच दिसत असत. त्यांच्यांत कांहीं विशेष गुण असतील, असें एकदम वाटण्याजोगा त्यांचा चेहरा नव्हता. अगदीं सोप्या भाषेंत ते आपले विचार प्रगट करीत असत. हा एकंदर प्रकार पाहून मला त्यांच्या सद्गुरूपणाबद्दल शंका आली. त्यांना कांहीं विशेष ज्ञान असावें असें मला वाटलें नाहीं. पुष्कळांस जो प्रश्न मी विचारीत असें, तोच मी त्यांनाही विचारिला. "महाराज, परमेश्वराच्या अस्तित्वावर तुमचा भरंवसा आहे काय ?" त्यांनीं एकदम उत्तर दिलें,

“ होय. ” यावर मी पुन्हां प्रश्न केला, “ हें आपण सिद्ध करूं शकाल काय ? ” ते ह्मणाले, “ होय; कारण तुला जसा मी प्रत्यक्ष पाहात आहे, तितकाच अथवा त्याहूनही अधिक स्पष्टपणें मी परमेश्वरास पाहत आहे. ” या त्यांच्या भाषणाचा परिणाम मजवर एकदम झाला. परमेश्वराला आपण प्रत्यक्ष पाहात आहे असें ह्मणणारा प्राणी, मला आजच काय तो आढळून आला. हें जग इंद्रियद्वारा ज्याप्रमाणें आपण अनुभवितों, त्याचप्रमाणें पण त्याहून अधिक स्पष्ट रीतीनें आत्मानुभव आपणास घेतां येईल, असें ह्मणणारा पुरुष मला हाच प्रथम आढळला. नुस्त्या स्पर्शानें अथवा नुस्त्या दृष्टिक्षेपानें मनुष्याचा सारा जीवनक्रम बदलून टाकतां येतो. बुद्ध, येशू ख्रिस्त, महंमद आणि दुसरे असेच पूर्वकालिन् महापुरुष केवळ वचनमात्रेंकरून एखाद्याला पूर्णत्व देत असत, असें माझ्या वाचनांत आलें होतें. त्यांच्यासंबंधी सांगितलेल्या या गोष्टी सत्य होत्या, असें आतां मला आढळून आलें. श्रीरामकृष्णांच्या नुस्त्या दर्शनानें माझे सारे संशय वितळून गेले. आपला अनुभव दुसऱ्यास देतां येतो, अशी माझी खात्री झाली. जगांतील इतर कोणतीही वस्तु जितक्या सोप्या रीतीनें देतां येते, तीहून अधिक सोप्या रीतीनें आपणांस आत्मानुभव देतां येतो, असें श्रीरामकृष्ण नेहमीं ह्मणत असत. याकरितां आत्मानुभव प्रथम ध्या. देण्यासारखी अशी वस्तु तुझीं प्रथम प्राप्त करून घ्या; आणि मग जगांत वावरून तिचें दान इतरांस करा. पोकळ बडबड हा धर्म नव्हे. तसेंच कांहीं मते अथवा कांहीं उपपत्ति सांगणें, हाही धर्म नव्हे; त्याचप्रमाणें स्वतःस एखाद्या विशिष्ट पंथाचा, मताचा अगर धर्माचा ह्मणाविणें हाही धर्म नव्हे. विशिष्ट पंथ काढणें अथवा मंडळ्या स्थापन करणें हा धर्मसंपादनाचा मार्ग नाही. धर्म ह्मणजे आत्मा आणि परमात्मा याजमधील संबंध. मंडळ्या स्थापून आणि पंथ काढून हा संबंध कसा जोडतां येईल ? पंथ निर्माण झाला कीं तेथें दे आणि घे हा वाणिज्याचा प्रकार ही अवश्य सुरू होतो; आणि ज्या ठिकाणीं असें वाणिज्य प्रवेश करितें, तेथून परमेश्वरत्व लांब जातें. देवळें बांधणें अथवा चर्चें उभारणें, हाही धर्मसंपादनाचा मार्ग नाही. शेंकडों लोकांबरोबर जमून प्रार्थना करणें, हासुद्धां मोक्षाचा मार्ग नव्हे. हा मार्ग ग्रंथांत सांपडावयाचा नाही, शब्दांत सांपडावयाचा नाही अथवा व्याख्यानांतही आढळून यावयाचा नाही; तुझीं कितीही संघ

निर्माण केले, तरी त्यांतही परमेश्वराचें अस्तित्व आढळून यावयाचें नाहीं. अनुभव हा आपण स्वतःच मिळविला पाहिजे. सत्याचा अनुभव स्वतः आपणास होईपर्यंत आपलें समाधान होणार नाहीं. आपण कितीही वादविवाद केले अथवा कितीही व्याख्यानें ऐकिलीं, तरीही खऱ्या समाधानाचा मार्ग एकच. तो मार्ग ह्मणजे प्रत्यक्ष अनुभव हाच. आपण अट्टहासानें यत्न केला तर स्वानुभव आपणांस सर्वथा साध्य आहे. या अनुभवांतल्या मार्गांतला पहिला धडा त्याग हा होय. बनेल तोंपर्यंत आपण त्याग केला पाहिजे. अंधार आणि उजेड हे ज्याप्रमाणें एकत्र वास करीत नाहींत, त्याचप्रमाणें इंद्रियजन्य व्यावहारिक सुखें आणि परमेश्वरदर्शनाचें सुख हीं एकत्र वास करीत नाहींत. इंद्रियजन्य सुखांची तृप्ति आणि भगवद्भक्ति या दोहोंचेंही एकत्र सेवन तुझ्यांस कधीही करतां येणार नाहीं. लौकिक व्यवहार करीत असतां आणि त्यांतील सुखें भोगीत असतांही परमेश्वराच्या चिंतनाचा यत्न करणारे लक्षावधि लोक मला सर्व देशांत आढळून आले आहेत; पण अखेरीस त्यांचे हे सारे यत्न फुकट जातात, असाही अनुभव मला आला आहे. परमेश्वराची प्राप्ति करून घ्यावयाची असेल, तर 'त्याग' हा एकच मार्ग आपणांस उपलब्ध आहे. त्याग या एकाच शब्दांत या मार्गांतील सत्य पूर्णत्वानें भरून राहिलें आहे. त्यागी होणें हें अत्यंत बिकट कर्म आहे खरें, पण प्रयत्नानें सर्व कांहीं साध्य होतें. आजच आणि याच ठिकाणीं आपण त्यागाला आरंभ केला पाहिजे. अगदीं हळुहळु कां होईना, पण निश्चयानें आपण हा मार्ग आक्रमिला पाहिजे.

माझ्या सद्गुरूंपासून मला आणखीही एका तत्त्वाची प्राप्ति झाली. हें तत्त्व ह्मणजे सर्व धर्मांची एकवाक्यता. जगांतील सर्व धर्म एकमेकांचे विरोधक नसून सर्वांचा अंतिम हेतू एकच आहे, ही गोष्ट सद्गुरूंनीं मला शिकविली. जगांतील अनेक धर्म हे एकाच सनातनधर्माच्या अनेक शाखा होत. वेगळ्या वेगळ्या परिस्थितीला अनुरूप अशा या अनेक शाखा एकाच सनातनधर्मापासून निर्माण झाल्या आहेत. मानववंशाच्या शाखांतील भिन्नत्व आणि त्यांची निरनिराळी परिस्थिति यांस अनुसरून या धर्मांच्या शाखा निर्माण झाल्या आहेत. हा धर्म माझा आणि हा धर्म तुमचा अथवा हा धर्म आमच्या देशाचा आणि हा धर्म तुमच्या देशाचा अशा प्रकारचें जड

वस्तूसारखें भिन्नत्व धर्मांत नाही. अनेक धर्मांना वास्तविक अस्तित्व नसून खरा धर्म एकच आहे. जगाच्या आरंभकालापासून एकाच सनातनधर्माचें अस्तित्व असून जगाच्या अंतकालापर्यंतही एकाच धर्माचें अस्तित्व रहावयाचें आहे. भिन्न देशांतील भिन्न परिस्थितीस अनुसरून त्याचीं बाह्यरूपें मात्र अनेक होतील. याकरितां जगांतील सर्व धर्मांबद्दल आपण आदर बाळगिला पाहिजे आणि शक्य असेल तोंवर त्यांतील तत्त्वांचें ग्रहण केलें पाहिजे. केवळ देशाचें भिन्नत्व अथवा शाखेचें भिन्नत्व एवढ्याच गोष्टींनीं धर्माचें भिन्नत्व निर्माण होतें असें नाही; तर प्रत्येक व्यक्तीच्याही भिन्नत्वास अनुसरून धर्माचें स्वरूप भिन्न होतें. परिस्थित्यनुरूप एखाद्या मनुष्याला कर्ममार्ग अनुरूप होतो. दुसऱ्या एखाद्याला भक्तिमार्ग अनुरूप होतो. त्याचप्रमाणें कांहींना योग तर कांहींना ज्ञानमार्ग अनुरूप होत असतो. याकरितां अमक्याचा मार्ग बरोबर आणि तमक्याचा खोटा असें ह्मणणें चुकीचें आहे. एखाद्याचा मार्ग चुकीचा असला तर त्याच्या दृष्टीनें कर्ममार्गी मनुष्य चुकीचा दिसतो. तसेंच एखादा तत्त्वज्ञ असला तर जगांतील अज्ञानी लोकांकडे पाहून त्याला त्यांची कीव येते. परमेश्वराचें स्वरूप त्यांना कळत नाही असें त्यास वाटतें. पण असें वाटणें ही चूक आहे. अमक्याचा मार्ग खरा आणि अमक्याचा खोटा हें निश्चयानें ठरवितां येणें शक्य नाही. याकरितां एकच सत्य, अनेक भिन्न भिन्न रूपांनीं प्रकट होऊं शकतें हा सिद्धांत आपण आपल्या चित्तावर ठसविला पाहिजे. हें सत्य आपल्या चित्तास पटलें तर परस्परांमधील तंटेभांडणाचा कायमचा निकाल लागेल; आणि परस्परांबद्दल सहानुभूति आपल्या चित्तांत उत्पन्न होईल. 'पिंडे पिंडे मतिभिन्ना' या न्यायानें एकाच सत्याचें आकलन होण्यासाठीं अनेक धर्ममार्ग निर्माण होतात, हें तत्त्व आपणास पटलें ह्मणजे परस्परांबद्दलची आपली द्वेषबुद्धि मावळून तें बंधुभाव निर्माण होईल. ज्याप्रमाणें विश्वांत अनेक वस्तू असतांही त्यांतील एकतानतेचा भंग होत नाही, त्याचप्रमाणें मार्गांच्या भिन्नत्वानें धर्माचें भिन्नत्व होत नाही. या विश्वांतील अनेक वस्तूंच्या पोटीं ज्याप्रमाणें एकाच परमेश्वराचा वास आहे, त्याचप्रमाणें अनेक धर्ममार्गांच्या पोटीं एकाच सनातन धर्माचा वास आहे. 'जे पिंडीं तें ब्रह्मांडीं' हा सिद्धांत आपण नीट लक्षांत बाळगा. ज्याचा वास सर्व विश्वांत आहे त्याचाच वास व्यक्तींतही असतो. विश्वा-

च्या विशाल रूपांत जें व्यक्त झालें आहे, तेंच तत्त्व व्यक्तींमध्येही अल्प-प्रमाणानें व्यक्त झालें आहे. या दृष्टीनें एक व्यक्ति ही सर्व विश्वाची लहानशी प्रतिकृतीच आहे असें द्वाटलें पाहिजे. ही सारी विचारपरंपरा आपण आपल्या चित्तावर पक्की कोरून ठेविली पाहिजे. आपणांस सांप्रतकालीं जर कशाची जरूर असेल, तर ती या सिद्धांताचीच आहे. आमच्या हिंदुस्थानांत प्राचीनकालापासूनच अनेक पंथ आहेत; आणि त्यांत नव्या नव्या पंथांची आणखीही भर पडत आहे. जगांत ज्याला ज्याला द्वाणून पंथ काढावासा वाटतो, असा प्रत्येक मनुष्य आपल्या पंथाचा उपदेश करावयास आपले दूत हिंदुस्थानांत पाठवीत असतो. अमेरिकेंतील 'मोर्मोन' पंथाचे उपदेशकही आमच्या देशांत येऊन गेले होते. यामुळें लहानपणापासूनच मला जगांतील अनेक पंथांची ओळख झाली होती. या सर्व पंथांचें मी मनःपूर्वक स्वागत करतों. जगांत जितके धर्म आणि पंथ आहेत, तितक्या सर्वांनीं खुशाल यावें आणि आमच्या देशांत उपदेश करावा. धर्ममार्गाचा उपदेश करण्यास यादून अधिक योग्य अशी दुसरी भूमि जगांत सांपडणार नाही. कोणत्याही धर्मांचें बीज हिंदुस्थानांतील भूमीसारखें दुसऱ्या कोठेंही रुजणार नाही. हिंदुस्थानांतील लोकांपुढें राजकीय तत्त्वांचें उद्घाटन तुझीं केलें, तर त्याचा त्यांस फारसा उमज पडणार नाही. पण एखादा कसलाही विक्षिप्त धर्ममार्ग तुझीं त्यांस सांगूं लागलां तर तुमच्या भोंवतीं क्षणार्धांत हजारां लोकांचा घोळका जमेल. धर्माच्या नांवानें तुझीं वाटेल तें बरळत सुटलां, तरीही तुझांस पूज्य मानणारे कांहीं निघतीलच. आमच्या या मानसिक स्थितीबद्दल मला खरोखर फार आनंद होतो. धर्माची इतकी आवड असणें, याच गोष्टीची आझां हिंदुलोकांस गरज आहे.

हिंदूलोकांत अनेक पंथ आहेत; आणि वर वर पाहणारास त्यांत विलक्षण विरोध आढळून येतो. कोणत्याही रीतीनें त्यांची एकवाक्यता करणें शक्य नाही, असें वर वर पाहणारास वाटतें. तथापि वस्तुतः हे सारे पंथही एकाच सनातनधर्माच्या शाखा आहेत, असें तुझांस दिसून येईल. निरनिराळ्या पर्व-तांतून उगम पावलेल्या नद्या अनेक वांकड्या अगर सरळ मार्गांनीं जात जात ज्याप्रमाणें शेवटीं समुद्रांत एकरूप होतात, त्याचप्रमाणें अनेक पंथांनीं अनेक प्रकारें केलेलें ईश्वराचें स्तवन शेवटीं त्याजमध्ये एकरूप होतें. ही कांहीं केवळ

उपपत्ति आहे असे नाही. खरोखर वस्तुस्थितीच अशी आहे. या सिद्धांताचा आपण मनःपूर्वक स्वीकार केला पाहिजे. येथे केवळ अर्धवट सम्मती कामाची नाही. “यांत कांहीं बरे आहे, आणि दुसऱ्यांतही कांहीं बरे आहे,” अशा प्रकारची रामाय स्वस्ति रावणाय स्वस्तिची वृत्ति येथे मुळीच उपयोगाची नाही. हा सिद्धांत पूर्णपणे स्वीकारून त्याचा खोल ठसा आपण आपल्या चित्तावर उमटविला पाहिजे. कित्येक लोक स्वतःच्या धर्माबद्दल इतका कांहीं विलक्षण अभिमान बाळगतात की, आपलाच धर्म काय तो पूर्ण दशेप्रत पांचलेला आहे असे त्यांस वाटते. असे लोक ऐतिहासिकदृष्ट्या धर्माचा विचार करण्याचा आव घालतात; व इतर धर्म हे मनुष्याच्या आद्यस्थितीचे दर्शक आहेत असे म्हणत असतात. कित्येक लोक आपला धर्म जुना आहे, यासाठी तो पूर्ण आहे असे समजणारे असतात, तर दुसरे कित्येक स्वतःचा धर्म नवा म्हणून अधिक संस्कृत अधिक उच्च व अधिक पूर्णत्व पावलेला आहे असे म्हणतात. दोन्ही धर्म खरे आहेत, व आपणांस मोक्ष देण्याची पात्रता दोन्ही धर्मांत सारखीच आहे, हें तत्त्व आपण ओळखले पाहिजे. त्यांत जी भिन्नता आढळते व जी तंटेभांडणे ऐकू येतात, तो सारा भोळसर कल्पनांचा खेळ होय. हा भेद तत्त्वांचा नसून तो नुसत्या खुळसट धर्मकल्पनांचा मात्र असतो. आपणा सर्वांच्या प्रार्थनेस हांक देणारा परमेश्वर एकच आहे. तुमच्या आमच्यासारख्या सामान्य मनुष्याच्या हातांत कोणासही मुक्ति देण्याचे सामर्थ्य नाही. तें सामर्थ्य एका ईश्वरापाशीच आहे. परमेश्वराच्या टिकाणी आपला पूर्ण भरंवसा आहे असें ह्मणणारे लोकसुद्धा, कांहीं थोड्याशा लोकांसच परमेश्वरानें सत्य मार्ग दाखविला आहे असें कसें ह्मणतात, याचें मला खरोखर फार आश्चर्य वाटते. कांहीं थोड्याशा माणसांच्या हातांत सर्व मानवजातीचें कल्याणसूत्र परमेश्वर कधीतरी अर्पण करील काय? परमेश्वराचें स्वरूप इतकें आकुंचित आणि एकमार्गी खचित नाही. अशा प्रकारच्या धर्माला धर्म तरी कसें ह्मणावे? धर्म ह्मणजे प्रत्यक्ष स्वानुभव. केवळ बडबड करणे, कांहीं विशिष्ट मतांवर भरंवसा ठेवणे, अंधारांत चांचपडत फिरणे, पूर्वजांनी सांगितलेल्या कांहीं शब्दांची पोपटपंची करणे अथवा धर्माच्या प्रमेयांचा उपयोग एखाद्या राजकीय कार्याकडे करणे हा धर्म नव्हे. मुसलमानी धर्माइतका एकलकोंडा धर्म जगांत दुसरा कोणताही नाही असें आपणांस वाटते; पण त्या धर्मातील-

सुद्धां कित्येक महापुरुष काय म्हणतात पहा, “परमेश्वरा! तूं सर्व विश्वाचा शास्ता आहेस. तुझा वास सर्वांच्या अंतर्गामी आहे. तूं सर्वांचा मार्गदर्शक आणि गुरु आहेस. तूं सर्वांबद्दल अत्यंत काळजी वाहतोस.” सर्व धर्म तत्त्वतः एकरूप असल्याने परक्याच्या विश्वासाचा उच्छेद करू नका. “न बुद्धिभेदं जनयेत्” अशी आज्ञा भगवान् श्रीकृष्णांनी याचकरिता केली आहे. एखाद्याला अधिक चांगला मार्ग तुझास दाखवितां येण्यासारखा असला तर तो अवश्य दाखवावा. त्याच्या स्थानावरून त्याला अवश्य पुढे न्या. पण असें करीत असतांही त्याच्याजवळ पूर्वीचें जें कांहीं असेल त्याचा नाश करूं नका. हजारों लोकांच्या परिस्थितीस अनुरूप असे हजारों मार्ग ज्याला एका वेळीं दाखवितां येतील तोच खरा सद्गुरु होय. स्वतःच्या उच्च स्थितीवरून शिष्याच्या स्थितीपर्यंत खालीं येऊन त्याच्या अंतरंगांत शिरून त्याची व आपली दृष्टि एक करून आणि त्याच्या मनाशीं समता पाऊन त्याला योग्य मार्ग दाखवील तोच खरा सद्गुरु होय. दुसऱ्यांच्या विश्वासाचा उच्छेद करणारे हे मनुष्यजातीचे गुरू नव्हत. जगांत नुसती मोड तोड उत्पन्न करणाऱ्या या लोकांच्या हातून जगाचें यत्किंचितही कल्याण व्हावयाचें नाहीं. आपल्या याच चालू आयुष्यांत आपणांस पूर्णत्व पावतां येतें ही गोष्ट मी सद्गुरूपासून शिकलों. माझ्या सद्गुरूंनीं कोणाबद्दलही कठोर भाषण कधीं केलेलें नाहीं. त्यांच्या तोंडून शापोक्ति कधीं निघालेली नाहीं इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं कधीं कोणाबद्दल टीकासुद्धां केली नाहीं. वाईट असें त्यांच्या दृष्टीस कांहींच दिसत नसे. कारण त्यांची दृष्टि गुणातीत झाली होती. अमुक गोष्ट वाईट आहे असें त्यांच्या चित्तांत कधींच येत नसे. वाईटाची कल्पनाही ते विसरले होते. त्यांना सर्वत्र सर्व वस्तूंचें शुभरूप मात्र दिसत असे. ते स्वतः अत्यंत पवित्र झाले असल्यामुळे व त्यांच्या ठिकाणीं अहंकाराचा बिंदुमात्र अंशही न राहिल्यामुळे ते केवळ आत्मरूप बनले होते. पूर्ण त्याग व पूर्ण पवित्रता हेंच स्वानुभवाच्या मार्गाचें बीज आहे. “न धनेन न प्रजया त्यागेनैकेन अमृतत्व मानषुः” असें श्रुतिवचन आहे. येशू ख्रिस्त झणतो, “तुजजवळ जें कांहीं असेल तें सर्व विकून टाकून त्यापैशांचें दान गरीबांस कर; आणि माझ्यामागे ये.” सर्व महात्मे आजपर्यंत हेंच तत्त्व शिकवीत आले आहेत; आणि या तत्त्वाचा प्रत्यक्ष आचार कसा करावा हेंही त्यांनीं स्वतःच्या उदाहरणानें

आपणांस शिकविलें आहे. त्यागावांचून आत्मानुभव कसा होईल ? जगांतील कोणताही धर्म तुम्ही पहा त्याच्या मुळाशीं हेंच त्यागाचें तत्त्व प्रथित केलें असल्याचें तुम्हांस आढळून येईल. ज्याप्रमाणें आपल्या वर्तनांत त्यागाचा अंश कमी होत जातो त्याच प्रमाणानें इंद्रियजन्य सुखाची आपली हांव वाढत जाते आणि आपण धर्ममार्गापासून पराङ्मुख होऊं लागतो. लौकिक सुखें भोगण्याची आकांक्षा जो जो अधिक तो तो धर्मपराङ्मुखता अधिक असें समजावें.

श्रीरामकृष्ण हे त्यागाचा प्रत्यक्ष अवतार होते. जो संन्यासी झाला त्यानें जगांतील सर्व संपत्तींवर आणि मानपानावर पाणी सोडलें पाहिजे, असा निर्बंध आमच्या देशांत आहे. हा निर्बंध माझ्या सद्गुरूंनीं अक्षरशः अमलांत आणिला होता. श्रीरामकृष्णांनीं आपल्या हातून एखाद्या वस्तूचें ग्रहण केलें तर स्वतःस धन्य समजणारे असे पुष्कळ दाते त्यांजकडे येत असत. श्रीरामकृष्णांच्या चरणीं हजारों रुपये त्यांनीं आनंदानें अर्पण केले असते. पण अशा प्रकारचीं माणसें दृष्टीस पडल्याबरोबर सद्गुरु पाठ फिरवीत असत. कनक आणि कामिनी या दोन्ही भावनांवर त्यांनीं पूर्ण विजय मिळविला होता. या दोन्ही कल्पनांच्या पलीकडे त्यांनीं उद्धान केलें होतें. जगाच्या सांप्रतच्या परिस्थितींत अशाच प्रकारच्या विजयी पुरुषांची फार जरूर आहे. कनक आणि कामिनी या द्वयावांचून आपला जीव राहणेंसुद्धां शक्य नाही असें आपणांस सांप्रतकाळीं वाटूं लागलें आहे. अशा मनुष्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत्या प्रमाणावर आहे. अशा स्थितींत जगांतील सर्व खार्णीतून निर्माण झालेलें सर्व सौनें तुच्छ लेखणारा आणि कीर्तीची यत्किंचितही इच्छा न बाळगणारा असा एकतरी पुरुष निर्माण होऊं शकतो, असें आपल्या उदाहरणानें सिद्ध करणारे पुरुष आज आपणांस हवे आहेत. असे पुरुष थोडे तरी निर्माण होत आहेत ही मोठ्या भाग्याची गोष्ट आहे.

श्रीरामकृष्णांच्या मनांत दुसऱ्यांबद्दल आटोकाट प्रेम असे. त्यांच्या आयुष्याचें प्रथमार्ध स्वानुभव संपादण्यांत गेलें आणि द्वितीयार्धांत तो अनुभव त्यांनीं लोकांस दिला. एखाद्या संन्याशाकडे अथवा गुरूकडे जाण्याच्या आमच्या चालीरीती तुमच्या चालीरीतींहून अगदीं भिन्न आहेत. अनेक प्रकारच्या विषयांबद्दल अनेक प्रकारचे प्रश्न करण्यास लांब लांबचे लोक त्यांजकडे धावून येत असत. एकच प्रश्न विचारण्यासाठीं अथवा त्यांच्या तोंडचा एकच शब्द

ऐकण्यासाठी कित्येक लोक शेंकडों मैल पायानें चालून येत. त्यांच्या बैठकीच्या ठिकाणीं निरनिराळ्या ठिकाणांहून हजारों लोक येत आणि खुशाल त्यांच्या बैठकीपर्यंत घुसत. मानापानाच्या कसल्याही कल्पनेस तेथें वाव नव्हता. एखादे वेळीं सद्गुरु एखाद्या वृक्षाच्या तळीं बसले असतां लोकांचा घोळका त्यांच्या भोंवतीं जमे, आणि एका घोळक्यांतून ते मोकळे होतात न होतात तोंच नवा घोळका त्यांना पुन्हां गराडा देई; आणि सद्गुरु या सर्वांचें समाधान करीत असत.

अशा रीतीनें माणसांचे थव्याभागें थवे त्यांच्या भोंवतीं जमत असत आणि कित्येक वेळां त्यांचा उपदेश एकसारखा वीस वीस तास चालू असे. हा प्रकार एक दोन दिवसांचा होता असें नाहीं, तर वेळीं तो कित्येक महिने चालू असे. या अत्यंत परिश्रमामुळें त्यांना अखेरीस विलक्षण शीण आला व ते अगदीं थकून गेले. मनुष्यजातीबद्दल त्यांच्या मनांत अत्यंत प्रेम असल्यामुळें अगदीं हलक्या दर्जाच्या मनुष्यालासुद्धां आपल्या हातून होईल ती मदत करावी असें त्यांस वाटे. हळू हळू त्यांच्या घशांत एका भयंकर रोगाची उत्पत्ति झाली; पण अशा अवस्थेंत सुद्धां त्यांच्या उपदेशाला खळ पडला नाहीं. आपल्या भेटीसाठीं लोक जमले आहेत असें कळतांच, त्यांना एकदम आंत येऊं देण्याविषयीं ते अट्टहास करीत आणि त्यांच्या प्रश्नांचे जबाब देत असत. अधिक भाषण न करण्याविषयीं त्यांना कोणीं सांगितलें तर ते ह्मणत, “ मला या देहाची काय पर्वा आहे ? एकाही मनुष्याला माझ्या हातून कांहीं मदत होईल, तर असे हजारों देह मी ओंवाळून टाकीन ! केवळ एका मनुष्यालाही मदत करणें याहून अधिक पुण्यकारक तें काय आहे ? ” त्यांनीं विश्रांतीची कधीं अपेक्षा केली नाहीं. एकदां त्यांना एका गृहस्थानें ह्मटलें, “ महाराज, आपण योगी आहां. मग आपलें थोडेंसें सामर्थ्य खर्चून आपला रोग बरा कां करीत नाहीं ? ” प्रथम या प्रश्नाला त्यांनीं कांहींच उत्तर दिलें नाहीं; पण त्या गृहस्थानें तो प्रश्न पुन्हां विचारतांच सद्गुरु ह्मणाले, “ भल्या गृहस्था, तूं साधु आहेस असें मला वाटत होतें; पण तूं सुद्धां सामान्य व्यवहारी मनुष्याप्रमाणेंच बरळतोस. अरे, जें मन मी ईश्वराला अर्पण केलें आहे, तें तेथून काढून या क्षुद्र देहाकडे लावावें हें तुला युक्त वाटतें काय ? हा देह ह्मणजे हाडांचा नुसता सांपळा आहे. आत्मा राहण्याचा तो नुसता पिंजरा आहे.”

याप्रमाणें लोकांना उपदेश करण्याचा त्यांचा क्रम एकसारखा सुरू होता; आणि त्यांचा देह क्षीण झाला असून ते लवकरच इहलोक सोडतील, अशी बातमी पसरतांच लोकांचे थवे अधिकाधिक लोटूं लागले. अशा प्रकारच्या अवतारी पुरुषाभोंवतीं हिंदुस्थानांत किती लोक जमतात, याची तुह्यांस कल्पनाही करितां येणार नाही. अशा पुरुषांबद्दल हिंदुलोकांच्या मनांत असलेला आदरभाव तुह्यांस अजमावतां येणार नाही. केवळ त्यांच्या पायांचा स्पर्श व्हावा, एवढ्याचसाठीं हजारों लोक तिष्ठत राहतात. परक्याच्या धार्मिक भावनांचें चीज आपणांस करतां आलें, तर आपल्या स्वतःच्या धार्मिक भावनाही जागृत होतात. मनुष्याला जी वस्तु मनापासून हवीशी वाटते आणि जिचें रहस्य तो जाणूं शकतो, ती त्याला प्राप्त होत असते. हीच गोष्ट एखाद्या राष्ट्रालाही लागू आहे. हिंदुस्थानांत जाऊन राजकीय विषयांवर तुह्यां एखादें व्याख्यान दिलें आणि तें कितीही उच्च दर्जाचें असलें, तरी तुह्यांस फारसे श्रोते मिळावयाचे नाहीत; पण तेंच धर्माविषयीं तुह्यां कांहीं बोलूं लागलां तर हजारों श्रोते तुमच्या भोंवतीं जमतील; आणि त्या धर्माचा प्रत्यक्ष आचार तुह्यां सुरू केला, तर हजारों लोक तुमच्या पायांही पडतील. श्रीरामकृष्णांच्या देहाचा भरंवसा नाही असें वाटूं लागतांच लोकांचे थव्यावर थवे त्यांच्या दर्शनासाठीं येऊं लागले; आणि स्वतःच्या प्रकृतीची यत्किंचितही पर्वा न करतां सद्गुरूंनींही आपला उपदेशाचा क्रम चालूच ठेविला. त्यांना गप्प बसविणें आह्मांस शक्य नव्हतें. कित्येक लोक फार लांबून आलेले असत आणि त्यांच्या प्रश्नाचा जबाब देईपर्यंत सद्गुरूंना चैन पडत नसे. ते ह्मणत, “ माझ्या तोंडांत बोलण्याचें सामर्थ्य आहे तों-पर्यंत त्यांच्या प्रश्नांचा जबाब देणें मला भाग आहे; आणि त्याचप्रमाणें देहपाताच्या क्षणापर्यंत त्यांचा उपदेश चालूच होता. आपण जाणार असें एके दिवशीं त्यांनीं आह्मांस सांगितलें; आणि त्या दिवशीं श्रुतिमंत्र ह्मणत असतां त्यांनीं देह ठेविला आणि ते परमात्म्याशीं समरस झाले.

त्यांनीं प्रगट केलेले विचार आणि मानवजातीस दिलेला संदेश यांची खरी योग्यता जाणून, त्यांचा प्रसार लोकांत करावयास योग्य असे शिष्य फारच थोडे होते. त्यांच्या पाठीमागें जगाचा त्याग केलेले असे कांहीं तरुण होते; आणि त्यांच्या संदेशाचें कार्य पुढें सुरू राखण्याविषयीं ते उत्सुक होते. हा

त्यांचा यत्न सफल होऊं नये, याविषयी उद्योग करणारेहि कांहीं महात्मे निर्माण झाले; पण आपणांस आपल्या सद्गुरूचा अक्षय्य पाठिबा आहे, हें जाणून ते शिष्य डगमगले नाहीत. सद्गुरूंचें उदाहरण त्यांच्या डोळ्यांसमोर होतें. अशा पुण्यपुरुषाचा सहवास कित्येक वर्षे घडल्यामुळे आपलें कार्य पार पाडण्यास त्यांस धैर्य प्राप्त झाले होतें. हे तरुण संन्यस्तवृत्तीने राहत असत; आणि ज्या शहरांत त्यांचा जन्म झाला, तेथेच ते भिक्षाही मागत. यांपैकीं कित्येक गर्भश्रीमंतही होते. त्यांच्या कार्यांत पुष्कळ अडथळे आले, पण त्यांनीं आपलें उपदेशाचें कार्य सोडलें नाहीं. श्रीरामकृष्णांचा संदेश हिंदुस्थानच्या कोनाकोंपऱ्यापर्यंत त्यांनीं पोहोंचविला. श्रीरामकृष्ण हे विद्वान् पुरुष नव्हते. शिक्षणाचा त्यांस गंधही नव्हता. बंगाल्यांतल्या एका कोंपऱ्यांतल्या खेड्यांत त्यांचा जन्म झाला होता. अशा प्रतिकूल परिस्थितींतही केवळ स्वतःच्या निश्चयावर आत्मानुभव संपादिला आणि इतरांसही तो दिला. त्यांच्या पाठीमागें त्यांचा मार्ग जिवंत ठेवण्यास थोडेसे तरुण मात्र शिल्लक राहिले आहेत.

आज श्रीरामकृष्णांचें नांव हिंदुस्थानांत लक्षावधी लोकांच्या तोंडीं झालें आहे; एवढेंच नव्हे, तर त्यांचें सामर्थ्य हिंदुस्थानच्या बाहेरही पसार पावलें आहे. माझ्या भाषणांत जें कांहीं सत्य असेल, जो कांहीं प्रकाश असेल अथवा जो कांहीं राम असेल, त्याची सारी मालकी माझ्या सद्गुरूकडेच आहे. त्यांत कांहीं चुकांचा अंश असेल, त्यांचा मालक मात्र मी एकटाच आहे. श्रीरामकृष्णांनीं जगाला जो संदेश दिला त्यांतील तात्पर्य हेंच. “केवळ मतांच्या आणि मतांतरांच्या मार्गें लागूं नका. केवळ पंथांच्या आणि धर्मसमजुतींच्या मार्गें लागूं नका. त्यांना फारसें महत्त्व नाहीं. तुमच्या स्वतःच्या अंतर्गामीं जें सत्य वास करीत आहे, तेंच तुम्ही अधिक प्रकाशमय केलें, तर त्यापासून अधिक हिताची प्राप्ति होईल. याकरितां परक्यावर टीका करीत न वसतां आत्मसंशोधन करा. सर्व मतांत आणि सर्व धर्मांत सत्याचा कांहीं अंश असतोच. धर्म म्हणजे पोकळ शब्द नव्हत, अथवा नुसता बाह्याचार हाही धर्म नसून, आत्मानुभव हाच खरा धर्म आहे, हें स्वतःच्या आचरणानें तुम्हीं सिद्ध करा. आत्मानुभवी असतील त्यांनाच या गोष्टीचा उमज पडेल. आत्मानुभव ज्यांना प्राप्त झाला असेल, तेच इतरांस तो देऊं शकतील. हेच पुरुष

मानवजातीचे गुरु होऊं शकतील. प्रकाशाचे सामर्थ्य फक्त अशांनाच प्राप्त होईल. ”

देशांत अशा पुरुषांच्या उत्पत्तीचें प्रमाण जों जों वाढत जाईल, तों तों तो देश अधिक वर येईल. ज्या देशांत असा एकही पुरुष पैदा होत नसेल, तो देश काळाच्या कराल दाटेंत शिरला आहे असें समजावें. असल्या देशांचें रक्षण कोणीही करूं शकणार नाहीं. याकरितां साऱ्या मानवजातीस माझ्या सद्गुरूंचें एकच सांगणें आहे कीं, “धर्ममार्गास अनुसरून स्वानुभव घ्या.” आपल्या बांधवांच्या उपयोगीं पडण्यासाठीं तुम्हीं सर्वसंगपरित्याग केला पाहिजे. लोकहित साधण्याची नुसती बडबड करण्यांत कांहीं फायदा नाही. बडबड बंद करून तिचें सार प्रत्यक्ष आचरणांत व्यक्त होईल, अशी योजना तुम्हीं केली पाहिजे. सर्वसंगपरित्याग करण्याची वेळ हीच आहे. स्वानुभवाची वेळ हीच आहे. स्वानुभवाची प्राप्ति तुम्हांस झाली म्हणजे जगांतील सर्व धर्मांत एकतानता आहे, अशी तुमची खात्री होईल. तंटेभांडणें करण्याला मुळांतच कांहीं कारण नाहीं, अशी तुमची खात्री पटल्यावर मानवजातीस मदत करण्याची तुमची खरी तयारी होईल. सर्व धर्मांच्या पोटीं एकाच तत्त्वाचा वास असून त्या सर्वांत एकतानता आहे, असें सर्व जगापुढे सिद्ध करून दाखविणें हेच सद्गुरूंचें अवतारकार्य होतें. पूर्वकालीं होऊन गेलेल्या अवतारी पुरुषांनीं केवळ स्वतःचेच धर्म लोकांस शिकविले आणि ते धर्म त्यांच्या नांवावर अद्यापिही चालू आहेत; पण एकोणिसाव्या शतकांत जन्मास आलेल्या या अवतारी पुरुषांनीं कोणत्याही एकाच धर्मावर आपला हक्क सांगितला नाहीं. कोणताही धर्म उध्वस्त करण्याचा उद्योग त्यांनीं केला नाहीं; कारण सर्व धर्म हे एकाच सनातनधर्माच्या शाखा आहेत, असें त्यांस पूर्णपणें समजलें होतें.

गीतेसंबंधानें कांहीं विचार.

[इ. स. १८९७ सालीं स्वामीजी कलकत्यास असतां ते फार करून रामकृष्ण मिशनाच्या मुख्य मठांत बहुधा गहत असत. हा मठ आलमवझार येथें होता. त्या वेळीं पुष्कळ तरुण गृहस्थ अभ्यासकरितां तेथें येत असत. त्यांनीं ब्रह्मचर्य आणि संन्यास यांची शपथ वाहिली होती. आपल्या भावी कार्याला त्यास करण्यासाठीं या तरुण गृहस्थांना स्वामीजी शिक्षण देत असत. भगवद्गीता आणि वेदांत यांचें उद्घाटन करून ते त्यांस योगमार्गाचा अभ्यासही सांगत असत. यापैकीं भगवद्गीतेवर एक व्याख्यान त्यांनीं बंगालीत दिलें होतें, त्याचा सारांश मठांतील गेजनिर्शांत पुढीलप्रमाणें दिला आहे.]

गीता या नांवानें जो ग्रंथ उपलब्ध आहे, तो महाभारताचा एक भाग आहे. भगवद्गीतेचें रहस्य बरोबर समजण्याकरितां प्रथम कांहीं इतर गोष्टी समजून घेणें अवश्य आहे. गीता हा महाभारतांतीलच एक भाग आहे कीं काय, हें प्रथम पाहिलें पाहिजे. गीतेचें कर्तृत्व वेदव्यास यांजकडे जातें, कीं हा भाग महाभारतांत कोणी मागाहून घुसडून दिला आहे, याचा विचार प्रथम केला पाहिजे. त्याचप्रमाणें श्रीकृष्ण या नांवाची कोणी व्यक्ति खरोखरच जन्मास आली होती कीं काय, हेंही पाहिलें पाहिजे. तिसरा मुद्दा हा कीं, गीतेंत सांगितल्याप्रमाणें कुरुक्षेत्रावर खरोखर युद्ध झालें कीं काय, आणि अर्जुन व इतर व्यक्ती या खरोखर ऐतिहासिक आहेत कीं काय, याचाही विचार करणें भाग आहे.

आतां अशा प्रकारच्या चौकसपणाची काय जरूर आहे, हें प्रथम दर्शविलें पाहिजे. वेदव्यास या नांवाच्या अनेक व्यक्ति होऊन गेल्या, हें आपणास अवगतच आहे. यापैकीं गीतेचें कर्तृत्व वादरायण व्यासांकडे जातें, कीं द्वैपायन व्यासांकडे जातें, याचा खुलासा झाला पाहिजे. व्यास हें केवळ एक उपपद आहे. कोणीही एखाद्या नव्या पुराणाची रचना केली, म्हणजे तो व्यास या नांवानें प्रसिद्धीस येत असे. विक्रमादित्य हेंही अशाच प्रकारचें एक सामान्य नाम आहे. गीतेसंबंधी आणखीही एक मुद्दा ध्यानांत ठेवण्याजोगा आहे. तो हा कीं आद्य शंकराचार्यांनीं आपली विख्यात टीका तिजवर

लिहून ती प्रसिद्धीस आणीपर्यंत तिजबद्दल सामान्य जनांत विशेष पूज्यभाव नव्हता. त्यापूर्वी बोधायनांनी केलेली गीतेवरील टीका उपलब्ध होती ही गोष्ट सिद्ध झाली, तर गीतेचें प्राचीनत्व व व्यासांचें कर्तृत्वही सिद्ध होण्याचा मार्ग बराच सुलभ होईल. बोधायनांनी वेदांतसूत्रांवर भाष्य लिहिलें होतें. या भाष्यावरूनच श्रीरामानुजांनी आपलें श्रीभाष्य रचिलें. श्रीशंकराचार्यांनीही या भाष्याचा नामनिर्देश करून त्यांतील उतारेही जागोजाग दिले आहेत. या भाष्यासंबंधी स्वामी दयानंद यांनीही पुष्कळ वेळां वादविवाद केला होता; परंतु सान्या हिंदुस्थानभर फिरूनही मला त्याची एक प्रतसुद्धां उपलब्ध झाली नाही. ज्या प्रतीवरून श्रीरामानुजाचार्यांनी आपलें भाष्य लिहिलें, ती प्रतसुद्धां किड्यांनी खाल्लेली होती असें सांगतात. वेदांतसूत्रांवरील बोधायन-भाष्यासंबंधी अशी स्थिति असतां, गीतेवरील त्यांच्या भाष्याचें अस्तित्व सिद्ध करण्याचा यत्न करणें फुकट आहे. भगवद्गीता ही आद्य शंकराचार्यांनीच रचिली असून, त्यांनीच ती महाभारतांत घुसडली असेंही कित्येक म्हणतात.

भगवान् श्रीकृष्ण या व्यक्तीच्या अस्तित्वासंबंधानेंही संशयास बरीच जागा आहे. छांदोग्योपनिषदांत देवकीचा पुत्र कृष्ण घोरनामा नांवाच्या योग्याजवळ अध्यात्मविद्या शिकत होता असा उल्लेख आहे. महाभारतांतील कृष्ण हा द्वारकेचा राजा होता. विष्णुपुराणांतिल कृष्ण गोपीबरोबर क्रीडा करतांना आपणांस आढळतो. त्याचप्रमाणें भागवतांत कृष्णाच्या रासलीलेचा वृत्तांत सविस्तरपणें ग्रथित केल्याचें आढळून येतें. प्राचीन काली आपल्या देशांत मदनोत्सव या नांवाचा एक उत्सव साजरा करण्यांत येत असे. याच उत्सवाचें वर्णन बहुधा श्रीकृष्णाच्या गळ्यांत अडकविलें गेलें असावें. त्याच प्रमाणें रासलीला व दुसऱ्या अनेक कथांचें जाळें त्याच्यासभोंवतीं गोविलें गेलें नसेल, अशी खात्री कोण देईल ? प्राचीन काली कोणत्याही गोष्टीची ऐतिहासिक दृष्ट्या चर्चा करून तिच्या सत्यासत्यतेचा निर्णय करण्याची प्रवृत्ति आपल्यांत फार करून नव्हती. यामुळें कोणताही पुरावा न देतां स्वतःच्या बुद्धीला वाटेला ती गोष्ट वाटेला त्यांनीं ठोकून द्यावी, अशी पद्धत पडून गेली होती. त्याचप्रमाणें त्या काळीं मोठ्या नांवाची अथवा कीर्तीची अपेक्षाही फार करून कोणाला नव्हती. यामुळें एखाद्यानें एखादा ग्रंथ लिहावा

आणि तो आपल्या गुरूच्या अथवा दुसऱ्या कोणाच्या तरी नांवाने प्रसिद्ध करावा असे घडत असे. अशा प्रकारच्या परिस्थितीत कोणत्याही गोष्टीची ऐतिहासिक दृष्ट्या चर्चा करून सत्य शोधू जाणारास फार मोठ्या अडचणी आहेत हे निर्विवाद आहे. प्राचीन काळी भूगोलज्ञान अत्यंत अल्प होते. केवळ कल्पनेला त्या वेळी वावरण्यास पूर्ण मुभा मिळालेली होती. मधुसमुद्र, क्षीरसमुद्र, घृतसमुद्र, दधिसमुद्र हीं याच इतस्ततः भटकणाऱ्या कल्पनेचीं फळे आहेत. पूर्वी दहा हजार वर्षांचे आयुष्य असे, असे वर्णन पुराणांत आढळते. त्याचप्रमाणे लक्षावधि वर्षांचे आयुष्यही पुराणाने कोणा कोणास दिलेले आहे. 'शतायुर्वै पुरुषः' ('पुरुषांचे आयुष्य शंभर वर्षांचे आहे,') असे वेदांचे मत आहे. अशा स्थितीत खऱ्याखोऱ्याची निवड तरी काय करावी? अशा रीतीने श्रीकृष्णासंबंधीही निश्चयाने कांहीं सांगतां येणे शक्य नाहीं.

एखाद्या महापुरुषाच्या खऱ्या चारित्र्यावर अनेक प्रकारच्या काल्पनिक व लोकोत्तर गुणांचा आरोप करावा, असा मनुष्यस्वभावच बनून गेला आहे. श्रीकृष्णाबद्दलही असेच घडले असावे; तथापि श्रीकृष्ण हा राज्याभिषिक्त पुरुष होता, हे मात्र अगदीं संभवनीय आहे; कारण, प्राचीन काळी आपल्या देशांत राजेलोकच ब्रह्मज्ञानाचे संपादन विशेषतः करीत असत. या ठिकाणीं दुसराही एक मुद्दा विशेषेकरून ध्यानांत ठेवण्याजोगा आहे. तो हा कीं, भगवद्गीतेचा कर्ता कोणीही असला, तथापि तींतील विवेचन साऱ्या महाभारतांतील मुद्यांशीं सुसंगत आहे. यावरून महाभारतकाळीं कोणी तरी महापुरुष जन्मास आला असून, त्या वेळच्या जनतेला गीतेच्या रूपाने त्यानें ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश केला, इतके अनुमान आपणांस निःसंशय काढतां येईल. दुसराही एक लक्ष्यांत ठेवण्यासारखा मुद्दा हा कीं, प्राचीन काळीं निरनिराळे पंथ जसजसे अस्तित्वांत येऊं लागले, तसतशीं त्यांनीं आपलीं निरनिराळीं शास्त्रेही प्रचारांत आणिलीं. कालेकरून हे पंथ कालाच्या उदरांत नाहींसे झाले असावे व त्यांचीं शास्त्रेही नाहींशीं झालीं असावीं, किंवा पंथ नाहींसे होऊन केवळ शास्त्रग्रंथ मात्र उरले असावे. अशाच प्रकारच्या एखाद्या पंथाचा गीता हा शास्त्रग्रंथ असणे शक्य आहे. त्या पंथाने या ग्रंथाच्या रूपाने आपल्या उच्च आणि उदार कल्पना गुंफल्या असाव्यात.

आतां कुरुक्षेत्रावर झालेल्या युद्धासंबंधाच्या तिसऱ्या मुद्याकडे आपण वळू. यासंबंधीं कांहीं विशेष पुरावा कोठे दिलेला नाही; तथापि कुरु आणि पांचाल

यांमध्ये एक युद्ध झालें होतें, ही गोष्ट मात्र निःसंशय आहे. यासंबंधी आणखीही एका मुद्याची चर्चा करण्यांत येत असते. ज्या ठिकाणी दोन सैन्ये युद्ध सुरू करण्याच्याच केवळ सूचनेची वाट पाहत आहेत, अशा ठिकाणी ज्ञान, भक्ति आणि योग यांसारख्या गहन विषयांवर वादविवाद होणे शक्य आहे काय ? तसेंच रणभूमीच्या प्रचंड नादांत कृष्ण आणि अर्जुन यांच्यामध्ये झालेला संवाद शब्दशः टिपून घेण्यास तेथे कोणी लघुलेखक होता की काय ? कित्येकांच्या मतें कुरुक्षेत्रावरील लढाई हें एक नुसतें रूपक असावें. त्यांच्या मतें मानवी मनांत बरें आणि वाईट यांचें जें युद्ध सदैव सुरू असतें, तेंच हें महाभारतीय युद्ध होय. गीतेंत हाच अंतस्थ अर्थ व्यक्त केला आहे असें कित्येकांचें ह्मणणें आहे. असा अर्थ घेतला तरी तो युक्तिवादास अगदी सोडून नाही.

आपल्या चवथ्या मुद्यासंबंधी विचार करतां अर्जुन आणि इतर व्यक्ती या ऐतिहासिक होत्या की काय, याबद्दल शंका घेण्यास बराच अवसर आहे असें दिसून येतें. शतपथ ब्राह्मण हा एक फार प्राचीन ग्रंथ आहे. अश्वमेध यज्ञ कोणी कोणी केला, त्या सर्वांची यादी या ग्रंथांत नमूद केली आहे. या यादींत अर्जुन आणि इतर व्यक्ती यांचा नामनिर्देशही सांपडत नाही; तथापि या ग्रंथांत अर्जुनाचा नातू आणि परीक्षिताचा पुत्र जनमेजय यांचें नांव आढळतें. युधिष्ठिर, अर्जुन आणि इतर व्यक्ती यांनीं अश्वमेध यज्ञ केल्याचा उल्लेख महाभारतांत आहे.

या ठिकाणीं आणखीही एक गोष्ट विशेषेकरून लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे. ती ही की, अशा प्रकारच्या ऐतिहासिक चर्चेचा संबंध आपल्या मुख्य हेतूशीं कोणत्याही प्रकारें नाही. धर्मज्ञान संपादन करणें हा आपला प्रमुख हेतु आहे. ऐतिहासिक दृष्ट्या या सान्या गोष्टी अगदीं खोऱ्या आहेत असेंही सिद्ध झालें, तरी आपल्या दृष्टीनें आपला त्यांत यत्किंचितही तोटा नाही. मग अशा प्रकारची ऐतिहासिक चर्चा आपण कां करावी, असा प्रश्न तुझी कदाचित् उपस्थित कराल. त्याचें उत्तर इतकेंच की, आपणास सत्य शोधायचें आहे. अज्ञानाच्या जाळ्यांत गुरफटले जाऊन भलत्याच कल्पना उराशीं बांधण्याचें आपणांस कारण नाही. अशा प्रकारच्या चर्चेला आपल्या देशांत कोणी फारसा मान देत नाहीत. अनेकांस कल्याणकारी असा शास्त्रोपदेश

करावयाचा असल्यास खोटें बोलण्यासही कांहीं नड नाही, अशी कित्येक पंथांची समजूत आहे. शास्त्रोपदेशाचें काम अशा रीतीनें अधिक सुलभपणें होण्यासारखें असलें, तर खोटें बोलण्यांत फारसें पातक नाही, असें त्यांचें मत आहे. त्यांच्या दृष्टीनें अखेरची सिद्धि महत्त्वाची असून साधनें गौण आहेत. यामुळेच पुष्कळ तंत्रग्रंथांच्या आरंभी “ महादेव पार्वतीला म्हणाले ” असें वाक्य आढळते; तथापि सत्य शोधावयाचें हा आपला मुख्य मुद्दा असावा. जें केवळ सत्य असेल, तेवढ्याचाच स्वीकार करावयाचा, अशी दृष्टि आपण वाळगिली पाहिजे. अंधविश्वासाचा तडाखा असा जबर आहे कीं, येशू ख्रिस्त, महंमद आणि इतर महापुरुष यांसही त्यानें सोडिलें नाही. पुरातन कालच्या कल्पनांचा त्याग त्यांच्यानेंही करवला नाही. आपण केवळ सत्याकडेच दृष्टि देऊन अंधविश्वासाचा पूर्णपणें त्याग केला पाहिजे.

आतां गीता ग्रंथांत काय सांगितलें आहे, याचा विचार केला पाहिजे. उपनिषद्ग्रंथांचें अवलोकन करतां अनेक प्रकारच्या विषयांच्या गुंतागुंतींत एखादें महातत्त्व एकदम आढळून येतें. एखाद्या घनघोर अरण्यांत भटकत असतां कांट्याकुट्यांच्या जाळींत गुरफटलेले एखादें गुलाबाचें फुल अचानक दिसावें, त्याचप्रमाणें अनेक असंबद्ध विषयांच्या गुंतागुंतींत एखादें सुंदर तत्त्व उपनिषद्ग्रंथांत आढळून येतें; पण गीतेची गोष्ट उपनिषद्ग्रंथांहून वेगळी आहे. अनेक पुष्पें सुंदर रीतीनें गुंफून शोभिवंत हार तयार करावा, त्याप्रमाणें गीतेनें हीं सर्व तत्त्ववर्तनें यथायोग्य स्थळीं गुंफून त्यांचा नयनमनोहर हार तयार केला आहे. श्रद्धेविषयीं उपनिषदांत जागोजाग विवेचन आढळते; पण भक्तीचा फार करून तेथें उल्लेखही नाही. गीतेत भक्तीचा उल्लेख वारंवार आहे; एवढेच नव्हे, तर भक्तिमार्गाच्या रहस्याची अत्युच्च परिसीमा गीतेतच आढळून येते.

आतां गीतेत कोणत्या मुद्यांचें प्रमुखत्वानें विवेचन केलें आहे तें पाहूं. गीताकालाच्या पूर्वी जे तत्त्वग्रंथ अस्तित्वांत होते, त्यांहून गीतेत अधिक काय आहे याचा विचार करणें अवश्य आहे. गीताकालापूर्वीही योग, ज्ञान, भक्ति इत्यादि अनेक पंथ अस्तित्वांत होते आणि त्या प्रत्येक पंथाला पुष्कळ अनुयायीही होते. आपला मार्ग सर्वांत अधिक श्रेष्ठ आहे, असा तंटा या साऱ्या पंथांत प्रत्यहीं होत असे. या सर्व मार्गांची एकवाक्यता करण्याचा

यत्न कोणी कधीही केला नाही. गीतेच्या कर्त्यांनं हें एकीकरण करण्याचा यत्न प्रथम केला. गीताकालीं अस्तित्वांत असलेल्या सर्व पंथांत जीं जीं उत्कृष्ट तत्त्वे होतीं, तीं सर्व ग्रहण करून त्यांचा हार गुंफण्याचें कार्य भगवद्गीतेच्या कर्त्यांनं केलें; परंतु ज्या ठिकाणीं भगवान् श्रीकृष्णांचा हा समन्वयाचा यत्न सिद्धीस गेला नाही, त्या ठिकाणीं त्याची पूर्तता श्रीरामकृष्ण परमहंसांनीं या एकोणिसाव्या शतकांत पूर्णत्वानें केली आहे.

निष्काम कर्म हा गीतेंतील दुसरा प्रमुख मुद्दा आहे. निष्काम कर्म म्हणजे काय, याजबद्दल निरनिराळ्या लोकांच्या निरनिराळ्या समजुती आहेत. कित्येक लोक असें ह्मणतात कीं, ज्यांत कोणतेंही ध्येय अथवा साध्य साधावयाचें नसेल, तें निष्काम कर्म. निष्काम कर्म याचा अर्थ जर खरोखर असाच असता, तर अंतःकरणशून्य पशू अथवा या भिंती हीं निष्काम कर्म करणाऱ्यांचीं उत्कृष्ट उदाहरणें झालीं असतीं. दुसरे पुष्कळ लोक जनकाचें उदाहरण देतात आणि आपण स्वतः जनकतुल्य आहों असें भासवित असतात ! केवळ पुष्कळ मुलें जन्मास घालूनच राजा जनकानें ही पदवी मिळविली नाही; पण आमचे हल्लींचे निष्काम कर्मकर्ते केवळ डझन भर मुलांचे बाप होऊनच जनकाची पदवी पटकाऊं पहात असतात ! छे ! छे ! निष्काम कर्म याचा असा अर्थ नाही. पशूसारखें कर्म करणें, दगडासारखें निश्चल असणें किंवा अंतःकरणशून्य बनून जाणें म्हणजे निष्काम होणें नव्हे. निष्काम वृत्ति ही तामसी नसून सत्त्वगुणप्रधान आहे, हें लक्ष्यांत बाळगिलें पाहिजे. जो खरोखर निष्काम झाला असेल, त्याच्या हृदयांत जगांतील यच्चयावत् व्यर्त्तीबद्दल प्रेम आणि सहानुक्ता यांचा वास असतो. त्याच्या चित्ताच्या या स्थितीचें खरें रहस्य सामान्य जगाला बहुधा समजत नाही. अनेक मार्गांचें एकीकरण आणि निष्काम कर्म हे गीतेंतील दोन प्रमुख मुद्दे आहेत.

आतां गीतेंतील दुसऱ्या अध्यायास आरंभ करूं.

संजय उवाच—

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णां कुलेक्षणम्

विषादिन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

कैब्यं मास्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

‘तं तथा० ‘इत्यादि शब्दांनीं आरंभिलेल्या या श्लोकांत अर्जुनाच्या खऱ्या स्थितीचें चित्र किती सहृदयत्वानें रंगविलें आहे बरें ? यानंतर भगवान् श्रीकृष्णांनीं “कैब्यं मास्मगमः” या शब्दांनीं अर्जुनास भगवान् युद्धास कां प्रवृत्त करीत आहेत, याचें कारण हेंच कीं, अर्जुनाच्या ठिकाणीं जी युद्ध-विन्मुखता प्राप्त झाली होती, ती सत्त्वगुणापासून प्रवृत्त झाली नव्हती. तेथें सत्त्वगुणाचें आधिक्य नव्हतें. ही प्रवृत्ति केवळ तमोगुणप्रधान होती. ज्याच्या बुद्धींत सत्त्वगुण प्रामुख्यानें आरूढ झाला असेल, त्याला आयुष्यांतील सर्व प्रसंग सारखेच वाटत असतात. “वोखटें का गोमटें । हे कांहींच जया नुमटे ।” अशी त्याची स्थिति असते. सुख आणि दुःख या दोहोंसंबंधी-ही त्याची सारखीच वृत्ति असते; पण अर्जुनाची मनःस्थिति अशा प्रकारची नव्हती; त्याच्या हृदयांत दौर्बल्यानें प्रवेश केला होता. युद्ध करण्याची इच्छा त्याला नव्हती असें नाहीं. तो युद्ध करण्यासाठींच रणभूमीवर आला होता, या एका गोष्टीनेंच त्याच्या मनाच्या स्थितीचें परीक्षण होण्याजोगें आहे. आपणा सामान्य मनुष्यांच्या आयुष्यांतही असे प्रसंग अनेकवार उद्भवत असतात. अशा प्रसंगां आपण सात्त्विक आहों, असा भ्रम पुष्कळांस होत असतो; पण ते सात्त्विक नसून भेकड मात्र खास असतात. गलिच्छपणांनें वागणारे पुष्कळ लोक स्वतःस परमहंस समजत असतात; कारण, परमहंस-स्थितीतील लोक वेड्यासारखे अथवा गलिच्छ माणसासारखे वागत असतात असें शास्त्रें द्वाणतात. परमहंस हे बालवृत्तीचे असतात, असें शास्त्रानें सांगितलें आहे; पण ही तुलना केवळ एकपक्षीय आहे, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. परमहंस आणि लहान मुलें हीं सर्व प्रकारें सारखीच आहेत, असा भ्रम होऊं देऊं नका. केवळ बाह्यतः त्यांच्या वृत्ती सारख्या दिसत असतात; पण तत्त्वतः परमहंस आणि बालक एकमेकांपासून दोन ध्रुवां इतक्या अंतरांत असतात. परमहंस हे ज्ञानाच्याही पलीकडल्या स्थितीतील आहेत. बालकाला ज्ञानाची रूपरेषाही अवगत नसते. प्रकाशकिरणांचीं अत्यंत मंद आणि अत्यंत तीव्र हीं दोन्ही आंदोलनें आपल्या दृष्टिपथाच्या बाहेर असतात;

पण तीव्र आंदोलनांत उष्णतेची अत्यंत परिसीमा झाली असून मंद आंदोलनांत उष्णतेचा फारसा मागमूसही नसतो. ही स्थिति सत्त्व आणि तम या दोन गुणांच्या स्वरूपास लागू आहे. केवळ बाह्यतः त्यांचे स्वरूप कांहीं अंशी सारखे दिसते, पण त्यांच्या खऱ्या स्वरूपांत जमीन अस्मानाचे अंतर आहे हे ध्यानांत ठेविले पाहिजे. सत्त्वाच्या पोषाखांत वावरण्याचा मोह तमोगुणाला वारंवार होत असतो. अर्जुनाच्या ठिकाणी हा तमोगुण दयेच्या रूपाने उद्भवला.

अर्जुनावर जी ही तमोगुणाची झडप पडली होती आणि तीमुळे जो मोह त्याला प्राप्त झाला होता, तो घालविण्यासाठी भगवंतांनी कसा उपाय केला आहे हे पहा. कोणी एखादा मनुष्य पापी असला, तर त्याला तू पापी आहेस असा उपदेश करून, त्याला द्विणविण्यांत फायदा नाही, असे मी तुझ्या वारंवार सांगत असतो. उलट अशा मनुष्याच्या ठिकाणी जी अंतस्थ चैतन्यशक्ति असते, तिच्याकडे त्याचे लक्ष्य आपण वेधविले पाहिजे. भगवान् अर्जुनाला म्हणतात, “हे क्लैब्य तुला शोभत नाही. तू अविनाशी असा आत्मा आहेस, या तुझ्या खऱ्या आत्मभावाचा तुला विसर पडला आहे आणि त्यामुळे तू स्वतःला पापी समजत आहेस आणि शरिराच्या आणि मनाच्या कष्टांनी दुःख पावत आहेस. भगवान् आणखी म्हणतात, “क्लैब्यं मास्मगमः पार्थ ।” “पार्था, तुझ्या ठिकाणी भेकडपणा शिरू देऊ नकोस. पाप, दुःख, रोग इत्यादिकांस या जगांत अस्तित्व नाही. पाप या नांवाला खरोखर योग्य अशी जर एखादी स्थिति असेल, तर ती स्थिति दौर्बल्य हीच होय. तुझ्यांतील गुप्त असलेले चैतन्य ज्या ज्या कार्याने व्यक्तदशेस येते, ते सर्व कार्य पुण्यरूप आहे; आणि ज्यामुळे तुझे मन अथवा शरीर यांच्या ठिकाणी दुर्बलता उत्पन्न होते, ते कार्य पापरूप आहे हे नित्य ध्यानांत ठेव. याकरितां हृदयांतील या दौर्बल्याचा प्रथम त्याग कर. तू वीर असल्यामुळे तुला हे नपुंसकत्व शोभत नाही.” माझ्या मुलांनो, “क्लैब्यं मास्मगमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।” या एकाच उपदेशाचा घोष साऱ्या जगभर तुझी केला, तर जगांतील सर्व रोग, दुःखे आणि पातके या अवनीतलावरून तीन दिवसांत पडून जातील ! दौर्बल्याच्या या साऱ्या कल्पना एकदम गाडल्या जातील !! सध्या या दौर्बल्याचे कंप सर्वत्र उद्भवत आहेत. हा ओघ आपण परत फिरविला

पाहिजे. हा ओघ उलटा झाला, तर केवढा चमत्कार होईल पहा! तुझी सर्व-शक्तिमान् आहां. तुझी प्रत्यक्ष तोफेच्या तोंडावर चालून गेलां, तरी तुझांस भीति कशाची? कोणीही एखादा भयंकर पापी असला तरीसुद्धां त्याजबद्दल द्वेषबुद्धि बाळगूं नका. त्याच्या बाहेरील आवरणाकडे असलेली तुमची नजर फिरवून ती अंतर्वर्ती करा. त्या आवरणाच्या आंत जो परमात्मा आहे त्याचे दर्शन घ्या. सर्व जगाला उच्च घोषानें इतकेंच सांगा कीं, “तुझी पापी नाहीं. तुमच्या ठिकाणीं दुःखाचा वास नाहीं. जगांतील सर्वसामर्थ्यांचा झरा तुझीच आहां. जागे व्हा, आणि तुमच्यांत असलेलें हें सामर्थ्य व्यक्तदशेस आणा.”

“क्लैब्यं मास्मगमः इत्यादि” हा एकच श्लोक जो कोणी वाचील, त्याला सर्व गीतेच्या पठणाचें पुण्य प्राप्त होईल. गीतेत ज्या अनेक तत्त्वांचा ऊहापोह केला आहे, त्या साऱ्यांचें रहस्य या एकाच श्लोकांत सांठविलें आहे.

भक्ति.

(पंजाबांत सियालकोट येथें दिलेलें व्याख्यान.)

[पंजाब आणि काश्मीर येथून आलेल्या बोलावण्यांचा स्वीकार करून स्वामी विवेकानंद कांहीं दिवस त्या भागांत प्रवास करीत होते. काश्मिरांत ते एक महिनाभर होते, आणि काश्मीरचे महाराज व त्यांचे बंधु यांनी स्वामीजींच्या कामगिरीची फारच तारीफ केली. तेथून ते मुरा, रावळपिंडा आणि जम्मू येथें गेले होते; आणि या सर्व ठिकाणी त्यांनी व्याख्यान दिलें. यानंतर ते सियालकोट येथें गेले आणि तेथें एक इंग्रजीत आणि एक हिंदीत अशीं दोन व्याख्यान दिलीं. हिंदीत दिलेल्या त्यांच्या व्याख्यानाचा विषय भक्ति हा होता.]

या जगांत अनेक धर्म असले तरी त्यांतील पूजनाच्या प्रकारांतच काय तो भेद असून, वस्तुतः या सर्वांचें ऐक्य आहे. कित्येक ठिकाणी लोक देवळें बांधतात आणि पूजा करतात, कित्येक ठिकाणी अग्नीच्या पूजेचा प्रघात आहे, आणि दुसऱ्या कित्येक ठिकाणी अनेक देवदेवतांच्या प्रतिमा करून त्यांचें पूजन केलें जातें. याशिवाय कित्येक निरीश्वरवादीही आहेत. हे सर्व पंथ वस्तुतः खरे आहेतः कारण, यांतील पूजाप्रकाराच्या अंतस्थ हेतूकडे आणि अंतस्थ धर्माकडे तुम्ही लक्ष्य दिलें, तर त्या सर्वांत एकच सत्य भरून राहिलें आहे असें तुमच्या लक्ष्यांत येईल. कांहीं धर्म असे आहेत कीं त्यांत परमेश्वराच्या पूजनाचा प्रकार नाही; एवढेंच नव्हे, तर परमेश्वराचें अस्तित्वही त्यांस मान्य नाही; पण याच धर्मांत जे कोणी महापुरुष होऊन गेले, त्यांचें पूजन परमेश्वराप्रमाणें होत असतें. अशा प्रकारच्या धर्मांचें चांगलें उदाहरण म्हटलें म्हणजे बौद्धधर्म होय. भक्तीची व्याप्ति सर्व धर्मांत आहे. मग ती भक्ति परमेश्वराबद्दल असो, अगर महापुरुषांबद्दल असो; उपासनेला सर्व धर्मांनी प्रमुखस्थान दिलें आहे, आणि ज्ञानापेक्षां भक्तीचा मार्ग अधिक सुकरही आहे. द्रव्यसंपादनासाठीं विशेष प्रकारची अनुकूल परिस्थिति आणि दीर्घ परिश्रम यांची आवश्यकता असते. योगासंबंधी पाहातां अत्यंत सुदृढ प्रकृती आणि सांसारिक बंधनांपासून पूर्ण

मुक्ता हीं असल्याखेरीज योगविद्या साध्य होत नाही; पण भक्तिमार्गात अशा प्रकारची कोणतीही अडचण नसून संसारांतील सर्व परिस्थितींत ती साध्य करून घेतां येते. ईश्वराच्या ठिकाणीं परम अनुराग अशी भक्तीची व्याख्या शांडिल्य ऋषींनीं केली आहे. प्रल्हादाची व्याख्याही याच अर्थाची आहे. एखाद्या मनुष्याला एक दिवस अन्न मिळालें नाहीं तर त्याची काय स्थिति होते अथवा एखाद्याचा पुत्र मरण पावला तर त्याच्या चित्ताला कशाप्रकारच्या वेदना होतात. हें लक्ष्यांत आणा. परमेश्वरदर्शनासाठीं अशाच प्रकारच्या वेदना खऱ्या भक्ताच्या अंतःकरणांत होत असतात. भक्तीचा खरा उपयोग चित्तशुद्धि हा होय. परमेश्वराच्या ठिकाणीं खरी भक्ति निर्माण झाली, तर चित्तशुद्धीसाठीं अन्य उपायांची जरूर नाहीं. भक्त म्हणतो, “परमेश्वरा, तूं अनंत नांवांनीं ओळखला जातोस; तथापि त्यांपैकीं प्रत्येकांत तुझेंच सामर्थ्य भरलेलें असून, तुझें प्रत्येक नांव अत्यंत गूढ आणि खोल अशा अर्थानें भरलेलें आहे. भक्तीला कोणत्याही प्रकारच्या उपाधीची आवश्यकता नाहीं. काल अथवा स्थल यांचा विचार चित्तांत न आणतां आपण सदोदित परमेशचित्तन करित असावें.

परमेश्वराचें स्वरूप अनेक नांवांनीं जाणलें जात असलें, तरी हा फरक केवळ बाह्य आहे हें अगोदरच सांगितलें आहे. प्रत्येकाला आपापला मार्ग हा मुक्तिलाभाचा निश्चित उपाय आहे असें वाटत असतें; पण या सर्वांच्या मुळाशीं काय आहे याचा विचार केला, तर तेथें एकच सत्य आपणांस आढळून येईल. शैव हे शिवाला सर्वशक्तिमान् समजतात; वैष्णवांच्या मते विष्णू हा सर्वशक्तिमान् असून, देवी भक्तांच्या मते देवीच्या ठिकाणीं विश्वांतील सर्व सामर्थ्य एकवटलेलें असतें. द्वेषबुद्धि हा भक्तीच्या मार्गांतील भयंकर अडथळा आहे. द्वेषबुद्धि ज्याच्या चित्तांतून समूळ नाहींशी झाली असेल त्यालाच परमेश्वराची प्राप्ति होते; पण अशा स्थितींतही स्वतःच्या इष्टदेवतेचें पूजनच अवश्य आहे. हनुमान म्हणतो, “शिव, विष्णू, राम हे सर्व एकच आहेत, हें मी जाणतो, तथापि कमलनेत्र रामालाच मी आपल्या हृदयांत सांठविलें आहे. प्रत्येक मनुष्याला जन्मापासूनच त्याचे स्वतःचे विशेष भाव प्राप्त झालेले असतात आणि ते भाव मरेपर्यंत कायम राहतात. “स्वभावो दुरतिक्रमः” हें वचन आपणास ठाऊक असेलच. जगांत अनेक धर्म अस्तित्वांत

भक्ति.

(पंजाबांत सियालकोट येथें दिलेलें व्याख्यान.)

[पंजाब आणि काश्मीर येथून आलेल्या बोलावण्यांचा स्वीकार करून स्वामी विवेकानंद कांहीं दिवस त्या भागांत प्रवास करीत होते. काश्मिरांत ते एक महिनाभर होते, आणि काश्मीरचे महाराज व त्यांचे बंधु यांनी स्वामीजींच्या कामगिरीची फारच तारीफ केली. तेथून ते मुरा, रावळपिंडी आणि जम्मू येथें गेले होते; आणि या सर्व ठिकाणी त्यांनी व्याख्यान दिलें. यानंतर ते सियालकोट येथें गेले आणि तेथें एक इंग्रजीत आणि एक हिंदीत अशी दोन व्याख्याने दिली. हिंदीत दिलेल्या त्यांच्या व्याख्यानाचा विषय भक्ति हा होता.]

या जगांत अनेक धर्म असले तरी त्यांतील पूजनाच्या प्रकारांतच काय तो भेद असून, वस्तुतः या सर्वांचें ऐक्य आहे. कित्येक ठिकाणी लोक देवळें बांधतात आणि पूजा करतात, कित्येक ठिकाणी अग्नीच्या पूजेचा प्रघात आहे, आणि दुसऱ्या कित्येक ठिकाणी अनेक देवदेवतांच्या प्रतिमा करून त्यांचें पूजन केलें जातें. याशिवाय कित्येक निरीश्वरवादीही आहेत. हे सर्व पंथ वस्तुतः खरे आहेतः कारण, यांतील पूजाप्रकाराच्या अंतस्थ हेतूकडे आणि अंतस्थ धर्माकडे तुम्ही लक्ष्य दिलें, तर त्या सर्वांत एकच सत्य भरून राहिलें आहे असें तुमच्या लक्ष्यांत येईल. कांहीं धर्म असे आहेत कीं त्यांत परमेश्वराच्या पूजनाचा प्रकार नाही; एवढेंच नव्हे, तर परमेश्वराचें अस्तित्वही त्यांस मान्य नाही; पण याच धर्मांत जे कोणी महापुरुष होऊन गेले, त्यांचें पूजन परमेश्वराप्रमाणें होत असतें. अशा प्रकारच्या धर्मांचें चांगलें उदाहरण म्हटलें म्हणजे बौद्धधर्म होय. भक्तीची व्याप्ति सर्व धर्मांत आहे. मग ती भक्ति परमेश्वरावद्दल असो, अगर महापुरुषांवद्दल असो; उपासनेला सर्व धर्मांनी प्रमुखस्थान दिलें आहे, आणि ज्ञानापेक्षां भक्तीचा मार्ग अधिक सुकरही आहे. द्रव्यसंपादनासाठीं विशेष प्रकारची अनुकूल परिस्थिति आणि दीर्घ परिश्रम यांची आवश्यकता असते. योगासंबंधी पाहातां अत्यंत सुदृढ प्रकृती आणि सांसारिक बंधनांपासून पूर्ण

मुक्तता ही असल्याखेरीज योगविद्या साध्य होत नाही; पण भक्तिमार्गात अशा प्रकारची कोणतीही अडचण नसून संसारांतील सर्व परिस्थितींत ती साध्य करून घेतां येते. ईश्वराच्या ठिकाणी परम अनुराग अशी भक्तीची व्याख्या शांडिल्य ऋषींनी केली आहे. प्रल्हादाची व्याख्याही याच अर्थाची आहे. एखाद्या मनुष्याला एक दिवस अन्न मिळालें नाहीं तर त्याची काय स्थिति होते अथवा एखाद्याचा पुत्र मरण पावला तर त्याच्या चित्ताला कशाप्रकारच्या वेदना होतात. हें लक्ष्यांत आणा. परमेश्वरदर्शनासाठीं अशाच प्रकारच्या वेदना खऱ्या भक्ताच्या अंतःकरणांत होत असतात. भक्तीचा खरा उपयोग चित्तशुद्धि हा होय. परमेश्वराच्या ठिकाणी खरी भक्ति निर्माण झाली, तर चित्तशुद्धीसाठीं अन्य उपायांची जरूर नाही. भक्त म्हणतो, “परमेश्वरा, तूं अनंत नांवांनीं ओळखला जातोस; तथापि त्यांपैकीं प्रत्येकांत तुझेंच सामर्थ्य भरलेलें असून, तुझें प्रत्येक नांव अत्यंत गूढ आणि खोल अशा अर्थानें भरलेलें आहे. भक्तीला कोणत्याही प्रकारच्या उपाधीची आवश्यकता नाही. काल अथवा स्थल यांचा विचार चित्तांत न आणतां आपण सदोदित परमेशचितन करीत असावें.

परमेश्वराचें स्वरूप अनेक नांवांनीं जाणलें जात असलें, तरी हा फरक केवळ बाह्य आहे हें अगोदरच सांगितलें आहे. प्रत्येकाला आपापला मार्ग हा मुक्तिलाभाचा निश्चित उपाय आहे असें वाटत असतें; पण या सर्वांच्या मुळाशीं काय आहे याचा विचार केला, तर तेथें एकच सत्य आपणांस आढळून येईल. शैव हे शिवाला सर्वशक्तिमान् समजतात; वैष्णवांच्या मतें विष्णू हा सर्वशक्तिमान् असून, देवी भक्तांच्या मतें देवीच्या ठिकाणीं विश्वांतील सर्व सामर्थ्य एकवटलेलें असतें. द्वेषवुद्धि हा भक्तीच्या मार्गातील भयंकर अडथळा आहे. द्वेषवुद्धि ज्याच्या चित्तांतून समूळ नाहीशी झाली असेल त्यालाच परमेश्वराची प्राप्ति होते; पण अशा स्थितींतही स्वतःच्या इष्टदेवतेचें पूजनच अवश्य आहे. हनुमान म्हणतो, “शिव, विष्णू, राम हे सर्व एकच आहेत, हें मी जाणतो, तथापि कमलनेत्र रामालाच मी आपल्या हृदयांत सांठविलें आहे. प्रत्येक मनुष्याला जन्मापासूनच त्याचे स्वतःचे विशेष भाव प्राप्त झालेले असतात आणि ते भाव मरेपर्यंत कायम राहतात. “स्वभावो दुरतिक्रमः” हें वचन आपणास ठाऊक असेलच. जगांत अनेक धर्म अस्तित्वांत

येण्याचें कारण हेंच आहे. ईश्वर करो, आणि साऱ्या जगाचा एकच धर्म असें कधीही न होवो. साऱ्या जगाचा एकच धर्म झाला तर सर्वत्र गोंधळ मात्र माजेल. सध्याच्या अनेकतेतही जी एकतानता आढळून येते, ती तशा स्थितीत आढळून येणार नाही. प्रत्येकानें आपापल्या इष्टमार्गानें जाणें हेंच योग्य आहे. तो अशा मार्गावर आरूढ असतां त्याच मार्गांत पुढें गेलेंला कोणी गुरु त्याला भेटला, तर तो त्याला पुढील मार्ग दाखवील. प्रत्येकाचे जे अंतस्थ भाव असतील, त्यांस धरूनच प्रत्येकानें आपली उन्नति करून घेतली पाहिजे. कोणी एखादा मनुष्य आपल्या विशिष्ट मार्गानें जात असतां, आपण त्याला दुसऱ्याच एखाद्या मार्गावर घातलें, तर त्याची 'अतो-भ्रष्टस्ततोभ्रष्टः' अशी स्थिति मात्र होण्याचा संभव आहे. शरिराच्या स्वरूपांतही एक मनुष्य दुसऱ्यासारखा आढळून येत नाही. अशाच रीतीनें प्रत्येक मनुष्याची प्रकृति वेगळी असते; अशी स्थिति असतां प्रत्येकाला ज्याच्या त्याच्या मार्गानें जाऊं देणें हेंच योग्य नाही काय? नदीचा प्रवाह आपल्या विशिष्ट मार्गानें जात असतां तोच मार्ग आपण अधिक सरळ केला, तर तो प्रवाह अधिक झपाट्यानें वाहूं लागतो; पण त्याला भलतेंच वळण देण्याचा यत्न आपण केला, तर इष्टकार्य अधिक दुष्कर मात्र होतें. आपलें आयुष्य अतिशय मोलाचें आहे; याकरितां त्याचा उपयोग आपल्यांतील विशिष्ट भावांच्या पोषणाकडेच केला पाहिजे. हिंदुस्थानांत धर्मद्वेष कधीही अस्तित्वांत नव्हता. सर्व धर्म परस्परद्वेषाशिवाय एकत्र नांदत होते. आपलाच मार्ग तेवढा खरा आणि जो त्यावर विश्वास ठेवीत नाही तो मूर्ख, अशा कल्पना चित्तांत उद्भवल्या ह्मणजे तेथें द्वेषाचें बीज रुजलें जातें. जो कोणी आपल्या मार्गास अनुसरत नाही, तो निव्वळ दांभिक असला पाहिजे असें वादूं लागतें.

जगांतील सर्व लोकांनीं एकच धर्म पाळावा, अशी परमेश्वराची इच्छा असती, तर इतके धर्म कां निर्माण झाले असते? सर्वांवर एकच धर्म लादण्याचे प्रयत्न आजपर्यंत पुष्कळ वेळां झाले आहेत, आणि ते फुकटही गेले आहेत. कित्येक वेळां अशा प्रयत्नांत तरवारीचाही उपयोग करण्यांत आला होता, पण यामुळें जगाचा एक धर्म न होतां, तेथें आणखी नवे दहा धर्म मात्र निर्माण झाले, असें इतिहास आपणांस सांगत आहे. एकच धर्म सर्वांस

सारखा उपयोगी पडेल असें नाही. जगांत क्रिया आणि प्रतिक्रिया अशा दोन शक्ती नेहमीं चालू असतात. यामुळेच मनुष्याला विचारशक्ति प्राप्त झाली आहे. यामुळेच विविधताही उत्पन्न झाली आहे. अशा प्रकारच्या शक्ती विश्वांत अस्तित्वांत नसत्या तर, मनुष्याला विचारशक्तीही प्राप्त झाली नसती. मनुष्य हा विचारशून्य प्राणी आहे. मनुष्याला मन आहे आणि हे मन नष्ट झाले, तर त्याची विचार करण्याची शक्ति जाते, आणि तो पशूंच्या पदवीप्रत जाऊन पोचतो. अशा प्रकारचा मनुष्यप्राणी कोणाला आवडणार आहे? परमेश्वर करो आणि हिंदुस्थानाला अशी स्थिति कधीही प्राप्त न होवो. विश्वांतील एकतानतेंत विविधता असणे हे अत्यंत इष्ट आहे. मनुष्यप्राण्यामध्ये जे कांहीं सामर्थ्य आज आढळून येते, ते या विविधतेचेच फळ आहे. सर्व प्रकारच्या परिस्थितींत विविधता पाहिजेच. विविधता आहे तोंपर्यंतच जगाचें अस्तित्व शक्य आहे. हा हलका आणि तो थोर असा मात्र विविधता या शब्दाचा अर्थ समजू नये. आपापल्या परिस्थितींत प्रत्येक मनुष्याने आपल्या आयुष्यांतील कर्तव्ये उत्तम रीतीनें बजाविलीं तर ती विविधता आपोआपच उत्पन्न होईल. प्रत्येक धर्मांत चांगली आणि कार्यकर्ती माणसें निपजलीं आहेत, आणि त्यांच्यामुळेच त्यांच्या धर्माला मानाचें पद प्राप्त झालें आहे, आणि प्रत्येक धर्मांत ज्या अर्थी अशा प्रकारचे लोक निर्माण होतात, त्या अर्थी कोणत्याही धर्माचा द्वेष करण्याचें कारण आम्हांस नाही. एखादा धर्म अनीतिप्रवर्तक असला तर अशा धर्माबद्दलही पूज्यबुद्धि वाळगावी कीं काय, असा प्रश्न कोणी कोणी विचारतात. अशा प्रश्नाला नाही हेंच निश्चित उत्तर होय. अशा प्रकारच्या धर्मांमुळे अगर पंथामुळे बऱ्यापेक्षां वाईटच अधिक होण्याचा संभव असल्यामुळे, असा पंथ जगांतून नष्ट करणें, हेंच फायद्याचें आहे. प्रत्येक धर्माच्या मुळाशीं नीति आणि आचार हीं अवश्य असलीं पाहिजेत. आचार याचा अर्थ केवळ बाह्य वर्तन असा समजू नये. शरिराची आणि मनाची जी शुद्धि, तिचें नांव आचार. शास्त्रांत सांगितलेल्या रीतीनें पाणी आणि इतर वस्तू यांच्या साहाय्येनें शरीरशुद्धि प्राप्त करून घेतां येते. सत्यभाषण आणि नीतिमार्गाचा अवलंब यांच्या योगानें मनःशुद्धि प्राप्त करून घेतली पाहिजे. त्याचप्रमाणें परोपकार हाही

स्वा. वि. खं. ४—१८.

मनःशुद्धीला आवश्यक आहे. तुझी कांहीं पातक केलें नाहीं, तुझी खोटे वोललां नाहीं, दारू प्यालां नाहीं, जुगार खेळलां नाहीं अथवा चोरी केली नाहीं, तर तें चांगलेंच; पण तेवढ्यामुळें तुझी मोठयाशा स्थितीला पात्र होतां असें मात्र नाहीं; कारण अशा प्रकारच्या वर्तनानें तुझी फक्त आपलें कर्तव्यच करीत असतां. याकरितां परोपकार हा फार आवश्यक आहे. तुझी ज्या-प्रमाणें स्वतःचें हित पाहतां त्याचप्रमाणें परक्याचेंही पाहिलें पाहिजे. या ठिकाणीं भोजनावद्दल चार शब्द मला सांगावयाचे आहेत. आपल्या जुन्या चाली-रिती नष्ट झाल्या आहेत, आणि त्याऐवजीं आज “हा अगर तो पंक्तिवाद्य” एवढीच कल्पना शिल्लक उरली आहे. शेंकडों वर्षापूर्वीं जे नियम आपल्या पूर्वजांनीं घालून ठेविले होते, त्यांच्या मुळांशीं असलेलें शुचितेचें तत्त्व अद्यापही शिल्लक आहे. शास्त्रदृष्ट्या तीन प्रकारचें अन्न त्याज्य मानलें आहे. जाति-दोष हा पहिला प्रकार होय. लसूण किंवा कांदा इत्यादि पदार्थांप्रमाणें ज्यांत स्वभावतःच दोष असतात, असा पदार्थ शास्त्रांनीं त्याज्य मानिला आहे. अशा प्रकारचे पदार्थ अधिक भक्षण केले, तर त्यामुळें रजोगुण वाढतो, आणि त्यामुळें मनुष्याच्या हातून नीतीचा अतिक्रम होण्याचा संभव असतो. त्याच-प्रमाणें अशुद्ध जागेंतही अन्नभक्षण करूं नये, असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. भोजनाची जागा स्वच्छ आणि पवित्र असावी. तसेंच ज्याला दुष्ट मनुष्याचा स्पर्श झाला असेल, असें अन्नही शास्त्रानें त्याज्य मानिलें आहे. अशा प्रकारच्या अन्नसेवनानें आपल्या चित्तांत वाईट कल्पना उत्पन्न होण्याचा संभव असतो. कोणी एखादा जातीनें ब्राह्मण असतां अनीतिमान असला, तर त्या ब्राह्मणाच्याही हातचें अन्न सेवन करूं नये.

या नियमांत जीं तत्त्वे अंतर्भूत झालीं आहेत, तीं आपण विसरलों आहों. या नियमांच्या पोटांतील रहस्य नष्ट होऊन बाहेरील फोलकट मात्र आपण उराशीं बाळगिलें आहे. यामुळें कसा विपर्यास झाला आहे पहा. एखादा मनुष्य कितीही पवित्र आणि कितीही चांगला असला, तरी तो उच्च वर्णाय नसेल तर त्याच्या हातचें अन्न आपण सेवन करीत नाहीं. आपल्या जुन्या नियमांची उपेक्षा पूर्णत्वानें पहावयाची असेल, तर ती सध्यांच्या विभ्रान्ति-गृहांत अथवा मिठाईवाल्यांच्या दुकानांत उत्तम रीतीनें आढळून येईल. तेथील पदार्थांवरून माशांचे थवेच्या थवे घोंघावत असतात, आणि भरीत भर

घालण्यास रस्त्यांतील धुळीचा लोटही त्यांजवर हल्ले करीत असतो; आणि या पदार्थाच्या स्वच्छपणाला शोभण्याइतकीच त्या विकणाराची स्वच्छता असते. अशा प्रकारच्या दुकानांवर गिन्हाइकांनीं पूर्णपणें बहिष्कार घातला पाहिजे. अशा रीतीनें केलेली जिनसांची विक्री बंद झाली तर कॉलरा, प्लेग इत्यादि अनेक रोगांच्या जन्तूंच्या प्रसारास आळा बसेल. पुरातनकालापेक्षां आपण खरोखर अधिक सुधारलें पाहिजे; पण तसें होण्याऐवजीं दिवसेंदिवस आपण अधिक मागें मात्र जात आहों. पाण्यांत धुकूं नये असें मनु ह्मणतो; पण घरांतील सर्व घाण नदींत फेंकून देण्याची आपली चालू बहिष्वाट आहे. आपल्या एकंदर राहाणीकडे पाहतां शरीरशुद्धीची आपणास अत्यंत जरूर आहे, असें दिसून येतें. शास्त्रकारांना हें सर्व कळत होतें आणि त्याकरितांच त्यांनीं शुचितेचे नियम घालून दिले होते; पण अगोदर झटल्याप्रमाणें त्यांतील रहस्य नष्ट होऊन केवळ अक्षरें मात्र आपणाजवळ शिल्लक राहिली आहेत. चोर, दाहबाज, आणि अनेक प्रकारचे आततायी लोक आपले ज्ञातिबंधु होऊं शकतात, आणि त्यांजबरोबर आपला अन्नव्यवहारही होतो, पण एखादा मनुष्य दुसऱ्या एखाद्या सत्त्वशील पण हलक्या जातीच्या मनुष्याबरोबर जेवला, तर त्याची उच्चजात नष्ट होते आणि त्याजवर बहिष्कार पडतो. अशा प्रकारच्या समाजपद्धतीनें आपल्या देशाचें भयंकर नुकसान केलें आहे. याकरितां आपण स्पष्टपणें इतकेंच लक्ष्यांत बाळगिलें पाहिजे कीं, पातक्याशीं स्पर्श झाल्यामुळेच आपण पातकी होऊं शकतो; आणि पुण्यशीलाशीं झालेल्या स्पर्शानें आपण पुण्यशील होतो. दुष्ट मनुष्याला स्पर्श न करणें, हाच बाह्य-शुद्धीचा उपाय आहे. अंतःशुद्धि ही याहून अधिक खडतर आहे. सत्यवचन, परोपकार, इत्यादि अंतःशुद्धीचे मार्ग आहेत. आपण सदोदित सत्यच बोलत असतो काय? कोणी एखादा आपल्या कामासाठीं एखाद्या श्रीमंताच्या घरी जातो आणि आपण मोठे परोपकारी आहां, अशा प्रकारें त्याची मिथ्या स्तुति करतो. कदाचित् तो श्रीमंत मनुष्य खरोखर अनेकांचे गळे कापीत असेल! अशी स्थिति म्हणजे निव्वळ असत्य वचन नव्हे काय? अशा प्रकारच्या प्रलापानीं आपण आपलें मन बिघडवीत असतो, हें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे. बारा वर्षेपर्यंत चित्तांत कोणत्याही प्रकारच्या वाईट कल्पनेचा स्पर्शही होऊं न देतां ज्यानें अशा रीतीनें अंतःशुद्धि संपादिली

असेल, त्याच्या तोंडांतून निघणारा प्रत्येक शब्द खरा होईल यांत शंका नाही. सत्याचा प्रभाव असा आहे. अशा रीतीने बाह्यशुद्धि आणि अंतःशुद्धि यांची जोड ज्याला मिळाली असेल, तोच भक्तिमार्गात पाऊल ठेवण्यास योग्य होईल; पण खरी भक्ति ही स्वतःच इतकी सामर्थ्यवान् आहे की, ती मनः-शुद्धीचे कार्य बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर संपादू शकते. बाह्यशुद्धीकडे यहुदी, मुसलमान आणि ख्रिस्ती यांचे हिंदूइतके लक्ष नसले तरी थोड्याबहुत प्रमाणाने बाह्यशुद्धीची आवश्यकता त्यांसही कवूल आहे. यहुदी लोकांत मूर्तिपूजेचा निषेध आहे, तथापि त्यांचेही एक देऊळ बांधलेले होते. त्या देवळांत एक मोठी पेटी ठेविलेली असे. त्या पेटीला 'आर्क' असे नांव होते. त्या पेटीत नीतिग्रंथ ठेविलेले होते; आणि तिजवर दोन देवतांच्या प्रतिमा असून परमेश्वर त्या प्रतिमांच्या मध्ये मेघाच्या रूपाने अवतरतो, असा त्यांचा समज असे. ते देऊळ नष्ट झाल्यास आज पुष्कळ काळ लोटून गेला आहे; पण त्यानंतर जी नवी देवळे बांधण्यांत आली किंवा येत आहेत, ती या नमुन्यावरहुकूमच आहेत. रोमनक्याथोलिक आणि ग्रीक ख्रिस्ती यांजमध्येही कोणत्याना कोणत्या स्वरूपाची मूर्तिपूजा चालू आहेच. जीझस याचा बाप आणि त्याची आई यांच्या प्रतिमेचे पूजन ते करीत असतात. प्रॉटेस्टंट ख्रिस्ती लोकांत प्रतिमापूजन नाही, तथापि व्यक्तिविशिष्ट परमेश्वराची अर्चा ते करतात. यामुळे हाही मूर्तिपूजेचाच एक प्रकार आहे असे ह्मणणे अयोग्य नाही. पारशी आणि इराणी लोकांत अग्निपूजेचा प्रकार आहे. मुसलमान लोकांत आद्यगुरू आणि इतर संतलोक यांची पूजा करितात. या सर्व गोष्टींचा विचार करतां आपणांस असे आढळून येईल की, मनुष्यप्राणी धर्ममार्गाच्या पहिल्या पायरीवर आरूढ होत असतां त्याला कसल्यातरी बाह्योपचाराची आवश्यकता असते. बाह्योपचारांनी अंतःशुद्धि प्राप्त झाली ह्मणजे अधिक निरुपाधिक तत्त्वांकडे त्याचे लक्ष्य वळते. जीवाचा बाह्याशी संबंध जोडून ज्ञानमार्गावर आरूढ होणे ही मध्यम उपासना होय. जप ही अधम उपासना मानिली असून केवळ बाह्योपचार हा पूजनाचा अधमाधम प्रकार होय; पण हा अधमाधम प्रकाराचा आचार करणेही अनिष्ट नाही हे लक्षांत ठेविले पाहिजे. प्रतिमेचे पूजन ह्मणजे पातक नव्हे हे विसरतां कामा नये. आपल्या हानून जे जे होण्यासारखे असेल, तोच आचार प्रत्येकाने करावा हे इष्ट आहे.

त्याच्या मार्गातून त्याला नष्ट केलें तर तो आणखी तिसराच मार्ग स्वीकारील. याकरितां प्रतिमापूजकावद्दलही आपण अनिष्ट बोलूं नये. त्याच्या पायरी-प्रमाणें प्रतिमापूजनच त्याला युक्त असेल. अशा मनुष्यांना अधिक शहाण्यांनीं मदत करून त्यांना चांगला मार्ग दाखवावा; पण अशा प्रकारच्या पूजनाच्या प्रकाराबद्दल नुसते तंटे करीत बसणें हें मात्र इष्ट नाही.

कित्येक लोक संपत्तीसाठीं परमेश्वराची पूजा करीत असतात. तसेच दुसरे कित्येक संततीसाठींही भक्ति करीत असतात; आणि हे लोकही आपणास भागवत ह्याणवीत असतात. पण ही भक्ति नव्हे आणि हे खरे भागवतही नव्हेत. आपण किमया करतो असें सांगणारा एखादा बैरागी ठरला तर हे लोक त्याजकडे धांवत जातात. अशांना भागवत हें नांव कधीही देतां येणार नाही. संततीसाठीं अथवा संपत्तीसाठीं परमेश्वरपूजन करणें ही भक्ति नव्हे. फार काय, पण स्वर्गाच्या आशेनेंही केलेली भक्ति हीसुद्धां खरी भक्ति नव्हे. नरकयातनांतून सुटण्यासाठीं केलेली भक्ति हीसुद्धां खरी भक्ति नव्हे. मुख्य मुद्दा हा कीं, भीति किंवा आशा यांपासून ज्या भक्तीचा उद्भव होतो, ती खरी भक्ति नव्हे. खरा भगवद्भक्त काय म्हणतो पहा, “देवा, मला सुंदर स्त्री नको, मला ज्ञान नको अथवा मुक्तीही नको, मला शेंकडों जन्म प्राप्त व्हावे आणि जन्मोजन्मीं तुझी सेवा घडावी इतकीच माझी इच्छा आहे. अशा प्रकारच्या पदवीला जो पोहोंचला आणि ज्याला प्रत्येक वस्तू परमेश्वराचें स्वरूप दिसूं लागली तोच पूर्ण भक्त होय. अशा भक्ताला गवताच्या पातीपासून तों ब्रह्मापर्यंत सर्वत्र परमेश्वराचा वास दिसत असतो. अशा स्थितींत वस्तुमात्र हें परमेश्वराचेंच व्यक्त रूप आहे, असा प्रत्यय त्याला येतो. परमेश्वराव्यतिरिक्त कोणत्याही वस्तूला या जगांत अस्तित्व नाही हें त्यास दिसतें. अशा स्थितीस आपण खरोखर किती धुद्र आहों, याची साक्ष पटते; आणि अशा स्थितींतच भक्ताच्या खऱ्या अंतर्त्यामानें तो परमेशपूजन करीत असतो. तीर्थाटनादि बाह्यपूजोपचारविधि त्याच्या स्थितींत मागें पडून गेलेले असतात; कारण प्रत्येक मनुष्य हें चालतेंबोलतें देवालय आहे असें त्याला दिसत असतें. शास्त्रांनीं भक्तीचें वर्णन अनेक प्रकारें केलें आहे. परमेश्वर पिता आहे अथवा परमेश्वर माता आहे इत्यादि प्रकारचें वर्णन शास्त्रें करीत असतात. अशा प्रकारचे संबंध आपल्या चित्तांत उत्पन्न करून

देण्यांत परमेश्वराबद्दलचा भक्तिभाव अधिक दृढतर करावा, असा शास्त्रांचा हेतु आहे; अशा दृष्टीनें परमेश्वराला तीं नांवे देणें न्याय्य आहे. परमेश्वराबद्दल खऱ्या भक्ताच्या अंतःकरणांत जो उमाळा फुटत असतो, तो दर्शविण्यासाठी या नांवांचा योजना आहे. रासलीलेतील राधा आणि कृष्ण यांची कथा पहा. भक्तीचें खरें रहस्य या कथेंत सांठविलें आहे. स्त्री आणि पुरुष यांमध्ये जें प्रेम परस्पर उद्भवूं शकतें, त्याहून उच्चतर असें प्रेम या जगांत नाहीं. अशा प्रेमांत भीतीचा लेशही नसतो. अशा प्रेमांत त्या दोघांस परस्पर अभेद्य रीतीनें बांधणारा असा जो संबंध असतो, त्यावांचून दुसऱ्या कोण-त्याही भावनेला तेथें थारा मिळत नाहीं. आईवापाबद्दल मुलाच्या चित्तांत जें प्रेम असतें, त्यांत आदरबुद्धीमुळें उत्पन्न होणाऱ्या भीतीची भेसळ असते. परमेश्वर आपला रक्षणकर्ता आहे, यावांचून दुसरा कोणताही भाव आपल्या चित्तांत असूं नये. जगांत आपला प्रेमाचा सांठा काय तो एक परमेश्वर, हें लक्ष्यांत ठेऊन चित्तास भीतीचा लेशही शिवूं न देतां, आपण त्याची भक्ति केली पाहिजे. ज्या वेळीं सर्व प्रकारच्या वासना आपल्या चित्तांतून नष्ट होतील, परमेश्वरप्राप्तीवांचून दुसरी कसलीही आशा आपणास उरणार नाहीं आणि ज्या वेळीं आपण फक्त त्याच्याच करितां वेडे बनून जाऊं, त्या वेळींच परमेश्वराबद्दल खरें प्रेम आपल्या चित्तांत उत्पन्न होईल. एखाद्याला आपल्या प्रीतिपात्राबद्दल जें प्रेम असतें, तेंच प्रेम परमेश्वराबद्दल आपल्या चित्तांत उत्पन्न झालें पाहिजे. राधेच्या चित्तांत कृष्णाबद्दल कशाप्रकारचें प्रेम होतें हें ग्रंथांतरीं वाचून पहा, ह्मणजे तुम्हांला परमेश्वराबद्दलच्या खऱ्या प्रेमाची कल्पना येईल; पण राधेच्या भक्तीचें रहस्य कितीकांस कळतें ? विषयाग्रीच्या ज्वाला ज्यांच्या रोमरोमांत भडकलेल्या आहेत आणि ज्यांना नीतीची पुसट कल्पनाही नाहीं, अशा मनुष्यांना हें रहस्य कळावें तरी कसें ? चित्तांतून सर्व लौकिक विचारांस रजा देऊन केवळ नैतिक आणि धार्मिक अशा वातावरणांतच जे संचार करीत असतील, अशांना अत्यंत गहन असे विचारही आपोआप सुलभ होतील. असे लोक अशिक्षित असले तरी महा-पंडित होतील; पण अशा स्वभावाचे लोक कितीसे सांपडणार ? स्वतःच्या फायद्याकरितां मनुष्यप्राणी धर्मतत्त्वांची अवहेलना करून आपणास परवडेल असें, हवें तें स्वरूप त्यांस देत असतो. अशा प्रकारची गडबड ज्यांत करतां

येणार नाही, असा एकही धर्म या जगांत नाही. उदाहरणार्थ आत्मा आणि देह हीं भिन्न आहेत, असें आपल्या धर्मांत सांगितलें आहे. अशा स्थितींत एखादा मनुष्य पातक करतो आणि ह्मणतो कीं, आत्मा आणि देह हीं भिन्न असल्यामुळें देहाच्या पातकांमुळें आत्मा लिप्त होत नाही. ज्यानें त्यानें आपला धर्म खऱ्या अंतःकरणानें पाळला, तर चित्तशुद्धि प्रत्येकाला प्राप्त होण्यासारखी आहे. मग तो हिंदु असो, मुसलमान असो अथवा ख्रिस्ती असो; पण प्रत्येक मनुष्य स्वतःच्या प्रकृतीस अनुरूप असें वर्तन करीत असतो, हें नाकबूल करतां येणार नाही. परमेश्वराचें नांव कार्नी पडल्याबरोबर भान विसरणारे असेही लोक जगांत असतात. परमेश्वराचें नांव कार्नी पडतांच, ज्यांच्या नेत्रांतून आनंदाश्रूंचे पूर वाहूं लागतात, तेच खरे भगवद्भक्त होत.

भक्तीच्या पहिल्या पायरीवर असतां परमेश्वर हा आपला धनी आणि आपण त्याचे सेवक अशी भावना भक्ताच्या चित्तांत असते. आपल्या आयुष्यक्रमांत लागणाऱ्या वस्तूही परमेश्वर पुरवीत असतो, असें त्याला वाटत असतें. अशा प्रकारचे विचार चित्तांतून दूर करा. विश्वांतील यच्चयावत् वस्तूंची चालकशक्ति एकच आहे आणि ती शक्ति ह्मणजे परमेश्वर होय. याच शक्तीच्या हुकुमानें सूर्य, चंद्र आणि इतर वस्तु परिभ्रमण करीत आहेत. विश्वांत जें काहीं बरें किंवा वाईट असेल तें सर्व त्याचेंच आहे. आपल्या आयुष्यक्रमांत जें काहीं बरेंवाईट घडून येतें, तें सर्व आपणास परमेश्वरासान्निध्य नेत असतें. स्वतःची एखादी इच्छा तृप्त करण्याकरितां एक मनुष्य दुसऱ्याचा खून करितो, पण या कृतीच्या मुळांतही प्रेमाचेंच वास्तव्य आहे. तें प्रेम त्याच्या ठिकाणीं केवळ स्वतःबद्दल असेल अथवा दुसऱ्या कोणाबद्दल असेल. आपण एखादी बरी अथवा वाईट कृती केली, तरी ती करण्यास उत्तेजित करणारी शक्ति प्रेम हीच होय. एखाद्या वाघानें एखादा बैल मारला तर तें कृत्य त्यानें स्वतःच्या अथवा आपल्या बच्च्याच्या प्रेमाकरितांच केलेलें असतें. परमेश्वर केवळ प्रेमरूप आहे व वस्तुमात्रांत तो भरून राहिला आहे. आपणाला कळत असो अथवा नसो आपण एकसारखे परमेश्वराकडेच धांव घेत आहों. एखाद्या स्त्रीचें तिच्या पतीवर प्रेम असतें, तें त्याच्यांतील अंतर्भूत परमेश्वरस्वरूपावर असतें हें तिच्या लक्षांत येत नाही. हें परमेश्वराचें

प्रेममय स्वरूप सर्वत्र पाहणें हेंच त्याचें खरें पूजन होय. परमेश्वर केवळ उत्पन्नकर्ता आणि रक्षणकर्ता आहे एवढीच भावना चित्तांत असली, तर नुसत्या औपचारिक पूजेवांचून दुसऱ्या प्रकारची पूजा आपणांस करतां येणें शक्य नाहीं. परमेश्वराच्या प्रेममय स्वरूपाची जेव्हां आपणांस सर्वत्र ओळख पटेल आणि ज्या वेळीं आपण त्याला सर्व वस्तूंत पाहूं शकूं, त्याच वेळीं खरे भक्त या नांवाला आपण पात्र होऊं.

जडभरताख्यान.

भरत या नांवाचा एक मोठा राजा हिंदुस्थानांत होऊन गेला. ज्याला सध्यां परदेशीय लोक इंडिया या नांवानें ओळखतात, त्या देशाचें आमचें पूर्वीचें नांव 'भारतवर्ष' असें आहे. कोणीही हिंदुगृहस्थ वृद्ध झाला म्हणजे त्यानें संसार सोडावा, त्यांतील संपत्ति, सुखें आणि पुत्रकलत्रादि वस्तु यांचा त्याग करावा आणि अरण्यांत जाऊन आत्मचिंतन करावें, अशी हिंदुशाखांची त्यास अनुज्ञा आहे. अशा रीतीनें केवळ सत्य वस्तूचें चिंतन करून हिंदुमात्रानें मुक्त व्हावें, असें त्याच्या शाखाचें सांगणें आहे. कोणी राजा असो अथवा भिक्षुक असो, शेतकरी असो अथवा नोकरचाकर असो, आणि कोणी स्त्री असो अथवा पुरुष असो, प्रत्येकानें हें कर्तव्य बजावलेंच पाहिजे; कारण गृहस्थधर्मानें वागत असतां पुत्राच्या नात्यानें, पित्याच्या नात्यानें, बंधुभगिनीच्या नात्यानें अथवा मातेच्या नात्यानें कोणीही जीं कांहीं कर्में करितो तीं या भावी त्यागाच्या पूर्वं तयारीसाठींच करीत असतो. त्यागानंतर देहांत बद्ध अमलेला आत्मा सर्व प्रकारच्या पाशांतून मुक्त होतो.

या चालीस अनुसरून भरत राजानें आपलें राज्य वृद्धपणीं आपल्या पुत्राच्या स्वाधीन केलें आणि तो अरण्यांत निघून गेला. ज्यानें कोव्यवधी लोकांवर प्रभुत्व गाजविलें होतें, जो संगमरवरी दगडाच्या राजवाड्यांत रहात होता, जो सुवर्ण, हिरे आणि माणकें इत्यादि रत्नांचा उपभोग घेत होता, त्याच राजानें आतां स्वतःच्या हातानें हिमालय पर्वताच्या आसमंतात् नदीतीरीं एक पर्णकुटिका बांधिली. तेथें कंदमूलादि पदार्थ स्वहस्तें जमा करून त्यांचें तो भक्षण करीत असे आणि सर्वांतरीामी परमेशाचें चिंतन करीत असे. अशा रीतीनें दिवस, महिने आणि वर्षे गत झालीं. ज्या ठिकाणीं हा राजर्षि तप करीत होता, त्या ठिकाणीं एके दिवशीं एक हरिणी पाणी पिण्याकरितां आली. इतक्यांत सिंहाची एक घोर गर्जनाही कांहीं अंतरावरून ऐकूं आली. ती गर्जना ऐकून ती हरिणी इतकी भयभीत झाली कीं, पाणीही न पितां नदीवरून पलीकडे जाण्याच्या इराद्यानें तिनें एकदम उडी मारिली.

त्या हरिणीच्या पोटी गर्भ होता; एकदम उत्पन्न झालेल्या या भीतीने व उडी मारण्याच्या श्रमाने तो गर्भ बाहेर आला आणि इतक्यांत ती हरिणीही मरून पडली. त्या हरिणीचे पाडस पाण्यांत पडून प्रवाहाबरोबर वाहत आहे असे राजाने पाहिले. चिंतनाचा त्याग करून राजा उठला आणि त्याने ते पाडस पाण्यांतून बाहेर काढून पर्णकुटिकेत आणिले. नंतर राजाने अग्निपेटविला व अत्यंत काळजीने त्या पाडसाला शेकून व कुरवाळून त्याला जीवदान दिले. नंतर राजाने ते पाडस आपणापाशीच ठेवून घेतले आणि आपल्या हाताने त्याला गवत व फळे वगैरे चारून, त्याची त्याने जोपासना केली. राजाच्या जोपासनेने ते पाडस चांगले वाढीस लागले आणि त्याचे फार सुंदर हरिण झाले. त्यावर राजाचे फार मन बसले. सत्ता, उपभोग आणि कुटुंब यांची जन्मादारभ्य असलेली संगत तोडून टाकण्याइतका मनोनिग्रह ज्या राजापाशी होता, तोच राजा या हरणाच्या लोभांत गोंवला गेला. त्या हरणावरचे त्याचे प्रेम दिवसेंदिवस वाढत चालले आणि दिवसेंदिवस राजाचे चिंतन कमी होऊ लागले. ते हरण चरण्यासाठी रानांत जात असे. त्याला परत येण्यास एखादे दिवशी उशीर झाला, तर राजा अगदी घाबरून जात असे. त्या हरणाच्या सुरक्षिततेविषयी त्याला अत्यंत चिंता पडे. “एखाद्या वाघाने माझ्या लाडक्याला भक्षण केले नाहीना? अथवा दुसरें एखादें भीतिस्थान उपस्थित झाले नाहीना? त्याला उशीर कां झाला?” इत्यादि चिंतन राजा करीत बसे.

अशा रीतीने कित्येक वर्षांचा काल लोटून गेला. राजाचा मृत्युसमय येऊन ठेपला; पण अशा समयी त्याच्या मनाने आत्मचिंतन करावे ते न करता त्या हरणाचे चिंतन ते करीत होतें. त्या हरणाच्या दुःखी मुद्रेकडे पाहत असतां मृत्यु राजाला घेऊन गेला. “यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम् । तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ।” (अ० २ गीता) या न्यायाला अनुसरून राजाला पुढील जन्मीं हरिणाचा जन्म प्राप्त झाला; पण असे झाले तरी पूर्वकर्म कधीही फुकट जात नसल्यामुळे, त्याने राजा व त्यागी या नात्याने जीं कांहीं स्कार्ये केली होती, त्यांचेही फळ त्याला त्या देहाबरोबर प्राप्त झाले होते. त्याचा देह हरणाचा होता, तथापि पूर्वकर्माच्या फलाने त्याला पूर्वजन्मीची स्मृति राहिली होती. पूर्वजन्मीच्या प्रमाणे त्याला अवयव नव्हते अथवा वाचाही नव्हती; पण त्या जन्मीची स्मृति मात्र कायम

राहिली होती. आपल्या कळपाला सोडून तो एकटाच फिरत असे आणि ज्या ठिकाणी उपनिषदांचा पाठ व होमहवनादि कर्मे चालत असतील, अशा मठांच्या समोर उभा राहून त्या मठाकडे एकसारखा पाहत असे.

अशा रीतीने त्या देहाची आयुर्मर्यादा त्याने संपविली आणि त्याचा त्याग केला. त्यापुढे एका श्रीमान् ब्राम्हणाच्या कुलांत त्याचा जन्म झाला. त्या जन्मींही त्याचे पूर्वस्मरण कायम होतें. यामुळे अगदीं बालपणापासून या जगांतील सुखदुःखादि द्वंद्वांत आणि संसाराच्या गोत्यांत सांपडावयाचे नाही असा त्यानें निश्चय केला. तें मूल वाढूं लागलें तसतसें शरिरानेही सुदृढ होत गेलें; पण तें एकहि शब्द बोलत नसे. एखाद्या जडमूढाप्रमाणें अथवा वेड्याप्रमाणें त्याची वृत्ति बनली. जगाचा पाश आपणांभोंवतीं पडूं नये, याकरितां त्यानें ही वृत्ति स्वीकारिली होती. तो सदोदित परमात्मचिंतन करात असे. केवळ प्रारब्धकर्माचाच क्षय करण्यापुरता तो त्या देहांत राहिला होता. कालेकरून त्याचा पिता मरण पावला त्यावेळीं त्याच्या बंधूंनीं वडिलार्जित मिळकतीची वांटणी केली आणि हा आपला भाऊ अगदीं निरुपयोगी आणि मुका आहे असें पाहून त्याच्या वांटणीचाही त्यांनीं अपहार केला. त्याला जीवरक्षणापुरतें अन्न देण्याइतकें औदार्य मात्र त्यांजजवळ होतें. त्याच्या बंधूंच्या पत्नी त्याला अत्यंत निर्दयपणें वागवीत असत आणि त्याजकडून सर्व प्रकारचीं काबाडकष्टाचीं कामें करवीत. एखादें काम त्याच्या हातून त्यांच्या मनाप्रमाणें झालें नाहीं, तर त्याचा त्या अतिशय छल करीत; पण अशा स्थितींतही त्रासाचें अथवा भीतीचें एखादेही चिन्ह त्यानें दाखविलें नाहीं अथवा तोंडावाटे एक ब्रह्मी काढला नाहीं. एखादे वेळीं भावजयांचा क्रोध अनावर झाला, तर घरांतून निघून जाऊन एकाद्या झाडाखालीं तो बसत असे व त्या शांत झाल्या म्हणजे तो पुन्हां घरीं परत येत असे.

एके दिवशीं अशाच रीतीनें त्याचा असह्य छल झाल्यामुळे तो घरांतून बाहेर पडला व एका वृक्षाच्या छायेखालीं बसून राहिला. त्याच वेळीं एक राजा पालखांत बसून त्या मार्गानें चालला होता. त्याच्या वाहकांपैकीं एक वाहक एकाएकीं आजारी झाला होता. यामुळे त्याचे नोकर एखादा वाहक पाहण्यासाठीं इकडेतिकडे फिरत होते. झाडाखालीं बसलेल्या भरताकडे त्यांची दृष्टि गेली व तो तरुण आणि बळकट आहे असें पाहून “ तूं राजाची

पालखी उचलतोस काय ? ” असा प्रश्न त्यांनी त्याला केला; पण भरतानें या प्रश्नाला जबाब दिला नाही. तो धष्टपुष्ट आहे असें पाहून राजाच्या चाकरांनी त्याला खेंचून पालखीकडे नेलें आणि पालखीचा दांडा त्याच्या खांद्यावर ठेविला. एक शब्दही न बोलतां भरत चालूं लागला. थोड्याच वेळानें पालखीचा तोल बरोबर सांभाळला जात नाही असें राजाच्या लक्ष्यांत आलें. या नव्या वाहकाकडे पाहून राजा ह्मणाला, “ मूर्खा, तुझा खांदा दुखूं लागला असेल तर क्षणभर विभ्रंति घे. ” भरतानें पालखीचा दांडा खांद्यावरून खाली ठेविला आणि साऱ्या आयुष्यांत आज त्यानें प्रथम तोंड उघडलें. तो ह्मणाला, “ राजा, तूं मूर्ख कोणाला ह्मणतोस ? पालखी खाली ठेवण्याविषयीं तूं कोणाला सांगतोस ? कोण दमला आहे असें तुला वाटतें ? तूं अरेतुरे कोणाला ह्मणतोस ? ‘ तूं ’ या शब्दानें जर तूं या देहाला समजत असशील तर त्यांतील मांसवसादि पदार्थ हे तुझ्या देहांतील पदार्थासारखेच आहेत. या देहाला कोणत्याही प्रकारचें ज्ञान नाही. तो कधी थकत नाही, अथवा त्याला दुःखही समजत नाही. जर तूं या मनाला समजत असशील तर तेंही तुझ्या मनासारखेंच आहे. मनें हें विश्वव्यापी आहे. आतां तुझे संबोधन या दोन्ही वस्तूपत्तीकडे असलेल्या पदार्थांला अनुलक्षून असेल तर तो आत्मा होय. माझ्यांत जें कांहीं सत्यरूप आहे तें आत्मा हेंच होय. तो आत्माही तुझ्या देहांतील आत्म्यासारखाच आहे. तो सर्व विश्वांत भरून राहिलेल्या आत्म्याप्रमाणें आहे. या आत्म्याला कधी काळीं दुःख होत असेल अशी तुला कल्पना तरी कशी आली ? तो कधी दमतो काय ? त्याला कोणी दुःख देऊं शकतो काय ? हे राजा, इकडे तिकडे फिरत असलेल्या कृमिकीटकांवर या देहाचा पाय पडूं नथे अशी या देहाची इच्छा होती यामुळे तो वांकडातिकडा चालत होता. तुझ्या पालखीला हिसके बसण्याचें हेंच कारण होय. आत्मा कधीही दमत नाही. त्याच्या शक्तीचा क्षय कधीही होत नाही, आणि त्यानें कधी पालखीचा दांडाही खांद्यावर घेतला नाही. तो सर्वशक्तिमान् आणि सर्वव्यापी आहे. ” अशा रीतीनें त्यानें अत्यंत वक्तृत्वपूर्ण रीतीनें आत्मचर्चा चालविली. अत्यंत उच्च ज्ञान तो एकसारखा बोलत राहिला. त्या राजाला स्वतःच्या ज्ञानाची मोठी घमेंड होती, पण भरताचें भाषण ऐकून तो पालखीखाली उतरला आणि भरताच्या पायीं

पडून तो झणाला, “ हे महासिद्धा, मला क्षमा कर. तू सिद्ध आहेस हे मला माहित नव्हते. तुला माझ्या पालखीला लावण्यांत मी मोठा प्रमाद केला आहे.” भरताने त्याला आशीर्वाद दिला आणि तो तेथून चालता झाला. आपल्या आयुष्यांतील पुढील कालही त्याने अशाच रितीने घालविला. योग्य वेळी त्याने त्या देहाचा त्याग केला आणि या खेपेस जन्ममरणाच्या फेर्यांतून तो मुक्त झाला.

प्रल्हादाख्यान.

हिरण्यकशिपु या नांवाचा दैत्यांचा एक राजा होता. देव आणि दैत्य हे एकाच कुलांत जन्मास आले होते, तरी त्यांचीं एकमेकांशीं सारखीं युद्धे चाललेलीं असत. मनुष्यांनीं केलेल्या यज्ञयागादि कर्मांत दैत्यांना हविर्भाग मिळत नसे; आणि जगाच्या शासनाचाही अधिकार त्यांजकडे नव्हता; तथापि कित्येक वेळां देवांहून ते अधिक सामर्थ्यवान् होऊन त्यांना स्वर्गांतून हांकलून लांवीत असत; आणि स्वर्गाचें व पृथ्वीचें राज्य आपण करीत असत. अशा वेळीं देव सर्वशक्तिमान् विष्णूकडे जाऊन त्याची प्रार्थना करीत आणि तोही त्यांच्या संकटांत त्यांना मदत करी. दैत्यांना पदच्युत करून देवांचें राज्य तो पुन्हा प्रस्थापित करीत असे. एके वेळीं दैत्यांचा राजा हिरण्यकशिपु यानें देवांचा पाडाव करून त्यांचें राज्य हिरावून घेतलें, आणि तो जगत्रयाचा राजा झाला. स्वर्ग, मृत्यु आणि पाताळ अशीं या तीन जगांचीं नांवें आहेत. स्वर्गांत देवांची वस्ती असते. मृत्युलोकांत मनुष्ये आणि पशु हीं रहातात आणि पाताळांत दैत्यांची वस्ती असते. देवांस जिकिल्यानंतर हिरण्यकशिपुनें आपल्या नांवानें जगत्रयाच्या अधिपतित्वाची द्वाही फिरविली. आपणच या जगत्रयांतील मुख्य देव आहों असें तो झणूं लागला. सर्वशक्तिमान् विष्णूची पूजा यापुढें कोणी करूं नये असा हुकूम त्यानें फर्माविला. केवळ स्वतःचीच पूजा करावी व सर्व हविर्भाग स्वतःलाच दिले जावे, अशी योजना त्यानें केली.

हिरण्यकशिपूला प्रल्हाद या नांवाचा एक मुलगा होता. हा मुलगा बालपणापासूनच अत्यंत भक्तिमान् होता. तो विष्णूची भक्ति करीत असे. अगदीं लहानपणापासूनच त्याच्या ठिकाणीं विष्णुभक्तीचा अंकुर स्पष्ट दिसत होता. जगांतून देवांच्या नावाचेंही उच्चारण करावयाचें, असा हिरण्यकशिपूचा हेतु होता. आपला प्रत्यक्ष मुलगा आपला हेतु विफल करणार कीं काय, अशी भीति हिरण्यकशिपूला पडली. त्यानें त्या मुलाला दोन गुरूंच्या स्वाधीन केलें. हे गुरू कडकपणानें मुलांना शिस्त लावण्याविषयीं प्रसिद्ध होते. विष्णूचें

नांवही प्रल्हादाच्या कानीं जाऊं नये, अशी व्यवस्था करण्याबद्दल हिरण्यकशिपूनें या गुरूंना आज्ञा केली होती. या गुरूंनीं प्रल्हादाला आपल्या घरीं नेलें आणि इतर समवयस्क मुलांबरोबर त्याला शिक्षण देण्यास सुरवात केली. प्रल्हादाचें लक्ष पुस्तकी विद्येकडे लागेना. तो विष्णूच्या नामाचा एकसारखा गजर करीत असे; आणि इतर मुलांसही तसें करण्याबद्दल उपदेश करीत असे. प्रल्हादाची ही कृति पाहून गुरूंना फार भय पडलें. हिरण्यकशिपु हा फार प्रबल असल्यामुळें त्याला सर्व भीत असत. राजपुत्रांनें आपला मार्ग सोडावा म्हणून गुरूंनीं त्याला अनेक प्रकारें उपदेश करून पाहिला, पण प्रल्हादानें विष्णुपूजन सोडिलें नाहीं अथवा दुसऱ्या मुलांस उपदेश करण्याचेंही बंद केलें नाहीं. श्वास चालत आहे तोंपर्यंत आपलें विष्णुपूजनही चालणार असें तो झणूं लागला. स्वतःवरील जबाबदारी दूर करण्याकरितां हें भयंकर वर्तमान गुरूंनीं राजाच्या कानांवर घातलें. प्रल्हाद स्वतः बिघडला आहे, एवढेंच नव्हे, तर इतर मुलांसही तो बिघडवीत आहे, असें राजाला त्यांनीं सांगितलें.

हें वर्तमान ऐकून राजाला अत्यंत क्रोध आला आणि प्रल्हादाला आपल्या समोर बोलाविलें. विष्णूची पूजा करूं नये, असा उपदेश करून त्याचें मन वळविण्याविषयीं त्यानें प्रथम यत्न करून पाहिला. त्रैलोक्याधिपति राजा हाच खरा परमेश्वर आहे, व सर्वांच्या पूजनास तोच एक योग्य आहे, असा त्यानें प्रल्हादाला उपदेश केला; पण या उपदेशाचा मुळींच उपयोग झाला नाहीं. विष्णु हाच एक सर्वव्यापी असून या विश्वाचा शास्ता आहे आणि तोच फक्त पूजनाला योग्य आहे. आपणाला हें राज्य मिळालें आहे हेंसुद्धां विष्णूच्याच कृपेचें फल असून त्याची इच्छा आहे तोंवरच तें टिकेल, असें त्यानें बापाला म्हटलें. मुलाचें हें भाषण ऐकून हिरण्यकशिपूचा क्रोध अनावर झाला, आणि मुलाला मारून टाकण्याविषयीं त्यानें हुकूम फर्माविला. राजाचा हुकूम ऐकून कित्येक दैत्यांनीं प्रल्हादावर तीक्ष्ण शस्त्रांचा प्रहार केला; पण प्रल्हादाचें मन विष्णूच्या ठिकाणीं एकरूप झालें असल्यामुळें त्याला यत्किंचितही इजा झाली नाहीं.

मुलाला इजा झाली नाहीं हें पाहून हिरण्यकशिपूला थोडें भय वाटलें; पण थोड्या वेळानें त्याचा दैत्यभाव खवळून उठला आणि पुत्राचा नाश करण्या-

विषयीं अनेक युक्त्या तो योजू लागला. त्यानें त्याला हत्तांच्या पायीं दिलें; पण त्या क्रोधाविष्ट हत्तीच्यानें प्रल्हादाच्या देहाचा नाश करवला नाहीं. लोखंडाच्या गोळ्याप्रमाणें त्याचें शरीर अभेद्य राहिलें. आपली ही युक्ति फसली असें पाहून राजानें त्याचा कडेलोट करविला; पण प्रल्हादाच्या हृदयांत विष्णूचा वास असल्यामुळें गवतावर फूल पडावें, त्याप्रमाणें तो कड्यावरून पृथ्वीवर आला. यानंतर राजानें त्याजवर विषप्रयोग करविला, त्याला अर्मांत टाकिलें, उपाशी ठेविलें आणि विहिरींतही बुडविलें. त्याचप्रमाणें त्याजवर जारणमारणादि प्रयोगही केले; पण यापैकीं एकाही युक्तीचा उपयोग झाला नाहीं. ज्याच्या हृदयांत विष्णूचा वास आहे, त्याला इजा करण्यास कोण समर्थ असणार ? शेवटीं नागपाशांनीं बद्ध करून त्याला समुद्राच्या तळीं फेंकावें व त्याजवर मोठमोठ्या पर्वतांचें दडपण ठेवावें, असा हुकूम त्यानें फर्माविला. अशा स्थितींत त्याला कुजत ठेविल्यानें आज नाहीं तरी कालेंकरून तो मरून जाईल, असें हिरण्यकशिपूला वाटलें. अशा स्थितींत पडला असतांही विष्णूच्या नामाचा गजर प्रल्हादानें सोडला नाहीं. ' विष्णवे नमः,' ' विष्णवे नमः ' हाच त्याचा उच्चार एकसारखा चालू राहिला. अशा रीतीनें विष्णूचें ध्यान एकसारखें राहिल्यामुळें आपण विष्णूच्या सन्निध आहों आणि विष्णूशीं समरस होत आहों असें त्याला वाटूं लागलें. शेवटीं आपण आणि विष्णु एकच असून आपण सर्वव्यापी आणि सर्वांतरात्मा आहों असा अनुभव त्याला आला.

असा अनुभव त्याला आल्यानंतर त्याला बद्ध करणारे नागपाश तटातट तुटून पडले, पर्वतांचें भस्म झालें, आणि समुद्र दुभंगून जाऊन लाटांबरोबर प्रल्हाद किनाऱ्यावर सुरक्षित आला. किनाऱ्यावर उभा असतां आपण दैत्य आहों, ही भावना प्रल्हाद विसरला होता. आपण मर्त्यशरीरधारी आहों ही आठवणसुद्धां त्याला नव्हती. आपण विश्वव्यापी असून, सर्व सामर्थ्याचे धनी आहों, व हें सर्व विश्व आपल्याच सामर्थ्यावर चालत आहे, असें त्याला दिसून आलें. आपण सर्व विश्वाचे आणि आदिशक्तीचे शास्ते असल्यामुळें आपणांस इजा करण्यास कोणीही समर्थ नाहीं, असा प्रत्यय त्याला आला. अखंड आनंदाच्या या स्थितींतून कांहीं काळानें प्रल्हाद देहभानावर आला. आपण देहधारी असून आपलें नांव प्रल्हाद आहे, अशी आठवण त्याला

झाली. अशी आटवण झाली असतां एकच परमेश्वर आंत आणि बाहेर सारखा भरून राहिला आहे, असें त्यानें पाहिलें. त्याच्या दृष्टीला सर्वत्र विष्णुरूप दिसूं लागलें.

आपली सर्व शक्ति खर्च करून प्रल्हादाला मारण्यासाठीं केलेले सर्व प्रयत्न फुकट गेले असें पाहून हिरण्यकशिपूला फार भीति वाटली. आतां काय करावें याची विवंचना तो करूं लागला. पुन्हा एकवार त्यानें प्रल्हादाला आपल्या समोर आणविलें, आणि पुन्हां एकवार त्याचें मन वळविण्यासाठीं त्यानें त्याला हळू हळू उपदेश करण्यास सुरवात केली; पण या साऱ्या उपदेशाला प्रल्हादाचें एकच उत्तर होतें. 'विष्णवे नमः' एवढेंच तो म्हणत असे. आपला मुलगा वयांत आल्यानंतर त्याचा हा बालिशपणा नष्ट होईल असा पोक्त विचार करून, हिरण्यकशिपूनें त्याला पुन्हां गुरूंच्या स्वाधीन केलें आणि त्याच्या भावी राजपदाला योग्य असें शिक्षण त्याला देण्यास त्यांस सांगितलें. या राजकीय शिक्षणाकडेही प्रल्हादाचें मन लागेना. आपल्या सोबत्यांना विष्णुभक्तीचें शिक्षण देण्याचा उपक्रम पुन्हां सुरू झाला.

मुलगा आपला क्रम सोडीत नाही असें पाहून हिरण्यकशिपूचा क्रोध पुन्हां खवळला, आणि मुलासमक्ष तो विष्णूला गालिप्रदान देऊं लागला. विष्णु हाच एक जगाचा शास्ता आहे असें प्रल्हादही पुन्हा पुन्हां ह्मणूं लागला. तो अनादि, अनंत, सर्वशक्तिमान् आणि सर्वव्यापी असल्यामुळें तोच एक पूजनास योग्य आहे, असें तो पुनःपुनः ह्मणूं लागला. हिरण्यकशिपूचा क्रोध अनावर झाला. तो ह्मणाला, "दुष्टा, तुझा विष्णु जर सर्वव्यापी आहे असें ह्मणतोस, तर या समोरच्या खांबांत तो कां नाही?" "तो त्या खांबांतही आहे" असें प्रल्हाद ह्मणाला. हिरण्यकशिपु ह्मणाला, "असें आहे तर तुझे मस्तक या माझ्या तलवारीनें तोडीत असतां तो तुझे कसें रक्षण करतो हें पाहतों." असें ह्मणून तलवार घेऊन राजा खांबाकडे धावला, आणि त्या तलवारीनें एक प्रचंड आघात त्यानें त्या खांबावर केला. त्याबरोबर निमिषार्धांत प्रचंड कडकडाट होऊन तो खांब दुभंग झाला, आणि अत्यंत उग्र अशा नृसिंहरूपानें तेथें विष्णूचा अवतार प्रकट झाला. हें उग्र रूप पहातांच दैत्य भयभीत होऊन सर्व दिशांनीं पळत सुटले. पण हिरण्यकशिपु मात्र त्याबरोबर युद्ध करूं लागला. शेवटीं नृसिंहानें त्याचा पराजय करून त्याचें उदरविदारण केलें.

आकाशांतून देव पुष्पवृष्टि करू लागले, आणि विष्णूचें स्तवनही करू लागले. प्रल्हादानेंही त्याच्या पायावर लोळण घेतली आणि तोही अनेक प्रकारांनीं विष्णूची स्तुति करू लागला. नृसिंह प्रल्हादाला म्हणाला, “ बाळा प्रल्हादा, तुला पाहिजे तो वर मागून घे. तुझ्या ज्या कांहीं इच्छा असतील, त्या तृप्त करण्यास मी तयार आहे. ” भक्तीनें कंठ भरून येऊन प्रल्हाद म्हणाला, भगवंता, मला तुझ्या दर्शनाचा लाभ झाला आहे, आतां दुसऱ्या कशाची मला इच्छा असणारा या पृथ्वीवरील अथवा स्वर्गातील भोगांनीं माझे मन लालचावूं नको.’ हें उत्तर ऐकून नृसिंह म्हणाला, तुझे म्हणणें खरें आहे, तथापि कांहींतरी वर माग. तेव्हां प्रल्हादानें उत्तर दिलें, अज्ञ मनुष्यांच्या हृदयांत लौकिक वस्तूवद्दल जी आसक्ति असते, तीच आसक्ति तुझ्याबद्दल माझ्या हृदयांत असो. ती भक्ति अत्यंत निर्हेतुक आणि अव्यभिचारी असो.

भगवान् श्रीविष्णू झणाले, ‘ प्रल्हादा, माझ्या भक्तांना मनांतून जरी कोणत्याही गोष्टीची इच्छा नसते आणि जरी ऐहिक अथवा पारलौकिक सुखांची चाड त्यांना नसते, तथापि माझ्या आज्ञेनें प्रलयापर्यंत तूं पृथ्वीचें राज्य कर, लौकिक सुखाचा उपभोग घे, आणि मला हृदयांत बाळगून धर्म-मार्गानें चाल. तुझ्या सध्याच्या देहपातानंतर तूं माझ्याशीं समरस होशील. प्रल्हादाला असा आशिर्वाद देऊन भगवान् श्रीविष्णू गुप्त झाले. नंतर देवांनीं ब्रह्मदेवाकडून दैत्यांच्या सिंहासनावर प्रल्हादाला अभिषेक करविला, आणि तेही आपापल्या स्थानीं निघून गेले.

खासगी पत्रें.

पत्र ३८ वें.

मुंबई, ता. २० सप्टेंबर १८९२.

प्रिय पंडितजी महाराज,

आपलें पत्र पावलें; आपण माझी इतकी अवास्तव स्तुति कां करावी हें मला कळत नाहीं. परमेश्वरावांचून निव्वळ चांगलेपणा विश्वांत दुसऱ्या कोठेंही आढळत नाहीं, असें भगवान् येशू ख्रिस्तानें ह्मटलें आहे. बाकीचीं आह्मीं सारीं मनुष्यें परमेश्वराच्या हातांतील साधनें मात्र आहोंत. स्तुतीला पात्र एक परमेश्वर मात्र आहे. तसेंच स्तुतीला योग्य अशीं कांहीं माणसेंही आहेत हें खरें. पण स्तुति करून घेण्याची पात्रता माझ्यासारख्याच्या ठिकाणीं नाहीं. नोकरानें आपलें कर्तव्य बजावलें तर त्यांत स्तुति करण्यासारखें काय आहे ? विशेषतः माझ्यासारख्या फकिराला स्तुतीचा तर हक्क नाहीं. पंडित यांचा मी आभारी आहे. तसेंच प्रोफेसर—यांचेंही मजवर फार प्रेम आहे.

आतां आणखी एका गोष्टीबद्दल मला तुझ्यांस कांहीं मांगावयाचें आहे. आह्मां हिंदूंचें मन प्रथमपासूनच सिद्धांतांची चर्चा करण्याकडे फार वळलें आहे. बाह्यसृष्टींतून अंतःसृष्टीकडे जाण्याचा त्याचा फारसा कल नाहीं. एखादा सिद्धांत प्रथम गृहीत धरून मग त्यावर शेंडी तुटोपर्यंत वादविवाद करण्याची पद्धत आमच्या साऱ्या तत्त्वग्रंथांत आढळून येते; पण कित्येक वेळां ज्या सिद्धांतावर एवढीं रणें माजतात, तो सिद्धांत इतका पोरकट असतो कीं त्याची खरोखर उपेक्षाच करणें योग्य होईल. या सिद्धांताची वास्तविक योग्यता काय आहे, याचा शोध कोणीही केलेला नाहीं. यामुळें आमची स्वतंत्र विचाराची शक्तीच नष्ट झाल्यासारखी दिसत आहे. सूक्ष्म निरीक्षणावरून सिद्धांत बांधणाऱ्या शास्त्रांची जी मोठी उणीव आमच्यांत आहे, तिचेंही कारण हेंच. असें कां झालें ? या आपत्तीचीं दोन कारणें आहेत. आमच्या हवामानांत उष्णता फार असल्यामुळें आमच्या स्वभावांत कार्यव्यापतेपेक्षां स्वस्थपणें विचार करण्याकडे अधिक प्रवृत्ति झाली. दुसरें कारण असें कां, ब्राह्मणांनीं लांबलांबच्या प्रदेशांत धर्मगुरु या नात्यानें केव्हांही प्रवेश केला नाहीं. त्या वेळीं पुष्कळ लोक प्रवास करीत असत आणि दूरदूरच्या देशीं जात असत हें खरें, पण ते बहुतेक सारे व्यापारी होते. केवळ पैशाच्या

दृष्टीनें फायदा व्हावा ह्मणून त्यांनीं प्रवासाचा अंगिकार केला होता. त्यांच्या द्रव्यतृष्णेमुळे त्यांच्या बुद्धीची वाढ खुंटली होती. यामुळे त्यांच्या प्रवासापासून मनुष्याच्या ज्ञानांत भर न पडतां तें उलट विकृत मात्र झालें. त्यांची निरीक्षणशक्ति हलक्या प्रतीची होती, आणि त्यांनीं आपल्या प्रवासाच्या ज्या कांहीं हकीगती सांगितल्या, त्या इतक्या फुगवून आणि विकृत करून सांगितल्या कीं, त्यामुळे मूळचें स्वरूप ओळखीच्यासुद्धां बाहेर गेलें.

याकरितां पुष्कळ प्रवास करून आपण देशोदेशीं हिंडलें पाहिजे. इतर देशांत समाजाचें यंत्र कोणत्या पद्धतीनें चालतें, याचें निरीक्षण आपण केलें पाहिजे. आपणांस पुन्हां राष्ट्र या पदवीस चढावयाचें असेल, तर इतर राष्ट्रांतील मोठीं माणसें काय करीत आहेत, याचा शोध आपण केला पाहिजे. बाह्य देशाशीं आपण अगदीं मोकळेपणानें संघटन ठेविलें पाहिजे. तसेंच समाजांतील भयंकर विपमताही आपण बंद केली पाहिजे. आमची सध्यांची समाजरचना किती हास्यास्पद झाली आहे पहा ! एखादा भंगी कोणाकडे गेला तर ग्हेगनें पछाडलेल्या रोग्यासारखें त्याला दूर करण्यांत येतें; पण एखाद्या पाद्रीनें प्रार्थनेची थोडीशी बडबड करून एक पंचपात्रीभर पाणी त्याच्या डोक्यावर ओतिलें आणि त्याच्या पाठीला एखाद्या फाटक्यातुटक्या वस्त्राचा स्पर्श केला, कीं तो एकदम निराळा प्राणी बनतो. अशा रीतीनें पालटलेला हा प्राणी एखाद्या पक्क्या कर्मठ हिंदूकडे गेला, तर त्याच्याशीं शेक हंड करून त्याला खुर्ची देणार नाही, असा मायेचा पूत मला कोणी दाखवा. या प्रकाराहून अधिक विचित्रपणा कोठें तरी आढळेल काय ? पाद्रीलोक दक्षिणेंत काय करीत आहेत पहा. खालच्या जातीच्या लक्षावधि लोकांस ते ख्रिस्तीधर्माची दीक्षा देत आहेत. त्रावणकोर हा भिक्षुकांनीं गजबजलेला प्रांत आहे. एवढी मोठी भिक्षुकांची एकत्र वस्ति या प्रांताशिवाय दुसऱ्या कोठें सांपडेल कीं नाही, याची मोठी शंका आहे. प्रांतांतील साऱ्या जमीनजुमल्यावर फक्त ब्राह्मणांचाच हक्क आहे, आणि मोठमोठ्या घराण्यांतल्या स्त्रियासुद्धां ब्राह्मणांकडे उपस्त्रिया ह्मणून राहण्यांत मोठें भाग्य समजतात. ब्राह्मणांचें एवढें वजन जेथें आहे, तेथेंच जवळ जवळ चतुर्थांश प्रजा ख्रिस्ती बनली आहे ! या स्थितीबद्दल खालच्या वर्गाच्या लोकांना दोष देण्यांत फायदा नाही. त्यांची स्थिति कशी आहे याचा विचार तुझींच करा. परमेश्वरा ! सर्व मनुष्यांत समतेचें नातें उत्पन्न झालें आहे, असा दिवस केव्हां उगवणार ?

आपला—

विवेकानंद.

स्वामी विवेकानंद यांचे समग्र ग्रंथ.

प्रत्येक राष्ट्राच्या संस्कृतीचे मार्ग भिन्न असतात. त्या विशिष्ट मार्गांस धरूनच त्या राष्ट्राने आपली उन्नति करून घेतली पाहिजे. भरतभूमीच्या संस्कृतीचा पाया धर्म हा असल्यामुळे, त्याच्या आधाराशिवाय कोणताहि संस्कृतिमार्ग यशस्वी होऊ शकणार नाही. आमच्या आधुनिक शिक्षणपद्धती-मुळे खऱ्या धर्मशास्त्राची व आमची फारखत झाल्यासारखे झाले आहे. जुने ग्रंथ पूर्वपरंपरेचे. ते समजावयाचीं साधनेंहि कमी झालीं. अशा स्थितीत आमचीं जुनीं धर्मतत्त्वे नव्या भाषेनें सांगणारा कोणी तरी हवा होता. हें मार्गदर्शकाचें काम स्वामी विवेकानंद यांनीं उत्कृष्ट प्रकारें वजावले आहे.

वेदान्तप्रतिपादित धर्म अव्यवहार्य नाही, एवढेंच नव्हे तर त्याच्या अभावीं व्यक्तीची व राष्ट्राची अवनति होते, ही गोष्ट सनातन धर्मसिद्धांत, भौतिकशास्त्रांचे सिद्धांत आणि संतांचा अनुभव या साधनत्रयीनें स्वामीजींनीं निःसंशय सिद्ध केली आहे.

स्वामीजींचीं व्याख्यानें, लेख, पत्रे वगैरेंचा लाभ निव्वळ मराठी वाचकांस व्हावा या हेतूनें त्यांच्या समग्र लेखांचें मराठी रूपांतर करण्याचें आह्मीं योजिलें आहे. अशा प्रकारचीं अवजड कामे वाचकवर्गाच्या भरपूर साहाय्याशिवाय तडीस जाणें शक्य नाही. आमचा महाराष्ट्रभाषाभिमानांनीं वाचकवर्ग आह्मांस मनःपूर्वक साहाय्य करील अशी अपेक्षा अनाठायीं होणार नाही, अशी आमची खात्री आहे.

अशा प्रकारच्या पुस्तकांचा वाचकवर्ग वेताचा असावयाचा, ही गोष्ट आह्मीं जाणून आहो; पण असे ग्रंथ हे एक वेळ वाचून टाकून देण्याचे नव्हत व असा संग्रह घरीं असल्यास परंपरेनें त्याचा उपयोग अनेकांस होतो हें लक्ष्यांत ठेवावें, इतकी सूचना महाराष्ट्र वाचकवर्गांस करणें इष्ट वाटतें.

किंमत.

प्रत्येक खंडास कायमच्या वर्गणीदारांस, साधी बांधणी रु. १, कापडी सोनेरी बांधणी रु. १।; इतरांस प्रत्येकीं चार आणे अधिक पडतील.

स्वामी विवेकानंद यांचे समग्र ग्रंथ.

प्रथम खंडांतील विषय.

१. भगिनी निवेदिता यांनीं स्वामीजींचा करून दिलेला उपोद्घातरूपी परिचय.
२. अमेरिकेंतील सर्वधर्मांच्या परिषदेपुढें दिलेलीं व्याख्यानें—
 १. अमेरिकेंतील स्वागतास उत्तर.
 २. मतभेद कां होतो ?
 ३. हिंदुधर्माचें स्वरूप.
 ४. हिंदु लोकांस धर्मज्ञानाची उणीव नाही.
 ५. बौद्धधर्म हा हिंदुधर्माची पुरवणी आहे.
 ६. धर्मपरिषदेतील शेवटचें व्याख्यान.
३. आत्मा, परमेश्वर आणि धर्म.
४. हिंदुधर्म.
५. कर्मयोग—
 - प्रकरण १ लें—कर्माचा दानतीवर परिणाम.
 - ” २ रें—स्वकर्तव्यदक्ष प्रत्येक मनुष्य सारखाच मोठा आहे.
 - ” ३ रें—कर्मरहस्य.
 - ” ४ थें—कर्तव्य.
 - ” ५ वें—परोपकार स्वतःसच कल्याणप्रद आहे.
 - ” ६ वें—अनासक्ति हाच अहंकारनाश.
 - ” ७ वें—मुक्ति.
 - ” ८ वें—कर्मयोगाचा आदर्श.
६. धर्म म्हणजे काय ?
७. अनुभवाचा मार्ग.
८. विवेचकबुद्धि आणि धर्म (इंग्लंडांतील व्याख्यान.)
९. आर्यज्ञानमंदिराची सोपानपंक्ति.

१०. वेदान्तमताचे जगावर घडलेले सुपरिणाम (अमेरिकेंतील बोस्टन शहरी दिलेलें व्याख्यान.)

११. स्वामीजींची खासगी पत्रें १ ते २१.

द्वितीय खंडांतील विषय.

१. राजयोग—प्रस्तावना.

२. राजयोग—(पूर्वार्ध)

प्रकरण १ लें—विषयप्रवेश.

„ २ रें—आगाऊ तयारी.

„ ३ रें—प्राण.

„ ४ थें—प्राणशक्ति.

„ ५ वें—प्राणशक्तीचें नियमन.

„ ६ वें—प्रत्याहार आणि धारणा.

„ ७ वें—ध्यान आणि समाधि.

„ ८ वें—सिंहावलोकन.

३. राजयोग—(उत्तरार्ध) पातंजल योगसूत्रें (उपोद्घात)

अध्याय १ ला.—समाधिपाद.

„ २ रा.—साधनपाद.

„ ३ रा.—विभूतिपाद.

„ ४ था.—कैवल्यपाद.

४. परिशिष्ट—(राजयोगाच्या विवेचनांत अनेक ग्रंथांतील ज्या आधारांचा उपयोग केला आहे ते या परिशिष्टांत स्वामीजींनीं नमूद केले आहेत.)

५. खासगी पत्रें—२२ ते २७.

तृतीय खंडांतील विषय.

१. वेदान्तमताचें सामान्य निरीक्षण. (हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीच्या तत्त्व-संशोधक मंडळापुढें दिलेलें व्याख्यान.)

२. वेदान्त आणि मानवी संस्कृति.

३. श्रुतींतील तत्त्वज्ञानाची उत्क्रांति.

४. रामायण.

५. महाभारत.

६. सांख्यदर्शन—(उपोद्घात)

प्रकरण १ लें—विश्वरचना.

„ २ रें—प्रकृति आणि पुरुष.

„ ३ रें—सांख्य आणि अद्वैत.

„ ४ थें—मुक्त आत्मा.

„ ५ वें—एक तेच अनंत.

„ ६ वें—आत्मैक्य.

„ ७ वें—ज्ञानयोगाचा अत्युच्च आदर्श.

७. कर्मरहस्य.

८. मानवी मनाचें सामर्थ्य.

९. हिंदुस्थान अज्ञानग्रस्त देश आहे काय ?

१०. सामाजिक परिषदेतील प्रास्ताविक भाषणावर टीका. (सामाजिक परिषदेपुढील न्या. मू. रानडे यांच्या प्रास्ताविक भाषणावरील स्वामीजींची टीका.)

११. आर्यावर्ताचा जगाला संदेश.

१२. उपोद्घात.

१३. थिऑसफीसंबंधी कांहीं स्फुट विचार.

१४. डॉ. पॉल ड्यूसन.

१५. खासगी पत्रे २८ ते ३७.

